

Xenopoliana

Buletinul Fundației Academice „A. D. Xenopol” din Iași

În acest volum:

LIBERALISMUL ROMÂNESC TENDINȚE, STRUCTURI, PERSONALITĂȚI

Editori

Liviu Brătescu, Ovidiu Buruiană

Semnează:

Ion Agrigoroaiei, Dragoș Paul Aligică, Daniel Barbu, Liviu Brătescu, Ovidiu Buruiană, Mihai Chiper, Gh. Cliveți, Dorin Dobrinu, Sabina Fati, Iulia Huiu, Florea Ioncioaia, Bogdan-Petru Maleon, Paul E. Michelson, Andi Mihalache, Cătălina Mihalache, Sergiu Mișcoiu, Bogdan Moșneagu, Alexandru Muraru, Andrei Muraru, Ionuț Nistor, Paul Nistor, Ovidiu Pecican, Cristian Preda, Mihai Sorin Rădulescu, Valeriu Stoica, Cătălin Turlic, Dumitru Vițcu, Alexandru Zub

Restituiri:

A. D. Xenopol, *Seria dezvoltării partidului liberal*

P-187

XIII, 2005, 1-4

Xenopoliana
Buletinul Fundației Academice „A. D. Xenopol”

XIII, 2005, 1–4

Coordonator

Alexandru Zub

VOLUM EDITAT DE:
Liviu Brătescu
Ovidiu Buruiană

Tehnoredactare:

Mihaela Daniluc

Volum publicat cu sprijinul

Domnului **Radu Botez**, vicepreședinte PNL Iași
Domnului deputat de Neamț **Dorinel Ursărescu**, președinte PNL Roman
Domnului farmacist **Cristian Vieru**, vicepreședinte PNL Roman

ADRESA REDACȚIEI

RO-700107 Iași, Str. Lascăr Catargi 15

Tel./Fax: 00-40-232-212614

E-mail: institut@xenopol.is.edu.ro

Xenopoliana

Buletinul Fundației Academice „A. D. Xenopol”

INSTITUTUL DE ISTORIE

„A. D. XENOPOL”

BIBLIOTECA

Nr. inv. 5712

XIII, 1-4

LIBERALISMUL ROMÂNESC TENDINȚE, STRUCTURI, PERSONALITĂȚI

volum editat de

Liviu Brătescu, Ovidiu Buruiană

Alexandru Zub

IAȘI, 2005

INSTITUTUL DE ISTORIE

„A. D. XENOPOL”

BIBLIOTECA

Cola

P-187

DE CE LIBERALISM?

Noua temă de reflecții a revistei „Xenopoliana“ figura de mult printre cele de un interes prioritar pentru comunitatea istoriografică. Abia acum, prin strădania unor tineri colaboratori, Liviu Brătescu și Ovidiu Buruiană, ea a ajuns în stadiul valorificării editoriale. Inițiative consonante s-au produs între timp, destul de numeroase și de interesante pentru a reclama noi sistematizări.

De ce liberalism? Marile confruntări din ultimele secole au avut ca miză esențială chiar liberalismul, se poate spune, urmând o linie de gândire ce s-a impus tot mai mult în deceniile din urmă. Secolul XIX a însemnat, sub acest unghi, izbânda liberalismului, după cum secolul XX a adus o permanentă agresiune contra lui, din stânga și din dreapta eșichierului politic, ca să sfârșească într-o reabilitare semnificativă, pe care unii analiști ai fenomenului o socot și deplină. „Sfârșitul istoriei“, în accepția neohegeliană a lui Fukuyama, ar fi tocmai triumful unui liberalism adus de împrejurări în situația de a se impune la nivel planetar. Acum știu, după trei lustri de la emiterea acelei teorii, că destructurarea unor spații totalitare nu a impus repede un substitut liberal și că lumea e departe de a primi peste tot liberalismul ca pe o filozofie politică salutară.

Ca și în cazul democrației, se poate spune că liberalismul e plin de „vicii“, dar că o soluție mai bună nu există. Lumea contemporană are datoria, de aceea, să-i aducă ajustările reclamate de timp, pentru ca aerul din jur să fie mai puțin viciat, mai tonic, mai reconfortant.

În acest spirit, noile reflecții pe seama liberalismului, ca trend major al lumii moderne, se vădesc deopotrivă legitime și necesare.

Alexandru Zub

ROMANIAN LIBERALISM, 1800-1947. DEFINITION, PERIODIZATION, AND A RESEARCH AGENDA

Paul E. Michelson

I. Introduction

The purpose of this paper is three-fold:

1. To sketch a working definition of classical liberalism, that is the liberalism of the nineteenth and early twentieth century;
2. To propose a periodization for the study of liberalism in modern Romanian history, that is between 1800 and 1947; and,
3. To outline some suggestions for a research agenda on the study of Romanian liberalism.

II. Definition

One major problem connected with the study of liberalism is that the “term is now used with a variety of meanings which have little in common beyond describing an openness to new ideas, including some which are directly opposed to those which are originally designated by it during the nineteenth and the earlier parts of the twentieth centuries”¹. And yet classical liberalism is a historical phenomenon and therefore it has a historical meaning. Irene Collins, one of the best analysts of the phenomenon, points out that the “term ‘liberal’, meaning a type of political opinion, was new in the nineteenth century” though the “word itself was not new”².

From a historical point of view, the meaning of the term was fluid in Europe. However, that various liberals “had something in common was realised at least by the opponents of liberalism. Metternich knew a liberal when he met with one, whatever guise the man appeared under... they held at heart a simple faith: a belief that progress, leading to final perfection, could be achieved by means of free institutions”³. This was their inspiration and vision. Or, in the words of J. S. Schapiro, “What has characterized liberalism at all times is its unshaken belief in the necessity of freedom to achieve every desirable aim... Every individual is therefore to be treated as an end in himself, not as a

---

¹ F. A. Hayek, *Liberalism*, in his *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, London, Routledge and Kegan Paul, 1978, p. 119. Why this is so is explained by Fritz Machlup, *Liberalism and the Choice of Freedoms*, in Erich Streissler (ed.), *Roads to Freedom*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969, p. 121.

² Irene Collins, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe*, London, The Historical Association, 1957, p. 3.

³ *Ibidem*, p. 4.

means to advance the interests of others.”⁴ Beyond this, Hayek argues that we can identify a “broad stream of political ideals which during that period under the name of liberalism operated as one of the most influential intellectual forces guiding developments in western and central Europe”⁵.

What were some of these ideals and ideas?⁶ First of all, “Liberalism appears as the recognition of a fact, the fact of liberty”⁷. This fact involves civil liberties, political liberties, and economic liberties. Basic freedoms, such as freedom of thought, freedom of conscience, freedom of association, freedom of religion, freedom of movement, freedom of speech, and freedom of the press, were generally agreed on⁸.

Liberals also emphasized individual freedom as well as political and economic rights. A liberal political system was one based on rule of law and a constitution, on an elected legislature, and on balance of power among the branches of government. Independence of the judicial branch from the legislative and the executive branches of government was particularly important. “There can be no doubt that liberalism first stressed freedom from government interference. Liberalism was individualism, emphasizing the removal of coercive restraints by which the state had restricted the individual’s freedom in many activities and had thereby reduced his self-reliance, self-responsibility, self-respect, and self-realization”⁹.

Liberals were also generally united (more so in Britain; less so on the Continent) in the view that the philosophy of the French Revolution – with its emphasis on “Liberty, Equality, and Fraternity,” and on the General Will – was a danger to the rights of the individual and, in the long run, a major threat to freedom. For classical liberals, “sovereignty of the people was to be recognised as limited by liberty of the individual”¹⁰. Liberals came to realize that liberty and equality would inevitably come into conflict; in the end, they sought to limit democracy because “it would lead to the

⁴ J. Salwyn Schapiro, *Liberalism: Its Meaning and History*, Princeton NJ, D. Van Nostrand, 1958, p. 9.

⁵ Hayek, *op. cit.*, p. 119.

⁶ The following discussion is largely drawn from Collins, *op. cit.*; Hayek, *op. cit.* 1978; Guido de Ruggiero, *The History of European Liberalism*, translated by R. G. Collingwood, Boston, Beacon Press, 1959, originally published in 1925; idem, *Liberalism, Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 9 (1933); Schapiro, *op. cit.*; Machlup, *op. cit.*; Marvin Perry, *An Intellectual History of Modern Europe*, Boston, Houghton Mifflin, 1993, p. 213; and Adrian-Paul Iliescu, *Liberalismul între succese și iluzii*, București, Editura All, 1998, especially Ch. 1-2 on liberal ideas. I also found valuable Victoria F. Brown, *The Adaptation of a Western Political Theory in a Peripheral State: The Case of Romanian Liberalism*, in Stephen Fischer-Galați, Radu R. Florescu, and George R. Ursul (eds.), *Romania Between East and West*, Boulder and New York, East European Quarterly, 1982, p. 269-301, the first part of which (p. 272-281) is devoted to a similar task. Our two accounts are complementary: Brown focusses on the material-economic and philosophical and on a somewhat pessimistic liberalism; mine is more focussed on political ideas, particularly Actonian perspectives, and on a somewhat more optimistic liberalism.

⁷ De Ruggiero, *op. cit.*, p. 357. The “fact of liberty” is also usually taken to mean that one would reciprocate freedom by not infringing on the equal right to freedom of others.

⁸ For a useful *Catalogue of Freedom*, see Machlup, *op. cit.*, p. 136-143.

⁹ *Ibidem*, p. 119.

¹⁰ Collins, *op. cit.*, p. 9. Cp. Lord Acton, a leading classical liberal: “the finest opportunity ever given to the world was thrown away, because the passion for equality made vain the hope of freedom.” Acton, *The History of Freedom in Christianity*, 1877, in his *The History of Freedom and Other Essays*, edited by J. N. Figgis and R. V. Laurence, London, Macmillan, 1922 [1907], p. 57. For a discussion of Acton’s take on liberalism, see Figgis and Laurence’s *Introduction*, to Acton, *History of Freedom*, 1922, p. XXVII-XXXI; and E. L. Woodward, *The Place of Lord Acton in the Liberal Movement of the Nineteenth Century*, in *Bulletin of the International Committee of the Historical Sciences*, Vol. 10 (1938), p. 366-370. See also my preface to Lord Acton, *Despre libertate*, Iași, Institutul European, 2000, p. 5-43.

tyranny of the mass over the individual and of the majority over the minority” just as it had under the Jacobins¹¹.

They also realized, a bit more slowly, that liberty and fraternity (i.e., nationality) were incompatible as well. “The theory of nationality is involved in the democratic theory of the sovereignty of the general will,” Lord Acton pointed out. “To have a collective will, unity is necessary...”¹². In the end, the “state becomes... inevitably absolute”¹³.

The relationship between liberty, equality, and nationalism was summarized by Acton: “... in Latin Europe... the movement which calls itself liberal is essentially national. If liberty were its object, its means would be the establishment of great independent authorities not derived from the State, and its model would be England. But its object is equality; and it seeks, like France in 1789, to cast out the elements of inequality... This national element in the movement was not understood by the revolutionary leaders” in France, Italy, and Spain¹⁴.

In the economic sphere, liberalism emphasized what Adam Smith had called “the obvious and simple system of natural liberty”¹⁵: freedom from governmental and institutional restraints on economic activity, domestic and international. Free trade, free markets, free competition, and freedom of contracts – all coordinated as if by an “invisible hand” – were part of the credo of classical liberalism. Indeed, most liberals believed that without economic freedom, political freedom was impossible. The individual would best served by free markets in ideas as well as material goods¹⁶.

Our problem of definition is additionally complicated by the existence of two distinct traditions of liberalism, which may be summarized as the British evolutionary tradition and the French rationalistic tradition¹⁷. The former advocated negative freedom: freedom from the state, which should ideally function as a night-watchman and which needs to be carefully restricted and circumscribed. The latter was for positive freedom: freedom through the state, which should function as a social engineer and take

¹¹ Collins, *op. cit.*, p. 10-13; cp. Hayek, *op. cit.*, p. 142: “Liberalism is thus incompatible with unlimited democracy, just as it is incompatible with all other forms of unlimited government.” See Alexis de Tocqueville’s classic *Democracy in America* (1835-1840) for a nuanced discussion of the issues, and Lord Acton, “Sir Erskine May’s *Democracy in Europe*,” 1878, in his *History of Freedom*, 1922, p. 61-100.

¹² Lord Acton, *Nationality*, 1862, republished in his *History of Freedom*, 1922, p. 287.

¹³ Acton, *Nationality*, 1862, p. 287.

¹⁴ *Ibidem*, p. 280-281. One also notes here in Acton’s suggestion that liberty depends on “independent authorities not derived from the State” a foreshadowing of modern argument about civil society.

¹⁵ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, edited by R. H. Campbell and A. S. Skinner, Indianapolis, Liberty Classics, 1981 [1776], Vol. II, p. 687.

¹⁶ For the economic aspects, see Smith, *op. cit.*, For the market in ideas, see Hayek, *op. cit.*, p. 147-149. For contemporary appraisals of Smith’s work: E. G. West, *Adam Smith and Modern Economics: From Market Behaviour to Public Choice*, Aldershot GB, Edward Elgar, 1990; and Jerry Z. Muller, *Adam Smith in His Time and Ours: Designing the Decent Society*, Princeton, Princeton University Press, 1993. Cf. also Aurelian Crăițu, *Un dialog cu Adam Smith*, in his *Elogiul libertății. Studii de filosofie politică*, Iași, Polirom, 1998, p. 107-116.

¹⁷ De Ruggiero, *op. cit.*, p. 347; Collins, *op. cit.*, passim; Hayek, *op. cit.*, p. 119; and Machlup, *op. cit.*, p. 119. De Ruggiero is sympathetic to the French tradition; Hayek and Machlup to the British. Also useful is Hayek’s, *Individualism: True and False*, in his *Individualism and Economic Order*, Chicago, University of Chicago Press, 1948, p. 1-32, contrasting the evolutionary and the constructivist rationalist approaches; and his *The Counter-Revolution of Science: Studies on the Abuse of Reason*, Glencoe IL, The Free Press, 1955. For further detail, see Isaiah Berlin, *Two Concepts of Liberty*, 1958, in his *Four Essays on Liberty*, London, Oxford University Press, 1969, p. 118-172; and John Gray, *On Negative and Positive Liberty*, in his *Liberalisms: Essays in Political Philosophy*, London, Routledge, 1991 [1989], p. 45-68.

an activist role, and whose reach is not to be feared as long as it was in the right hands¹⁸. The British tradition was historically oriented (emphasizing continuity, especially of rights) and focussed on liberties, rights, and freedom from arbitrary coercion; the French tradition was more present oriented (emphasizing separation from the past), focussed on liberty as an abstract concept, and did not hesitate to coerce for the greater good. The British tradition looked askance at nationalism; the French saw nationalism as a positive force, even after 1848¹⁹. Finally, the former was an advocate of equal opportunity, while the latter tended toward egalitarianism²⁰. These two views “coexisted only in an uneasy partnership and must be clearly distinguished if the development of the liberal movement is to be understood”²¹.

III. Periodization

The study of liberalism in Romania depends, in part, on periodization, to which we now turn. I identify the following epochs in the history of Romanian liberalism since 1800:

- A. Idealistic Liberalism, 1800-1848;
- B. Pragmatic Liberalism, 1848-1859;
- C. Liberalisms under Alexandru Ioan Cuza, 1859-1866;
- D. *Realpolitik* Liberalism under Carol I, 1866-1914;
- E. Nationalist Liberalism under Ferdinand I, 1914-1930;
- F. Opportunistic Liberalism in the Era of Tyrannies, 1930-1940;
- G. Postlude: the Demise of Romanian Liberalism, 1940-1947.

In these periods, the fortunes of Romanian liberals, of course, varied, but it is fair to say that they were the dominant element in Romanian political life for nearly a century between 1848 and 1937. Given this dominance, the importance of careful study and analysis of this particular ideology, of its leaders and ideas, and of its role and place in modern Romanian history is clear²².

A. *Idealistic Liberalism*, 1800-1848 (under the Turkish and Russian protectorates)

This was the formative period of the Romanian national movement and it is hard to say if there were true liberal groupings as such. The separation of the Romanian lands into three principalities (Moldova, Muntenia, and Transylvania) retarded modern

¹⁸ De Ruggiero, *op. cit.*, p. 350-357. Machlup points out that this owes a good deal to the idea of “effective power,” which leads to such absurdities as William O. Douglas’s statement that he “ranks freedom to eat with freedom to speak.” Machlup, *op. cit.*, p. 120-121. Cp. Franklin Delano Roosevelt’s confusion between “freedom to” and “freedom from” in his Four Freedoms: “freedom of speech, freedom of worship, freedom from want, and freedom from fear” (p. 122-123).

¹⁹ In his prescient essay on *Nationality*, 1862, p. 288, Acton contrasts the two traditions on democracy and on nationality.

²⁰ De Ruggiero thinks that the two conceptions can be reconciled or synthesized, since they are “reciprocally complete and safeguard each other.” De Ruggiero, *op. cit.*, p. 347-349. Hayek and Machlup think the two are basically incompatible. And, of course, it should be noted that there were British writers who were more aligned with the French tradition (Mill, T. H. Green, and others), while there were continental writers who were closer to the British tradition (de Tocqueville, Wilhelm von Humboldt, Frederic Bastiat, among others).

²¹ Hayek, *Liberalism*, p. 119.

²² For what follows, I have drawn extensively on my *Romania (History)*, in Richard Frucht (ed.), *Encyclopedia of East Europe: From the Congress of Vienna to the Fall of Communism*, New York, Garland Publishing, 2000, p. 667-690; and *Romanian Politics, 1859-1861: From Prince Cuza to Prince Carol*, Iași, Center for Romanian Studies, 1998, both of which include appropriate bibliographical materials.

development. Of course, under Ottoman/Fanariot/Russian domination, liberal movements would have been given rather short shrift. Much the same was true in the Habsburg lands.

The Fanariots were ousted in 1821 in the context of the Greek national uprising. This led in 1822 to the installation of native princes. However, little real change occurred as far as modernization is concerned.

In 1827-1828, the Russo-Turkish war led to the establishment of a Russian protectorate over the Principalities by the Treaty of Adrianople. This resulted in the *Reglement Organique* system, which prevailed from 1834 to 1848. Though this was a much more open system (owing to the influence of the Russian Governor P. D. Kisselev), the despotic and corrupt nature of the ruling princes were barriers to reform and change. There were covert insurgent groups, mainly led by French-educated Romanian students, active in the 1830s and 1840s. Many of the future leaders of Romanian liberalism were included: the Brătianu brothers, C. A. Rosetti, Ion Ghica, the Golescus, and others.

B. *Pragmatic Liberalism, 1848-1859*

The events of 1848 were significant for Romanian liberalism, both because it was the first practical experience in political life for Romanian liberals and because their defeat in 1848 may have provided significant impetus away from the classical liberal model and toward a more statist position. This was not such a big step, however, since Romanian liberals were intensely Francophile. In the words of Ion C. Brătianu and C.A. Rosetti: "France raised us and taught us. The spark which warms our country we took from the French hearth"²³. The consequences of 1848 elsewhere, such as in Germany and Italy, was *realpolitik*. Why not in Romania? Certainly Brătianu became more pragmatic after 1848, and even his more ideological collaborator, Rosetti, in effect agreed to mute his more radical positions in the interests of Romanian national unification²⁴. The successful policy of *fait accompli*, at which the Romanians became adept after 1848, encouraged pragmatism as well.

C. *Liberalisms under Alexandru Ioan Cuza, 1859-1866*

The appearance of the first real political groupings in Romania was one consequence of the events of 1859. Romanian political options were loosely divided between "conservatives" and "liberals." The conservatives were those who believed that the system established by the Congress of Paris in 1858 was more or less satisfying, with the possible exception of not providing either complete union or a foreign prince. The liberals, on the other hand, were those who saw this system as merely a stepping stone to a fully unified and independent Romania and who favored, to varying degrees, social reforms and the introduction of liberal (in the generic sense) constitutional institutions into the emerging state. The division was also between those who looked back on the revolutions of 1848 with distaste and disapproval and those who regarded 1848 as the first step in the emergence of a Romanian national state. The former were the conservatives, the latter the liberals.

²³ Ion C. Brătianu and C. A. Rosetti to Edgar Quinet, 26 June 1848, published in Vintilă Brătianu, C. Banu, and G. D. Creangă (eds.), *Din scrierile și cuvântările lui Ion C. Brătianu, 1821-1891, Part I: 1848-1868*, București, Göbl, 1903, p. 12-14.

²⁴ Cp. Rosetti, in „Românul”, 16.XI.1863: "We want the republic. But because to want the republic when all Europe is in constitutional monarchy is to be deranged... we were, we are, and we will be for constitutional government until France, Germany, Austria will be republics".

Several “liberalisms” emerged. One was a moderate liberalism supportive of Prince Alexandru Ioan Cuza (1820-1873). He and his closest associates were mostly from Moldova; their liberalism emphasized equality, social amelioration, and, above all, state unity; rather less important to them was an individualist concern for liberty or civil liberties as such. Their watchword was prudent reform.

The second group of liberals (and the Prince’s principal opponents) was the Muntenian liberal group around Ion C. Brătianu (1821-1891) and C. A. Rosetti (1816-1885). Mostly 1848ers as well, this group included Ion’s brother, Dumitru (1818-1892) and the Golescu brothers. The Muntenian liberals were more organized than any other group, even taking steps by 1861 to establish a rudimentary party organization, but they had little support outside of Muntenia and even there, few adherents outside of the cities and towns. Organizationally, a significant advantage of the Muntenian liberal group was Rosetti’s *Românul* (1857-1864, 1865, 1866-1905), Romania’s most widely circulated newspaper. A second strength – which was also a serious weakness in terms of how they were viewed by the rest of the political elite – was that they had learned in 1848 and thereafter how to use street mobs and the threat of peasant risings to bolster their influence. This is why they were often referred to as “The Reds.” The Muntenian Liberal platform was standard classical liberal fare, was couched in typically provocative 19th century nationalistic and Francophile liberal terms. The radicalism of the Muntenian group was, in fact, that of the Paris of the 1840s, where most of them had been students, the Paris of Michelet, Quinet, Lamartine, Mickiewicz, and Masonic lodges. Their socio-economic program was conditioned by their nationalism. As a result, their economic ideas tended toward the étatist liberalism which they had learned in France and which provided a convenient rationalization for power-seizing and wielding²⁵.

A third liberal grouping was headed by Ion Ghica (1816-1897), scion of a princely family, scholar, and a classical English liberal in economics. Though Ghica was a key participant in most of the significant political developments in Romania from the 1830^s to the 1870^s, he could never quite shake the suspicion that he had designs on the Romanian throne and his personal popularity remained low. His usual collaborators were the Moldovan D. A. Sturdza (1833-1914), the Muntenian Ion Balaceanu (1825-1911), and, sometimes, Al. G. Golescu (1819-1881), a cousin of the Golescus previously mentioned.

Another liberal grouping was the so-called Independent and Liberal Fraction of Iași, led by Nicolae Ionescu (1820-1905) and composed of Moldovan professors influenced by the late nationalist ideologue Simion Barnuțiu (1808-1864). Their ideas were a bizarre conglomeration of liberal, nationalist, republican, and anti-semitic beliefs. Their main influence came from the continued failure of the Muntenian liberals to develop any traction in Moldova. This allowed the Fraction to have a lot more power than their actual support merited.

Finally, there are a number of people who played significant roles in Romanian political life that are referred to variously as moderate liberals and as moderate conservatives (this in itself highlights the ambiguity of political terminology at this time). These include Vasile Boerescu (1830-1883), Gheorghe Costa-Foru (1821-1876),

²⁵ The contemporary conservative observer Nicolae Suțu justly remarked: “No where else... has such a frequent and abusive use been made of the words *nation* and *patriotism*...” Cf. N. Suțu, *Mémoires du Prince Soutzo*, Wien, Gerold, 1899, p. 374-375.

Constantin Bosianu (1815-1882), Christian Tell (1807-1884), and Manolache Costache Epureanu (1824-1880, the only Moldovan). The pragmatic reformist and unionist views of these moderates caused the more hard-line liberals to regard them as “false liberals” and opportunists, while, for the same reasons, they were usually alienated from the core of Romanian conservatism. These people did not constitute a grouping as such except perhaps for the first three, who were noted lawyers and tended to take together a cautious, legalistic line.

In subsequent eras, these various “liberalisms” would narrow down considerably.

D. Realpolitik *Liberalism under Carol I, 1866-1914*

The reign of Carol I (1866-1914) was the longest in the history of the Romanians and his name is closely linked to the political developments of that period. Several developmental crises were confronted during this era: the developmental crisis of legitimacy (namely the establishment and legitimation of a stable political order in Romania), which appears to have been solved, though it had to weather a severe crisis in 1870-1871; the developmental crisis of participation (related to political parties, social groups, and electoral systems), in which very little real advance was made over the preceding period; and, lastly, the developmental crisis related to the bureaucratization of modern society, which featured the expansion of bureaucratized state mechanisms as a primary feature of the period after 1878. Romanian liberals fully participated in all of these controversies.

This epoch can be divided in two major segments. The first of these was 1866-1878 – beginning with a formative period of extreme political complexity and experimentation which led to Carol’s near abdication in 1871, followed by a coalescing of the political system between 1871 and 1877, and culminating in the achievement of national independence in 1877-1878 in the context of a Russo-Romanian-Turkish war.

The second period was one of consolidation and internal development. It saw the entrenchment (inside and outside of politics) of a nationalist-liberal oligarchy between 1878-1888, under the “vizieriate” of Ion C. Brătianu, the proclamation of the Romanian Kingdom in 1881, and, finally, the emergence of a kind of rotational system of governance between 1888 and 1914, in which power was alternated between the so-called national liberals and conservatives. In the late 1890s, while the liberals were led by D. A. Sturdza, a new generation of liberals leaders came onto the scene, including Spiru Haret (1851-1912) and Ion I. C. Brătianu (1864-1927), the son of Ion C. Brătianu.

This period was rudely punctuated by the shocking peasant revolt of 1907. At the waning of the era, Romania was involved (probably unwisely) in the Second Balkan War (1913) which led to the promise of liberal agrarian and constitutional reform, abruptly tabled with the onset of World War I. As for Romanian liberalism in this era, especially after 1870, it can be characterized as a *realpolitik* liberalism, a liberalism for which political success not principle came first.

Under Carol, more or less everyone came to accept the legacy of 1848. The eventual replacement of Cuza’s statute with a new constitution was, of course, one of the aims of the anti-coalition, especially the Muntenian liberals. The constitution of 1866 was a remarkably liberal document; its internal arrangements were – on paper – the equal of any in Europe, particularly in the realm of civil liberties. The principle of the separation of powers was established, including the independence of the judiciary from the executive power, along with the right of a princely veto.

However, the liberals did agree to a conservative demand for a restrictive Prussian-style collegial voting system based on income, which effectively disenfran-

chised the majority of the population. Elections to the Senate were even more restricted. (The liberals' efforts to widen the franchise was undermined by their own reluctance to endorse universal suffrage which they feared would lead to the swamping of "intelligence" by mere "numbers")²⁶.

Actual political participation in post-1866 Romania was limited to about 20,000 out of a population of 5 million. As a consequence, political power remained the preserve of a narrow elite which managed to escape the discipline of effective political participation and genuine elections. This prevented the formation of a real system of political parties and representative government. The results of elections would depend on who governed rather than determining who would govern. And, while in true parliamentary systems, a vote of no confidence usually meant the fall of the government, in Romania such a vote meant the fall of the assembly and new elections aimed at producing a more amenable legislature.

In spite of all this, the new Romanian constitution provided for a relatively more open society than those of its neighbors, Russia, Austria, and Turkey, though, as R. W. Seton-Watson observed, it is "not enough to pass enlightened laws; it remained to enforce them and to imbue public opinion and the governing class with respect for the principles they embodied"²⁷.

Particularly critical in this regard was establishment of a centrally-controlled French-style bureaucratic regime of prefects, sub-prefects, and mayors. These jobs were filled, directly and indirectly, from București, and gave the government enormous leverage over virtually all local political matters including elections. The compatibility of strong, honest, and liberal civic traditions with a strong centralized bureaucracy is questionable. "Power tends to corrupt," Lord Acton declared; the bureaucratic mentality seems unable to avoid stifling the kind of initiative and respect for rule of law that are part of building successful and ethical political cultures.

The political centralism of Romanian political culture is explicable even if we now can see its perverse impact. The basic factors were the influence of the French and (later) Prussian centralist models, a somewhat irrational fear that Moldova and Muntenia might separate, the growing 19th century popularity among intellectuals of social engineering and holistic theories of society, and, finally, the desire for control that tended to dominate the Romanian political environment²⁸. Few people even recognized the dangers. To some extent, the depth and significance of this has still not been understood²⁹.

The experiences of 1860^s led Carol and much of the Romanian leadership elite to regard honest parliamentary government as impossible or even undesirable in Romania. The problem, however, was not that constitutional government had been tried and shown wanting; but rather it was that it had not really been tried: the application of and adherence to liberal principles were faulty or half-hearted. The central agenda for Romanian politicians of all stripes now became discovering how they could rule within the 1866 framework without loosening their hold on the levers of power. On the whole, they were able to do this successfully until World War I.

²⁶ „Românul”, 28/29 May 1866.

²⁷ R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians*, Hamden CT, Archon Books, 1963, p. 319.

²⁸ Cf. here what Victoria Brown calls "sectarian liberalism." Brown, *op. cit.*, p. 278, 283, and 287-289.

²⁹ Cf. H.-R. Patapievici, *Adulatorii statului*, in his *Cerul văzut prin lentilă*, București, Editura Nemira, 1995, p. 180.

E. Nationalist Liberalism under Ferdinand I, 1914-1927

Ion I. C. Brătianu continued as Prime Minister between 1914 and the outbreak of World War I for Romania in 1916. Despite the disasters that befell Romanian military forces in the war, he persisted in power until January 1918. After a brief conservative interlude designed to palliate the Germans, Brătianu triumphantly returned to power in late 1918. His cabinet was the first to include members from all the Romanian lands, and on December 11/24, King Ferdinand promulgated the Union of Transylvania and the Romanian Kingdom.

Romanian history between 1918 and 1930 is divided into two parts, corresponding to the reign of King Ferdinand (1914-1927), the regency which followed (1927-1930). The creation of Greater Romania opened broad new horizons, but the disorder and destruction of the war coupled with all the changes that needed to be implemented in the significantly expanded state made for difficult material and financial conditions. The presence in the new Romania of substantial national minorities (more than 28% of the population) also presented difficulties. These minorities were a badly-handled source of distress to interwar governments, being viewed at best as a national weakness and at worst as targets for retribution for prewar humiliations and repression and scapegoats for unresolved problems. Romanian liberalism, led by Brătianu up to his death in 1927, dominated the government in the post-war era (holding the reins of power for most of that time: he was prime minister 1918-1919, 1922-1926, 1927) and came to be almost exclusively focussed on nationalism.

Hard times and national insecurities fostered a continuation of the highly centralized administrative methods of the old Romanian kingdom. Promises of local autonomy made to the Transilvanians and Basarabians were soon abandoned. An almost pathological fixation on "national unity" swamped common sense and allowed those who wanted or benefited from the imposition of the București - dominated state bureaucratic mechanism over all of the new Romania to maintain control of the system. This preoccupation with alleged national issues also resulted in an enormous mis-allocation of national income to military and police matters, more on a per capita basis than any of the major powers.

Important reforms were implemented after the war. A system of political parties began to appear, though these were still far too much organized around personalities and quasi-kinship/patronage relationships. The peasantry became for the first time a real factor in the political life of the country with the introduction of universal manhood suffrage and substantial agrarian reform. All of this was formalized in a new constitution that was adopted in 1923 under the aegis of the liberals. The enfranchisement of the peasantry had exactly the result feared by pre-war Romanian conservatives, who virtually disappeared as a political force at that point.

The Constitution of 1923 had many democratizing elements, but these were overshadowed by overcentralization (county administration continued to be appointed directly from București), a subtle shift to a more illiberal collectivist/statist/national worldview as compared to 1866, and continued electoral fraud. In addition, the religious provisions of the 1923 statute clearly discriminated against all but the so-called "national cults." In 1926, the Liberals implemented a new electoral law that gave half of the seats in parliament to the majority party if it had 40% of the votes.

The National-Liberals were able to implement a very un-liberal political-economic program under the slogan "Prin noi înșine" ("By and Through Ourselves Alone"), and ruthlessly laid to rest any federalist or decentralist fantasies. Much of

Romania's mineral wealth was "nationalized," though the stock was often held by their supporters (the National-Liberals directly controlled the National Bank, the Romanian Bank, the Mine Credit Bank, and numerous other major companies). Various industries were proclaimed to be of "national interest," and placed under government control, particularly in metallurgy and petroleum. In addition, a number of other areas were or now became state monopolies, such as the railroads and the post-telegraph-telephones. Numerous industries required that 60% of the capital as well of management be Romanian. These steps to "protect" Romanian industry and to "develop" its economy were misguided at best and simply a means of transferring the wealth of the country into the hands of the political elite. Though the Romanian economy made considerable strides forward economically during the interwar period, this owed nothing to the economically-illiterate policies of the National-Liberals. These policies were a sham and a millstone around the neck of the Romanian people and deserve considerable credit for perpetuating Romania's backwardness despite its many resources and creative population.

This era began to unravel in 1927 when King Ferdinand and then Ionel Brătianu died. A regency was in effect from 1927 to 1930. Interestingly, leadership of the liberals stayed in the family: Ionel Brătianu was succeeded by his brothers Vintilă Brătianu (1867-1930, party leader, 1927-1930) and Constantin I. C. Brătianu (1866-1950, party leader 1934-1947). The only exception was Ion G. Duca (1879-1933, party leader 1930-1933).

F. *Opportunistic Liberalism in the Era of Tyrannies, 1930-1940*

In June of 1930, the exiled Prince Carol illegally returned to Romania. The National Peasant Party premier resigned, but did not protest or take steps to prevent Carol's "restoration" as Carol II. Between Carol's conniving and self-aggrandizing activities and the escalation of extremist politics, particularly led by Corneliu Codreanu's Legion of the Archangel Michael, Romanian political life began to degenerate rapidly. Carol eventually turned in 1933 to the National-Liberal Party, which had been sidelined since 1930 because of their opposition to the return of Carol. This had even led to a split in their ranks, with Ionel Brătianu's son, the historian Gheorghe Brătianu (1898-1953), creating a dissident pro-Carol party. The new prime minister was Ion G. Duca, energetic head of the party since 1930.

The traditional dissolving of the parliament followed Duca's installation. So, too, did a massive campaign against the Legionary Movement, whose political party the Iron Guard was dissolved. Following an election in which the National-Liberals took 51% of the vote and 78% of the seats, a Legionary death squad assassinated Duca.

The elimination of Duca was fortuitous for the king and unfortunate for Romanian liberalism: Duca was an adversary of authoritarian politics and a leader of the National-Liberal old guard. Carol now had the opportunity to bring forward opportunistic, young Carlist liberals, such as Victor Franasovici (1883-1964) and Gheorghe Tătărescu (1886-1957); he appointed the latter prime minister without even consulting with National-Liberal Party leaders.

For all its suspect and dubious start, the Tătărescu government lasted nearly four years, benefiting from a partial recovery of the Romanian economy that began in 1933. Though its interventionist policies hampered fuller and more rapid improvement, and other legislation led to the cartelizing of some industries, industrial output by 1938 was more than double what it had been in 1923. On the other hand, civil liberties continued

to erode along with political freedoms. The state of siege imposed following Duca's assassination continued for four years, parliament ceded part of its prerogatives to the government "to deal with urgent problems," and the use of arbitrary decree-laws was considerably expanded. Tătărescu also collaborated with Carol in trying to garner support of the Legionary Movement. The king hoped to use the Legion to establish authoritarian personal rule; it is not clear what Tătărescu had in mind. Whatever had remained of "liberal" in "National-Liberal" was mostly gone by 1937.

In November 1937, Tătărescu dissolved the parliament with the hope of consolidating his position and preparing the way for a royal dictatorship. The National-Liberals were allied in the election with the radically anti-Semitic German Party and Vaida-Voevod's chauvinist Romanian Front. The National-Peasant Party dropped a bombshell by announcing its own electoral pact with the Gh. Brătianu Liberal dissidents and Codreanu's Legionary Movement (campaigning as the All for the Fatherland Party). The purpose of the so-called electoral non-aggression pact was to prevent the National-Liberals from gaining the 40% threshold which would give it an automatic majority in the parliament. In the event, the elections were *sui generis*: the government, for all its electoral fraud and intimidation of the opposition and the voters, got only 36% of the vote. In the face of this humiliation, Tătărescu was forced to resign.

After a brief interlude of rule by the rabidly nationalist and anti-semitic Octavian Goga and A. C. Cuza, in February of 1938, Carol declared a state of siege and a royal dictatorship established. The regime installed in 1866 and modified in 1923 was ended.

Carol II's dictatorship lasted only two years. His scheming led rapidly to a bad end; he soon found himself out of his league in dealing with Hitler and Stalin. The appeasement of the Nazis, the dismemberment of Czechoslovakia in 1938, and the collapse of the Versailles/League of Nations system in 1939 in the wake of the Nazi-Soviet Pact, left him (and Romania) fewer and fewer options. In 1940, when the USSR demanded cession of Basarabia and Northern Bucovina and Hitler imposed further territorial concessions to Hungary (northern Transylvania) and Bulgaria (the southern Dobrogea), the end of Carol's reign was nigh. On September 6, 1940, Carol was forced to abdicate, his nineteen year old son, Mihai, was installed for the second time as king, and General Ion Antonescu became leader of a state based on the Legionary Movement and ideology.

G. Postlude: the Demise of Romanian Liberalism, 1940-1947

With the establishment of the military dictatorship in 1940, all pretense of normal political life came to an end in Romania. The story of Romanian liberalism was not yet over, but the developments of 1940-1947 were, in retrospect, the end game for a political option that had been at the forefront of Romanian development since early in the 19th century. The Brătianus continued to be recognized as tacit leaders of a movement that no longer had legal status. After the war, the opportunism of Gheorghe Tătărescu and others was amply demonstrated by their sorry collaboration in the Sovietization of Romania. The story ends with the abdication of King Mihai in December 1947.

IV. A Research Agenda for the Study of Romanian Liberalism

What are some of the problems, issues, and "blank pages" in the history of modern Romanian liberalism? In this section, I suggest several avenues of research relevant to a better understanding of Romanian liberalism. (I might note that the

bibliographical information provided below is intended to be illustrative, not exhaustive.)

The first task is to continue development of the basic narrative history of Romanian political liberalism. Apostol Stan and Mircea Iosa's *Liberalismul politic în România de la origini până la 1918* (București: Editura Enciclopedică, 1996), was the first systematic survey up to 1918. Though it is a bit traditional, it does provide an adequate starting point. Obviously similar work covering up to 1947 is needed³⁰.

In addition, we need a systematic pursuit of new biographical studies of prominent Romanian liberal leaders. An example here is the virtual absence of materials dealing with D. A. Sturdza. And the fact is that many existing biographies are seriously outdated and obsolete³¹. Secondly, we need a thoroughgoing overhaul of what we know about the Romanian liberals "other partner" in rule: the Romanian monarchs. The lives of the Romanian kings have been shrouded in ignorance, misrepresentation, and presupposition. How can we assess the work of Romanian liberals without clear ideas about the royal lynchpins of the system? With a narrative framework established and the provision of up-to-date biographical treatments of important liberal leaders, thinkers, and monarchs, the stage would then be set for more critical, analytical, and interpretive studies of Romanian liberalism.

As for the latter, two excellent examples are provided by the essays of Victoria F. Brown, *The Adaptation of a Western Political Theory in a Peripheral State: The Case of Romanian Liberalism*³² and Gh. Platon, *Liberalismul românesc în secolul XIX: emergență, etape, forme de expresie*³³. Brown and Platon – the former from a position informed by Western scholarship, the latter from a position within the Romanian cultural tradition – suggest the kind of questions that ought to be asked, the kinds of issues that need to be raised, and the paths that need to be explored. (Unfortunately, Brown has not been able to continue this effort.) Another study along the same lines is Gheorghe Cliveti's instructive but brief essay, *Liberalismul românesc: Eseu istoriografic*³⁴ which provides a pretty thorough review of the literature, analyzes the ideological issues raised, and suggests a number of important problems that need to be considered.

How liberal was Romanian liberalism? This is one of the issues tackled by Victoria Brown's study. Romanian liberalism of course strayed from 19th century liberal "norms." So, too, did Western European liberals, who "in practice often betrayed their ideal and often behaved in a manner unworthy of men pursuing an ideal"³⁵. Was this deviant enough to merit the frequently met charge of opportunism? In general, Brown thinks not, though she admits that Romanian liberals were often "sectarian liberals" (a

³⁰ Mention might be made here of two other works that make a contribution to the historical approach: Dan A. Lăzărescu's *Introducere în istoria liberalismului european și în istoria Partidului Național-Liberal din România*, București, Editura Viitorul Românesc, 1996; and Șcrban Rădulescu-Zoner (ed.), *Istoria Partidului Național Liberal*, București, Editura All, 2000. These, like the Stan-Iosa book, are written along traditional lines.

³¹ For a comprehensive review of the literature on Romanian liberals and liberalism, see the bibliographical essay in my *Romanian Politics*, 1998, p. 273.

³² In Stephen Fischer-Galați, Radu R. Florescu, and George R. Ursul (eds.), *Romania Between East and West*, Boulder and New York, East European Quarterly, 1982, p. 269-301.

³³ In Al. Zub (ed.), *Cultură și societate. Studii privitoare la trecutul românesc*, București, Editura Științifică, 1991, p. 73-103.

³⁴ Iași, Editura Fundația Axis, 1996, 199 p.

³⁵ Collins, *op. cit.*, p. 4.

term introduced by Carlton Hayes)³⁶. The line between Brown's "sectarian liberalism" and sheer opportunism is not entirely clear; as indicated in my periodization above, I think this varies from epoch to epoch. In any case, working from the definition given in Part II above, we ought to devote additional effort to the question.

How national was Romanian liberalism? In my view, the national element tended to swamp the liberal element in "Romanian National-Liberal Party", indeed exactly in the same fashion as Lord Acton had observed elsewhere (France, Italy, Spain)³⁷. Brown recognizes this clearly, though she notes that many Western liberal parties also were ready to sacrifice liberal theory to national interest³⁸. This rather serves to confirm Lord Acton's strictures on nationalism and liberalism discussed above. A primary desideratum for the future study of Romanian liberalism will be more sophisticated analyses of Romanian nationalism as well as some of its distinctive forms, e.g. "romanismul"³⁹. Because of the continuing explosive nature of the subject and its implication in contemporary Romanian politics, I am not terribly sanguine about the possibility that this will or can be done in the near future⁴⁰.

Another area for further study concerns the alleged socio-economic foundations of Romanian liberalism. In one sense, I hesitate to bring this subject up because at present I am almost convinced that social class is irrelevant to Romanian liberalism. No studies have documented that Romanian liberalism was the purview of (chose one or more of the following) the bourgeoisie, the small boiars (whatever that may mean), young professionals, young intellectuals, or whoever, yet many people freely make the linkages. Part of this stems from Ștefan Zeletin's vivid, but mostly fanciful mythology as set forth in his *Burghesia română*⁴¹. Despite its myriad errors and virtually complete lack of documentation, it continues to be the reference of choice for practically everyone concerned with the issue⁴². Such "class analysis" fails, generally speaking, because of its anecdotal foundations and because of the numerous "exceptions" to supposed rules, e.g., so-called "big boiars" who are liberals (Ion Ghica, the Golescus) and conservative leaders with little or no property or social standing (Titu Maiorescu). And, it should be noted, even if there were a correlation between Romanian social status and political inclination (which has yet to be shown), that would not in itself demonstrate that there is any causal relationship. Until Romanian historical scholarship can escape from Zeletin's paralyzing and baneful influence, we won't make much substantive progress in this area⁴³.

³⁶ Brown, *op. cit.*, p. 278, 293-295. Her admission that Romanian liberals "did not believe in *laissez-faire*, as Western liberals of all sorts mostly did, though... the Romanians argued that this was a violation of the letter rather than the spirit of liberalism" seems a bit lame (p. 287, 293).

³⁷ Acton, *Nationality*, p. 280-281.

³⁸ Brown, *op. cit.*, p. 282-284, in a section entitled *Romanian Liberalism and Nationalism*.

³⁹ See, for example, Cristian Preda, *Modernitatea politică și românismul*, București, Nemira, 1998, especially p. 155, and G. M. Tamas, *Idolus tribus. Esența morală a sentimentului național*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2001.

⁴⁰ Some promising work has been done by Daniel Barbu, notably his *Șapte teme de politică românească*, București, Antet, 1997; and some of the papers in Andrei Pleșu (ed.), *Nation and National Ideology: Past, Present, and Prospects*, București, New Europe College, 2002.

⁴¹ Ștefan Zeletin, *Burghesia română. Originea și rolul ei istoric*, București, Cultura Națională, 1925.

⁴² This is the case with Victoria Brown. Cf. her *Romanian Liberalism*, p. 284-287, which relies heavily on Zeletin. For a critique of Zeletin, see my *Procesul dezvoltării naționale române. Contribuția lui Ștefan Zeletin*, in "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»", Vol. 24 (1987), p. 365-374; and Cristian Preda, *Zeletin a fost socialist, nu liberal*, in his *Modernitatea politică și românismul*, p. 201-235.

⁴³ Even less convincing is D. Drăghicescu's earlier and equally useless *Partide politice și clase sociale*, București, n.p., 1922.

On the separate question of a Romanian bourgeoisie, we still have to be content with works dealing with preliminaries: Constantin C. Giurescu's *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*⁴⁴, is a mostly descriptive work that only goes up to 1848. The studies by Gh. and Alexandru-Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context European, evoluție socială și politică*⁴⁵, and Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea): Preliminariile unei istorii*⁴⁶ show considerable promise as well as a grasp of contemporary international scholarship on the subject, but they, too, are limited, in the first case to Moldova and for both of them, to the pre-1848 era. We really need to move on to the situation after 1848.

A slightly different (and promising) slant, that of elite analysis, is that taken by Mihai Sorin Radulescu's *Elita liberală românească 1866-1900*⁴⁷. Radulescu's work is a preliminary to further exploration of the intertwining of Romanian liberals with the Romanian business, intellectual, and cultural elites. This is a delicate task, however, and one that cannot rest on anecdotes or correlations.

One would also want to ask in this connection if there is any cultural connection between how liberalism functioned in Romania and the quasi-dynastic hold of the Brătianu on Romanian liberalism. My argument is that significant difficulties were created by the closed nature of Romanian politics and by the lack of a real party system, a subject that needs much additional research. Caragiale, writing before World War I, puts it well: "The two great so-called historical parties which alternate in power are, in reality, nothing but two great factions, each having not adherents, but a clientele... The administration is composed of two great armies. One in power feeding itself; the other waiting starved in opposition..."⁴⁸. Romanian liberals were at least as responsible as anyone else for the oligarchical political system that emerged after 1848. The lack of open participation in the system and the throttling of local initiative and representation prevented the development of true political parties. Romanian "parties" remained merely factions or quasi-kinship groups organized more around personalities and patron-client relationships rather than ideas, ideologies, or programs. Old Romania had been dominated by an agrarian oligarchy. Modern Romania came to be dominated by another oligarchy, a new urban one anchored in a bureaucratic, self-perpetuating political order.

Another area that has been neglected is the political infrastructure. A prime example of this, one almost bereft of substantive work, is the Romanian liberal press (or the Romanian press itself, for that matter). Isn't it surprising (and symptomatic) that *Românul*, a paper which functioned from 1857 to 1905) and which played a formative role in the development of Romanian liberalism has never been the object of systematic study? What about the interwar press, which was lively and prolific? What about the structure, reach, and financing of Romanian media? All of these seem relevant to better understanding the place and functioning of liberalism in the Romanian context.

Economic development remained at a very rudimentary level in the 19th and early 20th centuries; this too was a principal legacy of Romanian liberalism. The role of the

⁴⁴ București, Editura Științifică, 1972.

⁴⁵ București, Editura Academiei, 1995.

⁴⁶ Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 1997.

⁴⁷ București, Editura All, 1998.

⁴⁸ Ion Luca Caragiale, *1907 din primăvara până'n toamna. Câteva note*, in his *Opere*, Volume V, edited by Șerban Cioculescu [București, Fundația pentru Literatură și Artă Regele Carol II, 1938], p. 171-173.

state in Romanian society was exaggerated and its noxious influences and effects condoned, ignored, or overlooked. This contributed significantly to the formation of an overwhelmingly statist mindset in Romanian political culture, a sentiment which, sadly, persists to this day despite the disastrous effects of statism and collectivism on the lives of millions of Romanians⁴⁹. Thus protectionism, cartelization, bank monopolies – in short, economic meddling of all sorts, paternalism (especially toward the peasant majority), and an almost obsessive fixation on centralization were characteristics of the dominant trend in Romanian liberalism⁵⁰.

Market liberalism, an important correlative for the expansion of political liberty and the creation of a modern civil society, did not really exist, and it is doubtful that other than a tiny minority of the Romanian elite were in sympathy with it. The only real exceptions to the rule were the economist/politicians Ion Ghica and Ion Strat, who fairly consistently upheld classical liberal principles⁵¹. Much of what was positive in Romanian economic development occurred in spite of rather than because of governmental policies and actions. The largest sector of the economy, that of agriculture, was impeded by the lack of agrarian reform (for political reasons) and by the failure to provide or allow for the development of necessary infrastructure, especially in banking and credit. The huge peasant majority was a virtual null factor in political life. Other sectors which might have promoted capital formation and entrepreneurial development became state monopolies instead or were subject to heavy state regulation and control. Until we can approach Romanian economic development from other than a Marxist or vulgar Marxist, quasi-economic determinist point of view, we won't make much headway here.

Another failing for which Romanian liberalism bears considerable responsibility is the fact that most entrepreneurial skill in Romania came to be channeled into politics. Governmental posts, however modest or useless, were the career objectives of far too many educated Romanian youth and the educational system itself was too often seen mainly as preparation for service as a state functionary. In many respects, this was a reflection of a common developmental crisis, that related to the phenomenon of bureaucratization in modern society. In Romania, the bureaucratized state escalated to such an extent that by 1900, some 2% of the population was employed as state functionaries. (This compared to 3% employed in Romanian industry, only a quarter of whom were in enterprises with 25 or more workers.)

Were Romanian political culture and what might be called the Romanian worldview inimical to classical liberalism? Was there a pragmatism in Romanian culture that makes idealistic liberalism difficult? Does the Byzantine-Ottoman heritage undermine liberalism in the Romanian context? This opens or reopens the long term debate on Romanian national development and Romanian political culture which I have explored elsewhere⁵². An excellent foundation is the work of Alexandru

⁴⁹ Cf. H.-R. Patapievici, *op. cit.*, p. 180-185.

⁵⁰ On anti-capitalism in Romania, see Ioan Petru Culianu, *Dușmanii capitalismului*, in his *Mircea Eliade*, revised edition, București, Editura Nemira, 1995, p. 169.

⁵¹ Economic liberalism in Romania is helpfully discussed in two short works by Eugen Demetrescu: *Influența școalei economice liberale în România în veacul al XIX-lea*, București, Bucovina, 1935, and *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne*, București, Cartea Românească, 1940. For a survey of Romanian opinion and political leaders' views on political economy that confirms these impressions, see Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești (1369-1878)*, München, Jon Dumitru Verlag, 1987, p. 194-213.

⁵² See my *Romanian Perspectives on Romanian National Development*, in „Balkanistica”, Vol. 7 (1981-1982), p. 92-120; *Myth and Reality in Romanian National Development*, in „International Journal of Rumanian Studies”, Vol. 5 (1987), Nr. 2, p. 5-33, and *Perceptions on Imperial Legacies in the Balkans: The Romanian Lands*, in „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, Vol. 36 (1998), p. 65-77.

Dușu⁵³. A number of scholars have pursued these issues since the 1990s: Adrian Marino⁵⁴, Daniel Barbu⁵⁵, Sorin Antohi⁵⁶, Cristian Preda⁵⁷, Sorin Alexandrescu⁵⁸, and others⁵⁹. This may be one of the most promising avenues of work currently under way and will have a lot to tell us about the Romanian political culture in which Romanian liberalism functioned⁶⁰.

Classical liberal thought has not been well-served in Romanian culture. How and why this was needs to be explored. Relatively little was published before 1948 in translation of the liberal “classics” as such. For example, though some of Alexis de Tocqueville’s ideas were known in 19th century Romania, his seminal *De la democrație en Amerique* (1835-1840) was not published in Romania until after 1989. Al. Zub’s instructive and pathbreaking *Pe urmele lui Tocqueville în cultura română*, is an excellent example of what needs to be done for other classical liberal thinkers⁶¹.

Two major exceptions were the translations of Gide and Rist’s history of economic doctrines⁶² and a partial publication of Adam Smith’s *Wealth of Nations*. The case of Adam Smith makes the point: in the 1930s, Al. Hallunga published a translation under the title: *Avuția națiunilor. O cercetare asupra naturii și cauzelor ei*⁶³. This translation was incomplete, omitting parts of Book I, IV, and V. In addition, a miniscule print run made this work a bibliographical rarity. In 1946, Hallunga was able to produce a supplemental volume, revising Books IV and V and adding other previously deleted materials. This appeared in a provisional edition badly offset from a typescript, almost a kind of *samizdat*⁶⁴.

In the 1960s, the Romanian Academy published a complete edition based on the Hallunga translation with the same title⁶⁵. It included a postscript by N. N. Constantinescu

⁵³ Particularly illuminating: *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972.

⁵⁴ *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice și culturale*, Iași, Polirom, 1995; *Politică și cultură. Pentru o nouă cultură română*, Iași, Polirom, 1996; and, in collaboration with Sorin Antohi, *Al treilea discurs: Cultură, ideologie și politică în România*, Iași, Polirom, 2001.

⁵⁵ In addition to his *Șapte teme*, 1997, see *Republica absentă*, București, Editura Nemira, 1999; his contribution to Barbu (ed.), *Firea românilor*, București, Editura Nemira, 2000; and *Bizanz contra Bizanz*, București, Editura Nemira, 2001.

⁵⁶ *Civitas imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, revised edition, Iași, Polirom, 1999, first published in 1994; and *Exercițiul distanței. Discursuri, societăți, metode*, București, Editura Nemira, 1998.

⁵⁷ In addition to his *Modernitatea*, 1996, see *Occidentul nostru*, București, Editura Nemira, 1999; and *Tranziție, liberalism și națiune*, București, Editura Nemira, 2001.

⁵⁸ *Paradoxul român*, București, Editura Univers, 1998, and *Privind înapoi, modernitatea*, București, Editura Univers, 1999.

⁵⁹ Particularly Adrian-Paul Iliescu (ed.), *Mentalități și instituții. Carențe de mentalitate și înapoiere instituțională în România modernă*, București, Ars Docendi, 2002; Mihaela Czobor-Lupp and J. Stefan Lupp (eds.), *Moral, Legal and Political Values in Romanian Culture*, Washington DC, Council for Research in Values and Philosophy, 2002.

⁶⁰ This discussion includes the “Romania and the West” debate. Cf. my *Romanians and the West*, in Kurt W. Treptow (ed.), *Romania and Western Civilization*, Iași, The Center for Romanian Studies, 1997, p. 11-24.

⁶¹ In his *La sfârșit de ciclu. Despre impactul revoluției franceze*, Iași, Institutul European, 1994, p. 149-170. English edition 2000. Given de Ruggiero’s point that de Tocqueville was the turning point in French and European liberalism, the significance of his absence in the Romanian tradition is obvious. See de Ruggiero, *op. cit.*, p. 187-191.

⁶² Charles Gide and Charles Rist, *Istoria doctrinelor economice de la fiziocrați până azi*, București, Editura Casei Școlilor, 1926, translated by George Alexianu based on the 5th edition.

⁶³ București, Editura Bucovina, 1934-1938, four volumes, 466 p., based on the 1904 Edwin Cannan text of the fifth edition.

⁶⁴ București, n.p., 1946, 616 p.

⁶⁵ București, Editura Academiei, 1962-1965, VII + 343 + 474 p.

on Adam Smith. *Clasic al economiei politice bugheze*⁶⁶. Unhappily, his presentation followed predictable and erroneous Marxist-Leninist lines. This edition appeared in fewer than 2000 copies, which didn't exactly make Smith widely accessible to the masses either⁶⁷.

The fate of Adam Smith is representative for classical liberal thought in Romania before 1989 more generally: little or nothing in the way of translations, liberal ideas known principally from limited quotations in other secondary sources, and a relative paucity of references to them in Romanian political and economic writings.

Since 1989, there have been numerous rectifications of this through the publication of translations of the work of de Tocqueville, Lord Acton, F. A. Hayek, and other classical liberal classics, along with a strong interest in such works by Romanian intellectuals. The effect of this renaissance, of course, remains to be seen⁶⁸.

In dealing with Romanian liberalism, we are, thus, confronted by good news and bad news. The good news is that this important segment of modern Romanian history is a wide-open and fertile field for further research and analysis. The bad news is that this important segment of modern Romanian history is still far from being adequately treated, which makes it difficult for us to assess and evaluate Romanian development since the beginning of the 19th century. However, except perhaps for the toxic issue of nationalism, many blank pages of Romanian history are being written, younger scholars are taking up the challenges, and the stream of relevant studies appears to be gaining not losing momentum. I look forward to seeing more of such work.

---

⁶⁶ Cf. Vol. II: p. 405-471, with p. 468-471 on Smith in Romania. Recently, Adrian-Paul Ilicescu and Mihai-Radu Solcan have published fragments from Smith's *Theory of Moral Sentiments* (1759) and *The Wealth of Nations* in their *Limitele puterii*, București, Editura All, 1994.

⁶⁷ Apart from a few passing mentions in text books (a notable exception was the 1870 *Economia politică* of Ion Strat), the only discussions of Smith before 1948 was a series of brief articles by Ioan Lapedatu, *Adam Smith*, in „Lucașfărul“, Vol. I (1902), p. 97-101, 118-121, 148-150, 163-167, 179-184, and Ion Răducanu's *Adam Smith. O comemorare*, in „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice“, Seria III, Vol. 22 (1939-1940), p. 453-492. An annex, p. 481-491, provides a compilation of references to Smith in Romanian economic works. Raducanu's conclusion: „În România, numele lui Adam Smith e citat uneori. Opera lui e mai puțin cunoscută și foarte rar înțeleasă“ (p. 454).

⁶⁸ It would be impossible to list everyone who is contributing to these efforts, but for the most part they are well-represented in the notes of the present study.

LIBERALISMUL SĂLBATIC. NOTE METODOLOGICE ASUPRA ISTORIOGRAFIEI LIBERALISMULUI ROMÂNESC

Florea Ioncioaia

1. Introducere

Liberalismul românesc traversează astăzi un moment de grație. Pe lângă prezența sa la guvernare, cel puțin nominală, prin intermediul PNL (singurul partid istoric care și-a conservat poziția în acești ani!), valorile sale sunt revendicate sub o formă sau alta de întregul sistem politic, iar personalități publice dintre cele mai diferite își dispută reprezentarea sa; în fine, caz foarte rar, liberalismul pare chiar a nu avea inamici ireductibili¹.

Acest fapt ar trebui să inducă o stare de euforie tuturor celor care cred în virtuțile libertății, libertarii mereu neconsolați ai liberalismului fără adjective. Pe de altă parte, faptul că liberalismul a revenit la modă într-o țară post-totalitară nu are în sine nimic neobișnuit, ba chiar este cât se poate de natural. Nimeni nu-și închipuie desigur că Marx a fost înlocuit cu Hayek. Este oare acesta un semn că liberalii românii n-au pierdut bătaia intelectuală în fața socio-populismelor de toate soiurile? Oricum, acesta este un lucru îmbucurător, în condițiile în care, în multe țări a fi *liberal* este un stigmat teribil, care te poate condamna la ceva foarte asemănător cu moartea civică².

Totuși, oricine este la curent cu viața publică românească nu poate să nu se întrebe dacă toată lumea vorbește de același *liberalism*? Căci, este destul de ușor de observat că, în ciuda acestui unanimism neobișnuit, identitatea liberalismului este mai curând problematică și că, mai mult, suntem departe de a ne imagina astăzi liberalismul românesc drept o alternativă ideologică articulată. Marile teme liberale, precum statul minimal și individul, libertatea și piața etc., sunt relativ ignorate în dezbaterile curente și oricum ele nu funcționează ca semne distinctive ale unei identități ideologice. În ce

---

¹ Un sondaj de opinie dat publicității la finele lui octombrie 2004 indica liberalismul ca fiind doctrina politică preferată a peste treizeci la sută dintre români; este adevărat că aceasta ocupa poziția secundă după social-democrație (care atrăgea peste patruzeci de procente), totuși, faptul este surprinzător, mai întâi, pentru că cifra depășește cu mult procentele electorale ale PNL, iar, în plus, gândirea liberală nu are nici purtători naturali (o categorie socială activă, vizibilă, puternică și mesianică!), nici o tradiție recentă, dar mai ales nu are un solid suport propagandistic.

² Am în vedere aici mai cu seamă cazul lumii franceze, pentru care vocabula *liberal* este folosită ca un adjectiv intens peiorativ; de altfel, liberalii francezi manifestă un puternic sentiment de minoritate opresată și nici nu par a avea capacitatea să inspire politici guvernamentale, precum în Statele Unite, Anglia sau Australia; reamintesc că unul dintre puținii politicieni francezi care se reclamă liberal, Alain Madelin, a luat abia câteva procente (puțin peste doi la sută!) la ultimele alegeri prezidențiale, oricum cu mult sub Arlette Laguiller, o candidată de extremă stânga!; cf. în sprijinul acestor observații, îndeosebi: Alain Laurent, *La philosophie libérale, Histoire et actualité d'une tradition intellectuelle*, Paris, Les Belles Lettres, 2002, p. 19 sqq.

privește politicile propriu-zise, absența unei veritabile agende liberale este de asemenea de o evidență sumară. Nici o mare temă liberală nu a fost cu adevărat un subiect de larg interes în recente confruntări electorale (poate cu excepția relativă a *cotei unice de impozitare!*), iar guvernul actual condus de un liberal și dominat de liberali este departe de a propune un proiect liberal coerent, ca alternativă la politicile post-socialiste³.

De fapt, s-ar putea spune că această bruscă pasiune pare a se datora mai mult unui vid doctrinar decât existenței unei școli de gândire ori a unei mișcări liberale foarte active și influente. Într-o bună măsură, liberalismul apare ca un soi de presupuziție implicită, la care toată lumea aderă instinctual, în virtutea funcționării încă a unei “traume totalitare”.

Faptul poate fi în cele din urmă periculos, în măsura în care opusul liberalismului apare ca fiind barbaria. Efect probabil al unei reificări a categoriilor ideologice ca atare, aceasta poate sugera mai ales faptul că liberalismul va înlocui de la sine marxismul ca ideologie dominantă și că, pentru aceasta, nu este nevoie decât de o simplă conversiune publică, ba chiar cât mai publică posibil.

Desigur, în acest context, cunoscând profunda neîncredere față de funcția sistemelor ideologice care domnește astăzi, ar merita să ne întrebăm în legătură cu valoarea unui asemenea angajament. Ce (mai) înseamnă astăzi a fi liberal: calitatea publică de a fi membru al unui partid politic autoidentificat drept liberal, eventual, reprezentant al unei administrații politice liberale, ori este vorba de o calitate intimă, cvasi-privată, de a avea convingeri *liberale*, respectiv, a te atașa la un sistem de valori numite astfel? Este apoi acesta un semn de atașament față de o anume cultură politică sau doar o marcă exterioră privind poziționarea publică a unui individ sau grup, o “fațadă ideologică” onorabilă și neangajantă?

Se înțelege că nu-mi propun aici să răspund direct acestui chestionar. Dar acesta ne poate atrage atenția în legătură cu orizontul problematicii unei discuții asupra manierei în care funcționează referințele ideologice într-o societate. Iar de aici, asupra nevoii de a redefini mereu conceptele și valorile politice cu care operăm.

Astfel, o discuție asupra originilor intelectuale ale liberalismului românesc are deopotrivă o miză epistemică și una morală, normativă. Se știe astfel că orice refundare ideologică incumbă o relectură a propriilor rădăcini: forjarea unui *trecut utilizabil*⁴. Acest trecut este o parte a ideologiei însăși, iar uneori, partea sa cea mai importantă.

Pe de altă parte, în receptarea ideilor politice, societățile au propria agendă. Ele se raportează în aceeași măsură la trecutul unei ideologii, în sensul aici de experiență istorică și intelectuală, cât și la prezentul său doctrinar. Acest trecut face ideile inteligibile. *Trecutul utilizabil* al ideologiei este însă rareori identic cu *trecutul istoriografic*. Istoriografia critică nu este interesată de genealogia “utilă” a unui proiect politic, ci mai ales de natura experienței sale istorico-intelectuale, în felul în care o percepe istoricul. Pot fi acestea negociate? Care trebuie să primeze? Cum ar fi posibilă o *lectură liberală* a istoriei?

Obiectivul demersului de față nu este așadar acela de a contribui la reconfigurarea “paradisului pierdut” al liberalismului românesc, ci de a discuta critic felul în care acest “trecut utilizabil” a fost construit din punct de vedere istoriografic. Are liberalismul românesc un asemenea “trecut utilizabil”? Care este acesta? Se confundă cu istoria

³ Acest *liberalism* vorbește de reducerea impozitelor și de creșterea prosperității fără reducerea cheltuielilor publice, ca să nu mai vorbim de absența oricărei discuții serioase asupra limitelor statului.

⁴ Căutarea tradiției canonice este o obligație a liberalului, ca o armă contra “liberalismului eratic, ignorant al propriei tradiții”, confuz și destructurat; *Ibidem*, p. 13.

PNL? În fine, este de aflat ce se ascunde în spatele sintagmei *istoria liberalismului*, dincolo de ethosul său recuperator și de neo-idilismul ambiant.

Îmi voi concentra astfel atenția asupra unui moment puțin cunoscut publicului larg: perioada de patru-cinci decenii de intensă elaborație ideologică și de căutări politice care a precedat instaurarea regimului personal al lui Alexandru Ioan Cuza, respectiv, din primele decenii ale secolului XIX până la începutul deceniului VII, al aceluiași secol. Se înțelege că aici este vorba mai ales de o distincție cronologică decât tipologică. Totuși, anii șaiszeci ai secolului XIX reprezintă mai mult decât o simplă cezură politică: momentul primelor sale structurări organizatorice, precum și cel al separației dintre liberalismul ca mod de atitudine civică și liberalismul de partid.

În istoria liberalismului, această perioadă reprezintă “vârsta de aur”. Ca și la noi, însă, acesta este peste tot “handicapat”, pe de o parte, de absența unor forme de organizare stabile și influente, iar, pe de altă parte, de absența “subiectului”: un public suficient de semnificativ, care să acționeze ca suporter și actor al ordinii liberale, cetățeanul care să aibă sensul puterii sale. De aici apelativul *sălbatic* din titlul acestui eseu.

Nu este vorba așadar de un liberalism agresiv ori lipsit “de suflet”, cu alte cuvinte nu poate fi vorba în primul rând de o specie diferită de liberalism. Nefiind atașabil unui proiect de putere, căci nici o organizație nu-l revendică, nici un proiect politic nu-l asumă explicit, de altfel, nici vocabula ca atare nu apare în limbajul public, cel puțin într-un mod semnificativ; acest liberalism pare destructurat, discontinuu, vag, difuz, contradictoriu, aproape fără suflu. Iată motivul pentru care, dorind să conceptualizeze momentul amintit din istoria liberalismului românesc, istoricii au fost tentați să vorbească fie de *începuturi*, fie de *origini*, fie cel mult de un *liberalism timpuriu*. De altfel, voi utiliza expresia *liberalism sălbatic* ca pe o metaforă și mai puțin ca pe un concept.

Acesta nu este un demers militant. Perspectiva este aceea a unei “simpatii critice” față de problematica în discuție. Dar finalitatea sa este desigur în primul rând de ordin academic. Din rațiuni ușor de înțeles, ancheta se referă exclusiv la Vechiul Regat, iar, formal, maniera aleasă este aceea a unui eseu, în sensul că el nu își propune să epuizeze subiectul din punct de vedere tehnic și are o dominantă speculativă: acceptă provocarea, dezbateră, și nu aduce argumente factuale noi, ci doar argumente intelectuale noi sau mai sigure reciclate. Am considerat aceasta mai potrivit pentru o discuție preliminară asupra unui domeniu în care reflexivitatea a fost ultimul lucru demn de interes. Din aceleași rațiuni, voi fi obligat să limitez aparatul critic la strictul necesar.

2. Istoriografia liberalismului românesc și problemele sale

Are liberalismul românesc o istoriografie, cu alte cuvinte, o tradiție canonică, un anumit nivel al cunoașterii istorice structurat în jurul unor date general acceptate, o autonomie oarecare în raport cu alte domenii ale cercetării istoriografice, poate chiar un model epistemic propriu (teorie, metodologie etc.)? Voi încerca mai departe să schițez o scurtă cronologie a acestei istoriografii, fără a propune propriu-zis un tablou complet, apoi să discut câteva din problemele principale ale istoriografiei liberalismului: să vedem ce știm și ce ar trebui să știm, cum s-a constituit cunoașterea istorică aici, plecând mai ales de la analiza a două lucrări recente în domeniu. Va fi vorba de un rapel istoriografic în spiritul unei bune tradiții liberale, dacă este să ne amintim numai de îndemnul care tutela ședințele celebrei *Mont Pèlerin Society*: liberalii trebuie criticați, în timp ce anti-liberalii trebuie schimbați de la putere!

2.a. Istorii de partid, istorii ale originilor

Cel puțin la o privire strict cantitativă, istoriografia românească profesională a fost puțin interesată de istoria liberalismului, ca și în general de istoria sistemelor ideologice. Este adevărat că istoria ideilor și chiar a partidelor politice a fost mult timp un subiect istoriografic secundar. Faptul ar putea fi explicat și prin aceea că, în afara unor excepții (mai ales, Xenopol și Gh. Brătianu) nici una dintre marile noastre figuri istoriografice nu a fost militant liberal.

Îi datorăm fondatorului istoriografiei noastre critice, A. D. Xenopol, primele studii academice asupra istoriei ideilor politice ca parte a demersului istoriografic general. Terminologia xenopoliană este ambiguă aici (el vorbește mai curând de *partide* decât de *idei*), dar pare evident că intenția sa este de a pune în relief, mai ales, evoluția reprezentărilor ideologice și mai puțin a organizațiilor cu caracter politic. Acest fapt ne evocă felul în care istoricul Xenopol concepe rolul ideologiilor politice și implicit a importanței lor istorice: ca o pregătire a acțiunii politice; aceasta din urmă fiind obiectul principal al cercetărilor istorice. Totuși, ideile politice joacă pentru Xenopol rolul de "serie istorică", parte a mării "serii" a *renașterii naționale*.

Cert este că, așa cum observa undeva profesorul Gheorghe Platon, studiile lui Xenopol asupra ideilor politice de până la 1866 rămân (după aproape o sută de ani!) un punct de reper important⁵, poate încă mult prea important. Teza sa asupra ecloziunii ideilor politice românești este astăzi considerată o dogmă istoriografică, cum vom vedea mai departe. Potrivit acesteia, ideile politice "partizane", respectiv, liberalismul și conservatorismul, s-au născut din "mantaua" "naționalismului" anti-fanariot, acea mișcare de idei care a susținut emanciparea de sub "grecism", la finele secolului XVIII și primele decenii ale secolului următor⁶.

La fel ca majoritatea problematicilor legate de agenda politicii militante, istoriografia liberalismului românesc este dominată într-o măsură semnificativă de un impuls legitimant foarte ușor vizibil. Din acest motiv, nu doar că cele mai multe istorii ale liberalismului sunt, într-un mod lipsit de orice ambiguitate, istorii ale PNL și prea puțin cercetări istorice asupra liberalismului ca fenomen ideologic, dar acestea, începând cu aceea a lui Bibicescu, de la finele secolului XIX, nu răspund unei minime etici profesionale, înainte de toate, regulii privind imparțialitatea. Abordarea *genealogică* în registru minor, care este tendința dominantă, înseamnă descoperirea unui trecut utilizabil "muncii de partid", îndeobște atașabil narațiunii mării epifanii brătieniste, în ciuda unor contribuții onorabile precum cele ale lui N. N. Hârjeu sau D. V. Barnoschi. Perspectiva lor teoretică este sumară și, ca atare, ele sunt puțin verosimile și deci puțin influente intelectual.

Faptul este vizibil atunci când analizăm reprezentarea istoriografică a liberalismului în lucrările generale de istorie. Cu excepția oarecum a lui Xenopol, la finele secolului XIX, și de asemenea, a lui Lovinescu, până astăzi nici un alt istoric generalist nu a propus o veritabilă lectură liberală a istoriei naționale, în timp ce liberalismul ca

⁵ Gheorghe Platon, *Le libéralisme roumain au XIX siècle: émergence, étapes, formes d'expression*, în Al. Zub (ed.), *Culture and Society. Structures, Interferences, Analogies in the Modern Romanian History*, Iași, Editura Academiei RSR, 1985, p. 63.

⁶ Cf., mai ales, *Primul proiect de Constituțiune a Moldovei din 1822, Originile Partidului Conservator și a celui Liberal*, București, 1898; *Originile partidului național în România*, București, 1906; *Istoria partidelor politice în România*, vol. I-II, București, 1910; în continuare, pentru a nu îngreuna excesiv aparatul critic, voi evita să citez infra titlurile unor lucrări, în general, hipercunoscute, cu excepția cazurilor când este vorba de trimiteri precise!

obiect de studiu este atașat fie problemei modernizării/occidentalizării, fie unei istorii a vieții politice. Cu alte cuvinte, istoria liberalismului nu pare să-și fi configurat un domeniu autonom, ca spațiu de cercetare și reflecție istorică, iar, pe de alta, nu s-a produs nici o reflecție serioasă despre cum anume trebuie inserat liberalismul și gândirea politică modernă românească în trama istoriei generale.

Situația este totuși mai bună dacă ne rezumăm exclusiv la secolul XIX. Aceasta fie pentru că, în cazul primei sale jumătăți mai ales, în absența unei organizații liberale hegemonice, istoricii au trebuit să-și pună mai multe probleme metodologico-teoretice, dar și pentru că perioada ca atare a fost mult timp, de la junimiști încoace, obiectul unui interes teoretico-speculativ, dacă ne gândim mai cu seamă la marea dezbateră în jurul originii modernității în România. Aceste anchete sunt construite mai puțin ca biografii de partid și mai mult ca interogații cu caracter metaistoric (mă refer aici mai ales la cunoscutele lucrări ale lui Ștefan Zeletin și Eugen Lovinescu).

În fine, distanța în timp probabil a permis apariția unor cercetări de factură "arheologică", în sensul că esențialul chestionarului de anchetă este sugerat de interese academice, respectiv, privind cunoașterea istorică, în sine, a epocii. Pe lângă câteva remarcabile cercetări de istoria ideilor, avem și cercetări de istorie politică a ideilor, precum cele ale lui Pompiliu Eliade, I. C. Filitti sau cele mai noi ale lui Vlad Georgescu, Paul Cornea, Valeriu Șotropa, Apostol Stan etc. Alte abordări analitice se ocupă de aspecte foarte limitate ale vieții politice din epocă.

Aceste abordări par a se opri totuși la mijlocul anilor șaptezeci. În plus, nu este întotdeauna clar care este distanța dintre istoria organizațiilor politice inspirate de gândirea liberală și istoria gândirii ca atare, ca și între critica intelectuală, liberală prin înrudire implicită, și gândirea liberală care se revendică voluntar de la referințe liberale. De fapt, majoritatea lucrărilor utilizează categorii conceptuale ale istoriei intelectuale (*liberalism, romantism, pașoptism, "cultură eroică"* etc.) pentru a descrie evoluția ideilor în prima jumătate a secolului XIX, ceea ce explică de ce un concept precum cel de *frühliberalismus*, cu sensul de *liberalism timpuriu*, propus acum mai bine de douăzeci de ani de istoricul german Emmanuel Turczynski, pentru perioada primelor decenii ale secolului XIX, să rămână aproape complet în afara interesului cercetătorilor români.

Toate acestea pot avea explicații ideologice simple, legate de ambianța anilor optzeci. S-a produs în acești ultimi ani o schimbare? Promisiunile nu erau lipsite de fundament. Totuși, pentru moment, chiar dacă istoria liberalismului a redevenit o problemă istoriografică legitimă, este ușor de observat o evidentă asimetrie între atenția acordată *liberalismului începuturilor* și aceea acordată *liberalismului târziu*. Pare a fi vorba aici mai ales de un deficit de ordin conceptual decât de reprezentare factuală, după cum o arată și primul capitol, *Originile liberalismului*, al lucrării semnate de Apostol Stan și Mircea Iosa (*Liberalismul politic în România de la origini până la 1918*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 11-94), în care autorii par a relua contribuții deja publicate⁷, sau în care nu aduc nimic nou sub aspect teoretico-metodologic.

Pentru o discuție mai amplă asupra acestei promisiuni, am ales de aceea să prezint mai departe lucrările a doi istorici ieșeni, dar în nici un caz din patriotism local. Ambii arată o viziune articulată asupra istoriografiei liberalismului și acordă o pondere semnificativă primei jumătăți a secolului XIX.

⁷ Cf. Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și independență*, București, 1979; primul capitol este consacrat perioadei anterioare anului 1866 și nu pare a fi deosebit prea mult de cel din volumul aflat în discuție, p. 15-50.

2.b. Două contribuții recente

Studiul profesorului Gheorghe Platon, una dintre cele mai respectate figuri ale istoriografiei noastre recente, care a apărut pentru prima dată în limba franceză într-un volum coordonat de Alexandru Zub și dedicat *Congresului de studii istorice* de la Stuttgart, din 1985, este prima abordare sistematică a istoriei liberalismului românesc în secolul XIX⁸. Autorul încearcă să formuleze aici un set de probleme teoretice, să introducă un anumit nivel de conceptualizare și să-și deschidă demersul către interpretări care nu vin exclusiv din sfera istoriografiei. Articolul pare a avea la origine o intenție polemică la adresa unor interpretări “străine” sau “sociologizante”.

Prin natura lucrurilor, însă, demersul profesorului Platon încearcă să depășească perspectiva “istorică”, tradițională, interesată mai ales de viața politică sau de istoria partidelor, ignorând raporturile liberalismului “cu fenomenul european similar”. La fel ca și în alte contribuții, istoricul ieșean își depășește epoca și o rezumă în același timp. Încercarea de a-și construi demersul pe o bază teoretică, deschiderea comparatistă și chiar atenția acordată ideilor (Gheorghe Platon este recunoscut îndeosebi pentru contribuțiile sale de istorie socială!), sunt gesturi puțin obișnuite în raport cu anii optzeci.

Autorul observă mai întâi sub-aprecierea de care s-a bucurat liberalismul în istoriografia noastră, în raport cel puțin cu “importanța sa și cu locul pe care îl ocupă în istoria României moderne”. El explică aceasta prin complexitatea fenomenului, care se confundă cu istoria epocii moderne și a clasei pe care o reprezintă, apoi prin existența a două maniere diferite de abordare, care pot deruta chiar și pe cercetătorii avizați. Este vorba de *viziunea sociologică*, inspirată de E. Lovinescu și Ștefan Zeletin, continuată azi de Ilie Bădescu, care prezintă istoria liberalismului “în lumina intereselor de clasă”, respectiv a burgheziei. O interpretare tentantă, dar unilaterală, care lasă de o parte “mai multe explicații capabile de a lumina exact acțiunea și rolul grupelor și claselor sociale”. La rândul său, *interpretările istorice*, puțin preocupate de liberalism ca problemă în sine, “n-au revelat esența fenomenului”. Pe lângă acestea, lectura junimistă asupra liberalismului a derutat și ea receptarea de către posteritate a acestuia, mai cu seamă după al doilea război mondial, când argumentele junimiste vor fi utilizate în registrul exclusiv al unei evaluări în termeni de clasă.

Constatând de asemenea lipsa de “eficiență necesară” a unor analize “venite din exterior”, precum aceea semnată de Victoria Brown (pe care o consideră totuși “importantă și semnificativă”⁹), pentru “a cunoaște adevărul”, el cere să se relativizeze toate aceste interpretări, fără a le considera totuși ca fiind concurente, căci fiecare se completează una pe cealaltă. Mesajul său merge mai departe încă: nu există o realitate istorică pură, spune el, sau care să poată fi explicată numai printr-un singur aspect, oricare ar fi acesta: politic, social, ideologic etc. Consecința acestei judecăți traversează ca un fir roșu întreaga lucrare: liberalismul nu exprimă numai interesele de clasă, dar

⁸ Gheorghe Platon, *op. cit.*, p. 63-86; o versiune româncască a apărut la începutul anilor nouăzeci, dar nu am putut verifica în acest caz dacă au existat schimbări în text! Prezentarea de față are la bază textul francez.

⁹ *The Adoption of a Western Political Theory in a Peripheral State. The Case of Romania Liberalism*, în vol. Stephen Fischer-Galați et alții (eds.), *Romania between East and West. Historical Essays in Memory of Constantin C. Giurescu*, New York, 1982; aici autoarea folosește sintagma de *liberalism sectar* preluată de la un alt istoric american, Carlton Hayes (*A Generation of Matusalem, 1871-1900*, New York, 1963); din păcate, Gh. Platon nu prezintă pe larg argumentele istoricului american, iar lucrarea sa îmi este inaccesibilă!

nici sentimente pur generoase, mai cu seamă în istoria României, “în care liberalismul a fost absorbit în ideea de patrie”, integrată ideii naționale. De aceea, este nevoie, crede Gheorghe Platon, de o abordare “echilibrată și nuanțată”, care să raporteze fenomenul românesc la fenomene similare europene: “o investigație totală”.

Înainte de a prezenta caracteristicile care definesc liberalismul românesc, istoricul ieșean face o serie de precizări asupra liberalismului european, “pentru a putea degaja eventual modelul pe care l-au utilizat românii”. Potrivit acestora, liberalismul este o “doctrină deschisă”, în sensul că principiile sale pot fi utilizate universal, dar și în maniere particulare, de la o țară la alta; totuși, cel puțin la început, liberalismul a apărut ca “o filosofie globală, o filosofie a progresului, indivizibil și ireversibil”, care oferea soluții pentru toate problemele societății. De asemenea, a apărut și ca “filosofie politică”, constituită în jurul ideii de libertate, precum și ca “filosofie socială și istorică”, în jurul conceptului de individ. Una din caracteristicile sale este ambiguitatea, întrucât, a fost rând pe rând revoluționară, conservatoare, subversivă și conformistă. Dar mai ales, pentru că “masele nu sunt pentru ea decât un simplu instrument de putere”. Totuși, în opinia sa, liberalismul nu este nici revoluționar nici conservator, ci pe undeva, la jumătatea drumului între acestea. El observă mai departe că, după ce burghezia a luat puterea, “conceptele sale originale devin formale”. De exemplu, “drepturile naturale” au devenit “drepturi legale”.

În ce privește regimurile politice liberale, restrictive în esența lor, acestea se caracterizează prin existența unor *constituții* (subl. aut.!) care reprezintă ruptura de ordinea tradițională, înlocuită de un regim înțeles ca expresia unei “ordini juridice”. În același timp, istoricul observă că regimurile liberale sunt non-populiste (nu se bazează pe popor!) și devin inevitabil oligarhii, chiar dacă se recunoaște peste tot egalitatea în fața legii, dreptul la proprietate etc., căci inegalitatea este menținută ca sistem, îndeobște prin refuzul votului universal.

Din punct de vedere istoric, liberalismul evoluează de la unitatea originară, din secolul XVIII, la formele particulare ale secolului XIX, în care economicul este separat de politic. Autorul schițează apoi o scurtă cronologie liberală, ca și o tipologie, în raport cu diversele experiențe naționale. Liberalismul francez ar fi dominant politic și revoluționar (până la un punct cel puțin), în timp ce liberalismul englez ar fi economic și evoluționist. Apoi, în timp ce liberalismul francez este mai cosmopolit (“mai mult burghez decât francez”), cel englez este mai național, devenind chiar “o filosofie a națiunii”. De altfel, peste tot, momentul 1848 aduce o fuziune între liberalism și naționalism. Este adevărat, acesta ne apare drept un naționalism democratic. La rândul lor, liberalii germani au fost obligați să aleagă între “unitate și liberalism”, o alegere dramatică și care-i va elimina pentru aproape un secol de pe scena politică germană. Aceeași situație pentru țări mai înapoiate precum Ungaria, Polonia sau Italia, dar aici opțiunea pare să fi fost oarecum fericită.

Acest tablou îi întărește autorului convingerea că “fenomenul românesc nu a fost izolat”, de unde concluzia că acesta trebuie explicat prin caracteristicile sale particulare. Liberalismul românesc s-a născut în circumstanțe diferite de cel clasic, datorită mai ales fuziunii sale timpurii, încă de la finele secolului XVIII, cu mișcarea națională, sub efectul ideilor revoluției franceze. Notează oarecum în treacăt, urmând o sugestie a lui Eugen Lovinescu, că pe teritoriul românesc liberalismul a cunoscut “două faze esențiale de dezvoltare”: o fază de organizare, în care doctrina, care avea un caracter subversiv, a luat fie forma evoluționismului (englez sau german) fie aceea a revoluționarismului (francez), iar o alta, ca doctrină oficială a statului român, după 1866, mai cu seamă,

când a fost preluată de toate partidele, dar “în acord cu realitățile locale particulare”; prin urmare, Gh. Platon definește, după un istoric american, acest liberalism drept *sectar*, în sensul că este un liberalism infidel ortodoxiei sale ideologice.

Fie și din acest motiv, el se oprește mai mult asupra perioadei de după 1866, când liberalismul a devenit doctrina oficială a partidului liberal. Obiectivul său aici este “de a pune în relief maniera în care se aplică principiile liberale, cu scopul de a oferi o imagine mai nuanțată a unei epoci eroice, plasată sub semnul constructor al liberalismului”. Întrucât aceasta depășește interesele demersului de față, voi încerca mai departe numai să enunț principalele idei ale autorului. Mai întâi, aceea după care purtătorii liberalismului de la noi nu sunt recrutați doar din rândul burgheziei. Apoi, în România, la fel ca și în alte țări întârziate, “practica nu a precedat teoria”, ci teoria a inspirat și orientat practicile. De altfel, constituirea sa ca doctrină politică se produce târziu, de unde observația sa că avem “un liberalism tardiv”, chiar dacă ideile liberale au apărut în Principate încă de la finele secolului XVIII.

A treia teză este asocierea obligatorie dintre liberalism și modernizare. Pentru profesorul Platon, liberalismul a fost un fel de rețetă absolută (dacă nu chiar și maestru bucătar!) a modernizării României: o țară înapoiată care a fost astfel obligată să ardă etapele. De aici, particularismul liberalismului românesc spre deosebire de cel “clasic francez”: a trebuit să fie etatist, intervenționist și protecționist. Ideologic, liberalismul a fost egal distribuit atât printre membrii partidului liberal cât și printre cei ai partidului conservator. Diferența dintre cele două curente fiind numai de ordin tactic. Ideea națională a federat oarecum insesizabil cele două tendințe sub aripa liberalismului.

Cât privește evoluția liberalismului în prima jumătate a secolului XIX, aceasta este tratată de o manieră puțin sistematică, fapt curios, ținând cont că profesorul Platon este cunoscut mai ales pentru cercetările sale asupra acestei perioade. Totuși, găsim intercalate în text, pentru a servi unei teze sau alteia, numeroase observații privind acest “moment”. Este adevărat însă că acestea trebuie luate cu titlu de inventar, căci autorul nu le încadrează în fluxul principal al narațiunii sale, nu le acordă o semnificație în sine și nici nu le analizează cu atenție. Este evident că, pentru autor, liberalismul acestei perioade este mai curând unul disimulat, implicit, cvasi-accidental, chiar dacă inevitabil glorios și tragic.

Pe urmele lui Xenopol, cu care împărtășește aceeași viziune de ansamblu și aceleași idei, istoricul vede originile liberalismului românesc în mișcarea antifanariotă de la finele secolului XVIII, fiind identificat de altfel cu mișcarea națională și care se dezvoltă sub efectul ideilor revoluției franceze. Îl găsim apoi în proiectul de *constituție aristo-dimocraticească* a lui Dimitrie Sturdza, în “programul revoluției lui Tudor Vladimirescu”, în actele subversive ale boierimii moldo-valahe din timpul “epocii regulamentare”, în mișcarea lui Cîmpineanu (deși vag!), ca și în diverse alte asocieri conspirative din anii patruzeci. Revoluția de la 1848 este un fenomen liberal (sau mai bine spus liberalismul românesc devine revoluționar la 1848!), dar și momentul când acesta se colorează mai intens cu problematica națională, devenind democratic și social adică. În tot cazul, începând din acest moment, liberalismul se va confunda cu modernizarea și emanciparea națională: acesta oferind sensul (istoric) și mijloacele, în același timp. De altfel, în faza următoare, liberalismul va trece de la “revoluția ideologică la revoluția economică”, după o expresie a lui Lovinescu, fără ca autorul să ne explice prea clar ce înțelege prin aceasta. Oricum, pare a fi etapa când liberalismul devine *sectar*, adică național, specific, local, dar și perioada când acesta își arată “limitele”, față de cauza democrației sau în raport cu problematica socială.

Regimul liberal instituit după 1859, o dată cu aplicarea Convenției de la Paris, dar care la rândul-i “sintetiza un program liberal anterior” suprimă privilegiile, liberalizează raporturile economice, impune un regim constituțional reprezentativ etc. Reformele lui Cuza i se par a fi de esență liberală, deși au fost restricționate de Convenția de la Paris, fiind deopotrivă începutul procesului de localizare a liberalismului, prin aplicarea “programului politic național”. Acesta ar însemna în speță “politica națională de reconquista, de limitare a pozițiilor și a influenței economice, politice și spirituale a străinilor”. Este debutul așa-numitului liberalism *sui generis*: un liberalism românesc original, național și intens civilizator. Conceptul de liberalism *sui generis* rezumă complet concepția istoriografică și teoretică a autorului.

Acest liberalism, reprezentat de personaje istorice precum domnitorul Cuza ori primul-ministru liberal I. C. Brătianu, se caracterizează prin pragmatism și naționalism, în sensul de protecționism economic și voluntarism, în speță de primatul statului și al “națiunii” în fața societății și individului. Toate acestea în numele modernizării, figură ideologică a ideii de progres, dar și a luptei “contra presiunilor imperialiste” sau a “străinilor”. Curios, acest liberalism este pus în antiteză cu liberalismul “romantic”, “doctrinar” (în sensul aici de pur, clasic!) al lui Dimitrie Brătianu și mai ales al lui C.A. Rosetti (de fapt, cunoscuți prin tentațiile lor socialiste!). În plus, el consideră finalmente că liberalii români s-au situat “în linia liberalismului clasic”. În fine toate acestea fac ca istoria liberalismului să se confunde cu istoria României moderne. Este o judecată greu de contrazis, dar din păcate indemonstrabilă.

Ca și aici, istoricul pare a fi adesea debitor nefericitului jargon al lui Zeletin (probabil via Ilie Bădescu!) mai cu seamă atunci când vorbește de *imperialism* și *străini*. De altminteri, predilecția pentru enunțuri implicite face lectura textului uneori foarte dificilă, căci fiecare judecată necesită un comentariu, o explicație, un amendament.

Punctul nevralgic al demersului profesorului Platon nu vine însă atât din supra-investirea liberalismului românesc în epoca sa (acesta apare ca un soi de cavaler civilizator!), cât din slaba identitate conferită obiectului propriu-zis al analizei. Istoricul ieșean este evident fascinat de arhetipul *ordinii politice ca armonie* și de ceea ce am putea numi *mitul faptului dat*. Tot ce este istoric dat, împlinit, transformat în act, deci, a fost necesar istoric, pare a spune el, și este desigur rațional: unica posibilitate logică și morală; prin urmare, demersul istoric se transformă inevitabil într-un discurs de legitimare a *ceea ce s-a petrecut* sau *se crede că s-a petrecut*. În plus, trecutul este nu numai cât se poate de logic, dar întreaga desfășurare de forțe pe care acesta ne-o evocă nu are decât un singur scop: împlinirea unui soi de mesaj genetic, respectiv realizarea faptului *istoric dat*, cum ar fi, *Unirea* sau *Modernizarea României* (istoricul lucrează numai cu fapte istorice *preconstruite!*).

Astfel că, din această perspectivă, nu există conflicte ireductibile, pasiuni iraționale, erori voluntare sau inexplicabile/non-legitimabile, iar istoria devine, cum se spune, *un marș al rațiunii către progres*. Progresismul și conciliatorismul retrospectiv justifică de altfel atât actele lui Cuza cât și pe cele ale adversarilor săi. Acest fatalism teleologic radical îl obligă pe autor finalmente la a reduce liberalismul la o formulă politică: o simplă “tehnică” de guvernare ori mai bine spus de legitimare a guvernării.

Spre deosebire de contribuția profesorului Gheorghe Platon, lucrarea d^{lui} Cliveti, de asemenea profesor la Universitatea din Iași, modernist reputat, specialist în istoria relațiilor internaționale, a fost redactată și imprimată în anii de după căderea regimului

comunism. Cartea se subintitulează *eseu istoriografic*¹⁰, iar autorul vrea (deși nu tocmai explicit!) ca, pe de o parte, să treacă în revistă istoriografia liberalismului românesc, iar, pe de alta, să ofere propria sa versiune la aceasta, fie și sub forma unor comentarii marginale.

Din punct de vedere teoretic, obiectivul său declarat este de a încerca să reabiliteze *istoria politică*, care este înțeleasă ca o istorie a puterii politice, văzută ca instituția dominantă în societate. El respinge de altfel identificarea acțiunii politice cu “aparențele politicianiste”, dar nu își propune să se refere prea mult la ipostazele “politico-organizatorice”, ci mai mult la “mișcarea de idei”. Într-un plan mai general, scopul său principal, cel puțin, declarat, este acela de a determina “valoarea istorică” a liberalismului. Un obiectiv îndrăzneț și incitant.

În același timp, este de remarcat faptul că dl. Cliveti se consideră în mod egal un militant, fără însă ca aceasta să implice un abandon vizibil al standardelor profesionale. De aici rezultă totuși inevitabil un amestec de registre, între cel al istoriei profesionale și cel al istoriei militante, între analitic și sintetic, nu tocmai fericit dar finalmente suportabil.

Atașamentele politice al autorului îl ajută de altfel în efortul de a-și argumenta teoretic demersul, într-un mod cu mult mai solid decât antecesorii săi; el nu ezită să utilizeze concepte sociologice sau ale teoriei politice, după cum nu ezită să se manifeste critic, chiar polemic, față de o anumită tradiție istoriografică. El începe prin a observa de altfel că, istoriografia liberalismului românesc se află într-un “serios impas metodologic și conceptual”. De asemenea, într-un mod diferit de practicile noastre istoriografice curente, el se oferă să fie deschis către dezbaterile actuale, din societate, asupra subiectului.

Premisa de plecare a demersului este cât se poate de tranșantă: liberalismul este “primul și principalul curent politic modern”. Unitatea națională, independența, statul modern etc. sunt creații ale liberalismului. Dar mai ales statul. Lucrarea este un elogiu adus rolului liberalismului în “edificarea statului național unitar și independent, dotat cu instituțiile corespunzătoare stadiului și perspectivelor devenirii societății moderne”.

De altminteri, dl. Cliveti rescrie istoria națională din perspectivă liberală. Dar nu atât ca o lectură liberală dintre alte câteva posibile ci, ca istorie veritabilă a României. El merge mai departe decât Gheorghe Platon în a afirma că istoria liberalismului românesc ar fi identică cu modernizarea. Ambii consideră liberalismul consubstanțial modernizării ca și modernității, dar în timp ce profesorul Platon vedea liberalismul mai mult ca pe un cadru deliberativ și decizional în identificarea direcției optime de progres a națiunii, profesorul Cliveti pare să identifice cele două sau trei categorii conceptuale într-una singură.

Pentru istoricul Gheorghe Cliveti, modernizarea înseamnă edificarea statului național, în versiunea sa actuală. Astfel, liberalismul a traversat ca un fir roșu istoria ultimelor două veacuri. Din această perspectivă, el separă *societalul* de *societal* și respinge identificarea liberalismului cu *burghezia/capitalismul*: din punctul său de vedere, liberalismul nu a fost ideologia unei clase, ci o mișcare eminentamente politică a “omului cetățean”, fără determinări de clasă. În acest punct, mi se pare că dânsul se separă limpede de istoriografia de până la el.

De asemenea, lucrarea d-lui Gh. Cliveti acordă un interes semnificativ perioadei anterioare apariției PNL, ca structură organizatorică a mișcării liberale românești. Iar

¹⁰ Gheorghe Clivetti, *Liberalismul românesc. Eseu istoriografic*, Iași, Editura Fundației AXIS, 1996.

acest fapt trebuie explicat probabil prin atașamentul său vizibil la metateoria culturală a liberalismului ca “religie (unică) a modernității românești”. Din cele patru capitole ale lucrării, două se ocupă de această perioadă. Tematizările sale apar destul de explicite în sensul de mai sus: primul capitol se intitulează *Originile liberalismului românesc. Resurrecția națională, “novatorii”,* iar al doilea, *Liberalism și cauză națională la pașoptiștii români*. Ne vom axa mai departe pe o prezentare sumară și analitică a acestor două capitole.

În ce privește *originile*, Gh. Cliveti preia viziunea lui Xenopol, pentru care liberalismul a fost o reacție “progresistă” în continuarea sau legată de reacția “națională” antifanariotă. Sunt incluse aici momentul 1821 dar mai cu seamă *Constituția cărvunarilor*, astfel că liberalismul românesc va rămâne cu această marcă originară: el apare mai întâi ca o mișcare de emancipare națională și abia în al doilea rând ca o ideologie partizană.

Totuși, cauzele apariției sale sunt explicate prin rațiuni de ordin politic: “geneza liberalismului românesc ar trebui să ne-o explicăm, înainte de orice, în funcție de tensionarea tot mai accentuată a raportului dintre organizarea de stat și aspirațiile societății la începuturile epocii moderne” (p. 40). Însă, autorul nu este de părere că liberalismul a avut ca obiectiv exclusiv formarea unei ordini burgheze, cum credeau proletcultiștii (ca de altfel și Zeletin!) și accentuează importanța factorului național, intern, în geneza liberalismului românesc. Aici, el integrează, de asemenea, contribuția intelectualilor ardeleni.

Interpretările legate de momentul 1848 (dl. Cliveti, ca și Gheorghe Platon, ignoră surprinzător “momentul Câmpineanu”) îmi par a fi unul din aspectele cele mai problematice ale demersului. Profesorul Cliveti subliniază de mai multe ori atât faptul că, la 1848, liberalismul s-a pătruns de “mistica revoluționară”, cât și acela privind importanța centrală a referințelor “naționale”. Din punctul său de vedere, insurgența pașoptistă trebuie înțeleasă atât sub latura sa socială, “anti-feudală”, cât, mai ales, ca mișcare de emancipare națională, de recuperare de către națiunea română a suveranității sale. Coexistența logică a liberalismului cu naționalismul la 1848 apare ca fiind axiomatică și în favoarea liberalismului. Naționalismul are aici rolul de a da un certificat de indigenat liberalismului românesc. Prin urmare, dl. Cliveti distinge două liberalisme la 1848: unul *moderat* (vot cenzitar, monarhie constituțională), reprezentat de Kogălniceanu, Heliade etc., iar altul *revoluționar* (vot universal, republică), reprezentat de C. A. Rosetti, D. Brătianu, N. Bălcescu.

În același registru este tratată și “epoca luptei pentru Unire”. Statul liberal modern este văzut de istoricul ieșean ca fiind rezultatul fuziunii dintre ideile liberale (acestea însemnând: primatul legii, ca expresie a voinței naționale, separarea puterilor, cu preeminența legislativului etc.) și “principiul național” al statului, prin concretizarea tezei “națiunii unice și indivizibile”. Acest “liberalism național” semnifică faptul că liberalismul a fost un mijloc, nu un scop: potrivit unui manifest liberal de pe la 1888, și al cărui punct de vedere dl. Cliveti și-l însușește, “scopul liberalismului a fost naționalitatea, mijlocul de a-l ajunge au fost instituțiile liberale”. O teză care ar merita o discuție serioasă.

Putem distinge aici, de altfel, nucleul dur al concepției autorului în ce privește liberalismul românesc. Astfel, “finalitatea ultimă a liberalismului” ar fi “libertatea și prosperitatea națiunii”, drept pentru care vorbește de o “revoluție națională”, ca fiind opera liberalismului de după 1859, aceasta însemnând: modernizare, unificare, independență, emanciparea românimii. Succesul său, unic în Europa de Est, s-ar datora

“revoluției pașoptiste și fuziunii cu idealul ortodox și național”. Individul nu joacă după cum se vede un rol anume în acest scenariu, dacă ne referim la individul în sine și nu ca parte a unui “corp”, fie acesta național sau de altă natură.

Ce este deci un liberal pentru dl. Cliveti? A fi liberal înseamnă exclusiv a fi membru al unui partid liberal; nimeni nu poate fi liberal doar “în temeiul unor anumite convingeri”. Așadar nu convingerile sunt aici importante, cât apartenențele organizaționale. Despre ce liberalism vorbim atunci, în cazul perioadei anterioare apariției PNL ori măcar a identificărilor liberale explicite? Autorul nu insistă în jurul acestei chestiuni. Oricum, aici el se distanțează de Gheorghe Platon, chiar dacă într-un mod mai puțin tranșant decât pare. Pentru istoricul Gh. Cliveti, conservatorii care susțineau politicile de “laissez-faire” contra protecționismului național-liberalilor nu erau totuși liberali în spirit.

2.c. Câteva observații marginale

Continuitatea pe care o manifestă aceste contribuții are probabil multiple explicații, printre care și aceea că istoriografia unei epoci nu poate fi cu mult diferită de imaginarul intelectual curent. De altminteri, este greu de conceput o nouă istoriografie liberală în afara unei culturi liberale în mediul istoriografic și intelectual în general. Dincolo de această discuție, care depășește orizontul demersului de față, aș dori să prezint mai departe câteva probleme generale ale acestei istoriografii, sistematizate însă, mai ales, în raport cu problematica “liberalismului sălbatic”. Voi ocoli aici o serie de aspecte secundare (pentru discuția de față!), circumstanțiale, cum ar fi cele legate de documentare ori de interpretarea istorică propriu-zisă, încercând să mă opresc mai cu seamă asupra aspectelor care privesc “nucleul dur”, cel al metateoriei care stă la baza lecturii istorice în general. Obiectivul meu este ca, plecând la tezele principale ale abordărilor deja prezentate, să încerc o deconstrucție a principalelor “teme” cultivate de istoriografia liberalismului românesc. Prin deconstrucție înțeleg nu atât o intenție delegitimantă (demistificatoare, etc.), cât o încercare de a supune analizei, criticii, mai precis, bazele și consecințele ultime ale unei teze.

Voi începe discuția prin analiza conceptelor și a conceptualizărilor legate de această problematică, pentru a continua cu aspectele teoretice propriu-zise și metodologice. Această distincție este totuși cât se poate de relativă, metodologia fiind o parte a teoriei înseși. Ceea ce urmează este o simplă discuție intelectuală nicidecum o execuție.

- Îmi pare că problema centrală a istoriografiei liberalismului românesc este maniera sa de conceptualizare¹¹, mai bine spus, absența conceptualizărilor explicite în raport cu problematica liberală: de la terminologia utilizată la maniera de a defini conceptele și mai ales de a problematiza realul factual. Eșențialismul duce la o vacuitate a termenilor: aceștia nu mai exprimă o realitate anume și nici nu aparțin unui referențial teoretic precis. Nu știm niciodată despre ce se vorbește în aceste contribuții: de idei sau de partide, de acțiune sau de gândire, de idei sau de mentalități?

Am văzut de exemplu cum este utilizat conceptul de modernizare, identificat adesea cu cel de liberalism. O urmare acestui fapt este că ideile liberale nu numai că nu apar ca atare, într-un sens explicit, dar ele nici nu par a fi investite cu un rol motrice în istoria acestor ani. Aceasta face ca discuția asupra naturii liberalismului românesc să

¹¹ Înțeleg aici prin *conceptualizare*, demersul prin care istoricul construiește un *subiect* istoriografic, respectiv, procesul de conversiune a datelor istorice într-o țesătură de fapte inteligibile, organizate fic sub forma unei narațiuni istoriografice, indiferent de natura acesteia (cronică, povestire, eseu etc.); asupra acestui subiect se oprește, pe larg, Hayden White, în introducerea la cunoscuta sa carte, *Metahistory*, Baltimore/London, 1972, p. 1-52.

devină fatalmente cu totul secundară, deși mi se pare esențial de a înțelege în ce a constat specificitatea acestui liberalism, dacă aceasta era inevitabilă și dacă forma pe care a luat-o era singura posibilă. Pe de o parte, ne însușim în contul său toate achizițiile modernității și îi refuzăm orice judecată istorică critică, iar pe de alta, sensul vocabulei scapă oricărei încercări analitice serioase în a-i defini natura.

Consecința acestui fapt este transformarea liberalismului, pe de o parte, într-un simplu instrument al rațiunii modernizatoare, iar pe de alta într-un obiect, o forță materială vizibilă cu ochiul liber și existentă ca atare în natură. De aici natura sa de text infinit, de mentalitate colectivă. Pe de alta, imaginea sa de realitate preconstruită face inutil orice efort teoretic preliminar ca și orice efort de problematizare.

În fine, legată de această discuție poate fi și problema relației dintre idei/gândire și acțiune. Impresia generală este că ideile liberale s-au impus de la sine, pentru că erau în spiritul timpului sau grație unor personalități ca I. C. Brătianu. În aceste reprezentări, liberalismul românesc nu are cu adevărat programe, strategii, organizații și nici chiar militanți ("liberali"). Avem oare un singur tip de discurs liberal, care curge neîntrerupt și imperturbabil de la 1772 la 1999 sau este vorba de o multiplicitate de enunțuri, de angajamente, proiecte, concepții, care nu se continuă unele pe altele, dimpotrivă, cel mai adesea se ignoră? Diferențele între versiunea munteană și cea moldoveană a liberalismului sunt oare cu totul neesențiale în această epocă?

- Teleologia națională este dominantă; rareori, aceste lucrări se configurează ca istorii ale liberalismului în sine, cât fragmente ale marelui epos național; de aici, desigur marele succes al schemelor culturaliste de abordare a gândirii liberale, de la modelul junimist, totuși slab conceptualizat, la cel propus de Zeletin sau chiar Lovinescu, până la modelul "puternic" al lui Ilie Bădescu, esențialismul culturalist a marcat intelectual problematica istoriografiei liberalismului, mai ales atunci când a fost asociat, ca în anii optzeci, cu naționalismul cel mai agresiv; astfel s-a ajuns de la genealogia PNL la genealogia modernității și la genealogia Statului-națiune, dacă nu chiar a PCR, versiunea Ceaușescu.

Cu puține excepții, liberalismul românesc este privit cu toată simpatia de către cercetători: așa spune chiar că este obiectul unui veritabil cult. În ciuda acestui fapt, este greu de spus dacă aceștia sunt liberali, în sensul că aderă la valorile liberale de o manieră sau alta. Această chestiune nu este obligatoriu secundară, căci istoriografia liberalismului ascultă de un ciudat paradox: este non-liberală. Dacă excludem istoriile de partid, istoria liberalismului românesc apare drept genealogia a două figuri istorice (în sensul de reprezentări ipostaziate!): istoria statului și istoria modernității. Distincte inițial, acestea au fuzionat în anii optzeci mai cu seamă, în împrejurări asupra cărora nu mai insist aici, dar beneficiind de travaliu speculativ (în sens de teoretic aici!) al anilor douăzeci.

Dacă îi excludem oarecum pe Zeletin, Lovinescu și Vlad Georgescu, nu există istoric român care să nu fi acceptat teza fuziunii dintre naționalism și liberalism ca fiind un soi de presupuziție ontologică și căreia nici un fel de reflecție politică modernizatoare nu i se poate sustrage. *Național* are aici două sensuri care sunt legate între ele și în același timp care se opun în mod absolut valorilor liberalismului clasic (aici în sens de liberalism integrist, tradițional!): *ideea de stat* și *ideea de națiune*. Cel mai adesea ele sunt, de altfel, reprezentate în fuziunea lor, cum am arătat deja.

Există însă o mare diferență între sensul pe care îl dă Xenopol acestui concept, ca și finalității sale, și sensul pe care îl dă un secol mai apoi Valeriu Șotropa¹² ori alți autori

¹² Cf. *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din Țările Române, în secolul XVIII și prima jumătate a secolului XIX*, Bucurcști, Editura Academiei RSR, 1976.

dintre cei amintiți deja. Mai întâi, Xenopol nu cunoscuse îngrozitoarea experiență a statului orwellian precum istoricii noștri recenți, apoi acesta trăia într-o epocă în care naționalul nu servea unei ideologii a puterii absolute, precum național-comunismul. În fine, pentru Xenopol, a pune în evidență “reacția națională” făcea partea din proiectul său istoriografic, cu alte cuvinte, era într-o anumită măsură legitimat epistemic și nu ideologic.

- Pe de altă parte, această fuziune a avut loc oare în sensul în care este ea ipostaziată de istoricii noștri? Nu aș fi atât de sigur. Caracterul voluntarist al liberalilor români din a doua jumătate a secolului XIX este un fapt cert, însă el ar trebui privit ca o consecință tragică a absenței “subiectului politic al modernității” din lumea românească, respectiv, a societății civile. Liberalii români au fost oarecum condamnați să se alieze cu statul pentru a inventa societatea. Acest fapt nu ar trebui privit însă ca pe un triumf, ci ca pe un dat nefericit, cu consecințele sale istorice perverse cunoscute.

Norma “naționalului” este anti-liberală mai cu seamă pentru că aceasta nu fixează nici un fel de limite conceptuale “etatismului”, fie acesta înțeles ca voluntarism administrativ, ca tiranie a majorității, ori ca un absolutism politic pur¹³. De altfel, referința la cauza națională va fi un minunat alibi politic și ideologic pentru liberalismul gestionar, util acestuia pentru a-și ascunde dogmatismul, tentația clientelară, iacobinismul etc. Naționalul, ca și ideea de revoluție, a ascuns un impuls etatic, o genă autoritară.

De altfel, studiile asupra liberalismului românesc ignoră cu desăvârșire problematica individului, ca și problematica economică, ambele teme liberale esențiale; este adevărat că ambele trimit la *modelul ordinii spontane*, propriu liberalismului clasic. Din acest motiv, protecționismul este văzut ca un fapt liberal autentic și pozitiv, iar extinderea controlului statului asupra societății (centralizare de tip iacobin, ignorarea procedurilor de protecție a persoanei, subminarea conceptului de proprietate privată etc.) ca un fapt logic, “național”, binefăcător.

Putem discuta în același timp dacă unirea de la 1859 sau independența de stat sunt produsul liberalismului. Poate ale liberalilor, dar de ce al ideilor liberale? A nu se uita oricum că acestea nu sunt propriu-zis “fapte” liberale, în sensul să liberalismul ideologic ar prefera să se vorbească mai curând în șoapătă despre ele. Dar această discuție ar putea sugera o altă: relația dintre etatism și diversele perspective teleologice și esențialiste care animă aceste studii. Potrivit acestora, statul este nu numai finalitatea ultimă a liberalismului dar și cheia explicativă a acțiunii și gândirii liberale, dacă nu chiar a gândirii politice românești în general. Vorbesc aici de statul național, centralizat și ultra-voluntarist.

- Acestor categorii de probleme se atașează și tema *liberalismului revoluționar*, ori cea a *originilor*. Violența, acțiunea conspirativă, obsesia controlului statului sunt ele valori liberale? În ce privește tema *originilor*, nu atât în sensul evoluției istorice cât în legătură cu natura surselor intelectuale ca și a “cauzelor” sale istorice, aceasta s-ar putea plasa în aceeași discuție asupra “naționalului”, dar mi se pare că aceasta ar fi totuși o problemă distinctă. Este evident că liberalismul nu este o idee “națională”, adică de

¹³ Este adevărat că la origine liberalismul pare să fi avut un anume sens *național*, cel puțin în Spania și Germania; de asemenea că *patriotismul* ideologic a fost una din sursele istorice ale practicii liberale; totuși, acestea nu sunt forme canonice de liberalism; în același timp, *patriotismul*, așa cum a fost el reprezentat la finele secolului XVIII, în Europa Occidentală, se conciliază în general cu cosmopolitismul, atât timp cel puțin cât nu va fi instrumentat de un stat totalitar, cum a făcut-o Franța sub regimul *montagnard*. Liberalii trec drept cosmopoliți, în general, dar aceasta nu înseamnă că ei resping de plano statul-națiune ori identificările naționale.

origine românească și nici nu ar trebui să aspire prea mult la a dobândi un caracter indigen. Aceasta nu vrea să spună că liberalismul românesc este o *formă minoră* a liberalismului european sau că ar trebui să fie astfel dacă se raliază ortodoxiei liberale. Există un handicap de evoluție, firește, dar el nu este atât de semnificativ pe cât am vrea să credem.

Specifice modernității sunt universalismul și comunicarea intelectuală între spații istorice și culturi diferite. Este un fapt atestat că nu se știe cine a inventat vocabula ca atare, în sensul său de astăzi (dacă a inventat-o cineva!) și nici nu există un acord asupra surselor intelectuale și politice ale liberalismului. Se cunoaște, de asemenea, influența pe care a avut-o modelul englez al statului liberal (și nu teoria liberală engleză în sine!) asupra liberalismului renan, spaniol ori a celui central-european, ca să nu mai vorbim de relația dintre teoreticienii liberali francezi și cei englezi, în care fiecare a împrumutat pe rând de la fiecare: Montesquieu de la John Locke, Adam Smith de la Turgot, B. Constant de la Adam Ferguson etc.

Pe de altă parte, doctrina ca atare are peste tot surse intelectuale proprii după cum a evoluat în contexte istorice particulare. Mișcarea liberală nu a devenit o *internațională* decât târziu, în anii optzeci ai secolului trecut, și este destul de puțin puternică în această calitate. Liberalismul este o *ideologie de receptare* aproape peste tot în lume, poate cu excepția Angliei și parțial a Statelor Unite, care au culturi politice dominante mai apropiate genetic de valorile liberale clasice. În același timp, dezvoltările particulare, ca și pretențiile anti-universaliste, nu ar trebui luate întotdeauna drept semne de receptare creatoare, dacă ele ignoră presupuzițiile originare ale liberalismului. Dimpotrivă, de neputință.

- Aspectele de ordin (meta)teoretic evocate mai sus apar în același timp și ca probleme metodologice: lipsa de rigoare conceptuală generează aproape fatal o lipsă de interes pentru metodologie, în sensul unei absențe nu doar a unei metode anume, ci și a oricărei discuții metodologice (se poartă *inocența*: aceasta este chiar un merit, căci în acest fel pare că se dă anterioritate faptelor!).

3. Construcția liberalismului ca obiect al cercetării istorice

Ideile sunt inefabile: se poate spune că ele nu lasă în istorie decât urme de sânge. Liberalismul a fost probabil una dintre cele mai puțin "pasionale" doctrine. Ideile liberale în general nu fanatizează, nu cer "minți captive", nu oferă mântuirea ori imperiul promis. Acestea par mai mult cheia de intrare într-o aventură decât finalul său apoteotic. Mai presus de toate, însă, liberalismul este o idee abstractă, care solicită reflecție analitică și detașare critică. De aici natura sa cameleonică, care se lasă greu identificată.

Cum ar putea fi studiat așadar liberalismul mai cu seamă pentru o epocă în care doctrina ca atare nu este nici suficient de articulată, nici suficient de clar asumată ca proiect politic? Poate fi imaginată o schemă metodologică eficace pentru o formă de gândire și de acțiune însă ezitantă? Din punct de vedere conceptual, este oare legitim să vorbim de liberalism fără liberali (auto-identificați ca atare) ori fără o structură organizatorică care să se declare purtătoare a acestor idei?

Aș dori să trec în revistă câteva aspecte teoretice și metodologice ale unei cercetări istorice asupra liberalismului. Ar trebui mai întâi să vedem dacă putem găsi o referință comparativă legitimă, iar apoi să definim liberalismul, atât în ce privește natura sa cât și, mai ales, în ce privește conținutul ori modul său de acțiune.

3.a. Comparația legitimă

Una din problemele metodologice semnalate, deși în trecut, mai sus, este și aceea a unei bune utilizări a comparatismului. Practica istoriografică utilizează adesea comparația pentru a face mai ales judecăți de valoare sau analize de natură genealogică (privind originile unei idei sau teme, de exemplu!), după cum este utilizat pentru a facilita construcția obiectului de cercetare. Am văzut că autorii analizați mai sus utilizează drept comparație mai cu seamă cazul liberalismului francez, considerat clasic. Profesorul Platon este de altfel cel mai preocupat de metoda comparativă. Curios, însă, istoricul vorbește foarte puțin de exemplul liberalismului din Ungaria, Polonia sau Rusia, mai apropiate ca evoluție.

Exemplul oferit de lucrarea lui Victor Leontovich, *Istoria liberalismului în Rusia* (*Geschichte des Liberalismus in Russland*, Frankfurt/Main, Vittorio Klostermann, 1957), este semnificativ. Mai întâi, pentru că se ocupă de o realitate mult mai apropiată ca natură și evoluție, dar și pentru că, inițial cel puțin, în primele decenii ale secolului XIX, liberalismul rusesc a avut o influență directă asupra celui românesc¹⁴. Voi propune mai departe o scurtă prezentare a sa cu referire la perioada primei jumătăți a secolului XIX.

Atunci când istoricul rus își motivează demersul¹⁵, el începe prin a constata slaba reprezentare istoriografică a liberalismului rusesc în comparație cu cel occidental. Totuși, în opinia sa, istoria liberalismului într-o țară ca Rusia are implicații explicative net mai semnificative; în plus, "istoria liberalismului în Rusia este în mod esențial distinctă de istoria liberalismului est-european", iar diferența îl face interesant, căci nu poate fi înțeles prin similitudine.

Această diferență, crede autorul, vine din faptul că Rusia a trebuit să se ocupe de probleme pe care liberalismul occidental le-a găsit rezolvate la nașterea sa. Leontovich vrea desigur prin aceasta să atragă atenția că este vorba de o anumită desincronizare istorică, dar și că cele două liberalisme se ocupă de realități distincte și prin urmare au naturi distincte; din acest motiv, Leontovich și-a intitulat cartea *Istoria liberalismului în Rusia* și nu *Istoria liberalismului rusesc*. El oferă trei argumente pentru aceasta: mai întâi, cel amintit deja, și anume că liberalismul a avut de înfruntat o problemă diferită în Rusia față de cazul occidental; în al doilea rând pentru că este vorba de "un liberalism de receptare" și nu de unul original, datorat *importului* ideilor liberale venite

¹⁴ Mă refer aici îndeosebi la Regulamentul Organic, la proiectele și memoriile de reformă etc. Cf. și Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1831-1848*, Répertoire et textes, Avec un supplément pour les années 1769-1830, Bucarest, 1972, passim.

¹⁵ În succinta sa prefață la ediția rusă apărută în America (YMCA, 1979), Alexandr Soljenițin recomandă cartea, față de care nu dezvoltă totuși un entuziasm fără limite (mai cu seamă în ce privește poziția autorului cu privire la mișcarea slavofilă!), ca fiind o contribuție nu numai "asupra esenței liberalismului și a manifestărilor sale în Rusia", dar mai ales care ar putea să ofere o imagine globală a acestuia mult mai pertinentă. El observă că, mai cu seamă în Rusia, de mai bine de o sută de ani și până astăzi, termenul de liberalism a fost utilizat "într-un sens care este departe de a fi just". El remarcă astfel în mod particular distincția pe care o face Leontovich între liberalism și radicalism, ignorată foarte adesea în Rusia, ca și punerea în evidență de către autor a "degradărilor posibile ale liberalismului", fie în sensul "absolutismului democratic" fie în cel al "democrației imperialiste". Soljenițin dezvoltă astfel oarecum involuntar o temă foarte delicată: căutarea naturii originare a liberalismului; liberalismul pur, nedegradat. Cu toate acestea, în paragraful următor, Soljenițin atrage atenția că în lupta sa nouă cu socialismul, liberalismul nu poate învinge decât dacă va susține transformarea structurilor existente pe cale evolutivă. Căci, spune el, în sprijinul ideii sale, de fiecare dată când se va încerca impunerea din exterior a unei scheme date, liberalismul va fi învins de către socialism. Este evident așadar că istoria liberalismului nu este pentru Soljenițin doar un travaliu de recuperare, cu finalitate academică, după cum pare a sugera Leontovich, ci trebuie citită ca un apel, un avertisment și o sursă de explicații pentru marea catastrofă istorică pe care a cunoscut-o Rusia ca urmare a victoriei rebeliunii bolșevice; de altfel, metoda lui Leontovich, pe care Soljenițin o numește "juridismul formal" îi provoacă rezervă.

din Occident; în fine, pentru că autorul a fost interesat cu deosebire de practicile politice și abia apoi de actorii acestora (*liberalii*).

El arată de altfel că nu l-a preocupat prea mult cine anume au fost cei pe care compatrioții lor i-au considerat drept reprezentanții liberalismului în Rusia, ci doar cei care au contribuit “în mod veritabil la propagarea ideilor liberale și la crearea instituțiilor liberale în Rusia”, fie că s-au considerat ei înșiși liberali ori nu. Din perspectiva sa așadar, liberal este cel care practică liberalismul și nu cel care se declară liberal. Din acest punct de vedere, liberalismul apare ca o mișcare ideologică și mai puțin ca un curent politic, de aceea, important este de a pune în evidență factorii care i-au favorizat evoluția și nu cei care au fost purtătorii acestuia. Aceasta întrucât el vrea să traseze istoria “unui curent politic determinant și specific și nu evoluția unui agregat de fenomene care n-ar fi liberale decât prin hazardul denominării lor”. În același timp, pentru ca fenomenul să fie perceput mai bine, a simțit nevoia să evoce de o manieră aprofundată forțele și instituțiile adversare, aceasta pentru a permite o mai bună “înțelegere a esenței liberalismului”.

Istoria sa începe cu programul liberal al Ecaterinei a II-a: măsurile prin care se restabilește dreptul nobililor la proprietate funciară ereditară, apoi cele în favoarea toleranței religioase, umanizarea dreptului penal, asigurarea libertății economice, consolidarea juridică a libertății personale a nobilimii etc. Aceste gesturi, care nu sunt noutăți absolute în Rusia, observă autorul, trebuie înțelese ca fiind purtătoare ale unei “voințe de a realiza principiile liberale”, inspirate de ideile occidentale, îndeosebi de gândirea lui Montesquieu. Acestea trebuie puse în opoziție cu acele idei care nu exprimă “o voință conștientă”, și care, deci, nu sunt motivate și nici nu motivează o cultură politică. Din acest motiv, Leontovich ignoră liberalii care se opun proprietății și autonomiei individuale, radicalii, revoluționarii, cei care folosesc violența și cultivă intoleranța, cei care predică socialul prin el însuși, care cultivă electoral valorile religioase etc.

Este vorba desigur de o frontieră imperceptibilă și de o poziție vulnerabilă. Leontovich este interesat aici de liberalismul moderat, de orientările pro-occidentale, dar, îndeosebi, de gândirea constituționalistă din Rusia, care se revendică de la Montesquieu. Asupra acestei alegeri se poate desigur discuta. De exemplu, de ce lovitură de stat din 3 iunie 1907, care a dus la dizolvarea Dumei, a fost un gest liberal, iar mișcarea decembristă nu?

În același timp, liberalismul evocat de Leontovich apare mai puțin ca o mișcare de idei cât ca o sumă de practici. Din acest motiv, judecata teleologică este inevitabilă: liberalismul este configurat în raport cu efectul istoric al acțiunilor și cu gradul de raționalitate al acestora. Lucrarea lui Leontovich nu vorbește de fapt de un liberalism rusesc, ci de o anume cultură liberală, o conștiință a valorilor liberale și un demers practic de instituționalizare a lor.

Este evident deci că Leontovich optează aici pentru o definiție universalistă de factură cvasi-juridică, bazată pe o metodă teleologică de analiză. În timp ce metoda istorică este în general tentată să abordeze faptele istorice în contextul în care se produc, să judece actele umane în raport cu scopurile și mijloacele lor, Leontovich le judecă mai ales în funcție de consecințele acestora, chiar pe termen lung, interesat nu atât de autonomia (fie și relativă!) a faptelor istorice cât de calitatea lor de a face parte dintr-un ansamblu coerent.

Totuși, judecățile de valoare ale istoricului rus sunt cel mai adesea interrogative. Punând în ecuație dilema cu privire la cea mai bună strategie liberală pentru Rusia, respectiv, dacă era mai bine ca întâi să existe o constituție și apoi să se realizeze

eliberarea țăranilor așa cum cerea Speranski, la începutul secolului XIX, sau era mai rezonabil ca mai întâi să se acorde acestora drepturi civile și abia apoi libertăți politice (după concepția lui Stolîpin de la începutul secolului XX), lucrarea lui V. Leontovich reia o problemă care interesează în mod special istoria liberalismului românesc: *problema subiectului istoric*. Putem avea un liberalism universal în țări precum Rusia sau România, țări în care societățile nu sunt liberale, respectiv, care nu generează în mod spontan liberalism, sub o formă sau alta? Poate fi exportat liberalismul? Este posibil un liberalism fără liberali?

Pentru André Jardin, în a sa *Histoire du libéralisme politique, de la crise de l'absolutisme à la Constitution de 1875* (Paris, Hachette, 1985), liberalismul apare mai cu seamă ca mișcare de revendicare decât ca o practică gestionară. De altfel, istoricul francez își fixează limitele cronologice ale demersului său într-o perioadă în care nu a existat un partid liberal propriu-zis, în ciuda faptului că au fost mai multe grupări care s-au identificat ori au fost identificate astfel, după cum indică și titlul. Este vorba oricum de o epocă în care valorile sale nu sunt acceptate complet de societate, dar și, în mod paradoxal, perioada în care liberalismul pare "progresist", fie pentru că este în opoziție, fie pentru că este într-o perioadă de elan istoric, necompromis de prezența la putere.

Este perioada de aur a ceea ce el numește "liberalismul politic", care a dat mari gânditori liberali (B. Constant, Fr. Guizot, A. de Tocqueville etc.), mari personaje istorice liberale, dar mai ales a impus liberalismul ca o modă (Emile Olivier numea până și regimul autoritar al lui Napoleon III, cel puțin din ultimii săi ani, ca fiind un "imperiu liberal"!) și ca o doctrină politică de guvernare. André Jardin își desemnează obiectul demersului *liberalism politic* pentru a marca astfel distincția dintre acțiunea politică liberală și gândirea politică liberală. Mare exeget al operei lui Tocqueville, Jardin nu separă însă clar istoria politică de istoria gândirii politice, după cum este adesea ambiguu în ce privește distincția dintre economic și politic, pe care o presupune schema sa de analiză.

În marginea acestor două exemple, dar nu neapărat în raport cu ele, se pot distinge două modele de istoricizare a liberalismului; o istorie a ideilor politice și o istorie a practicilor politice liberale. Cele două au mers mult timp separat, chiar dacă și-au încălcat reciproc domeniile. Ceea ce se numește *istoria ideilor* se ocupă de evoluția ideilor în sine, fie politice, fie pur intelectuale, filosofice, să le spunem. În acest caz, problema implicațiilor practice ale ideilor fiind tratată ca un caz secundar, eventual, dacă nu ignorată cu totul. Ceea ce importă fiind doar evoluția, consistența și fertilitatea speculativă (aici în sens de teoretic, mai curând!) a ideilor.

Pe de alta, putem distinge o formă impură epistemic, dar larg utilizată, în cazul cercetării istoriei ideilor politice, și anume istoria politică a doctrinelor politice: istoria ideilor ca forme istorice date, sinonime cu faptele istorice clasice (evenimentele politice, întâmplările "care s-au petrecut cu adevărat", cum spunea Ranke). Deși acestora li se atribuie în general un rol secundar în cadrul tramei istoriografice, prezența lor este totuși semnificativă. Presupoziția asupra rolului practic al ideilor pleacă de la teza funcției lor implicite: nu există gest istoric care să nu conțină o intenție ideologică, o formă de conștiință istorică, prin care un actor își controlează gesturile, mai cu seamă dacă acestea au fost revendicate ca atare. Este evident însă că se ignoră aici nu numai caracterul pur legitimant al acestor revendicări, dar și potențialul normativ al unor idei, cel mai adesea imposibil de pus în evidență.

Este adevărat că astăzi cele două modalități tind să se unifice, mai cu seamă odată cu achizițiile metodologice oferite de sociologia istorică sau de lingvistică (în domeniul

pragmaticii, în special). Oricum ar fi, norma discursului reconstitativ inocent (aici, în sensul de neproblematizat!), bazat pe identitatea spontană între idei și fapte istorice, ori pe evidențierea naturii mecanic incitative a ideilor trebuie serios amendată. De altfel, istoria ideilor politice este în general concepută ca o istorie pe mai multe nivele, în care au loc diferite operații discriminative: dintre gândirea liberală și liberalismul ca mișcare politică, dintre ideologie și organizație, dintre idei și cultură politică, între idei și practici politice etc.

3.b. Definiție și teorie

Liberalismul impune cu acuitate necesitatea de a fi definit aproape la fiecare pas. Dar, istoricitatea gândirii politice este înșelătoare. Am văzut deja mai sus dificultățile provocate de iluzia obiectului preconstruit, ca și ambiguitatea, chiar natura contradictorie, a formelor sale de manifestare.

În engleză, noțiunea de *liberal* este aproape intraductibilă, chiar un contra-sens, pentru unii¹⁶. Pe de altă parte, dificultatea de a defini liberalismul a devenit o formulă ritualică. Probabil, aceasta se datorează printre altele, mai întâi unei obsesii substanțialiste: încercării de a găsi formula esențială a gândirii liberale, care să fie în același timp universală, în spațiu și timp, minimalistă și normativă, precum și suficient de cuprinzătoare pentru a integra experiențe ideologice foarte diferite între ele, dar care se revendică de la liberalism ori sunt atașate acestuia.

În prologul cunoscutei sale cărți asupra filosofiei liberale, deja citate, André Laurent, filosof și liberal în tradiția lui Hayek, oferă câteva exemple privind felul în care principalii teoreticieni ai liberalismului au definit liberalismul. Vedem astfel că dificultatea de a defini liberalismul vine mai ales din aceea că definițiile se ocupă de obiecte diferite: unii definesc un sistem politic, alții un sistem de gândire, o doctrină sau o ideologie. Pe de altă parte, aceste definiții sunt intens prescriptive. În același timp, dacă vom face apel la definițiile "neutre", pe care le găsim în dicționarele de uz comun, vom avea surpriza unui evantai de semnificații concurente imposibil de conciliat.

O definiție utilizabilă istoriografic trebuie așadar reconstruită de fiecare dată, în raport cu finalitatea cercetării. Voi încerca mai departe să definesc liberalismul plecând de la sensurile sale istorice, încercând să găsesc o formulă universalizabilă, care să poate fi aplicată gândirii liberale a secolului XIX. Voi încerca apoi să văd care este conținutul intelectual al vocabulei, respectiv, valorile pe care sensul său le presupune.

Trebuie reamintit mai întâi că orice termen implicat în mecanica ideologică este polisemantic, căci impune un uzaj intens, pasional, marcat deci de o puternică subiectivitate, sursă prin ea însăși de semnificații particulare. De aici o primă dificultate. A doua vine din relația sa cu referentul desemnat: cât de stabil poate fi acceptat sensul unui termen? În fine, care este rolul demersului normativ? După cum se știe, cuvintele de uz public intens mai ales se încarcă de semnificații particulare pentru a reveni periodic oarecum la origini, sub impulsul unui revizionism integrist mereu renăscut.

Prima distincție obligatorie este aceea dintre adjectiv și substantiv. Adjectivul *liberal* are un trecut și o plajă de semnificații net diferite de restul terminologiei liberale:

¹⁶ Această polisemie aproape infinită pare a se datora, pe de o parte, extinsului uzaj al termenului, care a impus adaptări la situații particulare, iar, pe de alta, absenței oricărei referințe normative în configurarea sa ca sistem referențial, îndeobște, absenței textului fondator, unic și sacru, care să constituie materia liturgică pentru oficierea unui cult obligatoriu. Nu există un *Urtext* sursă primordială a liberalismului, un text de bază, care să fie copiat, colportat și interpretat de fidei. Termenul de *liberal* este folosit mai des ca adjectiv decât ca substantiv. Se și spune adesea că nu avem un liberalism, ci liberalisme; această opinie este contrazisă violent și probabil legitim de integriști ("o artificială și incoerentă polisemie", pentru A. Laurent; *op. cit.*, p. 26.).

se știe că mai întâi a apărut termenul de liberal și apoi abia cel de liberalism. În Evul Mediu, *liberal* desemna o trăsătură de caracter: calitatea de a fi generos; de altfel aceasta s-a menținut până la sfârșitul secolului XIX¹⁷, chiar dacă, așa cum arată Leo Strauss (cf. *Ancient Liberalism and Modern*, 1968), este vorba de “dispozițiile generoase ale unui om liber”; însă abia în ultimul sfert al secolului XVIII termenul și derivatele sale capătă un sens politic, modern, însemnând mai ales, atitudinea anti-despotică; o serie de publiciști din epocă (D’Argenson, Mirabeau, Ferguson, Paine, Jefferson) militează pentru respectul drepturilor individuale și libertatea politică și religioasă, în timp ce Adam Smith, pe urmele lui Turgot și ale fiziocraților, propagă beneficiile libertății economice.

Dar când este folosit termenul ca atare într-un context politic? După cum observa André Laurent, încă pe la 1750, marchizul d’Argenson califica anumite legi ca fiind “liberale”. Totuși, Benedetto Croce, în a sa *Istorie a Europei în secolul XIX* (1932) susține că extensiunea câmpului de uzaj, respectiv, trecerea de la adjectiv la substantiv s-a făcut în Spania în jurul lui 1812, odată cu apariția în *Cortes-uri* a “partidului așa-numiților *liberales*”; pare-se că, începând din acești ani, uzajul său se extinde la toți cei care luptă pentru garanții constituționale; *british liberals* apar în *Oxford English Dictionary* pe la 1817.

Cât privește termenul de *liberalism*, acesta pare a se fi născut de asemenea în anii douăzeci ai secolului XIX, desigur în strânsă relație cu uzajul termenului de liberal: în dicționarul Oxford el apare în 1819, iar în cel al limbii franceze, al lui Boise, la 1823. Dar are el sensul clasic, atribuit astăzi? Liberalismul este mai mult un curent de idei, care susține libertatea pe toate planurile, contra tendințelor anti-absolutiste și contra tuturor privilegiilor de tip *Ancien Régime*; uzajul său capătă repede un sens peiorativ trimițând la așa-zisele sale excese. Semnificativ, de altfel, nici unul din marii apostoli ai liberalismului nu folosesc acest termen: nici B. Constant, nici A. Thierry, nici chiar de Tocqueville, deși găsim la toți aceștia folosit termenul de liberal, este adevărat foarte rar, iar partizanii libertăților economice (de la Smith la Jean-Baptiste Say sau Bastiat) se defineau pe ei înșiși drept *economiști*.

După 1840, termenul începe să fie folosit totuși ca etichetă politică de auto-identificare, mai cu seamă în Anglia, cu anume regularitate, fără a fi asumat însă de un proiect politic de amploare. Se poate spune că terminologia ca atare se impune abia după 1860, în contextul liberalizării schimburilor în Europa și desigur a creșterii interesului pentru libertatea politică, în Franța lui Napoleon al III-lea mai cu seamă. Totuși, nici chiar acum, deși termenul liberal devine curent, cel de liberalism este încă rar în a doua jumătate a secolului XIX. În Franța, potrivit *Marelui dicționar Larousse*, din 1873, ca substantiv, *liberal* desemna mai întâi o persoană generoasă, în al doilea rând un partizan al libertății, al ideilor liberale, iar în al treilea rând o etichetă dată suporterilor monarhiei constituționale, care nu era tocmai la modă în Franța aceluși moment.

În ciuda redutabilei tradiții liberale, în Marea Britanie, eticheta de liberal atașat unui grup politic intră în uz abia pe la 1847, pentru a desemna o dizidență radicală din rândul *whigs*; însă, ca organizație, liberalii se vor structura abia două-trei decenii mai apoi, sub impulsul marii personalități care a fost W. Gladstone; liberalii nu sunt doar apărătorii liber-schimbismului, ai libertăților civile, dar și suporterii ai unor reforme “sociale”: ei susțin educația populară, ruptura completă dintre stat și biserică, chiar unele măsuri în favoarea claselor populare, ideea de armonie a claselor și de egalitate a

¹⁷ Pierre Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, vol. X, Paris, 1873, p. 465.

șanselor; de altfel, liberalii englezi vor merge constant spre stânga la începutul secolului XX și mai cu seamă în perioada interbelică, când vor deveni suporteri ai unui anume J.M. Keynes, apostol al liberalismului intervenționist, care va reprezenta de altfel principala sfidare teoretică la adresa liberalismului clasic¹⁸.

Vedem astfel că sensul conceptului de "liberalism", care apăruse în jurul lui 1820, va fi atașat marii gândiri a secolului XVIII: anti-absolutism, individualism, raționalism, liber-schimbism etc. Aceștia li se vor adăuga o discuție asupra autonomiei individului în raport cu statul, ca și o intensă elaborare asupra celui mai bun regim politic, reticența față de revoluție și interesul pentru economie și liberul schimb, ca mijloace principale de reiterare a *ordinii spontane* prescrise de Adam Smith.

În mod poate ciudat, sensul său tare, sub care este astăzi desemnat în general, se constituie relativ târziu, după anii douăzeci ai secolului trecut, prin relectura tradiției clasice de către gânditorii interbelici, adversari deopotrivă ai absolutismelor totalitare cât și ai experiențelor economice socializante: de la *marii austrieci* (Ludwig von Mises, Friedrich von Hayek, Karl Popper), la americanii Milton Friedman și Leo Strauss, fără a ignora contribuțiile a numeroși alți gânditori, pe care nu-i pot trece în revistă aici.

După cum am văzut conținutul intelectual evoluează oarecum distinct de expresiile sale lingvistice. Voi încerca mai departe să văd cum este posibilă o definiție analitică a acestuia. Astfel, putem începe prin a vedea *ce nu este liberalismul*. Acesta nu este: a. o acțiune politică preocupată de slăbirea statului (Emile Faguet, *Le Libéralisme*, 1903); b. o religie, pentru că nu cere nici credință, nici devoțiune, nu are nimic mistic și nici nu încearcă să explice cosmosul și sensul existenței umane printr-o teorie unică, după cum nu este nici o pledoarie în favoarea interesului particular pentru că nu procură și nici nu încearcă să procure avantaje speciale indivizilor sau grupurilor (Ludwig von Mises, *Liberalismus*, 1927); c. nu este în el însuși principiul protector al binelui, după cum nu este nici doctrina "laissez faire, advenue que pourra" (W. Lippmann, 1938; Mario Vargas Llosa, *Mizele libertății*, 1994).

Pentru a vedea *ce este liberalismul*, trebuie să operăm pe de o parte la un recurs la valorile sale fundamentale, iar pe de alta la obiectivele/adversarii sale/săi. Cea mai scurtă definiție a liberalismului a fost oferită în anii optzeci de Guy Sorman: *privilegiul persoanei umane contra Statului*¹⁹. Aceasta este evident o definiție inoperabilă asupra unui obiect istoriografic, dar ne introduce în fondul reflecției liberale, care s-a constituit în jurul individului și a nevoii distincției sale în raport cu statul; pentru liberali individul este văzut ca fiind scopul, norma și sursa oricărei asociații politice; individul înseamnă pe de o parte autonomia ("mefientă") a fiecărui ins față de o putere politică, oricare ar fi aceasta, iar pe de alta, dreptul său la liberă alegere în toate domeniile: de la politică, la economie, valori.

Pentru liberali, statul este pe de o parte cadrul instituțional sau forma asociației politice a indivizilor liberi, iar pe de alta, joacă rolul diavolului: o metaforă care trimite la orice formă de constrângere abuzivă a individului, fie că este vorba de tiraniile politice ori de alte forme de monopol asupra societății indivizilor liberi. De aici, importanța fixării limitelor statului ca și a altor forme de monopol public, înainte de orice. În acest fel, liberalismul va fi asociat inevitabil, din punct de vedere istoric, constituționalismului, ca o reflecție asupra garanțiilor politice a libertății²⁰. Astfel că,

¹⁸ Datorz aceste informații mai multor autori, dar mai cu seamă excelentei lucrări deja citate a lui A. Laurent, *op. cit.*, p. 20 sqq.

¹⁹ *La solution libérale*, Paris, Fayard, 1984, p. 14.

²⁰ De exemplu, pentru Adam Smith, statul este mai întâi un paznic al regulilor generale, iar în al doilea rând un proteguitor al indivizilor, pentru ca aceștia să nu devină victima unui alt membru al societății; cf. Irvin

liberalismul a devenit astăzi mai mult decât o ideologie: este o etică structurată în jurul problematicii individului și a libertății.

Alături de interesul pentru individ și aceea pentru limitarea statului, libertatea este o altă referință esențială a liberalismului. Libertatea fiind înțeleasă ca o valoare-scop și nu ca o valoare în sine: ea trebuie să slujească individului și numai lui. Din această perspectivă, liberalismul afirmă valoarea preeminentă a libertății și responsabilității individuale, dreptul la proprietate privată și la contractul liber, care, cum observa L. von Wiese, prin liberul joc al pieței concurențiale armonizează interesele particulare punând bazele celei mai largi prosperități.

Din această perspectivă, problema democrației precum și aceea a justiției sociale sunt secundare. Tocqueville și J.-S. Mill sunt considerați a fi primii liberali preocupați de relația dintre inegalitatea civilă și egalitatea politică. Căutările în această direcție au diluat, după unii, substanța originară a liberalismului, făcându-l pe de o parte vulnerabil în fața radicalismelor, mai cu seamă sociale, iar pe de alta, subminându-i energia anti-absolutistă²¹.

I se recunosc în general liberalismului trei sfere de interes: dreptul, economia și morala. Acestea formează un bloc și nu funcționează optim decât împreună²². Dreptul se referă nu numai la încercarea liberalilor“ de a căuta cele mai bune norme (K. Popper, *Societatea deschisă și inamicii săi*, 1961), ci mai ales la normele constituționale, cele care limitează acțiunea statului. Economia reprezintă pe de o parte principala armă de atac și legitimare a gândirii liberale, iar pe de alta, este spațiul libertății naturale, plasat deci în afara oricărei reflecții normative sistematice. În schimb, morala este singurul domeniu, așa cum spune Hayek, care nu se reglementează spontan. Scopul său este acela de a fixa limitele acțiunii indivizilor liberi.

Aveam așadar mai multe nivele de semnificație ale liberalismului. Îmi pare că această problemă este mai ales de ordin metodologic decât pur teoretic, pentru că ea implică în mod esențial maniera în care este construit obiectul de cercetare. Pentru a evita ca orice definiție aleasă să devină prea restrictivă și deci inoperabilă, este decisiv a se pune în evidență un set de valori minimale ca fiind proprii liberalismului (individul, libertatea, primatul pieței, distincția dintre privat și public etc.) și concordanța dintre acestea.

Kristol, *Reflections of a New-Conservative*, New York, 1983, p. 164 sqq.; există o literatură enormă asupra subiectului; notele de mai sus aparțin tezaurului gândirii liberale contemporane, de la I. Berlin la Fr. Hayek sau Milton Friedman; de aceea, voi cita numai acolo unde vorbim de aspecte particulare, proprii unui gânditor sau altui.

²¹ Este evident că, o dată cu mijlocul secolului XIX, când vechea ordine de tip *Ancien Régime*, care asigura coerența lumii, bazată pe simbioza dintre ordinea monarhică, ordinea divină și ordinea socială, pare definitiv compromisă, căutarea celui mai bun regim posibil este însoțită de căutarea unui nou principiu de inteligibilitate și o nouă credință, care să înlocuiască mai cu seamă pathosul creștin și forța spirituală a Bisericii (Cf. Paul Bénichou, *Les Images romantiques/L'Ecole du désenchantement* (1992), în *Romantismes françaises*, tom II, Paris, Gallimard, 2000, passim.). În fața acestei noi provocări, liberalismul se găsește complet dezarmat: va fi nevoit de aproape încă o sută de ani, după ce un nou val absolutist va cuprinde Europa, pentru ca liberalismul să fie regenerat, să creeze noi fidelități și să ofere noi speranțe.

²² Din această cauză, un concept precum cel de *liberalism politic*, care presupune teoretic vorbind, o ruptură dintre conținutul politico-juridic al liberalismului și mesajul său economic trebuie considerat ilicit. El a fost reimpus în dezbaterile teoretice în ultimele decenii prin contribuția lui J. Rawls, marele gânditor liberal american, pe linia lui Hobhouse și Keynes; cf. lucrarea sa cu acest nume: *Political Liberalism* (1993). În același timp, utilizarea istoriografică a conceptului este mai puțin restrictivă, referindu-se în general la liberalismul ca practică politică.

3.c. Metodologia istoriei liberalismului

Chestionarul oricărei anchete asupra liberalismului și a ideilor politice în general ar trebui să cuprindă invariabil câteva întrebări de bază: cum recunoaștem o idee în câmpul istoric? Cum îi stabilim rolul în cadrul demersului istoric? Cum recunoaștem o formă de manifestare secundară, relația dintre acestea, ca și între idei și practicile sociale?

Fără a propune o metodologie anume, voi încerca mai departe să extrag câteva urmări metodologice din discuția de mai sus. În cazul liberalismului, dacă este să simplific acest chestionar, se pot reduce aceste întrebări la două: cum alegem cea mai bună definiție a liberalismului (din punctul de vedere al utilității sale istoriografice, se înțelege!) și cum reconstituim relația dintre gândire și acțiune, dintre proiect și realul istoric?

Prima dintre acestea privește natura însăși de obiect istoric a liberalismului. Am văzut că, mai cu seamă în secolul XIX, liberalismul nu este decât rareori o etichetă asumată public și voluntar. În plus, prezența sa discursivă, în ce privește mai ales structura logică și maniera de enunțare, dar chiar și conținutul intelectual, este încă slabă, căci, adesea, pare că liberalismul nu este adaptat culturii politice mesianice a secolului XIX, dominantă în Europa continentală, în ciuda faptului că face un menaj excelent cu sistemele politice cenzitare. Ce căutăm de fapt când vorbim de liberalism? O idee politică, o ideologie, o cultură politică, un sistem de guvernare, un ethos?

Am văzut că, în funcție de context, liberalismul poate fi mai multe dintre acestea la un loc. Este vorba de a le identifica pe fiecare, de a le ierarhiza și poziționa din punct de vedere al obiectivului cercetării, a le atașa unui proiect de cercetare. Pe scurt: a le constitui ca *obiect de cercetare*.

Importanța ideilor politice pentru lumea modernă este incontestabilă, fără precedent în istorie, și pare a se datora, pe de o parte, importanței politicii, în sine, cât în egală măsură importanței discursului, ca mijloc de seducție, de legitimare și de exercitare a puterii. De aceea, forța ideilor trebuie asociată altor fenomene specifice modernității: de la "democratizarea" politicii până la secularizarea imaginarului colectiv.

Totuși, în afara auto-identificărilor explicite, prezența ideilor în trama istorică este departe de a fi perfect vizibilă bunului simț comun. Din acest punct de vedere, istoria liberalismului trebuie abordată nu atât ca o temă cât ca un domeniu de cercetare, cu metodologia sa proprie, ca și cu un aparat conceptual adaptat. Obiectul său este reconstituirea acestei triple fețe a liberalismului istoric: ideile (conținutul intelectual și discursul), practicile politice și cultura politică ambiantă. Pe scurt, este vorba de a vedea cum se nasc ideile politice, cum evoluează, cum interacționează cu mediul intelectual ambiant, apoi, cum se concepe politica și societatea, iar, în fine, cum se constituie practicile liberale sau cele atașate gândirii liberale, și în ce fel sunt receptate practicile liberale în epoca sa etc.

Desigur însă că problema-cheie o reprezintă studiul ideilor în configurarea lor doctrinară: ca idei în spațiul public. Înțeleg prin *idei politice* acele reprezentări configurate intelectual, cu o anume consistență teoretică, care au ca finalitate nu atât să interpreteze lumea, cât, vorba lui Marx, să o schimbe. Prin natura lor, acestea posedă un pathos agresiv, care le facilitează inteligibilitatea și mai ales capacitatea de a seduce un public cât mai larg posibil. Totuși, după cum arăta Arthur Lovejoy, însă, ideile apar rareori ca "idei-unități", respectiv ca structuri autonome și complet închise față de altele, iar ideile politice sunt cel mai bun exemplu în această direcție: acestea sunt debitoare nu numai unui sistem de gândire, dar și adversarilor acestuia. De asemenea, în timp ce forța

lor teoretică și consistența argumentativă apar drept secundare în raport cu ideile civile, ideile politice fiind rareori construcții intelectuale de prim plan (cel mai adesea derivate al altor sisteme speculative, chiar “vulgate” ale acestora), forța lor este dată de capacitatea de mobilizare: măsura în care o idee este revendicată, asumată, ca sursă a acțiunii.

Natura lor volatilă este desigur miezul oricărei întreprinderi metodologice asupra acestora. Este vorba nu atât de dificultatea de a le identifica și clasa ca atare, cât mai ales de semnificația epistemologică a rezultatelor demersului reconstituitiv. Cum studiem așadar ideile ca “obiecte istorice” și ce rol istoric le acordăm? Aceasta poate fi asociată cu o a doua problemă: care este relația dintre gândire și acțiune, cum o punem în evidență? Le voi analiza împreună.

Am văzut deja că ideile nu sunt lucruri, ceva ce există obiectiv, indiferent de conștiința cercetătorului, ci sunt construcții ale discursului, ale imaginarului colectiv și desigur ale istoricului. Metoda istoriei ideilor s-a structurat în jurul hermeneuticii discursurilor și a analizei de conținut. O istorie clasică a ideilor presupune analiza temelor, valorilor, coerenței și calității lor intelectuale, în istoricitatea lor. Această perspectivă are handicapul că, pe de o parte, prin conceptualizarea lor, transformă fatalmente ideile în lucruri, uneori contra intenției cercetătorului, iar că, pe de alta, separă oarecum implicit ideile de mediul și finalitatea lor.

Nu știm de fapt cum o idee produce acțiune. În filosofia clasică, unitatea dintre gândire și acte este susținută de voința subiectului individual. Dar ce se întâmplă atunci când este vorba de comunități? Atunci când spunem că ideile pun oamenii în mișcare, ne referim la niște „simboluri incitative”, în sensul lui Kenneth Burke (Cf. *Language as Symbolic Action*, 1966), la niște concepte-ghid, la niște referințe modelatoare ori normative, ori la simpli referenți intelectuali?

Pe de alta, este evident că o idee produce idei, cel puțin, așadar, gândire, conștiință. Importanța acestui fapt poate fi ignorată sau poate fi supraevaluată. Important de observat deocamdată ar fi doar că ideile politice funcționează ca niște concepte normative, deși normativitatea lor trebuie înțeleasă într-un mod foarte diferit în raport cu situația dată: mai puternică atunci când funcționează în cadrul organizațiilor ori în cazul convertirilor voluntare, foarte slabă atunci când funcționează ca dogmă politică oficială.

Istoria liberalismului primei jumătăți a secolului XIX pune în această privință probleme specifice. Mai întâi pentru că, din punctul de vedere al conținutului intelectual, este un fenomen în mișcare, în plină efervescentă teoretică; în al doilea rând, pentru că liberalismul nu are încă inamici la stânga, care să preia stindardul monopolului ideii de progres, cum o va face socialismul mai apoi; în fine, este vorba de un liberalism slab structurat politic sau complet lipsit de o identitate publică bine reliefată.

Pentru a înțelege acest fenomen, tentația este fie de a utiliza o definiție universală, restrânsă fatalmente, pentru a oferi o rigoare necesară acestor studii, fie pentru a putea îngloba această experiență în istoria liberalismului, de a părăsi definiția “integristă” în valoarea uneia mai generoasă. În acest sens, aș putea identifica trei capcane: capcana “integristă” (a se căuta un liberalism pur, doctrinar), capcana “localistă” (un liberalism adaptat locului), capcana “auto-identificării” (liberali sunt toți cei care își spun liberali).

Trebuie să acceptăm că există din acest punct de vedere două sau trei liberalisme, fără ca aceasta să însemne un abandon al principiului universalității liberalismului. Este evident însă că pentru a studia liberalismul francez este necesară o agendă teoretico-metodologică diferită de aceea necesară studiului liberalismului englez. În acest din

urmă caz, importanța elaborației teoretice este secundară sau cel puțin egală cu importanța studiului culturii politice care a generat liberalismul *british*.

Astfel că, spre deosebire de istoria pură a ideilor, metodologia liberalismului ar trebui să fie interesată nu numai de natura ideilor, de originalitatea temelor și soluțiilor, ori de consistența enunțării. Și nici doar de a vedea cine sunt purtătorii valorilor sale fundamentale, eventual, participanții la elaborarea proiectului său politic etc. În mod egal, este vorba de a reconstitui felul în care înțelegeau acești liberali, ca și epoca în sine, liberalismul: cultura lor politică și cultura politică a timpului lor, dar și originile intelectuale ale gândirii acestora. Este vorba așadar de a aborda liberalismul atât sub aspectul său de text, cât și sub acela de practică socială, în raport deopotrivă cu o problematică universală, cât și în raport cu epoca sau lumea sa. În fine, este vorba de a-l studia atât ca un răspuns la o *cerere socială/provocare* a epocii, cât și ca un *mesaj normativ*.

În ce privește semantica liberalismului, recuperarea sensurilor istorice pare extrem de necesară. A determina sensul unui cuvânt înseamnă în același timp și a-i stabili funcția și poziția sa în cadrul ierarhiei discursului la un moment dat. Un cuvânt precum *egalitate* poate fi asociat cu mai multe înțelesuri. Deși nu este un concept liberal de primă importanță, mai cu seamă dacă este atașată problemei emancipării sociale, totuși, în anumite contexte ideologice acesta își poate schimba valoarea într-unul liberal. Istoricul are aici privilegiul finalității demersului.

Redus la minimum, un chestionar de anchetă asupra "liberalismului sălbatic" ar putea să cuprindă un amestec între criteriile "sociologice" de identificare a purtătorilor și a discursului liberal și markerii istoriei intelectuale: valorile, temele, mijloacele. Astfel, înțeleg prin *liberal* orice personaj istoric sau orice contribuție discursivă care: 1. exprimă o formă de contestație politică anti-absolutistă și în favoarea libertății; 2. reflecție politică în favoarea individului și autonomiei sale, a constituirii de garanții juridice și instituționale în favoarea acestuia; 3. contribuie la afirmarea unui proiect politic liberal sau a valorilor liberale; 4. care se auto-identifică *legitim* ca atare.

În ce privește criteriile de identificare ale liberalismului, acestea ar trebui să privească: 1. purtătorii; 2. temele și valorile liberale; 3. referințele teoretice liberale și receptarea intelectuală; 4. *modus operandi*; 5. finalitatea istorică a demersului.

Se poate distinge de aici posibilitatea unei *istorii liberale* a liberalismului sau unei istoriografii liberale în general? Cum ar trebui să fie aceasta? Este oare posibilă o istorie a liberalismului bazată pe un metatext anti-liberal?

Răspunsul ar fi că teoria liberală nu poate fi câtuși de puțin disociată de cercetarea istorică a acestui subiect. O *istorie liberală* înseamnă mai întâi apelul la un nou empirism, care să reziste pe de o parte oricărei forme de hipertrofie a faptului dat, iar pe de alta, de refuzul teleologismului rudimentar. Este vorba apoi de punerea în relief a problematicii individului și a libertății, de ieșirea din metafizica progresului predeterminat etc. În fine, este vorba de rolul acordat dezbaterii, recunoașterii erorii, precum și simțului comun, ca alternativă la metateoriile hegemonice deterministe.

4. Câteva observații finale

Ne-am propus aici să inițiem o discuție asupra problematicii gândirii liberale a primei jumătăți a secolului XIX și a metodologiei sale. Pentru aceasta, am încercat să prezint câteva dintre demersurile istoriografice cele mai reprezentative, să întreprind o critică metodologică a acestora și să propun o schiță pentru conceptualizarea liberalismului, indeosebi a celui din prima jumătate a secolului XIX.

Totuși, concluziile pe care le putem extrage din această discuție nu pot fi luate decât ca ipoteze de lucru, în spiritul demersului de față. Am împărțit aceste observații finale în două părți, una care privește discuția generală, iar o alta care privește cazul românesc. Pentru facilitarea lecturii voi încerca să le structurez cât mai analitic posibil.

- Cercetarea istoriei liberalismului impune o priză teoretico-normativă obligatorie. Există evident o distanță semnificativă între natura reprezentării istoriografice a liberalismului și normativitatea liberală: reconstituirile istorice, chiar și atunci când au obiective legitimize, nu par să servească valori, ci politici; consecința acestui fapt este persistența unei “conștiințe” liberale strict *politice* și mai puțin normative; în acest context, mai cu seamă, căutarea *originilor mitice* nu joacă un rol ideologic (contribuie la refundarea doctrinară!), ci exclusiv aproape o funcție propagandistică;

- Trebuie găsit un compromis rezonabil între o definiție universală și o definiție care să țină cont de contextul istoric dat.

- *Istoria liberalismului* este mai mult decât o temă istoriografică la modă, dar îi lipsește încă o metodologie adaptată; conceptualizarea sa ca domeniu istoriografic este problema centrală a istoriografiei liberalismului și aceasta presupune înainte de toate ieșirea din iluzia spontaneității faptelor istorice;

- O istorie a ideilor politice sau o cercetare în interiorul acestui domeniu de cercetare istorică implică analiza temelor, valorilor, coerenței și calității lor intelectuale, în istoricitatea lor; în cazul istoriei liberalismului, o istorie a ideilor politice *en historien* înseamnă a concepe o istorie a ideilor politice în raport cu acțiunea/receptarea, cu epoca; în acest sens importanța reconstituirii culturii politice pentru înțelegerea istoricității liberalismului este net mai semnificativă decât în cazul altor sisteme ideologice întrucât liberalismul, spre deosebire de socialism, naționalism etc., este nu numai empiric, organicist sau critic, ci și cu frontiere ideologice mai puțin închise.

- Iluzia spontaneității liberalismului ca fapt istoric trebuie abandonată. De altfel, identitatea “publică” a liberalismului în această epocă este mai curând vagă²³. Este evident că pentru a avea un liberalism ca obiect al unei reconstrucții istorice, trebuie să procedăm la o “invenție” epistemologică a acestuia.

- Cercetarea liberalismului românesc a fost atașată problemei modernității/modernizării, înțeleasă ca dezvoltare a statului, a capacității sale de acțiune; din punctul de vedere al demersului de față, aceasta este în contradicție cu valorile fundamentale ale gândirii liberale, cel puțin în versiunea sa “clasică”; aceasta a dus la o suprainterpretare progresistă, teleologică a mitului modernității și implicit la o sub-conceptualizare a formelor slab structurate, non-codificate, “sălbaticе”. De asemenea, conceptualizarea liberalismului ca o componentă a mișcării naționale, a luptei de emancipare națională a subminat un efort de analiză critică a liberalismului românesc. Chiar dacă între cele două nu este neapărat o fractură, totuși, asocierea lor trebuie privită mereu cu rezervă.

²³ Reamintesc că în România termenul *liberal* este foarte puțin sau deloc folosit în epocă, cel puțin până la 1848. De fapt, nu știm prea bine când apare termenul de liberal în epocă și ce anume desemnează acesta. În primul dicționar academic al limbii române, editat în 1876, găsim atât adjectivul *liberal* cât și substantivul *liberalism* având sensurile aproape identice cu cele oferite de *Grand Larousse*, ediția citată. Nu putem ști dacă acestea erau uzajele semantice în epocă ori dacă pur și simplu autorii au luat sensurile din Larousse. Interesant este că, atunci când se oferă exemple privind semantica acestor termeni, sensurile sunt mai curând peiorative; astfel, pentru *Liberale*, în dulcele jargon latinist al epocii, găsim următoare explicație: “capii partitii liberale din patria noastră au lipsă de prudentia și moderatiune”; pentru *Liberalismulu*: “liberalismulu d’în tempulu nostru portu adesea masc’a egoismulu”; “liberalismu fără virtute și moralitate este una cu cuventu descurtu”; A. T. Laurianu/J.C. Massimu, *Dictionariulu Limbei Romane* după însărcinarea dată de Societatea Academică Română, tomu II, I-Z, Bucurci, 1876, p. 158.

- De fapt, problema-cheie a discuției temei fuziunii dintre stat, național și liberalism este dacă o tratăm ca pe o derivă a liberalismului sau, dimpotrivă, ca pe un triumf, un merit al liberalismului. Din perspectiva teoriei liberale clasice este vorba de un derapaj. Din perspectiva unei cercetări istorice profesionale avem două opțiuni: fie de a înregistra faptul ca atare, analizându-i pe cât posibil evoluția, formele și consecințele, fie să-l ignorăm, ca fiind o formă degradată de liberalism, eventual, analizându-i cel mult cauzele, efectele perverse, încercările de autoreformare etc. Vom vorbi atunci mai puțin de un liberalism românesc, cât cel mult de idei liberale în România, după modelul abordării lui Victor Leontovich.

- În ce privește “lectura liberală” a istoriei liberale, mi se pare esențial să ținem cont de natura de “metafizică” neîncheiată a liberalismului: liberalismul doctrinar nu are o finalitate metafizică, nu propune paradisul, în sensul că nu pretinde a avea o soluție pentru toate problemele, nu are propriu-zis un “viitor radios”, care să dea oamenilor iluzia că pot ignora prezentul. Din această perspectivă, liberalismul ar trebui să ne apară mereu ca o mișcare civică și ca o reflecție politică liberă și nu ca o fabulă a modernității sau a statului-națiune.

GÂNDURI DESPRE LIBERALISMUL ROMÂNESC: UN VIITOR PENTRU TRECUT

Mihai Sorin Rădulescu

În anul 2000 a apărut o istorie a Partidului Național-Liberal, lucrare colectivă coordonată de domnul Șerban Rădulescu-Zoner, o carte care din păcate a avut un tiraj redus și o circulație restrânsă, nefiind de găsit în librării. Ea se adaugă lucrărilor lui Gheorghe Platon¹, Apostol Stan, Mircea Iosa², Gheorghe Cliveti³ și a autorului acestor rânduri⁴, care au încercat să suplinească o lacună majoră a istoriografiei românești. Ne putem întreba de ce un subiect atât de important precum evoluția Partidului Național-Liberal și a liberalismului au făcut obiectul a relativ puține lucrări, spre deosebire de istoria conservatorismului sau de cea a Partidului Național-Țărănesc.

Înainte de decembrie 1989, liberalismul a fost mai degrabă o temă subversivă, a cărei tratare necesita aprobare de la autorități. Această stare de lucruri a continuat în bună măsură și după aceea, lucrarea de doctorat a subsemnatului privind *Elita liberală românească 1866-1900*, susținută în 12 aprilie 1995 la *Institut National des Langues et Civilisations Orientales* (INALCO) din Paris, sub îndrumarea doamnei profesoare Catherine Durandin, fiind una dintre primele abordări a acestui subiect, ca studiu al clasei politice liberale. Perspectiva lucrării mele este una istorico-genealogică și prosopografică, ceea ce face și originalitatea lucrării.

Astăzi, punctul din care societatea românească privește acest subiect s-a schimbat: istoricii români fac parte dintr-o țară membră NATO și care aspiră la integrarea în Uniunea Europeană. Dintr-un subiect subversiv sau cvasi-subversiv, cum a fost mulți ani după decembrie 1989, el a devenit unul "gratissimus", la modă și în direcția curentului... Au trecut aproape zece ani de când el s-a aflat în centrul preocupărilor subsemnatului. Cum se vede el acum, la distanța unui deceniu? Este liberalismul românesc un model de urmat în zilele noastre? Căci în ciuda teribilei demonetizări a noțiunii de "model", societatea, debusolată de multitudinea tentațiilor consumiste, nu poate funcționa în lipsa acestora.

În primul rând, întrebarea s-a pus adesea în ce măsură liberalismul românesc, caracterizat prin doctrina "prin noi înșine", poate fi cu adevărat considerat drept o variantă a liberalismului având în vedere că acesta se definește mai degrabă prin porțile

---

¹ Gheorghe Platon, *Liberalismul românesc în secolul XIX: emergență, etape, forme de expresie*, în *Cultură și societate, Studii privitoare la trecutul românesc*, volum îngrijit de Al. Zub, București, Editura Științifică, 1991, p. 73-103.

² Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România*, București, Editura Albatros, 1996.

³ Gheorghe Cliveti, *Liberalismul românesc. Eseu istoriografic*, Iași, Editura Axis, 1996.

⁴ Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească 1866-1900*, București, Editura All, 1998; idem, *Die rumänische liberale Elite 1866-1900*, în "Südost-Forschungen", Band 58, 1999, p. 203-219.

deschise către capitalul străin și nu prin voința de promovare a celui național⁵. În spațiul românesc însă, există această specificitate a mișcării politice liberale. Oamenii politici liberali din veacul XIX, în frunte cu Ion C. Brătianu, au fost și sunt percepuți ca principalii făuritori ai României moderne. Și nu este vorba doar de un joc de imagine, ci de o realitate istorică. Firește că în modernizarea societății românești au acționat numeroase forțe politice, dar Partidul Național-Liberal, ca moștenitor al ideilor revoluției de la 1848, a întruchipat cel mai bine voința de înnoire și de sincronizare cu Europa, s-a identificat cu acel proces. Această forță politică și-a asumat misiunea de a conduce emanciparea românilor în secolul XIX⁶.

Prea ușor este ea taxată astăzi uneori drept “naționalistă”, în condițiile în care nu este deloc clar ce înseamnă acest termen. Chiar dacă “naționalismul” este un termen peiorativ, unii istorici se arată mândri de el, nefiind conștienți de substratul de agresivitate și de șovinism pe care îl conține. Da, oamenii politici ai veacului XIX au construit state naționale, au încercat să aducă membrii aceleiași comunități de limbă și de cultură între aceleași hotare și de aceea ei sunt considerați azi adesea drept “naționaliști”, aceasta într-o lume în care în realitate conștiința națională cunoaște o resurrecție cu totul deosebită, mai ales ca reacție la procesele “globalizării”... În discursul istoriografic ca și în cel mediatic domnește o desăvârșită confuzie de termeni. Există o adevărată modă a înfierării “naționalismelor” din secolul XIX din Europa de Răsărit și nu este un bun istoric cel care nu o practică. Aproape că este vorba de un fenomen de “integrare” care se petrece în acest domeniu și care corespunde de fapt unor realități de natură economică și politică din prezentul imediat, între care aș menționa cu precădere tendința atotdominatoarelor companii multinaționale de a cucerii noi piețe, de a produce cât mai profitabil cu o mână de lucru cât mai ieftină. Partidul Național-Liberal s-a aflat în fața unor provocări comparabile celor de azi, deși în împrejurări istorice cu totul diferite. Problemele sunt similare: cum să fie stimulat capitalul autohton? Cum să se configureze o clasă purtătoare a statului capitalist? Cum să fie servit interesul național în condițiile în care de fapt banul nu are “apartenență etnică”? Cum să se asigure un acces cât mai larg la decizia politică? Cum să se realizeze emanciparea socială și economică a țăranilor?

Liberalismul românesc a dat naștere unei tipologiei specifice din care în general nu sunt reținute în zilele noastre decât profilurile caragialești. Dar există și un tip de personalitate mult mai apropiată de chipul real al revoluționarilor pașoptiști, transformați după 1859 în oameni politici liberali așezați: cea a lui Eugeniu Carada, căruia Nicolae Iorga – după cum se știe, nu a fost membru al acestui partid – i-a făcut un portret memorabil: “Carada era un om de o mare inteligență organizatorică, un general de stat-major, conducând mulți ani de zile campaniile unei mari oștiri de la masa lui de lucru fără să fi comandat un asalt și să fi văzut sângele unui rănit, și era o voință căreia, ca hotărâre și statornicie, rar i s-ar găsi părechea. [...] Din tinereța lui a păstrat un singur lucru, iubirea exclusivă, stăpânitoare, vrednică de cea mai mare muncă și de cea mai desăvârșită abdicare pentru partid. Ca un părinte care nu mai iese în public cu copilul lui, fiindcă a apucat drumuri pe care le dezaprobă deși le înțelege, dar care, la întunec, urmărește toți pașii lui, apărând providențial în orice clipă de criză și lipsindu-se de

⁵ Victoria Brown, *The Adaptation of a Western Political Theory in a Peripheral State: the Case of Romanian Liberalism*, în *Romania between East and West. Historical Essays in Memory of Constantin C. Giurescu*, vol. îngrijit de Stephen Fischer-Galați, Radu R. Florescu, George R. Ursul, New York, 1982.

⁶ Vintilă I. Brătianu, *Pentru cei mai tineri. Ce am văzut în România Mică și ce văd în România Mare*, în vol. *Cultură și civilizație. Conferințe ținute la tribuna Ateneului Român*, antologie, note și prefață de Gheorghé Buluță, București, Editura Eminescu, 1989, p. 276-292.

strictul necesar pentru a-i strânge o avere uriașă, astfel a lucrat aproape o jumătate de veac Carada”⁷. Frunzașii liberali au fost în marea lor majoritate asemenea oameni de acțiune, cu o tinerețe carbonară, subversivă și cu o maturitate la tribuna Parlamentului. Majoritatea dintre ei erau de obârșie boierească și mari proprietari funciari, ceea ce contrazice clișeuul opoziției Partidul Național-Liberal – partid al burgheziei *versus* Partidul Conservator – partid al boierimii și moșierimii⁸. Este adevărat că partidul liberalilor a fost mult mai permeabil la elementele provenite din păturile orășenimii și din mica boierime, dar diferențele dintre aceste forțe politice constau totuși în viziunea asupra dezvoltării societății românești. Multă vreme s-a spus, și nu sunt puțini cei care afirmă și astăzi că între partide nu au existat diferențe doctrinare, că a fost vorba de relații clientelare, de simpatii și de antipatii, transpunându-se asupra trecutului o realitate existentă mai degrabă în zilele noastre. Ceea ce a separat forțele politice în perioada domniei lui Carol I a fost în primul rând factorul ideologic, diferențele de opinii politice, la care s-au adăugat firește și legăturile personale.

Unul dintre cele mai frumoase texte care s-au scris despre liberalismul românesc se datorează lui I. G. Duca și a apărut în volumul editat în 1923 de Institutul Social Român. El răspunde la întrebările și nedumeririle de orice fel care se pot ivi în legătură cu specificul curentului liberal din România. În primul rând, potrivit lui Duca, doctrina național-liberală “se poate rezuma în următoarea formulă: «Progresul sub toate formele în cadrul încă al concepției proprietății individuale»”⁹. Gânditorul nu se lasă însă înșelat de această noțiune, de mitul progresului: “Când zic progres întrebuițez acest cuvânt mai mult în înțelesul de fatală transformare decât de progres propriu-zis, căci cunosc prea bine relativitatea credințelor și a cuceririlor omenești pentru a mă socoti îndrituit să afirm că aceste fatale transformări sociale, luate *in abstracto*, constituie toate progrese, și, afară de aceasta, noțiunea de progres în sine este prea elastică și prea discutabilă pentru ca ea să poată sluji de criteriu fix al valorii intrinseci a diferitelor prefaceri omenești”¹⁰. Autorul deslușește patru noțiuni fundamentale ale doctrinei liberale românești: ordinea, democrația, naționalismul – nu cu sensul care se dă astăzi acestui cuvânt – și armonia socială. În bună măsură aceste valori se regăsesc în programul tuturor forțelor politice din vechea Românie, ceea ce confirmă procesul de identificare ce s-a produs vreme de aproape trei sferturi de veac între Partidul Național-Liberal și forța motrice de construcție a statului modern.

“Naționalismul” este un concept care merită o atenție mai deosebită, pentru că este principalul element de “acuzare” a acestui partid. Bineînțeles că nu este vorba aici de a construi pledoarii de apărare a sa, ci de a *înțelege*, ceea ce în scrierea istoriei este adesea lucrul cel mai dificil. “Prin naționalism – spunea I. G. Duca –, liberalismul nu crede posibil progresul decât întemeiat pe dezvoltarea forțelor naționale. Fiecare națiune este un tot, fiecare națiune a ieșit din frământările ei istorice, cu însușirile, cu scăderile, cu trăsăturile ei caracteristice. A face politică, adică a governa o asemenea națiune, făcând abstracție de toate aceste elemente constitutive ale ființei sale, e a încerca o

⁷ N. Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. I, București, Fundația pentru Literatură și Artă “Regele Carol II”, 1934, p. 383-385.

⁸ Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească*, p. 23-112; idem, *Despre elita Partidului Conservator*, în idem, *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, Brăila, Muzcul Brăilei – Editura Istros, 2000, p. 227-239.

⁹ I. G. Duca, *Doctrina liberală*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. a II-a, București, Editura Garamond, fără an, p. 144.

¹⁰ *Ibidem*, p. 145.

contradicție logică. Firește, naționalismul nu trebuie luat în înțelesul său restrâns, intransigent sau intolerant. Doctrina liberală respinge manifestațiile violente ale așa-zisului naționalism exclusivist și strâmt ca un fenomen morbid, ca o dovadă de slăbiciune sau ca o mărturisire de nepricepere... a nevoilor superioare, de armonie socială, fără de care societățile omenești nu pot avea o dezvoltare normală. Și mă grăbesc să adaug că în țările tocmai în care sunt minorități etnice, numai recunoașterea drepturilor lor depline concordă cu cerințele, cu tradițiile doctrinei liberale”¹¹. Prin “naționalism” trebuie înțeles, în accepția lui I. G. Duca și a partidului său, accentul pe interesul și pe specificul național. Cuvântul este astăzi periculos și trebuie folosit cu multă precauție. În anii 1922-1923, el nu avea conotațiile pe care le are astăzi, după regimurile totalitare ale veacului XX, după nenumăratele manipulări propagandistice la care a fost supus.

E nevoie de mult discernământ în deslușirea sensurilor sale și I. G. Duca este un gânditor cu un condei remarcabil: “... naționalismul e de mai multe feluri. E naționalismul teoretic: mai multă dragoste pentru cei de același sânge și de aceeași credință. E naționalismul cultural, adică nevoia de a intensifica manifestațiile cugetării și artei proprii fiecărei naționalități în parte. E, în fine, naționalismul economic, care la urma urmei nu e decât un instinct de conservare, mijlocul de a salva individualitatea materială a fiecărei naționalități, de a împiedica cotoirea ei de către elemente superioare prin puterea sau prin organizarea lor. Naționalismul astfel înțeles nu exclude colaborarea cu străinătatea. Dimpotrivă, el o reclamă ca o nevoie și ca un stimulent. Naționalismul sentimental știe că nici un popor nu trăiește izolat în spațiu. El are conștiință de toate contingențele mediului înconjurător, el e numai expresia dorinței firești de a se îngriji de sine mai mult decât de aproapele. Naționalismul cultural știe și el că o sumă de cuceriri ale gândirii sunt patrimoniul comun al omenirii întregi. Departate de a respinge acest patrimoniu se simte fericit și mândru că face parte integrantă dintr-însul, dar se străduiește să păstreze nota specifică în opera obștească. Naționalismul economic știe că ziduri chinezești nu se pot înălța, că infiltrația capitalurilor străine e fatală și necesară, dar vrea să găsească formule de armonizare care să înlăture acapararea unora și sugrumarea celorlalți; întâi, fiindcă progres fără neatarnare nu se poate și, în al doilea rând, fiindcă neatarnarea politică fără neatarnare economică iarăși nu se poate. Liberalismul îmbrățișează deopotrivă toate aceste forme de naționalism”¹².

Examinând sensurile acestui cuvânt se poate înțelege de ce epitetul “național-liberal” nu reprezintă o sintagmă contradictorie ci expresia deja a unui program politic. Dacă toate partidele se reclamau în trecut – așa cum o fac și astăzi – de la interesul național a cărui apărare constituia țelul lor, Partidul Național-Liberal a onorat prin fapte nenumărate această legitimitate. A fost un partid “național” și pentru că activitatea sa acoperea întreaga națiune și avea repercusiuni asupra ei. A existat totuși și o dimensiune “de clasă”, de care liderii săi erau foarte conștienți pe care I. G. Duca o explica astfel: “Firește că revendicările sociale implică în anumite momente o grijă mai vie a intereselor unei clase decât a intereselor celorlalte clase, dar dacă susținerea acestor interese și revendicări se face cu ură împotriva unora, cu exclusivism împotriva altora, fără preocuparea neîncetată a menținerii unui echilibru între toate părțile, acțiunea socială astfel condusă nu poate să ducă fatal decât, sau la un progres relativ, fiindcă va fi dobândit cu prețul unor reacțiuni violente și a unor resentimente primejdioase, sau la ruperea definitivă a echilibrului social, adică la revoluție. Doctrina liberală e prea

¹¹ *Ibidem*, p. 146-147.

¹² *Ibidem*, p. 147.

însetată de progres real pentru a se mulțumi cu o stare de lucruri care nu asigură decât un progres discutabil sau cu o revoluție care în credința ei adâncă e moartea oricărui progres. Iată de ce liberalismul socotește armonia socială ca o condiție esențială a îndeplinirii concepțiilor lui”¹³. Cu Partidul Național-Liberal s-a întâmplat un fenomen rar în istoria universală: marii proprietari s-au autoexpropriat, în virtutea credinței în necesitatea emancipării economice și *ipso facto* sociale a țărănimii. În perioada interbelică, după înfăptuirea marii reforme agrare și a sufragiului universal și odată cu apariția și afirmarea Partidului Țărănesc, devenit în 1926, prin fuziunea cu Partidul Național din Ardeal, Partidul Național-Țărănesc, glasul satului românesc s-a făcut auzit prin această forță politică. Astfel, liberalii s-au situat în partea dreaptă a scenei politice, în condițiile în care înaintea Primului Război Mondial ei constituiau aripa ei stângă.

Liberalismul românesc a avut și un aspect personalizat identificându-se oarecum cu familia Brătianu. De veche spiță boierească¹⁴, Brătienii au dat chiar un fel de legitimitate acestui partid. Înrudirile cu ei funcționau ca un mijloc de propulsare în politică. Nu în sensul „nepotismului”, ci prin puterea capitalului simbolic al acestei familii ilustre, atât de devotate interesului național. Astfel, iată-l pe poetul Ion Pillat, nepot de soră al lui Ionel Brătianu, participant la tratativele de la Paris de după Primul Război Mondial, mai târziu deputat și vicepreședinte al Camerei. Fiica sa Pia a fost căsătorită cu Mihai Fărcășanu, liderul marcant al tineretului liberal în ultima perioadă de existență a partidului¹⁵. Exemplele pot continua punând în evidență prestigiul acestui nume care echivala în bună măsură cu imaginea țării libere și înfloritoare. Brătienii nu pot fi despărțiți de ideea liberalismului românesc din trecut.

Astăzi situația societății românești stă sub altă zodie ale cărei origini trebuie să le căutăm în consecințele celui de-al doilea război mondial. După șase decenii de la încheierea sa, trăim în sistemul generat de acesta. O istorie care este și nu este nouă se deschide în fața noastră. Unde să așezăm acest trecut românesc și cum să facem să nu îl uităm?

¹³ *Ibidem*, p. 148.

¹⁴ Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească 1866-1900*, p. 182-185.

¹⁵ Dinu Pillat, *Itinerarii istorico-literare*, ediție alcătuită, prefață și bibliografie de George Muntean, București, Editura Minerva, 1978, p. 56-62. Despre înrudirile familiei Brătianu, vezi, de asemenea, Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească 1866-1900*, p. 29-32.

**HAINELE CELE NOI ALE STATULUI.
LIBERALISMUL ROMÂNESC ÎNTRE DOUĂ REVOLUȚII,
1848-1917**

Daniel Barbu

Anul parlamentar 1876 se deschide și se încheie, în România, printr-un acord implicit al liberalilor și conservatorilor cu privire la caracterul artificial și oneros al statului a cărui guvernare și-o disputau. Pe 21 ianuarie, ministrul conservator al Cultelor și Instrucțiunii Publice, Titu Maiorescu, declară că, pe vremea Regulamentelor Organice, țara purta un veșmânt public țesut din obiceiuri care, exceptând câteva „principii vătămătoare”, erau întru totul compatibile cu exigențele administrative ale statului modern și, mai ales, aveau calitatea de a nu grăbi aducerea pe lume a libertății de care societatea nu avea neapărată nevoie; înainte de Constituția din 1866, românii rămăseseră goi și de aceea au fost nevoiți să se acopere în grabă cu o formă nouă de stat, cu o haină constituțională ce nu le venea deloc bine¹. După ce, în primăvară, Partidul Național-Liberal preia responsabilitatea guvernului, organizează alegeri ce consolidează poziția curentului radical, primul ministru Ion C. Brătianu convine la rândul său, pe 15 decembrie, că, fără a-și lua timpul de a reproduce „căile de producție” ale „societăților civilizate”, românii au adoptat „hainele” politice moderne, copiind „modelul de organizare politică” occidental împreună cu întregul dispozitiv legislativ pe care acesta îl presupune; președintele liberal recunoaște că trebuie numărat el însuși printre „nenorociții” care, în timpul și după Revoluția de la 1848, au pus statului un „acoperiș minunat”, lipsit însă de „baze”, deoarece nimic semnificativ nu s-a făcut între timp pentru dezvoltarea agriculturii, a industriei și comerțului; în schimb, modernizarea constituțională și juridică a creat o categorie vastă de profesioniști ai statului ce exploatează singura producție națională viabilă și consistentă, cea realizată de purtătorii de „sumane”, de țărănime².

Surprinzător este, în acest dialog indirect, doar caracterul bi-partizan al dezbaterii, nu conținutul acesteia. În aceeași perioadă (1864-1884), elita unei alte societăți periferice în raport cu modernitatea, Portugalia, era și ea animată de dispute cu privire la echilibrul între o realitate socială masivă, ancorată încă în Vechiul Regim și întrupată de o țărănime înapoiată și analfabetă, pe de o parte, iar pe de altă parte, o transformare dramatică în sens liberal progresist a cadrului instituțional în care societatea era chemată

¹ Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare cu privire asupra dezvoltării politice a României sub domnia lui Carol I*, vol. I, București, Editura V. I. Soccc, 1897, p. 413.

² Ion C. Brătianu, *Discursuri, scrisori, acte și documente*, vol. II, partea a II-a, București, Imprimeriile Independența, 1912, p. 107-111.

să evolueze³. Atât pe fațada lusitană a Atlanticului, cât și la nord de Dunăre, învățământul primar obligatoriu și desființarea pedepsei cu moartea, de exemplu, au fost inovații juridice introduse de timpuriu, fără ca statul să aibă resursele necesare pentru a crea o rețea națională de școli elementare sau agenții capabile să vegheze asupra ordinii publice.

Să fi constituit oare elitele liberale românești, ca și alte elite de la periferia Europei dezvoltate, doar o „clasă de importatori”⁴ marcată de vocația îndoiielii istorice, așa cum mărturisesc într-un singur glas, cu toată știința și autoritatea pe care le-o dădea banca guvernamentală, Maiorescu și Brătianu? S-ar părea că dinamica importării, adoptării și multiplicării rapide a *formelor* exterioare de civilizație, declanșată de ecurile Revoluției franceze și accelerată după 1848, nu reușise, cel puțin în 1876, să atingă în vreun fel *fondul* social românesc, imobilizat într-o permanentă rezistență față de schimbare⁵. Dacă suntem dispuși să credem, împreună cu Titu Maiorescu, că „viciul radical” al societății românești al secolului XIX a fost cel al „neadevărului”⁶ *formelor* vieții publice – fie ele politice, economice, culturale sau de altă natură – transferate din civilizația occidentală, în măsura în care acestea nu au izbutit să se împace cu un *fond* autohton, atunci nu s-ar cuveni oare să ne întrebăm care era, la urma urmelor, *adevărul* ascuns în străfundurile țesutului social românesc? Constituția, parlamentul, alegerile, presa, academia, școlile, muzeele și toate celelalte instituții create după exemplul statelor moderne ale Occidentului european să nu fi fost oare decât „pretenții fără fundament”, „fantomă fără corp”, „iluzii fără adevăr”, pe scurt, *forme fără fond*⁷, potrivit celebrei formule a lui Maiorescu, care a făcut o lungă carieră în cultura politică românească? Altfel spus, liberalii ar fi produs fructele modernității, „lustrul din afară”, „formele de deasupra ale civilizațiunii”, fără însă a reproduce și rădăcinile lor cauzale, „fundamentele istorice mai adânci”; ei și-ar fi însușit așadar „aparențele culturii apusene”, trăgând nădejdea că vor putea fabrica din ele libertatea potrivit exigențelor unui regim reprezentativ modern⁸. Care ar fi atunci conținutul ce nu capătă formele potrivite, *fondul* care rămâne neexprimat de arhitectura statului liberal?

Cum ar putea fi definit acest *fond* altfel decât pe cale negativă și prin contradicții succesive? Începând cu Titu Maiorescu și cu Ion C. Brătianu, tot ceea ce știm despre conținutul „autentic” al corpului social românesc în secolul XIX, este că acesta se afla într-o situație de vădită incompatibilitate cu *forme* străine precum Constituția, universitățile, funcția publică sau creditul. În ciuda scepticismului ironic cu care Maiorescu o întâmpină⁹, prima încercare de a stabili care ar fi putut fi „adevărul” politicii românești se găsește în programul Partidului Conservator publicat la 16 februarie 1880, sub

³ Antonio Costa Pinto, Pedro Tavaras de Almeida, *On Liberalism and the Emergence of Civil Society in Portugal*, în Nancy Bermeo, Philip Nord (eds.), *Civil Society Before Democracy. Lessons from Nineteenth-Century Europe*, Rowman & Littlefield, Lanham and Boulder, 2000, p. 7.

⁴ Formula îi aparține lui Bertrand Badie, *L'Etat importé. Essai sur l'occidentalisation de l'ordre politique*, Paris, Fayard, 1982, p. 152.

⁵ Argumente pentru valabilitatea zicalii *plus ça change, plus ça reste la même chose* în privința ultimilor două veacuri de istoric a Europei centro-orientale la Andrew C. Janos, *East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism*, Stanford, Stanford University Press, 2000.

⁶ Titu Maiorescu, *În contra direcției de astăzi în cultura română*, în *Critice*, vol. I, ediție îngrijită de Domnica Filimon-Stoicescu, București, Editura Pentru Literatură, 1967, p. 147.

⁷ *Ibidem*, p. 151.

⁸ *Ibidem*, p. 147.

⁹ Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare cu privire asupra dezvoltării politice a României sub domnia lui Carol I*, vol. III, București, Editura V. I. Soccc, 1899, p. 4.

semnătura lui Manolache Costache Epureanu. Pentru șeful conservator, „ființa adevărului”, ce trebuia opusă tuturor „vorbilor” liberale, se reducea în ultimă analiză la „aplicarea corectă a regimului reprezentativ”¹⁰. În ciuda pesimismului istoricist al lui Maiorescu, cu o asemenea soluție au căzut de acord nu numai cei mai mulți dintre conservatori, dar și majoritatea liberalilor.

S-ar spune că, în societățile de pe continentul european ce rămân în veacul XIX periferice în raport cu modernitatea și industrializarea, opozițiile intelectuale dintre *forme și fond, iluzii și adevăr, vorbe și fapte* sunt în mod foarte precis cele care permit polarizarea oarecum artificială a regimului reprezentativ într-o stângă „roșie”, liberală și progresistă și o dreaptă reacționară, conservatoare și tradiționalistă. Jusnaturalismul liberal și istoricismul conservator se opuneau vehement în presă sau în Parlament, nu însă și în actul de guvernare. Miza politică a acestui acord în termeni de finalitate privea mai puțin căile modernizării, cât conducerea procesului și distribuirea beneficiilor, simbolice și sociale, ale acestuia. În primii ani ai secolului XX, Constantin Dobrogeanu-Gherea observa că elitele românești ale veacului precedent nu reprezentau interese economice sau sociale speciale și concurente, ci apărau, în comun, interesele unei „industrii politice”¹¹, practică de o oligarhie unificată ce opera atât în Parlament cât și, potrivit declarației din 1876 a lui Ion C. Brătianu, în toate instanțele administrative ale statului. O constatare aproape identică a fost făcută, mult mai recent, în legătură cu alinierea politică din Spania, întru totul transversale în raport cu reprezentarea intereselor, dar pe deplin convergente în exploatarea aparatului de stat: alegerile erau pierdute și câștigate în veacul XIX spaniol în funcție de abilitatea partidelor – ce reprezentau în ultimă instanță și, în mod indistinct, același bazin social – de a mobiliza atât rețelele teritoriale de patronaj, cât și, mai cu seamă, resursele funcției publice¹². Petre P. Carp incrimina, la începutul deceniului nouă, proceduri de mobilizare electorală a statului întru totul asemănătoare celor iberice: „Dar îmi veți zice: ce face prefectul? Ce face prefectul? Alegeri. Ce face comitetul permanent? Alegeri. Ce face sub-prefectul? Alegeri. Ce face primarul? Alegeri. Întreaga noastră administrațiune nu este decât un imens aparat electoral”¹³. Ca și în mult mai apropiata Grecia, statul și aparatele sale se aflau sub autoritatea nedisputată și lungă vreme nediscutată a unei *oligarhii parlamentare*, în măsura în care politica activă nu interesa decât un număr limitat de familii notabile și de cercuri asociate, organizate în partide lipsite complet de vocația mobilizării maselor, dar preocupate de menținerea unui sistem reprezentativ bazat pe cens, al cărui preț era excluderea din sfera politică a păturilor inferioare¹⁴, a purtătorilor de „sumane”. Regimul reprezentativ era deci, așezat pe o coincidență de interese între un cartel de proprietari funciari și de arendași cu vocație sau măcar ambiție managerială („industriași agricoli”, cum li se spune adesea în ultimele două decenii ale secolului), și un conglomerat de rentieri urbani și rurali care trăiesc din dubla – și adesea împletita – exploatare a pământului și a serviciului datoriei publice.

¹⁰ Ion Bulci, *Conservatori și conservatism în România*, București, Editura Enciclopedică, 2000, p. 33.

¹¹ Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Despre oligarhia română*, în *Opere complete*, vol. V, București, Editura Politică, 1978, p. 185.

¹² Juan J. Linz, *A Century of Politics and Interests in Spain*, in Suzanne Berger (ed.), *Organizing Interests in Western Europe*, Cambridge and New York, Cambridge University Press, 1981, p. 367-375.

¹³ Constantin Ganc, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a țării*, vol. II, București, Editura Ziarului Universul, 1936, p. 333.

¹⁴ Nicos P. Mouzclis, *Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarianism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Basingstoke, Macmillan, 1986, p. 3.

În statul român a cărui cheie de boltă era Constituția de la 1866, această „clasă a profesioniștilor politicianismului”¹⁵ funcționa în mod foarte precis prin demiterea politică a majorității locuitorilor țării, activa în temeiul unui „acord patriotic asupra raporturilor de producție agrară”¹⁶ potrivit căruia statul-națiune trebuia construit începând cu acoperișul, de către ingineri recrutați în spiritul ierarhiilor tradiționale și fără participarea țărănimii. Acest mod de a concepe modernizarea era fără îndoială, anti-tocquevillian, în măsura în care își alegea ca punct de plecare statul, nu societatea civilă, adică o rețea vie și dinamică de asociații diverse și auto-suficiente. Radicalii români participau chiar la neîncrederea, aproape generală printre liberalii Europei continentale, față de dreptul nelimitat de asociere, în care vedeau ascuns pericolul unei mobilizări democratice și populare împotriva statului reprezentativ și a oligarhiei sale parlamentare. Partidul Național-Liberal este cel care, în decembrie 1909, interzice, prin legea Orléanu, constituirea sindicatelor și a asociațiilor profesionale ale salariaților din industrie, comerț și administrație, precum și dreptul de grevă¹⁷. Asemenea omologilor lor din Italia¹⁸, o altă periferie a modernității europene, liberalii români, purtați de o concepție elitistă asupra reprezentării, nu au dovedit nici un fel de preocupare pentru constituționalizarea unui sistem de *checks and balances*, favorizând mai degrabă ideea unei guvernări puternice, capabile să transforme instituțiile și să inducă o schimbare socială treptată, înțeleasă de progresiștii români ca „solidarizare” din ce în ce mai largă, pe calea instrucției și a participării la credit, a majorității rurale cu statul și obiectivele sale.

Mobilitatea socială ascendentă era acceptabilă, dacă nu chiar dezirabilă, dar exclusiv pe cale individuală, nu prin mobilizarea intereselor corporatiste sau transversale ori prin militantism politic. Atingerea unui nivel de educație satisfăcător și accesul la credit, învățământul primar generalizat și capitalul național ieftin erau în 1903, potrivit lui Ionel I. C. Brătianu, căile legitime prin care participarea politică putea fi lărgită¹⁹. Filosofia socială a liberalismului românesc era rezumată, la cumpăna dintre secolele XIX și XX, de principiul „prin noi înșine”, care nu era decât un mod particular de a numi încrederea în *self-help*, în *personal improvement* ca metodă de spor natural al elitelor, credință pe care o împărtășea unanim familia politică liberală europeană²⁰. La urma urmelor, convine chiar și conservatorul Maiorescu într-o însemnare privată, Constituția poate fi concepută și ca o „școală de exercițiu pentru popor”, silit, cu timpul, „să reflecteze asupra sa însuși”, să devină mai matur și „să se înalțe prin propriile sale puteri”²¹. Pedagogia constituțională nu are însă cum să devină o soluție politică a lărgirii reprezentării. În practica exercițiului puterii, Constituția regimului reprezentativ capătă, atât pentru liberali, cât și pentru conservatori, un statut asemănător cu cel pe care-l avea ierarhia rangurilor sub Regulamentele Organice. Ion C. Brătianu ordonează chiar sfaturile țării din Vechiul Regim, adunările obștești ale epocii regulamentare și corpurile

¹⁵ Constantin Dobrogeanu-Gherca, *op. cit.*, p. 178.

¹⁶ *Ibidem*, p. 180-181.

¹⁷ Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 355.

¹⁸ Alberto Mario Banti, *Public Opinion and Associations in Nineteenth-Century Italy*, in Nancy Bermeo, Philip Nord (eds.), *op. cit.*, p. 43-44.

¹⁹ *Discursurile lui I. I. C. Brătianu*, editate de G. Fotino, vol. I, București, Așezământul Cultural I. I. C. Brătianu, 1933, p. 249.

²⁰ Allan Mitchell, *Bourgeois Liberalism and Public Health: A Franco-German Comparison*, in Jürgen Kocka, Allan Mitchell (eds.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Oxford, Berg, 1993, p. 347.

²¹ Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, ediție de I. A. Rădulescu-Pogoncanu, vol. I, București, Editura V.I. Socce, 1937, p. 132.

legislative sau consultative ce au precedat Statutul dezvoltător al Convenției de la Paris, promulgat în 1864, unei neîntrerupte tradiții reprezentative ce a format „un regim foarte liberal și, pot zice, parlamentar”, prin care românii s-ar fi deosebit de alte popoare, apăsate în trecut de „despotismul cel mai absolut”²². Și probabil că tocmai sentimentul continuității istorice a regimului reprezentativ a făcut, potrivit generalizării lui Stein Rokkan²³, ca procesul de egalizare a reprezentării să fie mai lent decât în societățile care au trecut direct de la „despotism” la parlamentarism.

Dacă este adevărat că, pretutindeni în Europa secolului XIX, dilema liberalilor a fost aceea de a se defini simultan împotriva aristocrației, a privilegiilor Vechiului Regim, cât și a democrației, a tendințelor de invazie a maselor în politică, liberalii români, în 1866, s-au dovedit mai îngrijorați de tentația democratică a cezarismului principelui Alexandru Ioan Cuza, decât de conservatorismul proprietarilor funciari. Lovitura de stat din 1866, înfăptuită în unanimitate și în complicitate de ceea ce, în epocă, a fost considerată a fi o „monstruoasă coaliție” între diferitele grupări „roșii” și reacționari, trebuie interpretată ca o restabilire a logicii reprezentative din 1831, amenințată de votul universal a cărui introducere era contemplată de Cuza. În plus, principele procedase întocmai ca George al III-lea în prima parte a domniei²⁴, numind cabinete după criterii personale, fără să țină seama de rețelele de patronaj controlate, în teritoriu, de facțiunile liberale radicală și moderată, ca și de mediile conservatoare după un echilibru geografic și social ce nu putea fi evidențiat și servit decât de un sistem reprezentativ ca cel instituit sub Vechiul Regim. Aranjamentul constituțional din 1866 a fost deci îndreptat împotriva consecințelor politice ale Convenției de la Paris (1858) și a Statutului său dezvoltător adoptat unilateral și autoritar de principele Cuza. Constituția din 1866 era menită să steargă amintirea colegiilor electorale țărănești care votaseră candidații proprii în adunările ad-hoc din 1857, ce încercaseră să includă pe agenda publică chestiunea rurală. Tocmai liberalii fuseseră cei care, în aceste adunări, avuseseră grijă să împiedice discutarea condiției agricultorilor și a statutului mării proprietăți cerută de deputații țărani²⁵. Prin dezafectarea politică a lucrătorilor agricoli în 1866, elita statală, în general, și cea parlamentară în special, a rămas să fie selectată în temeiul criteriilor din 1831, a ierarhiilor sociale fixate de Regulamentele Organice ce i se păreau în 1876 lui Titu Maiorescu întru totul compatibile cu regimul reprezentativ modern. Până la introducerea votului universal în 1919, această elită nu mai suportă decât schimbări de generație, nu și de natură, comportă grefe incidentale, dar nu-și schimbă structural baza de recrutare. Sistemul celor patru colegii electorale permitea ca doar câteva sute de familii și clientela acestora să domine întregul Senat și două din colegiile Adunării Deputaților.

În acest mod, oligarhia parlamentară va asigura – peste Revoluția de la 1848 și Constituția din 1866 – continuitatea unui tip de guvernare în bună măsură *paternalist* și *autoritar*, ce pare să caracterizeze, în ansamblu, căile de dezvoltare urmate de toate țările de tradiție culturală post-bizantină și ortodoxă²⁶. „Bunele instituții sunt piatra fundamentală a existenței unui Stat; ele sunt condiția indispensabilă a mersului său

²² Ion C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, vol. VIII, București, Editura Cartea Românească, 1941, p. 178.

²³ Peter Flora (ed.), *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan Based on His Collected Works*, Oxford, Oxford University Press, 1999, p. 249.

²⁴ J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*, Cambridge and New York, Cambridge University Press, 1985, p. 81-82.

²⁵ Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 69.

²⁶ V. Andrew C. Janos, *op. cit.*, p. 45-48.

progresiv spre civilizație și spre un viitor de prosperitate”²⁷. Această afirmație, extrasă dintr-un memoriu din 1832 privitor la aplicarea Regulamentului Organic în Moldova, ar putea fi multiplicată în voie, căci ea traduce un loc comun al gândirii românești din epoca modernizării. Bunele instituții, dispozitivele birocratice ale unui stat tot mai centralizat și, mai ales, ținut împreună de o elită stabilă și în rândurile căreia accesul era controlat cu relativă strictețe, trebuie să stea la temelia progresului unei societăți politice ce năzuiește să-și prindă din urmă epoca. Cu ajutorul rațiunii de stat, această elită se pregătește să construiască timpurile moderne. Sistemul reprezentativ, în formula sa cenzitară, va fi instrumentul instituțional de consolidare a categoriei de profesioniști ai modernizării care au fost prin auto-definire, liberalii.

Una din întrebările la care modernitatea, așa cum a fost trăită și gândită de liberalii români ai secolului XIX, a evitat să răspundă era următoarea: valorile puse și spuse de stat prin intermediul dreptului sunt oare capabile să genereze practici sociale raționale menite să transforme societatea de supuși a Vechiului Regim, într-o comunitate de cetățeni sau, dimpotrivă, practicile, de orice tip ar fi, sunt singurele în măsură să producă norme sociale? Au existat, în epoca modernă, două soluții date acestui conflict între formalismul normelor liberale și practicile unei societăți periferice și predominant agrare. Mai întâi, calea unei dezvoltări organice și naturale, în care puterea legală se naște și se hrănește dintr-o multiplicitate de puteri prealabile, legate oarecum de glie, adică de stăpânirea pământului și de relațiile ancestrale de muncă. În al doilea rând, o practică rațional-juridică a puterii, care urmează un anumit model, fiind animată de „mișcarea contagioasă prin care ideile Revoluției franceze au pătruns până în extremitățile geografice ale Europei”²⁸. Pe prima cale, libertățile își păstrează forma privilegiilor și a obiceiului, și sunt greu de imobilizat în forme raționalizate potrivit dreptului pozitiv. A doua procedură duce la o reprezentare juridică a puterii, gândită în termeni de domnie a legii. În primul caz, dreptul se prezintă ca o instanță de regulare, de arbitraj, de delimitare, de distribuire a interdicțiilor și libertăților. În al doilea caz, noile proceduri ale puterii nu mai funcționează potrivit exigențelor normalizării, ci în conformitate cu legea, nu mai cer supunerea oamenilor, ci impun controlul statului. Cele două soluții nu au urmat întotdeauna itinerarii diferite și conflictuale. Ele s-au intersectat deseori, s-au suprapus, s-au contaminat reciproc, și-au imitat una alteia traseul. În fața domnului care împărțea dreptatea, a boierului care stăpânea pământul, a Bisericii care descuraja și munca și cunoașterea²⁹, oamenii Vechiului Regim se constituiseră ei înșiși ca supuși, în sensul că singurul lor orizont de așteptare era lipsa schimbării. Statul modern nu a făcut decât să înlocuiască un tip de supunere cu un altul, altfel formulat la nivelul discursului. Pentru oligarhia parlamentară, statul a fost, după 1866, spațiul privilegiat al propriei experiențe istorice. Exercițiul puterii a luat forma dreptului pozitiv de tip european și a instituțiilor reprezentative.

În ceea ce le privește, elitele progresiste se apropiu de modernitate cu un masiv handicap: ele nu erau, în fond, produsul revoluției la care participaseră din convingere, ci al privilegiilor de origine fanariotă și regulamentară, cărora le aparțineau prin origine și care făcuseră posibilă, în mod doar aparent paradoxal, prezența revoluționară lor în spațiul public. Ca atare, politicienii „roșii”, fie ei radicali sau moderați, nu se deosebeau genetic de notabilii conservatori, și ei partizani ai reformismului în diverse grade.

²⁷ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés roumaines, 1831-1848. Répertoire et textes*, București, A.I.E.S.E.E., 1972, p. 37.

²⁸ Titu Maiorescu, *Critice*, vol. I, p. 147.

²⁹ Daniel Barbu, *Bizanz contra Bizanz. Explorări în cultura politică românească*, București, Editura Nemira, 2001, p. 89-134.

Abolirea oficială a vechilor privilegii, în răstimpul dintre 1848 și 1866, i-a condus spre o soluție de supraviețuire legată de modernitate: importarea și instalarea dispozitivelor de putere ale regimului reprezentativ. Pentru oligarhia parlamentară a secolului XIX, modernizarea a fost, înainte de toate, o operație de convertire politică: renunțând la privilegiile și imunitățile Vechiului Regim, ea s-a transformat, trecând pragul vârstei liberale, din *clasă dominantă* în *clasă conducătoare*, în sensul atribuit termenului de Gaetano Mosca³⁰, adică dintr-o ierarhie complexă de ranguri, definite prin uzul și abuzul excepțiilor de la norma comună, într-un ansamblu integrat de elite (parlamentare, universitare, profesionale, comerciale, funciare și administrative) supus formal unei legi generale. Cadrul de exercițiu al acestor noi prerogative au fost facțiunile parlamentare și, ulterior, partidele. Așa cum recunoștea Petre P. Carp în aprilie 1876, „esența sufragiului constituțional este domnirea partidelor”³¹. Partidul oligarhic, cu electorat restrâns și selectiv, devine astfel forma modernă a stării privilegiate din Vechiul Regim.

Abordând modernitatea ca pe o translație, ca pe o împământare a structurilor statale de factură vest-europeană, liberalii își propuneau să substituie vechilor raporturi de putere legate, pe de o parte de discreția principelui, iar pe de altă parte de stăpânirea pământului și a oamenilor care îl lucrează, un mecanism de *gubernamentalitate*³² capabil să orienteze investiția economică în viitor, prin împrumutarea statului și arendarea latifundiilor, și să dreneze astfel în avantajul lor finanțele publice. De aceea, întemeierea în 1880 a Băncii Naționale și a instituțiilor de credit a fost interpretată de conservatori ca un atac la adresa proprietății funciare, ca o devalorizare frauduloasă și interesată a valorilor imobiliare³³. Cu aproape două sute de ani mai devreme, aceeași reacție o stârnise înființarea Băncii Angliei în cercurile Tory, îngrijorate de felul în care parlamentele Whig păreau să înlocuiască valoarea verificată istoric a proprietății cu cea a banilor de hârtie, anticipând astfel evoluția încrederii societății civile în solvabilitatea statului³⁴. Pe scurt, după 1866, dispozitivele statului român nu au fost simple instrumente utilizate de liberali în vederea accesului lor durabil la putere. Au fost, mai degrabă, pentru grupul liberal (și pentru guvernele sprijinite sau inspirate de acesta), modul său de manifestare publică, felul său propriu de a se elibera de sub dictatura pământului și însăși forma acceptabilității sale istorice, în calitate de stat major al modernizării României.

Pe 9 decembrie 1905, într-un discurs parlamentar, Ion I. C. Brătianu face următoarea caracterizare retrospectivă a partidului al cărui președinte era sortit să devină peste trei ani: „Partidul Național-Liberal nu s-a născut ca o formațiune spontană și teoretică, el nu e concepțiunea unor savanți doctrinari... Partidul Național-Liberal a răsărit ca expresiunea unei nevoi mari și reale a Statului și neamului nostru. El s-a făcut rând pe rând organul de execuție al necesităților vitale ale României și prima nevoie la care a trebuit să răspundă, care pe toate le precedă și pe toate le rezumă, de la care și-a luat chiar numele lui de național-liberal, a fost nevoia de a asigura existența națională a românilor”³⁵. Națiunea nu are aici un înțeles etnic explicit, ci este mai curând tratată

³⁰ Gaetano Mosca, *Elementi di scienza politica*, a cura di G. Sola, Torino, UTET, 1982, p. 608-632, 929-940, 1003-1042.

³¹ Constantin Ganc, *op. cit.*, p. 189.

³² Folosesc termenul în accepțiunea dată de Michel Foucault, *La gubernamentalité*, în *Dits et Ecrits*, vol. III, Paris, Gallimard, 1994, p. 635-657.

³³ Apostol Stan, Mircea Iosă, *op. cit.*, p. 214-217.

³⁴ J. G. A. Pocock, *op. cit.*, p. 196-197.

³⁵ Citat de Ion Bulci, *op. cit.*, p. 16. Inconsistența teoretică a liberalismului românesc, asumată de Ion C. Brătianu, este indirect confirmată de încercarea, oarecum descurajantă, de a surprinde elemente de gândire clasică liberală la politicienii români care se auto-identificau drept liberali. Vezi analiza întreprinsă de Victoria F. Brown,

drept un substitut al cetățeniei, ceea ce explică de ce discursul despre capacitatea politică, trăsătură dominantă a liberalismului politic european al secolului XIX³⁶, este relativ discret și indirect articulat în mediile liberale românești. Astfel, reforma din 1884 a legii electorale, oricât de puțin ar fi fost extinse drepturile politice prin trecerea de la patru la trei colegii, este prezentată de oficiosul partidului ca o dovadă de încredere a liberalilor în națiune și nu ca o sancționare a creșterii nivelului calificării individuale pentru vot³⁷.

Facțiunile boierești constituite, în jur de 1800, atât în Țara Românească, cât și în Moldova, sub numele generic de „partide naționale” obișnuiau să se refere la națiune în sens revoluționar francez, nu în cheie etnică. Astfel, un memoriu din 1818-1819 vorbește despre „legătura națională” pe care ar putea-o crea egalitatea fiscală a tuturor locuitorilor³⁸. Însuși termenul *liberalism* este importat în românește spre 1828 de unul dintre cei mai autorizați gânditori politici reformiști ai partidei naționale moldovenești, Ionică Tăutul³⁹. Generațiile prerevoluționare gândeau națiunea în principal ca pe o comunitate suverană, luată în seamă de *jus publicum europaeum* și ținută laolaltă de mecanica reprezentării. Proclamația de la Islaz din 9 iunie 1848, ce a servit drept substitut de constituție revoluționară, considera că adevărul, ideile și cunoașterea sunt proprietate universală și nu pot face subiectul vreunei limitări de clasă, de statut sau de etnie. După Ioan D. Negulici, filolog revoluționar care a publicat chiar în 1848 un dicționar de neologisme utile lexicului politic progresist, *liberalul* este „apărătorul umanității, al drepturilor națiilor”⁴⁰. Capacitatea politică era de aceea privită de succesorii liberali ai revoluției ca fiind cu precădere colectivă, ca funcționând între comunități naționale, nu în interiorul acestora. I. C. Brătianu, într-o intervenție publică din 22 noiembrie 1876, arată că titularul capacității politice este, sau trebuie să fie, țara ca atare: dacă poporul nu va fi instruit, popoarele știutoare de carte îi vor asimila pe români⁴¹. Or, Partidul Național-Liberal, creat în anul precedent, își asumase tocmai sarcina explicită de a fi sinteza politică a națiunii române.

Hotărând după 1866 să amâne indefinit generalizarea drepturilor politice – tradusă dacă nu de-a dreptul de sufragiul universal, atunci măcar de principiul egalității votului tuturor proprietarilor de capital sau de muncă știutori de carte, promovată în acea vreme de alte regimuri liberale europene, inclusiv din Europa de Sud-Est – liberalii români au recurs la națiune ca la un substitut intuitiv și natural al cetățeniei. Astfel, în 1891, la moartea lui Ion C. Brătianu, liberalii adoptă o declarație în care se arată că Partidul Național-Liberal nu este altceva decât „însăși conștiința națiunii”⁴². Zece ani mai târziu, Constantin Stere justifică înscrierea colectivă a militanților socialiști în organizațiile liberale prin faptul că „numai acest partid va realiza idealul unui popor român mare și stăpân pe destinele sale”⁴³. Pentru că nu erau dispuși să-i cheme la participare politică

The Adaptation of Western Political Theory in a Peripheral State: the Case of Romanian Liberalism, in Stephen Fischer-Galați, Radu R. Florescu, George R. Ursul (eds.), *Romania between East and West. Historical Essays in Memory of Constantin C. Giurescu*, Boulder, East European Monographs, 1982, p. 269-301.

³⁶ Alan S. Kahan, *Liberalism in the Nineteenth-Century Europe. The Political Culture of Limited Suffrage*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003, p. 5-8.

³⁷ „Românul”, XXVII, 10 aprilie 1883, p. 325.

³⁸ Valeriu Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române*, București, Editura Academiei, 1976, p. 47.

³⁹ Klaus Bochmann, *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850*, Berlin, Akademie Verlag, 1979, p. 68.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 141-142.

⁴¹ I. C. Brătianu, *op. cit.*, p. 218.

⁴² Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 276.

⁴³ *Ibidem*, p. 333.

deplină pe toți românii, preferând să întrupeze ei înșiși, în indiviziune cu conservatorii, voința politică a societății, liberalii au așezat cetățenia democratică și ideea națională într-un plan ideal. Numai desăvârșirea „existenței naționale a românilor”, eveniment cu totul improbabil înainte de sfârșitul anului 1918, ar fi urmat să aducă cu sine, și oarecum de la sine, sufragiul universal. Calificarea individuală pentru exercitarea dreptului de vot nu putea fi decât rezultatul istoric a calificării superioare și definitive a națiunii pe scena internațională.

Transferând drepturile politice din contul cetățenilor în cel al națiunii, fondatorii statului modern român, părinții liberali și conservatori ai Constituției din 1866, au comis un gest încărcat de consecințe. Căci inventarea statului de drept și a regimului reprezentativ în România secolului XIX nu a fost consecința necesară a descompunerii ireversibile a corpului social tradițional, a dizolvării spontane a grupurilor intermediare. Dimpotrivă, acestea au supraviețuit Constituției, unele din ele, ca de pildă obștile țărănești, până în primele decenii ale secolului XX. Dreptul codificat după modelul liberal european a lăsat aceste grupuri interpuși în afara statului. Codificarea întreprinsă de Cuza și raționalizarea legislativă liberală vor duce însă inevitabil la apariția unei *Rechtsstaat* în care nu drepturile individuale, ci legile pozitive rămân singura garanție a libertății cetățenilor⁴⁴. Individul nu va mai fi astfel tratat ca purtător al unei libertăți ce îi aparține în mod subiectiv și inalienabil, ci ca un subiect de drept supus unei norme de reprezentare pe care numai statul, mai precis oligarhia parlamentară care îl deține în proprietate, are vocația să o definească și să-i atribuie o finalitate. Abia după 1888, în gândirea liberală românească și, cu precădere, în luările de poziție ale lui Ionel I. C. Brătianu, națiunea începe să se constituie din drepturi și să se transforme dintr-un actor politic reprezentat de elită într-o colectivitate ce trebuie solidarizată cu proiectul liberal al modernității. Reforma agrară și reforma electorală devin ținte inseparabile la nivel discursiv, idealul românismului și cel al cetățeniei democratice topindu-se într-un model teoretic oarecum asemănător cu cel al *națiunii sociale*⁴⁵.

Liberalismul romantic al Revoluției de la 1848 intuise deja proiectul națiunii sociale atunci când a operat spontan o selecție în formă de excludere și de substituție a celor trei valori fundamentale enunțate de Revoluția franceză. Dacă *fraternitatea* este adoptată fără rezerve, *libertatea* și *egalitatea*, expresii subiective ale cetățeniei democratice, sunt înlocuite de *dreptate*, înțeleasă ca nevoie de echitate a unei comunități afectată de profunde fracturi sociale. Singura formă de dreptate practică sub regimul Regulamentelor Organice fusese justiția distributivă, ce fixa raporturile dintre principe și particularii constituiți în subiecte de drept numai în temeiul apartenenței lor la o categorie socială, la un grup privilegiat, la o comunitate recunoscută. Astfel practică, dreptatea Vechiului Regim presupunea o credință larg împărtășită în prezentul continuu al unei societăți ce nu se putea concepe pe sine decât sub specia unei organizații ai cărei membri trebuie să se supună unei ierarhii unice a scopurilor. Moștenirea politică cel mai greu de administrat de către liberali a fost, după 1866, tocmai precaritatea spațiului social amenajat în beneficiul justiției civile, a justiției de tip comutativ, capabilă să gestioneze raporturile dintre indivizi pe bază contractuală. De aceea, ei au preferat să traducă în limbajul integrator al națiunii politice unificate de vocația suveranității vechea unanimitate socială cu privire la finalitatea an-istorică a vieții în comun. Viitorul

⁴⁴ Carl Schmitt, *Verfassungslehre*, 8. Auflage, Berlin, Duncker & Humblot, 1993, p. 130.

⁴⁵ Aceeași evoluție, într-un sens însă marcat explicit de pozitivismul liberal englez, și în Polonia, Brian A. Porter, *The Social Nation and Its Futures: English Liberalism and Polish Nationalism in Late Nineteenth-Century Warsaw*, în „American Historical Review”, 101, no. 5, 1996, p. 1470-1492, mai ales p. 1470-1473.

previzibil și indivizibil al unei națiuni preocupată, în instanța sa revoluționară, de rezolvarea în mod echitabil a dificilei chestiuni agrare, a înlocuit astfel solidaritățile organice de care nu beneficiau, în Vechiul Regim, decât grupurile protejate de privilegiu.

Ideologia revoluției, ancorată în valorile *dreptății și frăției* este rezumată astfel de către Nicolae Bălcescu, figura simbolică a generației revoluționare și a liberalismului radical românesc: „Sunt 18 secol și jumătate de când Hristos întreprinse a răsturna lumea veche, civilizația păgână ce reprezenta principiul dinafară, obiectiv, al naturii și al silei, substituind în loc o altă lume, o altă civilizație, întemeiată pe principiul subiectiv, dinlăuntru, pe dezvoltarea absolută a cugetării și a lucrării omenești în timp și spațiu... el descoperi fiecărui individ legea libertății, a demnității, a moralității și a perfectibilității absolute. După ce, în Evanghelie, Mântuitorul ne arată legea morală, absolută, nemărginită, legea dreptății, și aruncă omenirea pe calea nemărginită a unei dezvoltări regulate, progresivă, supuind natura, sila, lumea dinafară supt preponderența absolută a minții și a cugetării, prin sângele său vărsat, prin moartea sa, el ne arată legea practică, legea lucrării, legea jertfii, a iubirii și a frăției, chipul cu care ne putem mântui, putem învinge răul și a împlini menirea morală a omenirii, adică mai întâi prin cuvânt, prin idee, pe urmă prin lucrare, jertfindu-ne individua familiei, aceasta patriei, patria omenirii, viitorului... De atunci știința nouă, întemeindu-se pe conceptul legilor spiritului, pe observație, esperiință, calcul, au continuat zdrobirea lumii vechi, revoluționarea sau perfecționarea religiei, moralei, politice, societății întregi, nimicind orice domnie individuală, supuind acția omenească legii absolute și universale a libertății și științei, căutând realizarea în omenire a dreptății și a frăției, aceste două temelii a ordinii absolute, perfecte, a ordinii divine”⁴⁶.

Iată grupate, în această pagină scrisă la 1850, toate marile teme care au traversat, purtate de gruparea liberală, regimul reprezentativ românesc. Mai întâi, o confuzie, rapidă și senină, între dreptul natural și cel supranatural, deloc surprinzătoare într-un context social în care Biserica n-a inspirat niciodată o mișcare politică proprie, în care s-a mulțumit să urmeze și să secondeze puterea, în care Ortodoxia a fost, până la Marele Război, singura referință explicit culturală a marelui număr, unicul limbaj axiologic rostit pe înțelesul majorității rurale. Apoi, încadrarea principiului libertății de către morală și perfectibilitate, ca și dotarea lui atât cu o cauză absolută trans-individuală, cât și cu o finalitate spirituală și universală. În al treilea rând, *acția* vine după *idee*: cuvintele și principiile sunt cele care trebuie să se întrupeze, care se cer investite în realitatea concretă. Discursul nu raționalizează o experiență dată a realului, a anumită practică circumstanțiată a politicianului, ci proiecția teoretică a viitorului este chemată să disciplineze acțiunea, să orienteze comportamentele, să justifice deciziile. Altfel spus, ideile sunt cele care produc faptele. În sfârșit, *dreptatea și frăția* nu sunt decât temeliiile unei ordini absolute, atât sub raport cauzal, cât și ca finalitate. Consimțământul, adeviziunea liberă nu sunt convocate în procesul de explorare teoretică a unei posibile ordini democratice în care s-au angajat unii din revoluționarii de la 1848. Mai mult chiar, prin postularea caracterului absolut și inflexibil al principiului finalității raționale a existenței sociale, individul este constrâns să cedeze locul unor forme suprapuse de agregare: familie, patrie, umanitate. Dintr-o singură trăsătură, gândirea liberală românească își dovedește, din chiar momentul nașterii sale, ignoranța în ceea ce privește libertatea individuală. De acum înainte, libertățile publice vor fi reglementate de pe cale

⁴⁶ Nicolae Bălcescu, *Românii supt Mihai Voevod Viteazul*, în *Opere*, vol. III, ediție de D. Pocnaru, București, Editura Academiei, 1986, p. 11.

pozitivă, ca „lege a libertății”. Birocrația de stat și politicienii de profesie vor defini, formula și administra în exclusivitate această lege.

Elita liberală românească a abordat modernitatea nu ca recunoaștere filosofică și practică universală a drepturilor individuale de ordin civil și politic, ci ca putere asupra cuvintelor. Secolul XIX burghez, în măsura în care poate fi descris din doar câteva trăsături ample, înțelegea însă modernitatea, înainte de toate, ca pe o putere asupra lucrurilor: spațiul larg desfășurat al lumii este măsurat și luat în stăpânire cu toate bogățiile și resursele sale; timpul este înghesuit în muzee, biblioteci și arhive împreună cu toată țesătura sa de istorii suprapuse sau paralele; munca este raționalizată, i se măsoară forța, calitatea și randamentul; sexul este trecut sub tăcere în favoarea stabilității familiei; în sfârșit, natura este chemată să aducă, prin dezvăluirea legilor ce-o guvernează, noile certitudini ale cunoașterii. În cazul românesc, practica puterii rămâne încă de resortul unor straturi profunde, în care zac comportamente, gesturi și atitudini prin intermediul cărora vechiul regim își supraviețuiește. Gestiunea rațională a politicului și, pe cale de consecință, producerea viitorului nu sunt incluse în programul modernizării românești. Modernitatea nu este trăită ca o cultură a experienței, fondată pe dinamica economiei și pe previziunea socială, ci ca o cultură a discursului în care prezentul este supus iradierii modelului liberal european.

O mărturie directă asupra acestei patologii intelectuale este adusă în 1866 de către Jacques Poumay, consul general al Belgiei în România⁴⁷. El constată că „românii își iubesc țara, sau cel puțin vorbesc mult despre ea și se lasă cu ușurință purtați de emoție la auzul numelui patriei lor. Literatura lor se bizuie pe de-a-ntregul pe acest sentiment și pe cel al iubirii, dar poate că totuși imaginația cântărește mai greu decât inima în aceste emoții violente și rapide... Ei preferă, din toate domeniile de studiu, dreptul, pentru că acesta le pune în valoare un dublu instinct: cel al fineței în argumentație și cel al abundenței în vorbire. Să adăugăm că mulțimea de procese face ca profesia de avocat să fie foarte lucrativă. Există, păstrând proporția, mai mulți doctori în drept la români decât la orice alt popor din Europa. Cei mai mulți dintre aceștia și-au făcut studiile la Paris. Citesc cu aviditate istoria, dar pentru a-și satisface mai degrabă o curiozitate copilărească decât pentru a învăța marile ei lecții. De aceea, ei preferă istoria contemporană și, în această istorie, partea anecdotică. Adoră pamfletele, istoria citită în alcov. Li se pare că viciile celor mari îi absolvă de propriile lor vicii. În filosofie, iubesc îndestul arguțiile, dar se preocupă puțin de marile probleme religioase și sociale... Chestiunile politice îi preocupă în cel mai înalt grad. De zece ani, românii nu mai scriu decât articole de ziar și aceste articole, când nu sunt scrise de personalități, nu dezvoltă decât teorii găunoase, cărora le lipsește sancțiunea experienței”.

Ce se cuvine păstrat dintr-o asemenea descriere? Câteva constatări esențiale. Mai întâi, după ce și-a oferit Constituția din 1866, oligarhia parlamentară românească se suprapunea, global, peste elita intelectuală nu numai prin vocație, dar și prin formație. Ea locuia pe teritoriul dreptului, fiind convocată de modernitate sub semnul argumentației. În al doilea rând, am avea de-a face cu o oligarhie al cărei criteriu de omologare socială era constituit de ușurința de a folosi discursul și care nu se găsea ancorată nici în tradiția patrimonialismului agrar și nici în pozitivitatea valorilor economice, științifice și morale. În plin secol XIX burghez, pentru care modernitatea rezidă în producerea avuțiilor și în etica acumulării, repartizării și consumului acestora,

⁴⁷ Valeriu Stan, *Un raport consular belgian din 1866 despre caracterul și moravurile românilor*, în „Revista Istorică”, III, no. 6, 1992, p. 1200-1201.

valorile burgheze lipsesc aproape complet din inventarul elitei românești: munca, economia, familia, morala, ordinea, autoritatea, religia sau spiritul științific sunt prezente doar marginal. Ce mai rămâne atunci? Fără îndoială, politica cu discursurile sale, în care modernitatea se enunță fără a înfrunta riscul unei întrupări sociale și al unei înrădăcinări în experiența prezentului.

Dacă așa stau lucrurile, să fie oare modernizarea, considerată ca o specie istorică, mai mult decât un nume comun dat transformărilor economiei, societății și instituțiilor, renovării formelor și obiectivelor cunoașterii, precum și schimbării condițiilor de trai pe care românii le-au cunoscut, în măsuri foarte diferite, pe firul secolului XIX? Mi se pare, mai degrabă, că modernizarea, în calitate de proiect mai mult sau mai puțin amânat, dar constant, al societății politice românești nu este doar un proces care ordonează viața, munca, gândirea, activitățile și exigențele oamenilor în funcție de viitor, ca și cum toate acestea ar fi condamnate la progres și menite unei inevitabile dezvoltări. Modernizarea privește, în egală măsură, și acele straturi dense de comportamente, atitudini, gesturi, practici și cuvinte a căror semnificație nu este niciodată contemporană cu ea însăși și cu atât mai puțin îndreptată spre viitor, ci, dimpotrivă, întotdeauna alimentată de un sens care-o precede și care-i impune propriile sale reguli⁴⁸.

Într-adevăr, noul nu se naște niciodată din ceva nou, nu vine pe lume din nimic, schimbarea, oricât de radicală ar putea părea, nu face decât să reamenajeze resurse deja disponibile într-o societate dată: practici și comportamente rutiniere, forme de organizare și legături sociale care sunt singura bază reală și durabilă pentru angajamentele și acțiunile coordonate care fac posibilă atât schimbarea, cât și rezistența la schimbare. Am rezumat în acest mod raționamentul central al „teoriei dependenței de cale” (*path dependence*)⁴⁹. Altfel spus, evoluția specifică pe care a urmat-o România în veacul XIX nu a fost determinată doar de istoria rupturii revoluționare din 1848, dar, peste și dincolo de aceasta, de practicile economice, politice și culturale denunțate și zguduite de revoluție. S-ar părea că acceptarea sau respingerea schimbării, precum și a *formelor* instituționale ori culturale propuse de aceasta sunt fundamental dictate de un *fond* în care dăinuie un lung șir de trecuturi care se continuă sau se reutilizează unele pe celelalte.

Cum arăta corpul politic al românilor înainte de 1848 ne spune autorul unui text manuscris anonim din deceniul trei al secolului XIX: „Acel loc unde se află petrecând soțietate de mulți oameni să zice patrie, după numele părinților, moșilor și strămoșilor, ce și aceia au petrecut acolo, viețuind în soțietate. Nu se cheamă dar pământul patrie, ci petrecerea cea politicească, adică soțietatea celor ce lăcuiesc împreună, întrebuițați și împărțâșiți unul de către altul, care întrebuițare leagă dragostea, interesurile și folosurile obștii, arătând pă acea adunare că este un trup întocmit de mădulări... nu putem zice că Țara Românească este patria noastră, de vreme ce nici am avut nici avem într-însa soțietate împărțâșită și întrebuițată între noi”⁵⁰. Așadar, „patria” nu trebuie înțeleasă sub specia apartenenței la un teritoriu încărcat de un anumit trecut și locuit de o etnie anume, ci prin „petrecerea cea politicească”, adică prin experiența constantă a schimbului de drepturi și obligații într-un cadru instituțional care să permită atât atingerea unor scopuri individuale, cât și realizarea unui bine comun. Această dublă

⁴⁸ Daniel Barbu, *La modernization politique: une affaire des intellectuels?*, în „Studia Politica. Romanian Political Science Review”, I, no. 1, March 2001, p. 62-67.

⁴⁹ E.g. David Stark, *The Great Transformation? Social Change in Eastern Europe*, în „Contemporary Sociology 21”, no. 3, 1992, p. 300.

⁵⁰ Citat de Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Editura Minerva, 1972, p. 208.

sarcină este cea care face ca domeniul politic să se nască prin crearea unei sfere autonome de realitate care este mai mult decât un simplu rezumat simbolic a voinței generale sau o împlinire a unei istorii comune, atâta timp cât are în primul rând datoria de a da un răspuns instituțional la întrebarea: cine reprezintă națiunea?

Ar trebui de aceea să înțelegem modernizarea României așa cum a fost formulată ca proiect juridico-politic în Constituția din 1866, ca pe un fenomen cu două fețe. Pe una din ele ar fi vizibile acele activități – ca de pildă producția, distribuția și consumul avuțiilor – în care se alătură elemente desperecheate și discontinue, articulate potrivit unor modele încrucișate, fără coeziune de origine și de structură. Din această pricină, astfel de activități se află în cele din urmă în imposibilitatea de a inventa forme cu adevărat noi de producție și de distribuție, se văd împiedicate să înțeleagă legile economiei liberale și să le întrupeze în instituții. Cel de-al doilea chip al modernității ar fi cel politic, sau, mai bine spus, cel al discursurilor și practicilor politice, al formelor luate de politică, al alegerii obiectului pe care aceasta și-l atribuie în exclusivitate și al metodelor pe care i le aplică.

Aceste două dimensiuni, ce dau profunzime timpului modernității, stabilesc între ele un fel de pantă, politica nutrind în mod constant ambiția de a fonda prezentul și de a anticipa viitorul, obligat să-și caute în trecut propriul fundament și justificarea ultimă. Nu este deci de mirare că acest viitor, atârnat de istorii care nu-i sunt subordonate, este finalmente abandonat. Astfel, de-a lungul celui de-al XIX-lea veac, politica capătă, la români, forma unei anticipări a trecutului. Valorile imaginare cu care acesta este investit, aureola mitică care începe să învâluie conștiința istoriei naționale, curiozitatea pentru urmele întemeietoare pe care înaintașii le-au lăsat în folosul urmașilor, toate acestea evidențiază faptul că, intrați în vârsta liberală, românii s-au trezit despuiați de istorie și s-au pornit imediat să caute, în adâncul memoriei lor colective și printre toate monumentele și documentele ce le stăteau la îndemână, o istoricitate care s-a dovedit ambiguă. De altfel, de îndată ce s-a cazat la nivelul discursului politic, istoria însăși a devenit mai puțin o memorie colectivă sau erudită a oamenilor și faptelor din trecut, cât lectura unui prezent fondator al modernității și, cu acest titlu, un fel de viitor răsturnat dialectic. Titu Maiorescu însuși își rostește discursurile parlamentare cu fața spre trecut: el nu face politică, ci „istorie contemporană”⁵¹.

Căci elita românească se va deprinde, de acum înainte, să gândească viitorul în termeni de întoarcere la trecut și nu ca pe o devenire, o dezvoltare, o invenție și o nouitate. Eșecul Revoluției din 1848 devine istorie. Când scrie în 1850 *Românii supt Mihai Voevod Viteazul*, exilatul Nicolae Bălcescu face deja istorie contemporană, încercând să dea revoluției un trecut de care aceasta fusese lipsită. Vulgata istoriografică românească a secolului XX îl socotește pe Voievodul Mihai drept un erou unificator al națiunii etnice și un herald al formării României Mari la 1918. Pentru Bălcescu, principele de la 1600 era însă mai degrabă un erou liberal retrospectiv care, „prin el însuși”, prin voința și eforturile proprii, a încercat să fondeze o comunitate politică din elementele disparate și conflictuale pe care i le puteau pune la dispoziție dominația puterilor străine, orizontul limitat al intereselor stării boierești și precaritatea resurselor economice ale țării. Istoria națională încetează prin urmare să mai fie un fond de tradiții ce polemizează cu formele liberale, pentru a deveni o expresie a viitorului națiunii politice condamnată să recurgă la vocabularul trecutului. Sensul atribuit acestei istorii

⁵¹ Titu Maiorescu, *Precuvântare la Istoria politică a României sub domnia lui Carol I*, ediție, postfață și indice de Stelian Neagoc, București, Editura Humanitas, 1994, p. 9.

devine, la rândul său, un instrument de clasificare politică a puterii, materialul primordial din care se elaborează strategiile politice de acces la putere. Cu alte cuvinte, după 1848, timpul istoric nu se putea conjuga cu adevărat decât la prezent și numai în măsura în care era convocat la timpul prezent⁵². Evocarea din ce în ce mai sistematică a istoriei în discursul modernizator al elitei se constituie într-un criteriu major de asociere și disociere partizană⁵³, a cărui intensitate duce, în final, la nașterea politicii democratice și la demiterea oligarhiei parlamentare ce conducea țara din 1866. Prietenii și dușmanii vor fi identificați, de acum înainte, în funcție de atitudinea adoptată față de viitorul istoriei naționale.

Având drept teme obligatorii Regulamentele Organice, Revoluția de la 1848 și guvernarea autoritară lui a Cuza, lectura istorică a prezentului practică de oligarhia parlamentară care a pus bazele modernității nu a fost, probabil, decât un procedeu prin care politica liberală a amânat confruntarea cu o dilemă fundamentală: cum s-ar putea instala un stat modern, inspirat de modelul liberal, într-o societate care nu este populată de liberali și care nici măcar nu a cunoscut exercițiul constant și generalizat al drepturilor individuale? Sau, reformulând întrebarea, este oare statul capabil, prin intermediul sistemului său de drept pozitiv, să producă cetățeni liberi? Optimismul constituțional al liberalilor, alimentat de mesianismul democratic restrâns al lui Nicolae Bălcescu și Simion Bărnuțiu, își luase obiceiul de a trata reprezentarea politică din perspectiva dreptului natural, ca pe o formă de libertate animată de vocația extinderii prin acte succesive de voință ale administratorului „legii libertății”, statul liberal. Facțiunile liberale, radicale și moderate, au fost însă într-atât de tulburate de tentația regimului anti-parlamentar al lui Alexandru Ioan Cuza de a face ca majoritatea rurală să „împărtășească societatea” politică prin „întrebuințarea” largă a drepturilor civile, sociale și politice încât au abandonat, după 1866, orice referință la sufragiul universal, al cărui principiu îl incluseră – prin vocea lui Nicolae Bălcescu⁵⁴, inspirată la rândul ei de programul revoluționar francez din februarie 1848 – în patrimoniul lor teoretic în circumstanțele favorabile democrației ale Revoluției din 1848. Liberalii români nu se deosebesc în această privință de cei germani care, în ciuda pozițiilor radicale adoptate în dieta de la Frankfurt, se arată ulterior extrem de rezervați față de generalizarea votului universal în imperiu prin decizia conservatorului Bismarck⁵⁵.

Deloc surprinzător, unul dintre cei mai radicali revoluționari de la 1848, Constantin A. Rosetti propune, după treizeci și cinci de ani, un proiect de lege de constituire a unui colegiu electoral unic al tuturor știutorilor de carte, dar numai 35 din cei 132 de deputați liberali sprijină această inițiativă⁵⁶. Guvernul Național-Liberal, condus de un alt revoluționar radical, Ion C. Brătianu, se mulțumește, peste un an, să redeseneze colegiile electorale, sporind aproape insensibil ponderea voturilor indirecte ale țărănimii. C. A. Rosetti părăsește atunci un partid care transforma un ideal al revoluției într-o „iluzie fără adevăr”, și al cărui șef istoric respinsese, în ședința Adunării Deputaților din 12 ianuarie 1880, acuzațiile de radicalism ale opoziției de dreapta prin formula „și eu sunt conservator”⁵⁷. Paradoxal, tocmai un liberal moderat, fost membru

⁵² V. Bernard Lepetit, *Le present de l'histoire*, in idem (cd.), *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Paris, Albin Michel, 1995, p. 296-298.

⁵³ Utilizez definiția dată *politicului* de Carl Schmitt, *Der Begriff der Politischen*, 6. Auflage, Berlin, Duncker & Humblot, 1996, p. 38.

⁵⁴ Nicolae Bălcescu, *Correspondență*, în *Opere*, vol. IV, București, Editura Academiei, 1964, p. 548.

⁵⁵ Alan S. Kahan, *op. cit.*, p. 94-102, 141-143.

⁵⁶ Apostol Stan, *Mircea Iosa*, *op. cit.*, p. 230.

⁵⁷ Constantin Ganc, *op. cit.*, p. 239.

al guvernului format la 11 februarie 1866 cu misiunea de a lichida regimul principelui Cuza, este cel care, preluând conducerea partidului în 1892, afirmă, în programul său prezidențial, că întărirea statului reprezentativ prin asigurarea domniei legii urmează să ducă în viitor la sufragiul universal cu reprezentare proporțională, care este un „ideal” inseparabil de istoria liberalismului românesc⁵⁸. Congresul Național-Liberal din 1906 nu mai vorbește însă decât despre lărgirea dreptului de vot⁵⁹, iar cel din 1913 doar despre „colegiul unic al știutorilor de carte”⁶⁰, pe care partidul i-l refuzase cu treizeci de ani în urmă lui C. A. Rosetti. Un an mai târziu, Ionel I. C. Brătianu declară că, din patriotism, având în vedere situația internațională, reformele politice, în primul rând cea electorală, trebuie amânate⁶¹. Națiunea ca subiect de drept internațional are deci prioritate asupra națiunii ca o comunitate de cetățeni. Așa cum a postulat deja Stein Rokkan, ori de câte ori un stat își consideră amenințată independența, guvernul respectivului stat încetinește ritmul democratizării⁶².

Abia în martie 1917, aflat în Petrogradul revoluționar în vizită oficială ca președinte al Consiliului de Miniștri, Brătianu anunță public hotărârea ireversibilă a liberalilor de a introduce votul universal și de a proceda la reforma agrară imediat după terminarea războiului⁶³. În fața prăbușirii autocratismului rusesc și a oligarhiei birocratice și militare care-i legitimase dănuirea dincolo de orice raționalitate politică, liberalii români înțeleg că singura cale de a evita o punere în cauză revoluționară a gestiunii modernizării, pe care și-o asumaseră începând cu 1848, este să se auto-demită de la comanda statului român și să accepte refondarea regimului reprezentativ pe temeliile sufragiului universal, singura soluție echitabilă și democratică la finalul unei conflagrații al cărei greu îl dusesse țărănimea chemată sub arme. La alegerile din 2-6 noiembrie 1919, pe care le organizează în fapt printr-un interpus (generalul Arthur Văitoianu, șef al unui guvern cripto-liberal), dar în care pentru prima oară toți țărani sunt alegători direcți, Partidul Național-Liberal obține, în Regat și în Basarabia, doar 21,38% din voturi, de două ori mai puțin decât nou creatul Partid Țărănesc, care se apropie de majoritatea absolută a sufragiilor (46,30%)⁶⁴, în calitate de întrupare politică naturală a națiunii sociale.

La sfârșitul Marelui Război, oligarhia parlamentară liberală s-a lăsat așadar, integral consumată de experiența unui prezent satisfăcut de acoperișul pus în 1866 statului român și neinteresat să pună temeliile unei națiuni, definită prin universalitatea drepturilor și libertăților individuale. Pentru ca să apară o reflecție de tip democratic asupra reprezentării a fost necesar, mai întâi, ca vechile stări de echilibru social să se rupă sub greutatea procesului de raționalizare liberală a actelor de guvernare. A fost nevoie, în al doilea rând, de noile norme pe care climatul revoluționar, de la începutul scurtului secol XX, le-a impus elitelor liberale pentru ca propriul lor trecut revoluționar să se constituie în principiu al viitorului. Iar acest trecut fondator este, pentru liberali, Revoluția de la 1848 re-trăită prin analogie în prezentul Revoluției ruse din februarie 1917.

⁵⁸ Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 278.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 343.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 358-361.

⁶¹ *Ibidem*, p. 366.

⁶² Peter Flora (ed.), *op. cit.*, p. 249.

⁶³ Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 368.

⁶⁴ Cristian Preda, *România postcomunistă și România interbelică*, București, Editura Meridian, 2002, p. 133.

UN DOSAR CONTROVERSAT: MOȘTENIREA PAȘOPTISTĂ A LIBERALISMULUI LA JUBILEUL REVOLUȚIEI DIN 1898

Mihai Chiper

Perspectiva asupra oricărui eveniment istoric este condiționată nu numai de viziunea istorică savantă cât și de memoria socială, de construcția colectivă a trecutului, înrudită mai mult cu disputa de natură politică și cu lupta pentru putere decât cu examinarea erudită a documentelor istorice. Începând cu anii 1980, istoricii încep să conecteze aspectele performative ale amintirii într-o discuție despre construcția memoriei colective, analizând succesul încercărilor de a inculca înțelesuri specifice în diverse ritualuri ale adunărilor publice¹. S-a întărit ideea că ritualurile politice pot juca un important rol în “modelul de învățare” colectivă, proces ce propune identificarea dintre “aceia care dețin puterea politică și acei pe care ei îi conduc”². Prin urmare, comemorările, aniversările, gama largă a sărbătorilor publice pot fi parte în crearea unei istorii naționale utilizabile. Datorită miturilor încorporate în ele, comemorările pot ajuta la crearea unei moșteniri naționale, cu care se legitimează un anumit grup³.

În a doua jumătate a secolului XIX, confruntate cu schimbările sociale și politice, multe state europene acordă o importanță mărită ceremoniilor politice și sărbătorilor. Este o preocupare care se manifestă mai cu seamă în cadrul mai bine documentat al Imperiului Habsburgic⁴, interesat să confere coerență și normativitate unor tradiții eterogene ale grupurilor etnice din stat, curent care contaminează și statele tinere, din estul Europei. Cazul României era unul special. După 1866, au fost instituite treptat ceremoniile legate de monarhie, ce căutau să fundamenteze tradițiile tânărului stat dar, în același timp, memoria vie a perioadei de dinaintea lui Carol I a reușit să persiste, ajutată de prezența pe scena publică și politică a foștilor revoluționari. De fapt, moștenirea simbolică a revoluției de la 1848 a împărțit scena politică românească. Fracturările, pro și anti '48, furnizoare de nenumărate ironii în rândul grupării conservatoare și frecvente discursuri justificatoare ale liberalilor, erau evidente la sfârșitul secolului XIX.

Ultimul deceniu al secolului XIX a fost martorul uneia dintre cele mai tensionate serii de guvernări din istoria vieții politice moderne a României, determinate de convulsiile interne ale PNL. După încetarea din viață a lui Dumitru Brătianu, la 20 iunie

¹ *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, Edited by Maria Bucur and Nancy M. Wingfield, Indiana, Purdue University Press, 2001, p. 2.

² Daniel Unowsky, *Reasserting Empire. Habsburg Imperial Celebrations after the Revolutions of 1848-1849*, in *Staging the Past. The Politics of Commemoration...*, p. 13.

³ *Staging the Past. The Politics of Commemoration...*, p. 3.

⁴ Charlotte Tacke, *1848. Memory and oblivion in Europe*, Bruxelles, Presses Interuniversitaires Européennes, 2000.

1892, în cadrul PNL se coagulează o linie moderată, pe care însuși Ion C. Brătianu încercase să o imprime în ultimii săi ani de viață. Orientarea viza trecerea de la “propagandă și revoluție”, moșteniri ale tradiției pașoptiste, afirmate în PNL pe timpul vieții lui Rosetti și Brătianu, la “repaos” și moderație⁵. Alegerea la șefie a lui D. A. Sturdza, atât de aplaudată în primă instanță, a ajuns rapid să fie puternic criticată. Dacă în primii ani de conducere a partidului, pentru a-și spori șansele accederii la putere, a criticat vehement guvernările conservatoare pentru orientarea politicii externe, în special în problema românilor din Imperiul Austro-Ungar, o dată ajuns la putere, ca premier, în 1895, dar în special după 1897, Sturdza a fost forțat de împrejurări să adopte o linie realistă, retractându-și toate acuzațiile de deznaționalizare formulate la adresa Dublei Monarhii⁶. În plus, nerespectarea programului de la Iași, asumat de Sturdza în 1892, în mod special votul universal și chestiunea națională devin, în scurt timp, cele mai sensibile subiecte de critică în interiorul partidului. Momentul dificil pentru liberali a fost marcat prin constituirea, în 1895, a grupării “drapeliste”, care pune în evidență două viziuni, “moderată” și “radicală”, ultima devenită cunoscută repede drept Partid Liberal Democrat. “Stânga liberală”, după cum le-a fost etichetat grupul, având ca organe de presă “Drapelul” și “Dreptatea”, viza respectarea tradițiilor partidului⁷. Inițiativa a reușit să grupeze în jurul lui P. S. Aurelian pe cei care contestau poziția moderată a lui D. A. Sturdza, pe Vasile Lascăr, Petre Grădișteanu, Emil Costinescu, I. G. Poenaru-Bordea, Barbu Ștefănescu-Delavrancea, N. Xenopol, etc. Ei acuzau PNL că reprezintă doar o mică fracțiune din mișcarea liberală și au avut un rol important în acțiunea de destabilizare a guvernului condus de Sturdza.

În contextul unor falii profunde în interiorul PNL, determinate atât de neînțelegeri programatice, de guvernare cât și interpersonale, s-a intensificat și concurența publică, destinată fie atragerii unor noi susținători, fie recuperării dezamăgiților din rândul simpatizanților tradiționali. Un rol important îl căpătă chestiunea liniei legitime a partidului, prin urmare moștenirea simbolică a pașoptismului ajunge o temă esențială. Timp de jumătate de secol, liberalii manifestă în mod tradițional – cu ocazia confruntării lor cu conservatorii – o grijă deosebită pentru plasarea originii lor în evenimentele pașoptiste. În timpul acțiunilor de reunire a tuturor facțiunilor de nuanță liberală într-un singur partid liberal, I. C. Brătianu, în 1875, declara că activitatea politică a liberalilor își are începutul în 1848, identificându-se cu idealurile revoluției⁸. În împrejurări asemănătoare, ceilalți lideri liberali făceau declarații similare, legând experiența lor politică de evenimentele de la 1848⁹. Acest fapt devine evident mai ales datorită valului comemorativ legat de aniversarea revoluției de la 1848, tărâm pe care se vor confrunta două mari viziuni liberale asupra trecutului.

La sărbătorile din 11 iunie 1898 de la București două procesiuni liberale s-au ciocnit la propriu în public, în lupte de stradă, fiecare parte revendicându-se de la o anumită tradiție revoluționară, fiecare punând în lumină și decupând ceea ce i-a convenit din revoluția de la 1848 ori suprasolicitând simboluri revoluționare. Alegând să se diferențieze cât mai mult, “moderații” și “radicalii” sau “sturdziștii” și “fleviștii” au făcut ca valorile pașoptismului să fie disecate, întoarse pe toate fețele, distorsionate,

⁵ Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România. De la origini până la 1918*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 277.

⁶ *Ibidem*, p. 310.

⁷ *Ibidem*, p. 319.

⁸ “Monitorul oficial”, nr. 124, (1875), p. 2764.

⁹ *Ibidem*, nr. 176 (1876), p. 4435.

stoarse până la ultima lor sevă de semnificații, în timp ce liderii revoluționari au fost destinați unor panteoane diferite, după ierarhii discutabile, aniversarea transformându-se într-o alegorie simbolică nemaiîntâlnită. În prag de nou secol, după 50 de ani de la revoluție, spiritele lăsau impresia că sunt la fel agitate ca în 1848.

De la început, imaginea oferită de cele două grupări liberale a fost că nu se puteau înțelege nicidecum asupra mișcării de la 1848. "Fiecare revendică pentru sine partea bună și frumoasă a revoluțiunii și aruncă asupra celeilalte părțile rele și urmările vătămătoare"¹⁰. În mod evident, deși existau câteva încercări istoriografice menite a aduce distanțarea rece și echilibrată, furnizând societății, în linii mari, filtrul prin care puteau fi interpretate evenimentele, acestea nu avuseseră un impact în conștiința publicului¹¹. La 50 de ani, patimile politice erau încă extrem de vii, generațiile politice cultivau o memorie pătimașă, iar reflecția colectivă nu găsise și nici nu era capabilă să recunoască o autoritate academică ori politică, care să împace curentele diverse ce își inventau genealogiile politice și "dinastiile" plecând de la 1848. "Evenimentul e prea apropiat de noi; cea mai mare parte din documente sunt împrăștiate prin diferite familii, care din rațiuni personale nu voiesc să le scoată la iveală; documentele care au devenit publice reflectează impresiunile și patimile numai ale unora din actori, și prin urmare nu deschid decât vederi unilaterale. Lipsa dar cele mai multe elemente pentru ca să se poată forma judecata istorică asupra revoluțiunii și încă multă vreme nu se va putea forma această judecată"¹². Cu asemenea viziune, care developa prin acuratețea ei o mare parte din condițiile unei sărbători generatoare de tensiuni politice, se promovează insistent ideea organizării unei mari manifestări publice.

Pot fi distinse două faze majore în jurul cărora se precipită disputele: în luna mai, corespunzătoare momentului ardelean al revoluției, prilej de ample comemorări în Regat, în care "drapelisții" văd "trădată" cauza ardelenilor de către D. A. Sturdza, și în luna iunie, dedicată momentului muntean al revoluției.

Încă de la sfârșitul lunii aprilie, Liga pentru Unitatea Culturală a tuturor românilor, secția Bacău, anunșase organizarea unei mari serbări. La serviciul religios urma să se citească în toate bisericile din țară o rugăciune compusă de Vasile Lucaciu, pentru repaosul sufletelor morților români căzuți la 1848¹³. Pentru ca manifestațiile să nu provoace incidente diplomatice, Sturdza se vede nevoit să ia măsuri pentru împiedicarea acestora. El a dat ordin tuturor prefecților să nu officieze Te-Deum-ul pentru pomenirea morților ardeleni de la 1848¹⁴. Studenții care s-au dus să angajeze oficierea Te-Deum-ului pe la diferite biserici în budapesta, Blaj, Beiuș, Brașov care vor să-și trimită delegațiile la București cu ocazia anunșatelor mitinguri din 3 mai¹⁵. Programul

¹⁰ Vezi *Aniversarea lui 48*, în "Universul", 2 iunie 1898, an XVI, nr. 140, p. 1.

¹¹ Încercările istoriografice, în care să se manifeste un minimum de interes pentru metodologie, construcție și selecția surselor, vor fi așteptate zeci de ani. Deși pretențiile lui Ion Heliade Rădulescu de a scrie "Istoria" ale revoluției vor marca deceniul imediat următor, beneficiind de o circulație intensă, primele încercări reușite, nu salvate în totalitate de influențele politice, vor fi cunoscute de public la zeci de ani după evenimente, însă ele nu s-au bucurat de audiență. Întâlnim astfel interesul documentar sistematizat de C. D. Aricescu, *Capii revoluțiunii române de la 1848 judecați de propriile lor acte (1866)* și *Corespondența secretă și acte inedite ale capilor revoluțiunii române de la 1848 (1873)*. Primul istoric care reușește o evaluare pertinentă a evenimentelor din 1848 a fost A. D. Xenopol, în volumul VI din *Istoria Românilor din Dacia Traiană (1893)* sau lucrarea separată *Istoria contemporană a poporului român*, ca și în volumul II din *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*, text prescurtat al sintezei din 1896, apărută la Paris.

¹² Vezi *Aniversarea lui 48*, în "Universul", 2 iunie 1898, an XVI, nr. 140, p. 1.

¹³ "Dreptatea", 28 aprilie 1989, an III, nr. 699, p. 1.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

întocmit de comitetul Ligii Culturale urmărea să dea un mesaj național explicit manifestărilor. După Te Deum ar fi urmat o deplasare la statuia lui Mihai Viteazul, iar în provincie, studenții urmau să trimită delegați, cei din București în Muntenia, cei din Iași în Moldova.

Pentru românii de peste munți, momentul 1898 era un prilej de valorizare a jertfei martirilor de la 1848. Deși Viena a depus un efort vizibil pentru a impune practici comemorative, de inventare a tradițiilor după 1848, existau contestații de la marginile imperiului, care au variat în funcție de opoziția și tipul de comemorare regional propus¹⁶. Tipul de manifestări publice programate de românii transilvăneni, cu un puternic simbolism naționalist și potențialul lor destabilizator, a determinat Budapesta să decidă interzicerea aniversărilor programate pentru începutul lunii mai la Blaj. Inevitabil, măsura a fost considerată un nou afront la adresa comunității românești, după ce guvernul baronului Dezső Bánffy semnase, la 15 februarie 1898, decretul de maghiarizare a tuturor denumirilor de localități, indiferent de naționalitatea locuitorilor. Aceste vești provocaseră reacții intense peste Carpați. În România erau urmărite cu atenție informațiile privind organizarea unei mari adunări în Câmpul Libertății de la Blaj, pe care autoritățile maghiare ar încerca să o disperseze cu violență¹⁷. Într-adevăr, guvernul maghiar a dat un ordin prin care a oprit marele miting de la Blaj, trimițând un regiment de honvezi să împrăștie lumea. Sub presiunea militară, fruntașii românilor au decis să renunțe, mai ales după ce au mai fost trimise încă două regimente de husari și unul de honvezi, concentrând trupe de jandarmi în ținutul Brașovului¹⁸. Orașele românești, în special Blajul, se aflau sub stare de asediu, iar informații venite pe căi neoficiale indicau faptul că au fost interzise până și petrecerile particulare, care s-ar fi suprapus cu data de 3 mai¹⁹. "Tribuna de Sibiu" a apărut cu jumătate din prima pagină scrisă cu litere roșii, galbene și albastre, publicând un omagiu martirilor din 1848²⁰. În această atmosferă încordată, "damele române din Brașov și Sibiu au făcut acte de pietate la mormintele luptătorilor". La Sibiu, o delegație a depus cununi la mormintele lui Al. Papiu Ilarian și George Bariț, iar la Brașov, la mormântul lui Andrei Mureșan, autorul lui "Deșteaptă-te române"²¹. Pentru câteva zile, autoritățile maghiare au trecut la percheziții și arestarea, în miez de noapte²², a celor bănuși că au încurajat prin orice forme programarea unei comemorări a martirilor din 1848.

În România, manifestările, organizate mai ales de diferite societăți, au avut un caracter vădit de solidaritate cu ardelenii. Asociația generală a studenților reușește să îngrijoreze Guvernul²³, atent să nu se ajungă la incidente diplomatice cu Austro-Ungaria, mai ales că în programul studenților nu se renunțase la deplasarea la statuia lui Mihai Viteazul, investit cu puternicul simbolism al unității și independenței românilor²⁴. Pentru a evita un conflict diplomatic cu Viena, Sturdza a încercat să deturneze mesajul manifestărilor, hotărând pentru ziua de 3 mai un pelerinaj la mormântul lui Ion C. Brătianu, pentru care s-au și pus la dispoziție trenuri speciale și gratuite de la București până la Florica²⁵. Potrivit presei, poliția a îndemnat populația să se ducă la pelerinaj,

¹⁶ Danicl Unowsky, *op. cit.*, p. 2-4.

¹⁷ "Dreptatea", 1 mai 1898, an III, nr. 702, p. 1.

¹⁸ "Dreptatea", 3 mai 1898, an III, nr. 704, p. 3

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ "Dreptatea", 5 mai 1898, an III, nr. 706, p. 3

²¹ "Dreptatea", 7 mai 1898, an III, nr. 708, p. 3.

²² "Dreptatea", 8 mai 1898, an III, nr. 709, p. 3.

²³ "Dreptatea", 1 mai 1898, an III, nr. 702, p. 2.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ "Dreptatea", 28 aprilie 1898, an III, nr. 699, p. 2.

promițându-i alimente gratuite. Neavând succes popular, acțiunea se va amâna pentru 10 mai²⁶. Sturdza a fost acuzat că, după ce a “vândut dușmanilor interesele neamului”, Guvernul pregătește manifestații pentru aniversarea lui '48²⁷.

În aceste condiții, D. A. Sturdza devine principalul țap ispășitor al grupării fleviste ce vedea în rezervele acestuia, față de aniversare, trădarea cauzei naționale. Sturdza era caracterizat în paginile “Dreptății” drept “lacheul lui Bánffy”, mai ales după ce trimisese un ordin tuturor prefectilor de a nu oficia Te-Deum pentru pomenirea eroilor morți la 1848²⁸. Studenții, care căutau o biserică pentru oficierea acestuia, au fost refuzați pretutindeni, sub diferite pretexte.

La București, presa relatează despre luptătorii lui Iancu, care au trecut Carpații pentru a participa la manifestările organizate în capitala Regatului²⁹. “Adevărul”, căruia, spunea Constantin Mille, C. A. Rosetti i-ar fi lăsat “ca unor copii spirituali, însărcinarea să reia steagul și să facă un nou 1848”³⁰, relatează sec: Capitala României a serbat “una dintre cele mai însemnate zile ale istoriei noastre naționale: a 50-a aniversară a zilei de 3 mai 1848, când peste 40 de mii de români din toate părțile Transilvaniei s-au adunat pe Câmpia Libertății din Blaj, conduși de dorul sfânt al libertății naționale”³¹.

Aniversarea revoluției ardelenice a fost doar un preambul al mobilizării generale care a avut loc pentru sărbătorirea revoluției muntene. Instituția desemnată să se ocupe, în principiu, cu organizarea serbării de la 11 iunie a fost Primăria Capitalei³². De la început au existat diferențe de vederi între grupările liberale. Cine dintre revoluționari avea întâietate în rândul celor sărbătorii? Care trebuiau să fie momentele principale ale aniversării? Ce anume trebuia subliniat sau trecut sub tăcere?

Încă din faza incipientă a pregătirilor, drapeliiștii acuză pe liberalii guvernamentali că au monopolizat sărbătoarea și urmăresc să se reabiliteze în ochii opiniei publice, creând impresia că partidul s-a întregit din nou³³. “Voința”, officiosul guvernamental, vorbește deschis despre intenția de unificare a partidului, în timp ce Nicolae Fleva și Eugen Stătescu fac pasul înapoi și susțin că nu se vor alătura sărbătorii guvernului³⁴. Officiosul fleviștilor, “Dreptatea”, oferă justificarea prompt: “Ca și cum n-ar fi exploatat de ajuns pe 1848, oculțiștii s-au hotărât să mai stoarcă odată ceva profit din această memorabilă și sfântă dată. După 30 de ani nu trăiesc decât pe baza legendei lui '48; după ce atâția ani își acoperă sărăcia de idei cu strălucirea trecutului, acum caută iarăși salvarea în amintirea evenimentelor de atunci”³⁵. Observația avea o oarecare doză de adevăr. Symbolismul revoluționar suferea de pe urma trecerii timpului, intrând într-un

²⁶ Într-o Gară de Nord lipsită de animație, reporterul consemnează sec plecarea la Florica: “La 6.30 au plecat D. A. Sturdza și Ionel Brătianu. La 8.30 au mai plecat P. S. Aurelian, Ghica, secretar general, mai mulți funcționari de la regie, primărie și ministerul de Externe. În gară nu era nici o animație”. Vezi “Dreptatea”, 10 mai 1898, an III, nr. 711, p. 1.

²⁷ “Dreptatea”, 2 mai 1898, an III, nr. 703, p. 1.

²⁸ “Dreptatea”, 1 mai 1898, an III, nr. 702, p. 2.

²⁹ Grigorie Baden, moș din Munții Apuseni, care a luptat în 12 bătălii în armata lui Iancu, declară: “Aș fi rămas, acasă, la noi, ca să sărbătoresc acolo, dar ungurii sunt mai tari ca acum 50 de ani și nu ne-au lăsat să ne adunăm! Și parcă și împăratul și-a uitat de noi și de luptele noastre. Dorul m-a dus aici, în inima Românilor să văd cum se sărbătorește aici amintirea anului '48!” Vezi “Dreptatea”, 7 mai, 1898, an III, nr. 708, p. 1.

³⁰ “Adevărul”, 9 aprilie 1898, an XI, nr. 3138, p. 1.

³¹ “Adevărul”, 5 mai 1898, an XI, nr. 3163, p. 3.

³² Această sărbătoare este discutată la nivelul Bucureștiului. În Moldova, aniversarea la 11 iunie nu este agreată. Moldovenii susțin că ci au făcut mișcarea în februarie și mișcarea lor a fost cca mai serioasă. Vezi “Adevărul”, 1 iunie, 1898, an XI, nr. 3188, p. 1.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Vezi *Oculțiștii și 1848*, în “Dreptatea”, 31 mai 1898, an III, nr. 730, p. 3.

con de umbră inerent. "Mormântul de la Florica nu mai produce nimic. (...) și, fiindcă mormântul nu mai rentează, s-au gândit să schimbe programul aducând în scenă pe 1848"³⁶. Firește, privirea era partizană, dar ea ne oferă măsura acțiunilor publice într-o epocă în care sensibilitățile simbolice antrenau dezbateri colective.

În fața valului de comentarii negative, guvernul pare tot mai încurcat de organizarea aniversării. Regele Carol I a recomandat miniștrilor să procedeze cu multă prudență, să evite orice referire la mișcarea din Transilvania, pentru a nu tensiona relațiile cu Austro-Ungaria. Regele observă că problema s-a complicat din momentul în care la comisia organizatorică au luat parte și miniștri, ceea ce înseamnă că orice posibilă atitudine ostilă ungarilor se va răsfrânge asupra guvernului³⁷. Atitudinea foarte rezervată, chiar potrivnică a Regelui, a descumpănit pe miniștri, printre care a existat intenția de a se renunța cu totul la serbare. Gruparea flevistă, speculând rezervele oficiale, încearcă să sporească deruta: "Un alt motiv care face pe unii guvernamentali să predice renunțarea la manifestație din partea autorităților este că mișcarea de la 1848 a avut în Muntenia un caracter antirusesc", care se observă în proclamația redactată de Heliade la Islaz, pe când generalul rus Duhamel se afla la București³⁸. Regele mai avea un motiv pentru care recomanda prudență. Peste câteva zile, avea programată o vizită la Petersburg, însoțit tocmai de D. A. Sturdza. Prin atitudinea sa, Carol I punea problema în cheie diplomatică: cum să participe Guvernul la serbarea unei revoluții care avusese și o conotație anti-rusească și care, în fapt, arsesse Regulamentul Organic? De aici și respingerea de către Guvern a propunerii din planul aniversării de a se ține un discurs exact pe locul în care s-a ars Regulamentul Organic³⁹ și intenția facilă de a transforma sărbătoarea într-o simplă celebrare a liderului liberal Ion C. Brătianu. Poziția regelui intrigă pe membrii Executivului, unii dintre miniștri interpretând atitudinea monarhului ca o demonstrație contra, nu a serbării, ci a Guvernului, din moment ce aniversarea era organizată numai de către acesta și, prin urmare, avea caracter oficial⁴⁰. Observația este întemeiată, iar în presă se observă, probabil justificat, că "Regele Carol nu are, în ceea ce-l privește pe el și dinastia sa, să impute nimic mișcării din 1848, ba poate grație acestei mișcări a ajuns rege al României și fondator al unei dinastii domnitoare"⁴¹.

Pentru a respinge orice asociere cu aniversarea, regele nu numai că refuză să citească programul, dar se retrage strategic la Sinaia pe parcursul manifestărilor, nu înainte de a reînțări consilierilor săi "sfatul părintesc", în ultimul consiliu de miniștri, ca membrii guvernului să nu participe la serbarea de la 11 iunie, sau să participe cu mare prudență, adăugând că lumea oficială ar trebui să fie foarte rezervată pentru a nu crea țăării dificultăți în împrejurările actuale⁴². Grija regelui pare exagerată, dacă avem în vedere că D. A. Sturdza, ținta criticilor grupărilor liberale dizidente, nu-și anunșea prezența la programul aniversar. Sturdza nu era omul care să-și asume direct și public un asemenea risc. În urma retractărilor privitoare la chestiunea națională, fostul prim-ministru era privit ca servil "față de unguri, lingușitor față de ruși"⁴³.

³⁶ Anton Bacalbașa, *Pa ș' opt și 1848*, în "Dreptatea", 1 iunie 1898, an III, nr. 731.

³⁷ "Adevărul", 2 iunie 1898, an XI, nr. 3189, p. 1.

³⁸ "Dreptatea", 3 iunie 1898, an III, nr. 733, p. 1.

³⁹ "Adevărul", 2 iunie 1898, an XI, nr. 3189, p. 1. În viziunea liberală tradițională, ceremonia de ardere a Regulamentului organic, organizată spre finele revoluției, reprezenta un simbol al luptei împotriva protecției străine. Caracterul național al revoluției pașoptiste era demonstrat și prin sublinierea obiectivului ei anti-țarist, or tocmai acest act nu mai era valorizat de Guvern, ceea ce a atras reacția dură a fleviștilor.

⁴⁰ "Adevărul", 4 iunie 1898, an XI, nr. 3191, p. 1.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² "Adevărul", 11 iunie 1898, an XI, nr. 3198, p. 3.

⁴³ "Adevărul", 2 iunie 1898, an XI, nr. 3189, p. 1.

Cu toate piedicile generate de controversele și convulsiile interne, comisia însărcinată cu alcătuirea programului reușește să ajungă la un compromis asupra unor puncte provizorii ale aniversării: un amplu serviciu religios pe platoul de la Filaret, o procesiune la mormintele pompierilor de la 13 septembrie 1848, discursuri în ambele locuri mai sus menționate, împărțirea de medalii comemorative⁴⁴.

Gruparea flevistă amendează rapid programul oficial. Una din principalele nemulțumiri este aceea că s-a luat decizia de a nu se merge la statuia lui Heliade Rădulescu, de unde și concluzia că “ocultiștii, crezând că vor să falsifice istoria și să înnegrească memoria marelui om, care i-a combătut atât, vor să-l pedepsească în mod postum nefăcându-i manifestație”. Concomitent, unii dintre liberali, cum au fost Petru S. Aurelian și Tache Giani, și-au exprimat dorința să se facă și un pelerinaj la mormântul lui C. A. Rosetti⁴⁵. Acestor opinii li s-au opus imediat unii dintre liberalii guvernamentali, potrivit cărora partea cea mai importantă în evenimente a avut-o I. C. Brătianu, din acest motiv, cel mai indicat fiind un pelerinaj la Florica⁴⁶. Cum însă, pelerinajul era foarte greu de realizat, s-a conturat ideea unei manifestații în fața statuii lui I. C. Brătianu, aflată pe Bulevardul Academiei⁴⁷. Paradoxul face ca radicalii de la 1898, fleviștii, să-și asume tocmai viziunea conservatorilor asupra revoluției din urmă cu două-trei decenii, idolatrizând acțiunile moderate ale lui Ion Heliade Rădulescu, iar sturdziștii, deși își asumaseră programatic trecerea de la agitație la moderație, au defilat cu personalitățile radicale ale revoluției – I. C. Brătianu și C. A. Rosetti.

Așadar, panteonul revoluționar părea structurat diferit pentru grupările aflate în dispută. Situația era socotită îndeajuns de ireconciliabilă încât să se contureze două manifestații opuse – guvernamentală și flevistă. Fleviștii, după o întâlnire la redacția “Dreptății”, au stabilit, în principiu, să organizeze o contra-manifestație, ce ar fi presupus un pelerinaj la Filaret și la statuia lui Heliade⁴⁸. Scopul era de a da o serioasă lovitură de imagine Guvernului, care să ducă în cele din urmă la căderea sa. “Dreptatea” anunță cam ce ar dori să fie la 11 iunie: “Toată lumea presimte că ceva grav trebuie să se întâmple, căci este cu neputință ca ambele cortegii (cel “flevist” și cel “ocultist”) întâlnindu-se să nu se iște nici un conflict între atâția oameni care se urăsc”⁴⁹.

Fleviștii cer prefectului Capitaliei, Caton Lecca, autorizația de a construi o tribună alături de tribuna guvernamentală, unde să se țină discursuri la data de 11 iunie, însă atât C. F. Robescu, primarul Capitalei, cât și prefectul, au refuzat categoric cererea fleviștilor⁵⁰. Potrivit fleviștilor, existența celor două tribune la serbare ar fi urmat să lămurească publicul de faptul că există două curente bine deosebite cu privire la aniversare⁵¹.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 3.

⁴⁵ “Adevărul”, 29 mai 1898, an XI, nr. 3185, p. 2.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ “Adevărul”, 3 iunie 1898, an XI, nr. 3190, p. 4. “Comitetul liberal-democrat, indignat cu drept cuvânt de această josnică pornire a bandei guvernamentale, a decis ca memoria întemeietorului literaturii române să fie sărbătorită în modul cel mai demn, prin coroană la statuie și discursuri care să amintescă opera acestuia”. Vezi și “Dreptatea”, 4 iunie 1898, an III, nr. 734, p. 1.

⁴⁹ “Adevărul”, 4 iunie, 1898, an XI, nr. 3191, p. 1.

⁵⁰ Dorința Guvernului de a reglementa strict orice act al aniversării a determinat reacții pe măsură. “Entuziasmul este oprit, cuvintele patriotice interzise, amintirile istorice proscrise, avânturile patriotice sechestrare și nu au cuvântul decât cei străjujiți de poliție, oratorii și autorii cari au primit censura guvernului”, în “Adevărul”, 4 iunie 1898, an XI, nr. 3191, p. 1.

⁵¹ “Dreptatea”, 10 iunie 1898, an III, nr. 740, p. 1.

În mod evident, pe parcursul zilelor rămase, grupările liberale intră într-o competiție acerbă pentru atragerea supraviețuitorilor, a urmașilor celor care au participat direct la revoluție pentru a conferi legitimitate părților. Comisia oficială însărcinată cu organizarea aniversării introduce între participanții taberei guvernamentale pe pompierii din Dealul Spirii, aflați încă în viață, și, cum era previzibil, delegații din provincie și societățile⁵². Fleviștii repurtează o victorie în momentul în care Costache Bălcescu, fratele lui Nicolae Bălcescu, fost secretar al comitetului revoluționar din 1848, hotărăște să demisioneze din funcția de președinte al Comitetului organizatoric și să treacă în tabăra cealaltă⁵³. Mai mult, fiul lui Heliade, D. I. Heliade Rădulescu a promis că se alătură fleviștilor⁵⁴, rezervându-i-se un loc la prezidiul de onoare. În plus, 15 deputați și senatori din Moldova, apropiați Guvernului, au informat pe C. F. Robescu, primarul Bucureștilor, că nu vor participa la aniversare, motivând că se pregătește numai serbarea evenimentelor pașoptiste din Capitală, iar nu și mișcarea din Iași⁵⁵. În mod evident, aniversarea se transformă într-o manifestație politică de anvergură. O luptă pentru cantitate și pentru număr. "Guvernului nu-i rămân decât fiii lui Brătianu și fiii lui Rosetti. Majoritatea comitetului executiv al partidului nu mai era cu el". După ce Liga Culturală a decis să nu participe alături de guvernamentali la manifestație, a fost solicitată de către fleviști⁵⁶, însă au fost refuzați. Retragerea Ligii de la aniversare, motivată de președintele acesteia, D. Vlădescu, prin neacceptarea programului propriu de serbare⁵⁷, a prins pe picior greșit comisia oficială. Presași de atacurile furibunde ale fleviștilor, liberal-guvernamentali aplică altă tactică. Neîncrezător în publicul bucu-reștean, Guvernul a părut interesat mai întâi de ideea ca prefectul de Ilfov să adune sătenii și să-i trimită la București, inițiativă la care s-a renunțat întrucât speculează "Dreptatea", "țărani din Ilfov sunt mai deștepti și ar fi în stare la o manifestație să treacă de partea lui Fleva"⁵⁸. Pentru a conta pe o participare semnificativă și asiguratorie, primăria Capitalei adresează o circulară către toate ministerele, casele de depuneri și consernațiuni, Direcțiunea drumurilor de fier, Regia Monopolurilor Statului și alte autorități, rugându-le să ia parte la manifestări⁵⁹. Ministrul de Interne, M. Pherechide, folosește pârgghiile administrative și acordă 30.000 de bilete de liber parcurs, trimise celor 30 de prefecti, cu ordinul de a trimite câte 5-6 delegați din fiecare comună⁶⁰. În același timp, comitetul organizatoric ia decizia răspândirii unui manifest în zeci de mii

⁵² "Adevărul", 4 iunie, 1898, an XI, nr. 3191, p. 4.

⁵³ Vezi *Interviu cu d. C. Bălcescu*, în "Epoca", 5 iunie 1898, an IV, nr. 780, p. 1. Retragerea lui C. Bălcescu din comisia pentru organizarea a ceea ce "Epoca" numea "tâmbălăul colectivist" a avut un impact semnificativ, pentru că rămăsese singurul în viață dintre cei care au avut un rol important în revoluția de la 1848. C. Bălcescu susține că "ideea serbării mișcării de la 1848 ar fi fost bună, dacă s-a face serbare națională, însă personal s-a convins că nu este vorba de serbare națională, ci de politica de toate zilele". "Nici unul nu știe ce vrea să serbeze. Unii vor să serbeze pe Ion Brătianu; alții vor să serbeze bătaia de la Dealul Spirii; alții nu vor să depună coroană la statuia lui Heliade Rădulescu și la mormântul generalului Tell; alții vor ca serbarea să aibă un caracter anti-conservator și pur guvernamental; alții au exclus pe Liga Culturală, fiindcă a voit să facă o serbare națională". Ziarul conservator era mai ales interesat să știrbească posteritatea lui Ion C. Brătianu. Întrebat ce rol a avut Brătianu în mișcarea de la 1848, C. Bălcescu răspunde: "Nici un rol; el era unul dintre cei mici, prea tânăr și nebăgat în seamă de nimeni. Și totuși, unii vor acum ca întreaga mișcare ce s-a produs pe atunci să fie atribuită lui Ion Brătianu și să fie exploatăată politiceste în favoarea câtorva persoane de la putere".

⁵⁴ "Dreptatea", 4 iunie 1898, an III, nr. 734, p. 1.

⁵⁵ "Epoca", 6 iunie 1898, an IV, nr. 781, p. 2.

⁵⁶ "Adevărul", 7 iunie 1898, an XI, nr. 3194, p. 1.

⁵⁷ "Dreptatea", 31 mai 1898, an III, nr. 730, p. 3.

⁵⁸ "Dreptatea", 8 iunie 1898, an III, nr. 738, p. 1.

⁵⁹ "Adevărul", 11 iunie 1898, an XI, nr. 3198, p. 3.

⁶⁰ "Dreptatea", 8 iunie 1898, an III, nr. 738, p. 1.

de exemplare pentru popularizarea manifestării, în care se sublinia importanța “mișcării de la 1848”, se analiza situația în care se găesc azi acei care pretind că reprezintă pe eroii acelei mișcări și va face apel la cetățeni să vină la serbare⁶¹. Poliția este implicată în popularizarea evenimentului în mahalalele bucureștene⁶². Ministerele, toate serviciile publice au fost suspendate, cu excepția tribunalelor⁶³. Chiar și școlile, aflate în perioada de examene, și-au închis porțile⁶⁴.

Mobilizarea autorităților crea impresia unei suprasolicitări festive, depășind decența și atitudinea cuvenită unor asemenea momente comemorative. De aici și tactica la îndemână aplicată de liberalii dizidenți. Gruparea flevistă marșează pe ideea de dezvoltă discursiv opoziția dintre sărbătoarea cea vie a poporului, adevărată, nefalsificată de interese politice, purtătoare a memoriei sincere, și sărbătoarea confiscată de Guvern, protocolară, organizată din interese politice și obscure de partid, una care falsifică adevăratele simboluri și pervertește memoria eroilor⁶⁵.

Pregătirile publice capătă amploarea unei sărbători naționale. Cu o zi înainte, la 10 iunie, au început să sosească în capitală sute de delegații din provincie în frunte cu primarii, având cu ele și sute de stegari, care trebuiau să ia parte la cortegiul ce trebuia să plece spre Dealul Filaretului. Capitala urma să fie pavoazăată. Bulevardul Academiei și mai cu seamă Calea Victoriei trebuiau ornate cu mii de stegulețe, iar proprietarii magazinelor să decoreze balcoanele caselor lor cu preșuri naționale. Bucureștii se prezentau pe 11 iunie ca o capitală în sărbătoare⁶⁶.

În piața Sărindar, de o parte și de alta, era ridicată câte o pânză pe care era scris, pe cea din stânga: Ion. C. Brătianu, Dimitrie Brătianu, C. A. Rosetti, I. Ghica, frații Golești, Gh. Magheru, N. Bălcescu și Chr. Tell; iar pe partea dreaptă Ion Heliade Rădulescu, Ion Maiorescu, preotul Șapcă, colonelul Pleșoianu, Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri și Anastasie Panu. De jur-împrejurul statuilor erau amplasate becuri, care urmau să fie aprinse⁶⁷. La hotelul “English”, proprietate a lui Grigorie Eliade, erau

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² “Epoca”, 12 iunie 1898, an IV, nr. 786, p. 2.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Alte acțiuni planificate de Guvern nu s-au putut realiza. Este cazul banchetului croilor, ce ar fi urmat să aibă loc pe 12 iunie, în onoarea luptătorilor de la 1848 care mai sunt în viață, însă nici unul din pompieri nu și-a anunțat participarea.

⁶⁵ “Guvernul și oamenii guvernului, (...) a vroit să serbeze nu aniversarea de 50 de ani a revoluțiunii, nu să cinstască memoria iluștrilor patrioți care au chemat țara la libertate, ci singura lor intenție a fost să îmbărbăteze cohortele descurajate din prujurul ministerului și să provoace un spectacol cu aparențe impunătoare, pentru a se acoperi de un prestigiu mincinos. Manifestația a fost o tristă parodie a unei mari mișcări populare. În acea mulțime care a plecat de la Sf. Gheorghe pentru a merge la Filaret, nici un avânt, nici un entuziasm. Cortegiul recrutat din sânul agenților guvernamentali, mulțimea adunată cu bilete de liber parcurs și cu circulări severe de la centru, a străbătut străzile orașului, fără viață, fără vlagă, fără să înțelcagă pentru ce e acolo și fără să știe pentru ce merge la Filaret. (...) o inscenare guvernamentală menită să ștergă din memoria țării tabloul celor din urmă cu doi ani de rușine, de nemernici și de trădare ocultistă”. Vezi Constantin C. Bacalbașa, *Ziua de ieri*, în “Adevărul”, 13 iunie 1898, an XI, nr. 3200, p. 1.

⁶⁶ O serie de publicații recurg la propriile lor manifestări. “Adevărul” organizează o expoziție de 10 zile cu artefacte revoluționare. Pe 12 iunie, expoziția de la “Adevărul” s-a completat cu “originalul tabloului luptei de la 1848, editat de maiorul Papazoglu, diferite proclamații între care cea originală-românească iscălită de membrii guvernului provizoriu și purtând pe dos ordinul lui C. A. Rosetti și Maria Rosetti de a se tipări în 5.000 de exemplare și a se publica în Monitor. Portretele lui C. A. Rosetti și Maria Rosetti în ulci, un tablou de Rosenthal, reprezentând pe Maria Rosetti; o fantezie a lui Rosenthal, reprezentă un craniu și diferite ciubuce care înfățișează pe membrii familiei Rosetti; în sfârșit, steagul de la 1848, donat Ligii Culturale de d-na Ipătescu-pe care scria “Dreptate, frățic”, județul Olt, 1848. Seria este completată cu portretul lui C. A. Rosetti, la 1831, ofițer de cavalerie, făcut de pictorul Negulici. Vezi “Adevărul”, 12 iunie 1898, nr. 3199, p. 5.

⁶⁷ “Adevărul”, 12 iunie 1898, an XI, nr. 3199, p. 2.

prezentate publicului tablourile eroilor de la 1848: Șt. Goleșcu, I. Heliade Rădulescu, Cezar Bolliac, A. C. Goleșcu, C. A. Rosetti, I. C. Brătianu, I. Ghica, Maria Rosetti⁶⁸. Comitetul de inițiativă, prin delegatul său, C. F. Robescu, a comandat numeroase coroane. Dintre acestea se distingeau cele comandate la casa "Fain": lui Cezar Bolliac, cu inscripția "Patria recunoscătoare", apoi lui G. Nițescu, Christian Tell, C. A. Rosetti, D. Brătianu, celor nouă victime căzute la 11 iunie 1848, Ion Heliade Rădulescu, Ion Ghica, Grigore Serrurie, colonel Zăgănescu, I. Câmpineanu, I. Maiorescu, toate cu aceeași inscripție. Primăria Capitalei a mai comandat la casa "Fain" haine pentru cei 11 pompieri rămași încă în viață. Pompierii, îmbrăcați în costume identice, trebuiau să meargă în capul manifestațiilor, purtând fiecare o lentă tricoloră, pe care erau inscripționate numele și județul din care fiecare face parte⁶⁹.

Panteonul fleviștilor era cu totul altul. "Dreptatea" prezenta simbolic, pe prima pagină, portretul imens al lui Ion Heliade Rădulescu, "unul dintre cei mai însemnați factori ai mișcării generoase din 1848", enumerându-i-se meritele: a redactat proclamația de la Islaz, a condus mișcarea revoluționară și a făcut parte din guvernul provizoriu din 9 și 11 iunie, împreună cu Tell, Magheru, Ștefan Goleșcu etc. Al doilea în ierarhia simbolică a "Dreptății" era, surprinzător, maiorul Christian Tell, prezentat drept un revoluționar care s-a mulțumit "să lupte numai contra protectoratului rusesc, sprijinind Poarta", căpitanul Pleșoianu, Ștefan Goleșcu, N. Bălcescu, "o figură măreață", M. Kogălniceanu, "sufletul mișcării din Moldova", C. A. Rosetti, "marele democrat". Abia la urmă, semn al animozităților politice contemporane, era trecut, ca un participant de serie, Ion C. Brătianu, "departe de contactul aceluia care l-au compromis în ultimii săi ani de guvernământ"⁷⁰.

În ziua de 11 iunie, manifestările publice au fost rezultatul unei atente regii. Un ceremonial precis, astfel alcătuit încât să aibă un impact maxim. Primul moment al zilei a fost aniversarea studenților, întruniți la localul Asociației studenților din str. Academiei⁷¹. Atmosfera era întreținută cu o trupă de lăutari, întocmită ad-hoc, ce interpreta un imn de pe vremea lui Ion Heliade Rădulescu. La ora 12, coboară din clădire Comitetul Național Studențesc, având în frunte o coroană cu inscripția: "*Lui Ion Heliade Rădulescu. Tinerimea recunoscătoare*". Aceștia s-au deplasat spre statuia lui Heliade, unde s-au întâlnit cu cortegiul compus din consilierii comunali în frunte cu primarul Capitalei, C. F. Robescu, și D. Cărtunescu, C. Nacu, Eugeniu Carada. În discursul său, D. Popescu Pion face pe larg istoricul revoluției și a rolului jucat de Heliade. De la statuie, studenții se retrag la asociație, iar comitetul organizator, în frunte cu C. F. Robescu, E. Bursan, Eugeniu Carada, C. Nacu, Crătinescu, Vintilă Rosetti, Niță Sterie pleacă cu 20 de trăsuri pentru a depune coroane la mormintele lui Cezar Bolliac, G. Nițescu, Chr. Tell, C. A. Rosetti, D. Brătianu, celor trei victime căzute la 11 iunie 1848, Ion Ghica, Grigorie Serrurie, colonelului Zăgănescu, I. Câmpineanu, I. Maiorescu, toate cu inscripția "Patria recunoscătoare"⁷².

⁶⁸ "Universul", 13 iunie 1898, an XVI, nr. 151, p. 2.

⁶⁹ "Adevărul", 12 iunie 1898, an XI, nr. 3199, p. 2. Aceștia erau Gheorghe Lixândroiu din Ilfov, Barbu Ștefan Lăcraru din Ilfov, Ștefan Petre din Dolj, Grigore Ignat din Ilfov, Dumitru Stoicescu din Ilfov, Ștefan Delcanu din Dâmbovița, Petre Standin din Dolj, George Diaconu și Nicolae Ion Gabrian din Muscel.

⁷⁰ "Dreptatea", 12 iunie 1898, an III, nr. 742, p. 2.

⁷¹ Pe 10 iunie, Comitetul Național Studențesc a răspândit un manifest, care avea în atenție exclusiv comemorarea lui I. Heliade Rădulescu: "Se împlinesc 50 de ani de când marcel român Ion Heliade Rădulescu a cristalizat în proclamația de la Islaz aspirațiunile poporului". Tinerimea universitară atribuie 1848-ului rolul "puternicului picdestal pe care s-a întecat România Modernă", și chema pentru a doua zi studenții să-și depună omagiile în fața Universității, în amintirea celui care era considerat "părintele acestei mișcări". Vezi "Adevărul", 11 iunie 1898, an XI, nr. 3198, p. 4.

⁷² "Adevărul", 12 iunie 1898, an XI, nr. 3199, p. 5.

Manifestația flevistă: După cum fusese programată, manifestația flevistă începe în Sala Dacia. În fața scenei se aflau, plasați nu întâmplător în centrul atenției, bătrânii Dumitru Ploșteanu-Prahova, Stan Obelișteanu din Obilești și Dumitrache Hârpac din Ilfov, care au luat parte la lupta din 1848, precum și D. Racotă, participant la mișcarea de la Islaz⁷³. Luând cuvântul, D. N. Fleva arată că în mijlocul lor se afla și fiul aceluia care a luptat mai mult la 1848, fiul lui Ion Heliade Rădulescu, declarat pe loc președintele întrunirii. D. I. I. Heliade se declară de acord că, doar acolo, în sala Dacia, are loc “adevărata serbare a evenimentelor”, întărind afirmația că n-a vrut să se alăture guvernului, pentru a nu “murdări memoria tatălui său, stând alături cu cei care l-au dat în judecată și au căutat să facă vrajbă în familia sa”⁷⁴. Întrunirea caută să se legitimizeze drept serbarea propriu-zisă poporului, deși caracterul îi dezvăluie rapid scopul pur politic. D. A. Bacalbașa se întreabă “unde sunt liberalii, de fapt?” Pentru că nu-i văzuse nici pe studenți, nici pe căruțași, nici pe muncitori, nici pe veterani, alături de guvernamentali. “Ei sunt cu noi, cu adevăratul popor, care nu a așteptat procesele de contravenții pentru a manifesta. Colectivității au tribună, dar nu au pe tribunul”⁷⁵. Scopul era clar: Bacalbașa încheie cu îndemnul ca poporul să lupte pentru a lua Plevna internă, adică să răstoarne Guvernul⁷⁶. În aclamarea generală, Fleva dă citire unei rezoluții în care acuză gruparea liberală aflată la guvernare că, după ce prin actele sale a batjocorit principiile de naționalitate, de libertate și de frăție, vine să se prezinte ca urmașa ei: “cetățenii Capitalei, întruniți astăzi 11 iunie, în sala Dacia, și revoltați de această cutezare, protestă din toate puterile lor și tăgăduind șarlatanilor publici care au abuzat de credulitatea publică, dreptul de vorbi în numele liberalismului și democrației române, și a adăposti pasiunile și interesele lor meschine la umbra figurilor mărețe care au făcut pe 1848, îi denunță țării și opiniei publice înfierând și în această ocaziune secta lor blestemată”⁷⁷.

Manifestația oficială: Având ca punct de plecare Piața Sf. Gheorghe, manifestația oficială începe să adune elevii școlilor primare, urmate de societățile românești, evreiești⁷⁸, ungurești și germane din Capitală. O companie de jandarmi pedestri era

⁷³ “Universul”, 13 iunie 1898, an XVI, nr. 151, p. 2.

⁷⁴ “Adevărul”, 12 iunie 1898, an XI, nr. 3199, p. 5.

⁷⁵ “Epoca”, 12 iunie 1898, an IV, nr. 786, p. 3.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 3.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ Participarea societăților evreiești la aniversarea a fost o problemă privită diferit în rândul comunității. Într-un apel intitulat “Dreptate și Frăție” către “Coreligionari și prieteni”, al unui “Grup de evrei” care a circulat în București, în zilele premergătoare aniversării se afirma: “... starea noastră amărâtă nu ne îngăduie a lua parte la sărbătoarea ce se organizează în amintirea revoluției noastre pașoptiste. Nu ne îngăduie a lua parte nu numai oficialicește, de-a valma cu oameni puteri, sau alipii la vreo grupare politicească aparte, dar nici ca corporație răzleață, cum poate o să facă o oare-care altă grupare (...) egalitatea drepturilor politice și civile, libertatea absolută a tiparului și întrunirilor, instrucția egală și întrecă pentru toți, năzuința de a da altă organizare proprietății, pentru a dezlega ast-feliu problema sărăciei poporului, emanciparea evreilor și încă o mulțime de alte prevederi surzătoare pentru tot omul, dar mai cu seamă apăsate, sunt puncte foarte meritore pentru o dată istorică. Voim să spunem însă că sunt categorii de oameni care s-au folosit foarte puțin de rodul unor asemenea bunuri. Și mai cu seamă evreii, care nu puteau să fie decât de partea progresului, care au dat concursul din toată inima la stabilirea stărei noi, după trecere de 50 de ani, de la o dată care avea în sine atâtea mari făgăduinții, se văd mai amărâți și mai nesiguri, în stare mai de plâns ca oricând. Dreptul de așezare și chiar de trai, restrâns. Din anumite locuri se văd izgoniți, goiți sălbăticește. Nu mai vorbim de expulzare. Dreptul de întrunire li este țărmurit. Comunicarea prin tipar, de fapt restrânsă. Școalele, când nu li sunt închise, li se folosesc cu greutate enorme (...) etc.” Vezi Arhivele Naționale București, fond Saint Georges partea structurală X, dosar 25/iunie 1898. “Epoca” va ironiza participarea societăților evreiești “Malbis Neurim”, “Aesculap”, “Aghias Ahim” la manifestări. Vezi “Epoca”, 13 iunie, anul IV, nr. 787, p. 1.

postată de-a lungul străzii. Grădina Sf. Gheorghe se ocupase cu oameni, zeci de societăți cu drapele se înșiră în ordinea de plecare, așteptându-se sosirea primarului și a liderilor liberali pentru ca întregul cortegiu să plece. La ora 13.30, cortegiul se pune în mișcare în următoarea ordine: o trăsură cu poliția comunală și căpitanul de jandarmi pedestri, jandarmii călări, șase trăsuri cu pompierii veterani de la 1848, din județele Ilfov, Dolj, Olt, Muscel, Argeș și Dâmbovița. La ele se adaugă muzica, drapele pompierilor, drapele tuturor orașelor din țară duse de primari și țărani, societățile cu steagurile lor: Turnu-Verein, Liedertafel, Transilvania, Camera de Comerț, Aquila, Odobești, Vulturul, Fulgerul, Măcelari, Cântăreților, Mina și Pădurea, Lăutarilor, Meseriașilor, Tipografilor, femeile sărace, Vlașca, Progresul Silci, iar în urmă de tot, un cortegiu format din peste 50 de școli de băieți. În deplasarea sa, toate străzile până la Filaret fuseseră blocate, în timp ce pe dealul Filaretului se estimează prezența a 10.000 de oameni⁷⁹.

Ciocnirea dintre cele două coloane: La mijlocul străzii 11 iunie, în jurul orei 15.15, grupul de manifestați fleviști, care se îndrepta spre Filaret, se întâlnește cu coloana oficială, în cap cu jandarmii pedestri, călări și poliție comunală, care se deplasa spre Dealul Spirii. În ciocnirea produsă între cele două cortegii, manifestații fleviști au fost puși pe fugă, iar câțiva dintre ei răniți. Fleva se refugiază într-o trăsură a comandantului jandarmilor pedestri, în care se afla și inspectorul domenial Cantuniari, fiind recuperat în cele din urmă de partizanii săi. Presa relatează episodul ironic: “Vreo două minute, dl. Fleva a mers în fruntea cortegiului guvernamental, alături de Mișu Cantacuzino și căpitanul Brezoianu. D-sa ședea ghemuit în fundul trăsorei, ținând în mână bucățele rămase din buchetul pe care i l-au oferit lăutarii”⁸⁰.

Deputatul Mitică Apostol este lovit puternic de jandarmi și se alege cu vânătăi și cu buza despicată⁸¹. D. Gr. Manno protestează și se depărtează în trăsuri, huiduți de manifestații oficiali. Între cei care au avut de suferit s-a mai numărat, potrivit “Epocei”, deputatul Anton Arion, “lovit cu un ciomag”, I. Costescu, proprietar în strada Eroului, “înțepat cu baioneta la mâna dreaptă”, căpitan Moroiu, “trântit și călcat în picioare de sergenți”⁸².

Împrăștiat pe o stradă lăturalnică, fleviștii își refac rândurile și se deplasează spre Filaret, unde iau hotărârea să trimită un delegat la rege să-i relateze despre încăierare și să protesteze⁸³. De la Sinaia, Regele însuși cere un raport telegrafic despre incidente⁸⁴. După discursuri în care au înfierat Guvernul, fleviștii s-au întors în oraș, mergând în frunte cu răniții ciocnirii și ținând în vârful bastoanelor batiste pline cu sânge⁸⁵. Prin București se răspândise zvonul că Fleva fusese arestat, iar Barbu Delavrancea venise, îngrijorat, să vadă ce s-a întâmplat⁸⁶. În total, se apreciază că au fost cam 30 de răniți și 20 de arestați⁸⁷, printre cei reținuți numărându-se și un oarecare Cristescu, care, după ciocnirile de stradă, s-a dus pe Dealul Mitropoliei și a început să tragă clopotul cel mare în semn de alarmă⁸⁸, stârnind panică prin mahalale.

⁷⁹ “Adevărul”, 12 iunie 1848, an XI, nr. 3199, p. 5.

⁸⁰ “Adevărul”, 13 iunie 1898, an XI, nr. 3200, p. 3.

⁸¹ Constantin Milic, *La rege*, în “Adevărul”, 15 iunie 1898, nr. 3202, p. 1.

⁸² “Epoca”, 13 iunie 1898, an IV, nr. 787, p. 3.

⁸³ Constantin Milic, *op. cit.*

⁸⁴ “Epoca”, 13 iunie 1898, an IV, nr. 787, p. 3.

⁸⁵ “Universul”, 13 iunie 1898, an XVI, nr. 151, p. 2.

⁸⁶ *Ibidem.*

⁸⁷ *Ibidem.*

⁸⁸ *Ibidem.*

Între timp, după ciocnire, cortegiul oficial se deplasase pe Dealul Spirii⁸⁹. Mihail Ferechide, ministrul de interne și președinte interimar al Consiliului de miniștri, susține un discurs în care arată că sângele vărsat pe Dealul Spirii a dat roade la Grivița și la Plevna⁹⁰, evitând să amintească de semnificațiile revoluției⁹¹ sau despre urmările ei. În ciuda atenției avute de organizatori, spre surprinderea tuturor însă, deputatul Niță Sterie critică cu vehemență în discursul său politica turco-filă a lui D. A. Sturdza, atacând în prezența miniștrilor, politica Rusiei, în ajunul vizitei regelui la Petersburg⁹². Episodul stârnește panică între guvernamentali, care confiscă forma scrisă a discursului pentru a nu ajunge în presă și a provoca scandaluri diplomatice⁹³. După cum observa “Adevărul”, “Nea Niță Sterie a dejucat planul și i-a tras și Rusiei, și Turciei, și Europei întregi”⁹⁴.

Manifestări au loc și în provincie. La Iași, în catedrala Mitropolitană, s-a oficiat un Te-Deum de către Mitropolit, la care a asistat un public foarte numeros. La Pitești, la mitingul ținut în grădina publică, s-a hotărât organizarea unei procesiuni publice a doua zi, pe 12 iunie, cu o coroană la mormântul fraților Golești și a lui I. C. Brătianu. Potrivit relatărilor, manifestarea a fost impresionantă, cu retragere cu torțe⁹⁵, având un impact apreciabil asupra publicului.

Concluzii

Efectul confruntărilor politice concentrate în Capitală nu s-a resimțit imediat, în sensul că nu au condus la o criză guvernamentală. Evenimentele însă au dezvoltat neînțelegerile majore existente în rândul mișcării liberale. În condițiile în care, pentru prima oară de la 1848, statul a devenit sponsor al unei aniversări dedicate revoluției, gruparea liberală aflată la putere a dispus de resursele administrative și financiare necesare unei organizări complexe, și a urmărit să furnizeze societății o tradiție menită să reinvestească corpul politic, aflat în dificultate de popularitate, cu o legitimitate ce se revendica de la ideile revoluționare. Ambiția grupării sturdziste de a duce la capăt acest proiect de recuperare a tradițiilor pașoptiste, în urma contestărilor venite din toate direcțiile, poate fi considerată un eșec. Atât presa, într-o zdrobitoare majoritate, cât și Opoziția au reușit să fie vizibile și vocale, oferind imaginea unui eveniment investit cu semnificații controversate ce nu avea cum să mulțumească toate grupurile de interes. Prin contra-manifestație, fleviștii au urmărit să tragă o linie de demarcație între ceea ce numeau “liberalism” (pe o filiație istorică recunoscută) și “ocultism” (confiscarea și detumarea unei platforme politice de un grup nesemnificativ), atrăgând atenția că guvernul sprijinit de Sturdza nu putea reprezenta tradiția oamenilor și ideilor de la 1848. În consecință, departe de intenția inițială, gruparea liberală aflată la putere nu a fost capabilă să producă acea versiune unică, acceptată de părțile implicate, nu a generat o coerență simbolică, ci, dimpotrivă, a condus la o falie mai profundă în sânul corpului politic.

⁸⁹ “Adevărul”, 12 iunie 1898, an XI, nr. 3199, p. 5.

⁹⁰ “Universul” 13 iunie 1898, an XVI, nr. 151, p. 2.

⁹¹ Constantin Bacalbașa, *Pentru posteritate*, în “Adevărul”, 14 iunie 1898, an X, nr. 3201, p. 1.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ “Adevărul”, 13 iunie 1898, an XI, nr. 3200, p. 1.

⁹⁴ “Adevărul”, 15 iunie 1898, an XI, nr. 3202, p. 1.

⁹⁵ “Universul”, 14 iunie 1898, an XVI, nr. 152, p. 2.

P.N.L. (1876-1888). O GUVERNARE EFICIENTĂ SAU DIFERENȚA ÎNTRE TEORIE ȘI PRACTICĂ

Liviu Brătescu

Venit la guvernare în 1876, pe fondul unei puternice crize economice și politice, Partidul Național Liberal avea de făcut față unor multiple provocări. Natura diversă a acestora avea să evidențieze faptul că preluarea puterii de către liberali nu era una întâmplătoare ci era expresia maturizării la care ajunseseră după mai multe căutări și încercări de coagulare, chiar dacă dovezi ale adversității unor lideri naționali la adresa altora sunt înregistrate și în perioada următoare. Dificultatea cea mare era reprezentată de trecerea de la discursul contestatar al opoziției la practica inerent supusă constrângerilor guvernării, aceasta fiind limitată de resurse, de factorul timp și de mediul extern. Contestată în epocă pentru susținerea unor reforme considerate radicale¹, gruparea cristalizată în jurul lui I. C. Brătianu avea să demareze reforme structurale cu impact asupra mai multor ramuri economice. Măsurile concrete luate în cei doisprezece ani de guvernare constituiau, în anumite cazuri, ajustări ale programului schițat în opoziție, liberalismul românesc neremarcându-se printr-o rigiditate funcțională sau un ermetism ideatic. Puțin preocupat de considerații teoretice, I. C. Brătianu avea să sublinieze după opt ani de la preluarea puterii, într-o intervenție publică, faptul că principala caracteristică a liberalismului era pragmatismul². Această situație nu avea să împiedice liberalismul în încercarea de a-și etala capacitatea de principal curent politic de guvernământ, facilitată și de incapacitatea conservatorilor de a produce programe coerente în perioada 1876-1888. În aceste condiții, ne este greu să înțelegem ispita realizării unor comparații între formulele particulare ale liberalismului european și cel românesc, acestea având drept rezultat, de cele mai multe ori, constatarea unor incompatibilități ce duc la invalidarea termenului în cazul celui din urmă³. Cum astfel de analize se fac la nivelul componentei economice a liberalismului, ne-am propus, pentru început, să realizăm o

¹ Gh. Costaforu le reproșa liberalilor transformările radicale pe care aceștia le inițiază în 1867: "văd că voiți să puneți în chestiune tot ce este, văd că distrugeți tot, sub cuvânt că o să faceți mai bine. Tot reorganizați și nu mai isprăviți... Destul", în "Monitorul Oficial" (mai departe *M.O.*), nr. 41, din 21 februarie/4 martie 1864, p. 248-251; apud Gheorghe Cliveti, *Liberalismul românesc. Eseu istoriografic*, Iași, Editura AXIS, 2001, p. 92.

² Intervențiile primului ministru nu fac de multe ori referire la teoreticienii liberalismului european. O excepție o reprezintă discursul din 12 ianuarie 1884 rostit în Camera Deputaților. Invocându-i pe Sicyes, Condorcet, Rousscau, I. C. Brătianu încerca să stabilească o filiație cu aceștia definind liberalismul ca o atitudine pragmatică și eficientă față de problemele societății, vezi "Românul", 17 ianuarie 1884, p. 50.

³ Al. George, *Liberalismul românesc în specificitatea lui istorică*, în Al. Mungiu Pippidi (coord.), *Doctrină politică. Concepte universale și realități românești*, Iași, Polirom, 1998, p. 45-53; Al. George atrage atenția asupra extrapolării din politologia europeană și anglo-saxonă a unui întreg instrumentar inadecvat și încercarea de a-i da la noi un sens operativ.

trece în revistă a preocupărilor teoretice ale liberalilor români pentru a vedea apoi în ce măsură ideile expuse în diferite lucrări vor fi transpuse în practică pe parcursul guvernării 1876-1888. În felul acesta vom observa gradul în care programul politic a suportat mutații pe traseul construcție teoretică-program guvernamental și dacă a cunoscut deziceri grave față de registrul său ideatic.

Până a vedea în ce măsură putem vorbi de amprenta pe care liberalii au lăsat-o asupra economiei românești în perioada 1876-1888 considerăm utilă o scurtă comparație între liberalismul românesc și cel european pentru a constata diferența, respectiv compatibilitatea existentă între ele. Deși ne simțim mai apropiați de teoria lui Anton Carpinski, potrivit căruia există doar un singur tip de liberalism, cu mai multe direcții ce dau structură și conținut paradigmei liberale⁴, vom demara expunerea noastră pornind de la ideea acceptată de cei mai mulți istorici preocupați de fenomen, conform căreia putem vorbi de cel puțin două tipuri de liberalism: economic și politic⁵. Aceasta nu ne împiedică să nu observăm accentul pus în unele analize pe prima variantă și faptul că deficiențele liberalismului românesc sunt evidențiate printr-o raportare la caracteristicile acesteia. În același timp există cel puțin trei planuri la care ar trebui să se poarte discuțiile despre liberalism, respectiv principii liberale, practica politică și instituții liberale⁶.

Dacă e să facem o distincție între liberalismul „economic” și „politic”, putem spune că în timp ce al doilea are în vedere controlul puterii politice (a „guvernanților”) de către guvernanți (societatea civilă), liberalismul „economic” are drept prioritate conservarea proprietății private și a libertății economice⁷.

Trebuie făcută apoi observația că cele două „liberalisme” se întâlnesc în acest punct al conservării proprietății private și al libertății individuale în vederea creării unui univers social, în care un număr cât mai mare posibil de oameni să poată duce o viață relativ autonomă, întemeiată pe proprietatea particulară ce asigură independența lor economică⁸. Proprietatea privată nu este singura valoare din setul promovat de liberalismul european care are un loc bine determinat în cadrul celui românesc. Piața liberă, dreptul natural, contractul social, separarea puterilor sunt formulate, diferit uneori, în programele celor ce se revendicau de la familia liberală. Începând chiar cu celebrul „memoriu al cărvunilor” (1822), considerat de A. D. Xenopol „cea dintâi manifestare politică a cugetării liberale”⁹, o parte a elitei politice românești concepe diferite proiecte ce evidențiau influența ideologiei liberale și care aveau drept obiectiv modernizarea societății. De la programe individuale precum „Osăbitul act de numire a suveranului românilor”¹⁰, sau unele întocmite în timpul revoluției de la 1848¹¹, la cele elaborate în

⁴ A. Carpinski, *Deschidere și sens în gândirea politică*, Iași, Institutul European, 1995, p. 100.

⁵ Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, Paris, Press Universitaires de France, 1978, p. 519.

⁶ Aurelian Crăiuțu, *Elogiul libertății. Studii de filosofie politică*, Iași, Editura Polirom, 1998, p. 15.

⁷ Idem, *De la calea spre servitute la calea spre liberalism*, în „Sfera Politicii”, nr. 2, București, 1993, p. 28.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Afirmarea se justifică dacă ținem cont de faptul că în acest document se solicită libertatea religiei, respectul proprietății, principiul egalității înaintea legii, respectul persoanei, libertatea comerțului, regim constituțional reprezentativ, în A. D. Xenopol, *Primul proiect de Constituție a Moldovei din 1822. Originea Partidului Conservator și a celui Liberal*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göble, 1898, p. 2.

¹⁰ Ion Cămpineanu insistă pe separarea puterilor în stat, libertatea individului, garantarea egalității în fața legii, libertatea tiparului, responsabilitatea ministerială, în Gheorghe Platon, *Societatea românească între medieval și modern*, în Gh. Platon, V. Cristian, I. Agrigoroaici (coord.), *Cum s-a înfăptuit România modernă*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1993, p. 68.

¹¹ Programul politic cuprindea revendicări care vor face parte din platforma viitorului partid liberal: libertatea tiparului, a cuvântului, autonomie politică, egalitate civilă și politică, inviolabilitatea domiciliului, în

timpul structurării diferitelor „formațiuni” politice, asistăm la încercări de așezare a societății românești pe alte principii decât cele existente în secolul XVIII.

Dacă așa stau lucrurile la nivelul liberalismului politic, considerăm utilă și o evidențiere a modului de abordare a problemelor economice de către liberalii români. Înainte de asta se impun, credem, precizări. Prima ar fi cea conform căreia cel mai adesea noi facem raportări ale liberalismului românesc din secolul XIX la un liberalism de factură clasică, formulat în marea lui parte în secolul XVIII și prima jumătate a secolului următor¹². El are pentru această perioadă un caracter mai mult teoretic. Dacă privim atent vom observa că însuși termenul de liberal nu făcea parte din vocabularul politic până la începutul secolului XIX¹³.

În clipa în care apar, la începutul anilor 1800, primele formațiuni politice ce și-au luat numele de „liberale”¹⁴, realitățile economice și sociale din multe țări ale Europei de Vest chiar impuneau politici publice cu destule nuanțări față de liberalismul clasic. În al doilea rând, nu e lipsit de importanță să spunem că liberalii clasici nu erau partizani ai unui stat minimal¹⁵. Opțiunea lor era pentru o analiză atentă a fiecărei probleme publice a cărei rezolvare era solicitată statului, după care urma să se stabilească gradul de intervenție a acestuia¹⁶. Trecând spre societatea românească, putem constata o abordare similară din partea liberalilor în perioada în care ei se află la guvernare. În opinia lor, domeniul care merită o atenție din partea statului era cel economic, în general, și mai ales industrial. Modul de abordare a acestei probleme relevă o viziune mercantilistă din partea liberalilor români. Aproximarea pe care încercăm să o stabilim și în rândurile de mai sus, din această perspectivă, este mai degrabă cu liberalismul francez al secolului XVII și scoate în evidență o diferență de timp cel puțin, pe care o recunoaștem ca fiind una considerabilă.

Statul mercantilist s-a folosit de un ingenios sistem de privilegii pentru a favoriza interesele capitaliste deja existente și a provoca dezvoltarea celor latente. Mercantilismul a însemnat o schimbare esențială pe plan psihologic și moral față de starea existentă în Evul Mediu. Problema principală era îmbogățirea națiunii care asigura forța statului, ori aceasta se putea face prin monedă, industrie și comerț¹⁷. Printre cei ce

N. N. Herjcu, *Istoria P.N.L. De la origini până în zilele noastre*, vol. I, București, Institutul de Artă Grafică Speranța, 1915, p. 141.

¹² Francisco Vergara, *Temeiurile filosofice ale liberalismului*, București, Editura Nemira, 1998, p. 15.

¹³ Giovanni Sartori atrage atenția asupra distanței care există între momentul apariției substantivului liberalism și cel al nașterii obiectului său, pe care o explică prin apariția termenului, după ce liberalismul își dovedea avantajele, dar și a efortului pe care liberalii au trebuit să-l facă pentru a recupera timpul dintre nașterea clandestină și botezul oficial, în Giovanni Sartori, *Teoria democrației reinterpretată*, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 330.

¹⁴ Terence Ball, Richard Dogger, *Ideologii politice și idealul democratic*, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 59; Aurelian Crăiuțu arată, într-unul din studiile sale pe această temă, că există curente istoriografice ce vorbesc despre anterioritatea liberalismului politic în raport cu cel economic, și că acesta a apărut ulterior cristalizării principiilor enunțate de primul. La fel de interesantă, credem, este și opinia celor care consideră că se poate vorbi de liberalism abia din secolul XIX, când se trece la un liberalism de guvernământ în Anglia și Franța, vezi Aurelian Crăiuțu, *op. cit.*, p. 15.

¹⁵ Liberalismul a dobândit mai mult o conotație economică decât una politică, dar majoritatea celor apropiați de liberalism continuă să vorbească de liberalismul clasic ca despre un liberalism *laissez-faire*, confundând astfel liberalismul cu direcția sa economică. Dacă îi acceptăm pe Locke, Montesquieu, Constant ca fiind printre părinții liberalismului, atunci trebuie să acceptăm și faptul că pentru ei liberalismul însemna domnia legii și a statului constituțional, iar libertatea era libertatea politică și nu principiul liberului schimb, în Giovanni Sartori, *op. cit.*, p. 332.

¹⁶ Francisco Vergara, *op. cit.*, p. 15.

¹⁷ M. Todossia, *Doctrină economică*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1992, p. 27.

făceau parte din curentul „industrialist” din Franța secolului XVII și care susțineau dezvoltarea industriei naționale merită amintiți, în primul rând, Antoine de Montchrestein și J. Baptiste Colbert. În timp ce primul e cel ce pune bazele naționalismului economic, considerând că inițiativa individuală trebuia să fie completată prin intervenționismul statal și o politică vamală adecvată, cel de-al doilea susținea înființarea de către stat a unor manufacturi, cărora li se acordau subvenții în momentul apariției, materii prime scutite de taxe vamale și dezvoltarea industriei pe seama agriculturii¹⁸. Acesta este și cadrul în care se va manifesta și liberalismul guvernamental din România. Spre deosebire de Europa de Vest, boierimea de diferite ranguri se află în prim-planul procesului de modernizare și de adaptare a structurilor agrare tradiționale la economia de piață. „Categoriile mijlocii” autohtone controlau doar într-o mică măsură activitățile marginale, precum cămăta, comerțul mărunț ș.a. Spațiul liber creat la nivelul compartimentului de mijloc al societății a fost completat de un număr mare de reprezentanți ai minorităților stabilite în România. Ei manifestă tendința de a se substitui autohtonilor în ipostaza de „clasă mijlocie”¹⁹. Tocmai această situație avea să le permită liberalilor români, care vedeau o strânsă legătură între independența politică și cea economică, să justifice inițierea unei politici intervenționiste și susținerea prin diverse mijloace a unor sectoare economice.

Cum vor fi inițiate și desfășurate astfel de acțiuni, cât de mare susținere aveau ele chiar în cadrul P.N.L., dar și reacțiile opoziției față de „programul” de modernizare aplicat de cei care făceau parte din echipa lui I. C. Brătianu vom vedea ceva mai încolo. Până atunci însă considerăm utilă o scurtă trecere în revistă a teoriilor economice ale celor mai importanți „gânditori” liberali ai secolului XIX, pentru a vedea mai întâi diferența între modul de percepere european și cel românesc dar și distanța dintre teorie și practică în cazul României.

Fără a putea vorbi de existența unor școli de gândire economică de tipul celor de la Manchester, cu magistri și discipoli, găsim în secolul XIX la nivelul societății românești reprezentanți ai celor două direcții, tendințe europene, protecționismul și liber-schimbismul și care corespundeau în linii mari concepțiilor economice ale celor două partide de guvernământ. Aparent paradoxal, în timp ce prima teorie era susținută și promovată de P.N.L., a doua aparținea Partidului Conservator. Existau însă și lideri politici precum I. Ghica, deveniți excepții de la „regulă”, care deși se considerau politic vorbind ca fiind liberali, erau adepți ai liber-schimbismului. E de analizat dacă nu cumva și adoptarea unei astfel de poziții a contribuit la o anumită izolare a lui în cadrul P.N.L. Cert este doar faptul că alții vor fi cei care își vor impune concepția economică în perioada în care partidul se va afla la guvernare.

Dat fiind că am amintit ciudata situație a liberalismului economic ce avea o mai mare audiență în rândul Partidului Conservator, aflat în opoziție în perioada pe care o vom analiza (1876-1888), vom începe prin a vedea cine sunt susținătorii acestui curent.

¹⁸ *Ibidem*, p. 30.

¹⁹ Al. Florin Platon, *Nobile și burghezii la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea: repere comparatiste europene și românești*, în *Istoria ca lectură a lumii*, volum în onoarea lui Alexandru Zub, coord. Gabriel Bădărău, Leonid Boicu și Lucian Nastasă, Iași, Biblioteca Fundației A. D. Xenopol, 1994, p. 157.

Privindu-i mai degrabă în ordine cronologică decât a importanței lor, primul economist român adept al liber-schimbismului este N. Suțu²⁰. Prin cele două lucrări mai cunoscute ale sale „Aperçu sur l'état industriel de la Moldavie”, și „Quelques observations sur la statistique de la Roumanie”, Suțu se dovedea un susținător al mercantilismului prin aprecierea industriei agricole drept unic izvor de venituri al țării, motiv pentru care investițiile în mijloacele de lucru mecanizate erau considerate prioritare²¹. Solicitarea formulată de N. Suțu pentru ca agricultura să fie sprijinită de bănci agricole prin acordarea de credite cu dobânzi reduse²² se va regăsi ceva mai târziu în programele de guvernare ale liberalilor mai ales.

Dacă există un element comun tuturor construcțiilor teoretice din această perioadă acela este pledoaria pentru înființarea unor instituții de credit. Pe lângă argumente aduse în favoarea acestei idei nu mai puțin cunoscutul Al. Moruzzi acceptă intervenția statului în înființarea instituțiilor de credit funciar²³, stabilind în lucrarea *Progres și libertate* legătura determinantă ce există între cei doi termeni, dar și necesitatea unui comerț liber pentru dezvoltarea unei societăți²⁴.

Fără a fi o figură de prim rang al Partidului Conservator, Ion Strat era unul din cei care contribuieră la programul economic al conservatorilor și un susținător convins al liberului-schimb. Prin intervențiile sale publice, Strat respingea categoric politica protecționistă inițiată de unele guverne liberale. În viziunea lui, producția industrială trebuia să se bucure de o adevărată libertate, fără vreo constrângere sau încurajare de natură guvernamentală²⁵, iar libertatea comercială era o consecință logică a dreptului de proprietate²⁶.

Antietatismul e prezent și la el ca la toți economiștii liberali, orice intervenție a statului fiind considerată o imixtiune ce perturbă desfășurarea normală a activității de producție. Statul avea totuși în opinia sa câteva obligații, precum încurajarea venirii tehnicienilor străini și atragerea capitalurilor externe²⁷. La fel de categoric susținea libera concurență și I. Ghica. Din perspectiva lui, industria națională putea fi sprijinită doar prin constituirea unor asociații de credit industrial ce erau văzute ca un mijloc de sprijinire a producătorilor ce intenționau să procure tehnologie modernă²⁸. Adept al liberalismului clasic, I. Ghica considera că industria trebuia să se dezvolte pe calea unui proces natural de evoluție economică, pe care autoritatea guvernamentală era chemată doar să-l supravegheze, nu să-l regleze. Instituirea unor taxe vamale putea duce în opinia lui doar la creșterea prețurilor și la o reducere a numărului de cumpărători²⁹.

Nu mai puțin prestigioși, susținătorii protecționismului economic veneau într-un fel în întâmpinarea unor revendicări formulate cu prilejul unor întâlniri politice, ce au

²⁰ N. Suțu este considerat cel care a introdus gândirea liberală în literatura noastră economică, transmițând ideile lui A. Smith și D. Ricardo, vezi Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români*, București, Editura Enciclopedică, 1987, p. 276.

²¹ *Ibidem*, p. 278.

²² Eugen Demetrescu, *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne*, București, Editura Cartea Românească, 1940, p. 49.

²³ *Ibidem*, p. 24.

²⁴ *Idem*, *Influența școlii economice liberale în România în secolul al XIX-lea*, f.l., Tipografia Bucovina, 1935, p. 61.

²⁵ Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și Independență, 1859-1877*, București, Editura Enciclopedică, 1979, p. 254.

²⁶ Eugen Demetrescu, *op. cit.*, p. 129.

²⁷ *Idem*, *Liberalismul economic*, p. 24.

²⁸ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 248.

²⁹ Eugen Demetrescu, *Influența școlii economice...*, p. 82.

loc după 1866. Ca mijloc de exprimare, ținând cont de presupusul său impact, era ales ziarul „Românul”. Începând chiar cu 1867, acesta publică în mai multe rânduri articole ce aduceau argumente pentru dezvoltarea industriei naționale pe calea unei politici protecționiste. Interesant era faptul că pe lângă oameni politici de prim rang ce susțineau cu toată convingerea o politică economică în direcția amintită³⁰, apar și oameni implicați în economia „reală” ce atrăgeau atenția asupra necesității existenței unui sprijin guvernamental pentru acele ramuri ale industriei în cadrul cărora activau ei³¹.

Dacă pentru D. P. Marțian³², protecționismul nu era doar o doctrină economică ci și o modalitate de promovare a ceea ce el considera că este interesul național, M. Kogălniceanu³³ și P. S. Aurelian considerau că prin intervenția statului se poate crea un cadru instituțional prielnic dezvoltării capitalismului. Depășind această fază oarecum declamativă, Aurelian introducea noțiunea de program economic și-și exprima convingerea în privința contribuției pe care o poate avea statul în accelerarea creșterii economice³⁴. Spre deosebire de „colegii” săi, P. S. Aurelian devine, după 1880, unul din cei care capătă greutate în cadrul partidului și a guvernului liberal având astfel posibilitatea să influențeze luarea unor decizii ministeriale în direcția politicilor protecționiste.

După căutările din perioada 1859-1866³⁵, scurta guvernare din anii 1867-1868 a constituit o bună modalitate de verificare a solidarității liberalilor dar și o ocazie pentru a-și demonstra pragmatismul în actul de guvernare. Întreruptă datorită presiunilor externe, perioada în care s-a aflat la putere echipa coagulată treptat în jurul lui I. C. Brătianu și a lui C. A. Rosetti a fost suficientă pentru a dezvălui intențiile liberalilor radicali în privința dimensiunii pe care doreau să o dea procesului de modernizare. Deși proveneau mai degrabă din rândul boierimii mici și mijlocii, liberalii radicali vor încerca să-și construiască un viitor bazin electoral prin inițierea unor măsuri economice destinate a-i sprijini pe comercianți, industriași și meseriași cărora li se vor adresa în numeroase rânduri, dar mai ales cu prilejul campaniilor electorale³⁶. Aceste categorii încuseră să pretindă un rol mai mare în viața politică dorind și un cadru legal corespunzător pentru dezvoltarea economiei.

După o perioadă de patru ani în care coaliția guvernamentală nu a mai cuprins elemente liberale, liderii mai multor facțiuni au înțeles că faza cluburilor și a uniunilor,

³⁰ În februarie 1873, D. Brătianu solicita preluarea de către români a mișcării industriale, comerciale și politice a țării. Pe 2 martie 1874, Mihail Kogălniceanu sublinia necesitatea de a poseda o industrie națională și intervenția statului în direcția sprijinirii ei, printr-o politică protecționistă, vezi Apostol Stan, *op. cit.*, p. 250.

³¹ Grigore Băleanu, fabricant de postav și om politic liberal, publica în „Românul” la 5 iunie 1869 un articol prin care demonstra că industria postavului românesc nu putea avansa decât cu sprijin guvernamental, în *ibidem*, p. 249.

³² Pentru D. P. Marțian, statul trebuia printr-o politică vamală protecționistă să încurajeze industria în formare, asigurându-se astfel independența economică a României în N. Clipa, Gheorghe Iacob, *Ideii și faptele din istoria economică a României*, Bacău, Editura Plumb, 1994, p. 95.

³³ Mihail Kogălniceanu considera dezvoltarea industriei ca o condiție pentru existența noastră ca națiune și credea în necesitatea renunțării statului la politica liber-schimbistă, în *ibidem*, p. 55.

³⁴ Costin Murgescu, *op. cit.*, p. 355.

³⁵ Pentru această perioadă există mai multe grupări liberale ce au diferite abordări mai ales în privința dezvoltării economiei. Liberalii moderați ca Ion Ghica, Vasile Bocrescu, Gh. Costaforu, C. Crețulescu considerau că forma ideală de dezvoltare era libera concurență, autoritatea guvernamentală fiind chemată doar să supravegheze economia nu să o și regleze, în Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România. De la origini până la 1918*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 81.

³⁶ Apostol Stan, *Grupări și curente politice...*, p. 189; Ca măsuri de sprijinire a meseriașilor, industriașilor și comercianților, guvernul liberal radical demarează acțiuni pentru organizarea de bănci agricole și comerciale, înființarea unui nou sistem monetar și acționează pentru folosirea monedelor naționale, în Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic...*, p. 117.

cum era cea din 1871, trebuia depășită³⁷. La aceasta contribuiseră în egală măsură și izolarea la care fuseseră supuși, după evenimentele din vara lui 1870 și primăvara lui 1871, liberali ca I. C. Brătianu, C. A. Rosetti ș.a., dar și o anumită maturizare politică concretizată în estomparea unor diferențe între cei ce se revendicau de la aceeași familie politică și realizarea unor compromisuri programatice. La fel de importantă devine și legătura ce se creează după 1866 între liderii amintiți și reprezentanți ai unor profesii liberale ce se remarcă mai ales prin participarea într-un număr important la întrunirile politice. Negustori, meșteșugari, proprietari de ateliere, săteni mai înstăriți, avocați, medici și profesori devin treptat un suport important pentru P.N.L.³⁸

Apariția la 23 ianuarie 1875 a unui periodic intitulat „Alegătorul liber” și a unei ligi ce avea drept scop combaterea ingerințelor în alegeri³⁹, erau expresia pregătirii liberalilor pentru confruntarea cu adversarii lor conservatorii. După reuniunea din 24 mai 1875, la care este prezent și proaspătul dizident M. C. Epureanu, în care participanții își iau angajamentul să declanșeze lupta pentru „triumful deplin al principiilor liberale în viața politică românească”, „Alegătorul liber” avea să anunțe la 4 iunie 1875 apariția unei formațiuni politice românești cunoscută inițial sub denumirea de „Coaliția de la Mazar-Pașa”. Regăsirea în cadrul aceleiași formule politice a unor lideri ca I. C. Brătianu, C.A. Rosetti, M. Kogălniceanu, I. Ghica, N. Fleva, D. A. Sturdza, George Vernescu, N. Ionescu marca o etapă importantă în viața politică românească.

Timpul scurs de la acest moment până la 27 aprilie 1876, data preluării guvernului de către liberali, avea să fie dominat de încercările unor lideri politici de a constitui o nouă formațiune politică⁴⁰ care să reprezinte o alternativă la cele două grupări politice deja existente, conservatoare și liberală, ce începeau să prindă tot mai mult contur. În condițiile existenței unei crize politice profunde⁴¹, erau destule premise pentru reușita unui nou „partid”. Caracterul hibrid al „partidului conservator liberal democrat”, lipsa de organizații în teritoriu dar și a unor lideri a căror autoritate să nu poată fi contestată avea să ducă la eșecul tentativei de constituire a unui partid de centru. Treptat, o parte din inițiatorii acestui proiect se vor înscrie în familia liberală (V. Boerescu, D. Ghica), iar alții în cea conservatoare (N. Blarenberg, I. Lahovari).

Venirea la putere a formațiunii concentrate în jurul lui I. C. Brătianu era rezultatul mai multor factori: incapacitatea conservatorilor, câștigători totuși ai alegerilor din aprilie 1875, de a avea o majoritate parlamentară stabilă, și „maturizarea” liberalilor. Ei realizaseră un progres important nu numai în plan instituțional, așa cum am arătat deja, ci și în plan economic, reușind astfel să-și asigure o bază materială absolut necesară. În perioada în care se aflaseră în opoziție, liberalii au constituit câteva societăți cu scopul de sprijinire a industriei naționale. Un exemplu în acest sens reprezentându-l mai întâi

³⁷ Dan Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876)*, București, Editura Militară, 1992, p. 182.

³⁸ Apostol Stan, *Grupări și curente politice...*, p. 413.

³⁹ „Alegătorul liber”, an I, nr. 1, 1875, p. 1; „Românul”, an XX, 1875, p. 73.

⁴⁰ Unul din cei care milita pentru o grupare politică de centru era Vasile Boerescu. Alături de el se aflau încă din campania electorală ce are loc în aprilie 1875: C. Boerescu, N. Blarenberg, I. Lahovari, iar mai târziu D. Ghica și Gh. Grigore Cantacuzino. Programul „Partidului Conservator Liberal” utiliza termeni generali și puțin angajanți ca și a celorlalte partide: „conservare”, „progres”, „stabilitate”, în Apostol Stan, *Grupări și curente politice...*, p. 426-427.

⁴¹ Semnalul avea să fie dat de M. C. Epurcanu care se detașa la începutul anului 1875 de gruparea conservatoare plasându-se în „capul independenților de dreapta” în *M.O.*, nr. 13, 1875, p. 228. O lovitură importantă o va primi guvernul L. Catargiu de la președintele Camerei Deputaților D. Ghica care se desolidariza la 16 februarie 1876 de primul ministru, invocând dezordinea completă a finanțelor țării și deficiențele cronice ale bugetului în „Pressa”, an IX, 1876, nr. 55, p. 1.

apariția în Moldova a „Societății pentru încurajarea industriei și a comerțului național”, iar la 23 ianuarie 1870 a societății „România industrială”⁴². Cinci ani mai târziu reprezentanți de vârf al viitorului partid liberal vor înființa două societăți ce urmau să-și desfășoare activitatea în domeniul asigurărilor⁴³.

Programul politic anunțat în vara lui 1875⁴⁴ ce purta semnătura „Coalitiei de la Mazar-Pașa” putea fi catalogat drept unul ambițios datorită transformărilor structurale ce intenționa să le producă în diferite domenii de activitate: educație, finanțe, credit, industrie, administrație, armată, justiție și nu în ultimul rând politică externă⁴⁵. Realitatea dură a guvernării îi va determina pe membrii echipei liberale să adopte soluții practice necesare depășirii unei crize economice și financiare ce avuseseră o contribuție importantă la erodarea guvernării conservatoare și să fie mai puțin atenți la considerații teoretice. Unele din soluțiile adoptate încă din primul an de guvernare, deși nu purtau o amprentă liberală, erau considerate necesare unei economii a cărei ramură principală era agricultura, insuficient dezvoltată pentru a face față unor politici liber-schimbiste. Cu toate acestea, precauții de natură politică aveau să ducă la amânarea abandonării strategiei economice adoptate de conservatori, deși situația financiară a României o impunea: datoria publică urcase la 476.000.000 lei, din impozite se strânsese doar 92.000.000 lei, iar absorbția capitalurilor disponibile pe piața internă, prin împrumuturi făcute de stat, ruinasă și comerțul⁴⁶. Pe lângă această dificilă problemă, căreia trebuia să-i găsească o rezolvare, România începea să suporte din 1876 consecințele aplicării convenției comerciale cu Austro-Ungaria, ratificată în 1875, dar să resimtă și lipsa unor instituții de credit. În fața acestor situații la fel ca și „colegii” lor din Europa occidentală⁴⁷, liberalii propuneau soluții ce presupuneau intervenția într-o anumită măsură a statului.

În privința crizei financiare caracterizată prin lipsa de lichidități, neexistând posibilitatea apariției imediate a unor noi surse generatoare de venituri, programul citit la 25 iulie 1876 în Camera Deputaților și 30 iulie la Senat preconiza, ca modalitate de depășire a impasului, micșorarea cheltuielilor statului în paralel cu o altfel de așezare a impozitelor existente, intuindu-se că apariția onora noi ar nemulțumi populația⁴⁸. O

⁴² Scopul acestor societăți era formarea unui curent de opinie care să determine guvernul să ducă o politică de sprijinire a industriei naționale, în *ibidem*, p. 252.

⁴³ Pe 23 martie 1875, în saloanele hotelului Dacia, se hotărâ înființarea unei societăți de asigurare mutuală. Comisia alcăsuată spre a discuta statutul a fost compusă din: I. Ghica, Al. Solescu, I. C. Brătianu, D. Cornea, D.A. Sturdza; vezi C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, București, Editura Minerva, 1987, p. 174. La 14 decembrie 1875 este înființată, din inițiativa unor liberali radicali precum I. C. Brătianu, Emil Costinescu, Eugeniu Carada, P. S. Aurelian și alții, o societate de asigurări numită „Unirea” ce pornea cu un capital de 17.768.700 lei, în *ibidem*, p. 181.

⁴⁴ Programul „Coalitiei de la Mazar-Pașa” era unul general, criticând abuzurile guvernului conservator în timpul algericilor, vorbește de faptul că profesiunile liberale nu sunt reprezentate în Cameră. Critică apoi mărirea dărilor față de 1869 cu 32%. Latura liberală poate fi observată mai ales atunci când vorbește despre stimularea activității și inițiativei individuale, de îmbunătățirea vieții cetățenilor și independența indivizilor față de stat, vezi Vintilă C. A. Rosetti, *Amintiri istorice. Programele liberale de la 1848 până azi*, București, Tipografia Românul, 1889, p. 197.

⁴⁵ I. C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, vol. I, partea a II-a, I-1869 – IV-1876, publicate de G. Marinescu și C. Grecescu, București, Cartea Românească, 1935, p. 485-491.

⁴⁶ G. D. Nicolcescu, *Parlamentul român. 1876-1901. Biografii și portrete*, București, Editura I.V. Socecu, 1903, p. 206.

⁴⁷ De la sfârșitul anului 1860 până la 1880 sau 1890, guvernele devin liberale în Europa occidentală și se remarcă prin reforme școlare, reforme ale laicizării statului și iau primele măsuri de legislație socială, în M. Roussellier, *Europa liberalilor*, Iași, Institutul European, 2001, p. 85.

⁴⁸ G. D. Nicolcescu, *op. cit.*, p. 253.

măsură precum cea de vânzare a unora din proprietățile statului pentru plata datoriilor existente, propusă de senatorul Deșliu la 28 iunie 1876 avea să fie și ea luată în calcul⁴⁹.

Devenit la 24 iulie 1876 prim-ministru, I. C. Brătianu era conștient că doar prin legi ce aveau ca obiectiv reducerea personalului din administrație și ministere⁵⁰ nu poate fi rezolvată problema financiară. Aceasta se putea face în mod special printr-o creștere a bazei de impozitare. În viziunea liberalilor români ea putea crește prin încurajarea industriei, înființarea unor instituții de credit, o altă politică comercială decât cea de până atunci și consolidarea proprietății mici și mijlocii. Dintre toate însă atitudinea față de relațiile comerciale ale României avea să scoată cel mai mult în evidență trecerea din opoziție la putere. Puternic contestată în momentul adoptării ei de către Parlament⁵¹, convenția comercială cu Austro-Ungaria avea să fie pusă în aplicare de către guvernul I.C. Brătianu. Ca modalitate de contracarare a consecințelor documentului amintit, erau încheiate în perioada următoare, convenții comerciale cu alte puteri europene pe aceeași bază liber-schimbistă⁵². La adoptarea unei asemenea decizii contribuiseră atât precauția luată de I. C. Brătianu, cât și dorința lui de a nu afecta relațiile politice ale României cu state importante ale Europei, dar și presiunile făcute de unii lideri ai partidului de guvernământ în favoarea unei politici vamale liberale⁵³.

Decizia de a aplica aceleași tarife vamale Rusiei, Franței, Germaniei și Greciei, ca în cazul Austro-Ungariei avea să fie rezultatul votului exprimat de către legislativ după pledoaria susținută de I. C. Brătianu la 30 iunie 1876 în cadrul Camerei Deputaților. Primul proiect, cel semnat cu Rusia, era adoptat după dezbateri aprinse, în timpul cărora ministrul de externe, M. Kogălniceanu insista pe faptul că industria și comerțul rusesc nu ar fi fost atât de puternice încât să reprezinte o primejdie pentru România. Un document care cuprindea principiile precum: libertatea de comerț și navigație, libertatea de a poseda, cumpăra, înstrăina orice fel de proprietate⁵⁴ nu avea cum să nu trezească interesul celorlalte puteri europene. Adept al liberalismului economic, Ion Ghica avea din nou ocazia la 1880 să-și prezinte teoriile în cadrul dezbaterilor generate de discutarea tratatului româno-englez. Beneficiind și de calitatea de raportor al proiectului prezentat în fața legislativului, apelând și la statistica Comisiei Europene a Dunării, Ghica reușea să convingă marea majoritate a senatorilor de necesitatea deschiderii pieței comerciale a României spre exterior⁵⁵. Însușindu-și pentru moment astfel de puncte de vedere, guvernul român avea asupra relațiilor sale comerciale un mod de percepere apropiat liberalilor clasici. Brătianu și colaboratorii săi au realizat că, pentru o economie ce abia asigura nivelul de sub existență, o politică protecționistă era contraproductivă.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 343.

⁵⁰ Pe 30 iulie se prezintă un proiect de lege prin care guvernul era autorizat să facă reduceri la administrația domeniilor, economiile realizate intrând în tezaurul public, în „Dezbatările Senatului”, 30 august 1876, p. 4479.

⁵¹ „Ieri, 29 iunie, s-a înfipt cuțitul până la mâner în pântecele României... corpul ei pălpâind încă fu îmbrâncit la picioarele contelui Andrassy”, în „Românul”, an XIX, 30 iunie-1 septembrie 1875, p. 581.

⁵² I. Ghica și N. Ionescu erau doi dintre liberalii care combăteau tendințele protecționiste ale liberalilor radicali considerând că necesitând o industrie manufacturieră, preocuparea de a o proteja era lipsită de sens, libera concurență fiind singura soluție vizibilă, vezi Apostol Stan, *Grupări și curente politice...*, p. 255; I.C. Brătianu propune încă de la 30 iulie 1876, când era ministru de finanțe, semnarea și cu alte puteri a unor convenții comerciale asemănătoare celei încheiate cu Austria, argumentul adus era apariția concurenței care ar fi dus la apariția unor produse ieftine și ar proteja industria națională, în *Dezbatările Adunării Deputaților* (mai departe D.A.D.), 30 iulie 1876, p. 3526.

⁵³ D.A.D., 14 iulie 1876, în *M.O.*, nr. 163, 1876, p. 4073; apud *ibidem*, p. 415.

⁵⁴ D.A.D., 13 iulie 1876, p. 4000.

⁵⁵ D.A.D., 11 mai 1880, p. 2360.

Devenit conștient de scopurile politice pe care ideologia lui îl obliga să le urmărească, P.N.L. simțea nevoia să-și găsească un nou punct de sprijin în afara marilor proprietari. Acesta era motivul pentru care partidul liberal va începe treptat să susțină o burghezie industrială, bancară, comercială cu sprijinul statului din cadrul căreia va atrage susținători pentru acțiunea sa politică.

Nemuțumindu-se doar cu inițiative de tipul celor amintite deja, prin care se urmărea crearea unui climat concurențial între diferite puteri europene⁵⁶, guvernul liberal începea în iulie 1876 o lungă perioadă de încurajare a industriei, în care judecând după amploarea fenomenului putem vorbi chiar de existența unei politici industriale. Aceasta presupune un tip de intervenție a statului în economie ce are ca obiectiv producerea unor schimbări la nivelul structurii economice. Începea acum o perioadă de încercări de încurajare și susținere a economiei prin modificarea pe cale politică a procesului de funcționare normală a pieței. Liberalii apelează în anii următori la astfel de politici pentru că deveneau conștienți de faptul că nu mai era posibil doar apelul la tarife vamale, ca principal mijloc de interferență în procesul pieței și de influență a schimbărilor structurale în economie. Dat fiind faptul că prin tarife vamale se puteau proteja anumite ramuri de concurență externă și se crea un sistem de redistribuire a resurselor în interiorul economiei, politica protecționistă nu avea cum să fie abandonată complet de liberalii români.

Prima acțiune în direcția amintită avea loc la sfârșitul lunii iulie 1876. Modalitatea de sprijinire de către guvern a unor domenii economice era acordarea monopolului întreprinzătorului care își lua angajamentul demarării unei investiții financiare pentru un cuantum stabilit de Parlament după o propunere a guvernului. La 28 iulie 1876 era anunțată organizarea unei licitații pentru concesionarea hârtiei necesară tuturor autorităților din țară pe termen de 10 ani. Concesionarul era dator să instaleze în România o fabrică cu abur sau motor hidraulic trebuind să depună 100.000 lei la Casa de depuneri. Suma aceasta urma a fi restituită în momentul în care fabrica începea să funcționeze⁵⁷.

Sfârșitul lui 1876 avea să-l găsească pe I. C. Brătianu în postura de susținător al industriei naționale. El își exprima într-una din intervențiile sale opțiunea pentru sprijinirea de către stat a unor ramuri ale industriei, prin comenzi către acestea⁵⁸. Cu toate eforturile făcute, anul 1876 înregistrează o depășire a veniturilor cu 11 milioane și un deficit bugetar de 22 milioane⁵⁹.

Anul 1877 debuta printr-o nouă încercare a primului-ministru de a încuraja dezvoltarea meseriilor, modalitatea prevăzută fiind scutirile de patentă⁶⁰, iar pentru că una din problemele statului român era lipsa de lichidități, ministrul de finanțe D. A. Sturdza propunea ca măsuri de redresare: restabilirea licențelor băuturilor spirtoase, creșterea impozitului funciar și vânzarea moșiilor statului pentru plata datoriilor publice.

Venirea războiului a amânat o parte din proiectele guvernului liberal. Câștigarea independenței avea să fie urmată în plan intern de o serie de măsuri reparatorii (de genul asigurării pensiei de urmaș pentru văduvele, părinții și copiii soldaților căzuți)⁶¹, dar a obligat în același timp clasa politică de la București să privească cu mai multă atenție

⁵⁶ D.A.D., 13 iulie 1876, p. 4064.

⁵⁷ M.O., 14 iulie 1876, p. 4148.

⁵⁸ Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic...*, p. 188.

⁵⁹ Gheorghic M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României (1823-1923)*, București, Tipografia Ziarului Universul, f.a., p. 102.

⁶⁰ Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic...*, p. 189.

⁶¹ M.O., 4, 8 decembrie 1877, p. 7139-7143.

problema proprietății pentru țărani. Avea să fie evidentă în perioada următoare preocuparea liberalilor de a întemeia mica proprietate individuală de care legau un șir întreg de ameliorări de natură socială, culturală și politică. O convingătoare pledoarie făcea I. C. Brătianu la 28 noiembrie 1887 în Adunarea Deputaților, în favoarea constituirii proprietății mici și mijlocii prin scoaterea la licitație a marilor moșii. Interesant era faptul că nu excludea participarea statului la licitații. Cu toate acestea, primul-ministru identifica, la fel ca în tinerețile sale, forța unei țări în proprietatea individuală și nu în cea a statului⁶². Prin intermediul generalizării micii proprietăți agricole, liberalii sperau în producerea unei schimbări de mentalitate în societatea românească, de care erau direct interesați. Modalitatea de realizare a acestui obiectiv ambițios era în primul rând vânzarea de către stat a moșiilor pe care le avea în proprietate.

Apărută mai întâi ca expresie a necesității guvernului de a realiza noi venituri, ideea vânzării unor terenuri din proprietățile statului prindea contur în iunie 1876 în urma propunerii senatorului Deșliu. Dezbaterile din cadrul legislativului se vor finaliza la sfârșitul lunii iulie același an, iar prevederea care interesa în mod special pe țărani era cea potrivit căreia li se crea posibilitatea cumpărării unor loturi de cinci hectare plătite în timp de 20 ani. Mențiunea prin care se cerea plata anticipată a unei sume putea fi considerată una restrictivă, numai că în viziunea legiuitorilor era văzută ca o posibilitate de a determina formarea unui spirit de economisire la țărani pentru a deveni apoi proprietari⁶³.

După mai multe dezbateri axate mai ales pe întinderea de pământ ce urma scoasă la vânzare și a veniturilor pe care le producea, legea prin care erau trecute terenuri din proprietatea statului în cea individuală apărea la 12 aprilie 1881. Chiar dacă suprafața de pământ, cuprinsă între 4-8 ha și vândută pe baza acestei legi, era una considerabilă (peste 30.000 ha), de ea beneficiind peste șase mii de familii țărănești⁶⁴, problema agrară rămânea una acută. O pledoarie în direcția rezolvării acesteia o reprezintă și intervenția lui C. A. Rosetti din septembrie 1878. Dacă inițiativele amintite ce aveau ca obiectiv constituirea proprietății mici și mijlocii se înscriau în tradiția liberală, proiectul de lege depus în Parlament de către ministrul de interne Rosetti depășea oarecum acest cadru. Invocând aplicarea legii rurale din 1864 ce nu permitea înstrăinarea pământurilor acordate țăranilor, prevăzând obligația de restituire a celor care fuseseră vândute, noua lege crea posibilitatea unei intervenții a statului în ceea ce liberalii numesc de regulă jocul pieței. Pentru a preveni eventualele proteste ale noilor proprietari era prevăzută și ideea unor despăgubiri către aceștia⁶⁵. Argumentele aduse de I. C. Brătianu pentru neînstrăinarea pământului dat sătenilor prin împrumut, se constituiau într-o pledoarie în favoarea micii proprietăți⁶⁶.

Pe lângă necesitatea de a avea o suprafață de pământ în proprietate, mai existau două elemente subsumate într-un fel problemei țărănești și care se vor afla pe agenda

⁶² D.A.D., 27 noiembrie 1887, p. 113.

⁶³ I. C. Brătianu, *Discursuri*, II, 1876, p. 217.

⁶⁴ Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic...*, p. 219; mult mai multe familii, adică peste 48.000 aveau să primească pământ după aprobarea în 14 februarie 1878 a legii ce avea drept obiectiv împrumutarea însurățeilor și a celor ce luaseră parte la Războiul de Independență, în *M.O.*, 15 februarie 1878, p. 907.

⁶⁵ Despăgubirile erau fixate în funcție de anumite criterii. Dacă noul posesor folosise pământurile timp de cinci ani se considera că veniturile realizate sunt echivalente cu suma achitată pentru cumpărare, dacă perioada era mai scurtă suma primită de țăran urma a fi redistribuită noului posesor, dacă existau îmbunătățiri ce puteau fi ridicate sau țăranii plăteau contravaloarea lor, *M.O.*, nr. 34, 13 februarie 1879, p. 825-826.

⁶⁶ *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România*, coordonatori Paraschiva Căncea, Mircea Iosa, Apostol Stan, București, Editura Academiei, 1983, p. 256.

gubernamentală: reglementarea relațiilor dintre țărani și proprietari dar și accesul mai ușor al țăranilor la credite.

Începută în primăvara lui 1878 ca urmare a propunerilor făcute de N. Ionescu și N. Fleva, ce insistau pe libertatea încheierii învoielilor agricole și înlăturarea execuției țăranilor cu forța armată⁶⁷, dezbaterea legii tocmelilor agricole avea să dureze până în 1882. Chiar dacă în final avea să apară o variantă nouă față de cele din 1866 și 1872, acuzat fiind de faptul că proiectul pe care-l propunea Camerei în februarie 1882 era unul ridicat prin principii precum: interzicerea clauzelor penale și de solidaritate, reglementarea dijmuitalui și desființarea execuției forțate a țăranilor, C.A. Rosetti avea să demisioneze⁶⁸.

Ideea înființării unei instituții de credit pentru țărani apare încă de la preluarea puterii de către liberali, în condițiile în care pentru I.C. Brătianu agricultura era „temelia edificiului nostru economic cel mai sigur și productiv, izvor de bogăție al țării”⁶⁹. Scopul principal era de a le oferi sătenilor posibilitatea de a nu mai contracta împrumuturi cu dobânzi mari. Având drept capital domenii în valoare de 72 milioane ipotecate de guvern, societatea de Credit Funciar Român își începea activitatea prin înființarea a 33 de sucursale în întreaga țară⁷⁰. După discuțiile din 1878 asupra necesității înființării băncilor sătești, în care accentul cădea pe modalitățile și sursele de constituire a capitalului necesar⁷¹, pe 18 iunie 1881 Parlamentul aproba înființarea Casei de Credit Agricol. Lipsa de capital pe piața românească avea să se resimtă și acum. Dorința legiuitorului ca doar agricultorii și „industriașii agricoli” să participe la capitalul noii instituții financiare nu avea să se realizeze. În aceste condiții participarea statului prin intermediul B.N.R. avea să permită demararea unui proiect care avea la începutul său un capital de 48.600 lei⁷².

Dacă liberalii guvernamentali deveneau conștienți de un lucru acela era importanța unui puternic sector financiar-bancar care să sprijine dezvoltarea celorlalte ramuri ale economiei dar mai ales industria. Aceasta era explicația pentru atenția pe care o va acorda în plan legislativ P.N.L. înființării unor instituții de credit.

1880 a fost anul în care s-au făcut câteva operațiuni importante: convertirea împrumutului contractat la Casa de Depuneri în 1872 (11 aprilie 1880) a obligațiunilor rurale (19 aprilie 1880), a obligațiunilor domeniiale și consolidarea datoriei flotante (8 aprilie 1881)⁷³, ce erau expresia redresării situației financiare a României oglindită prin existența unor disponibilități importante.

Apărut chiar după unire, proiectul înființării unei bănci naționale ca modalitate de evitare a crizelor financiare figura pe agenda politică a liberalilor. Vehiculată din nou la 1877, ideea era repusă pe tapet de I.C. Brătianu printr-o lege prezentată în Camera Deputaților pe 27 februarie 1880 în care se vorbea despre înființarea unei bănci de scont și circulație. Inițiativa legislativă a guvernului avea să aibă ca punct de plecare o

⁶⁷ Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic...*, p. 217.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 213-214.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 217.

⁷⁰ D.A.D., 27 iunie 1876, p. 3479.

⁷¹ D.A.D., 8 mai 1878, p. 2763-2764. Pentru înființarea băncii sătești era necesar un capital minim de 500.000 lei, iar ca surse de acumulare erau menționate: veniturile comunale, județene, depuneri particulare și donații; lipsa unui excedent financiar al statului și fondurile comunale reduse sunt motivații ale amânării acestui proiect.

⁷² Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic...*, p. 217-218; capitalul adus de stat urma să fie înlocuit prin capitalul mărit de acționari, vezi I. C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, vol. VI.

⁷³ Gheorghic. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 109.

propunere a fostului ministru de finanțe conservator P. Mavrogheni care la 1874 dorea înființarea unei bănci de scont constituită doar prin capitaluri particulare⁷⁴, contribuția statului la capitalul băncii fiind de 1/3. Această ultimă prevedere avea să atragă protestele energice ale conservatorilor. Dincolo de disputele obișnuite scenei politice, remarcabil era mai ales faptul că o instituție ce funcționa ca o societate pe acțiuni va reuși să ofere mai ales micilor agricultori credite cu dobânzi reduse⁷⁵ la care nu aveau acces marii proprietari beneficiari ai sumelor acordate de Creditul Funciar Rural.

Creditele erau puse la dispoziția burgheziei sub formă de „scrisuri funciare” cu garanție imobiliară a bancnotelor de acoperire metalică. Pentru ca marii proprietari să nu aibă vreun rol în cadrul băncii nou create, Eugeniu Carada respinge propunerea acestora de a se admite la scont și efectele agricole cu o valoare mai mare de 5.000 lei⁷⁶. O dezbatere interesantă care se îndepărta de spiritul liberal avea să fie provocată de cetățenia celor ce urmau să facă parte din consiliul de administrație al băncii. Fidel principiilor liberale în care credea, Ion Ghica insista pe imposibilitatea eliminării străinilor din conducerea băncii atâta timp cât aceștia se puteau număra printre acționari. Punctul de vedere ce avea să se regăsească în legea votată în martie 1880 de Parlament avea să fie cel al lui Ion Câmpineanu. Acesta considera obligatorie prezența doar a românilor în consiliul de administrație al băncii deoarece noua instituție financiară urma să administreze o mare parte din averea statului român. Efectele legii votate la sfârșitul lunii martie aveau să fie simțite în anii următori⁷⁷.

Începând chiar cu anul amintit curentul protecționist își făcea simțită prezența în cadrul legislativului mai întâi sub forma solicitării sprijinirii industriei și comerțului de către guvern apoi prin presiuni pentru evitarea unor noi tarife vamale. Debutul avea să fie reprezentat de propunerea senatorului Grăjdănescu din 5 mai 1880 care invocând interesele comercianților din București și-a meșteșugarilor indigeni cerea guvernului încurajarea industriei române și taxe duble pentru comercianții ce aduceau produse manufacturiere străine. Moțiunea avea să fie respinsă în cele din urmă datorită unei diferențe de șapte voturi⁷⁸. Participarea unui număr de 351 de mici întreprinzători la expoziția națională industrială de la București (1 septembrie 1880-10 ianuarie 1881) era tocmai rezultatul sprijinului oferit de guvern. Ajutorul acordat de executiv avea să aibă printre altele drept rezultat înființarea fabricii de hârtie „Letea” ale cărei lucrări au început în iulie 1882, funcționarea completă a fabricii începând din mai 1885⁷⁹. Revenind la 1880, merită amintită și prezentarea „Legii pentru fixarea bugetului de venituri și cheltuieli” pe exercițiul 1880/1881 care era expresia preocupării cabinetului Brătianu de a realiza un echilibru între venituri și cheltuieli. În aceste condiții faptul că rezultatul general al bugetului pe anul amintit avea să fie unul pozitiv, cu un excedent de 300.000 lei, nu apare ca o surpriză, ci mai degrabă ca un obiectiv atins⁸⁰.

Dincolo de importanța politică a convenției comerciale cu Austro-Ungaria ea avea să provoace în timp și efecte negative. Acesta era motivul pentru care la începutul anului 1882 documentul aprobat în 1875 este rediscutat. Chiar dacă mai mulți deputați

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Apostol Stan, *Grupări și curente politice...*, p. 216.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 217.

⁷⁷ “Dezbatările Scautului”, mai departe D.S., 27 martie 1880, p. 2352.

⁷⁸ D.S., 5 mai 1880, p. 2657.

⁷⁹ I. Manira, I. Bulci, *Guverne și guvernanți*, vol. I, București, Editura Silcx, 1994, p. 49.

⁸⁰ D.A.D., 30 martie 1880, p. 2341.

cer guvernului modificarea tarifelor vamale în sens protecționist⁸¹ devenea tot mai clară necesitatea adoptării unei legi care să aibă ca obiectiv încurajarea industriei naționale⁸². Cel care formula un adevărat program ce urmărea: înființarea de școli practice, fabrici model, încurajarea cumpărării bunurilor fabricate în țară⁸³ era senatorul liberal P.S. Aurelian. Deși știa că una din criticile aduse de conservatori era aceea a intervenției în economie, Aurelian propunea înființarea unei societăți centrale constituită din fonduri private și care să fie sprijinită și de stat în cazul implicării în încurajarea industriei⁸⁴.

Locul și rolul statului în economie avea să fie din nou discutat după intervenția economistului liberal amintit. În timp ce deputatul Paul Buescu susținea o mai mare implicare a statului în direcția ieftinirii materiilor prime și a capitalurilor, M. Kogălniceanu susținea că statul nu trebuie să intervină în înființarea de școli industriale în special și a industriei în general, mai ales acolo unde exista un exces de populație⁸⁵. Ca urmare a eforturilor făcute, datoria publică se reducea la 1 aprilie 1882 la o sumă de 593 milioane lei, iar din 1881 începuse acoperirea datoriilor prin renta amortizabilă, cheltuielile ordinare fiind acoperite din venituri bugetare⁸⁶. Referitor la proiectul de lege amintit, Theodor Rosetti insistă ca pentru un anumit număr de produse aduse din import să existe taxe vamale cât mai mari și scutiri diverse pentru mărfurile similare realizate de producătorii indigeni⁸⁷.

O inițiativă care avea drept obiectiv o mai bună coordonare a activităților economice și o mai riguroasă administrare a domeniilor statului era cea din 1883 de constituire a Ministerului Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor⁸⁸. Protestele opoziției aveau în vedere mai ales creșterea birocratică excesivă a statului român care putea să aibă drept rezultat afectarea procesului de dezvoltare⁸⁹. Preocuparea guvernului liberal după 1883 era independența economică ce nu putea fi obținută dacă țara nu depășea tradiționala sprijinire pe agricultură. Susținut de clasa de mijloc și apelând la economiști ca P.S. Aurelian pentru justificarea teoretică, guvernul s-a lansat într-un program amplu pentru a crea o industrie națională viabilă, oferindu-le protecție și încurajare. Interesant este faptul că, în același timp cu acuzațiile conservatorilor la adresa liberalilor pentru o prea mare implicare a statului în economie⁹⁰, se constată treptat o presiune tot mai mare din partea celor ce desfășurau activități industriale asupra factorului guvernamental cerându-i acestuia un sprijin mai consistent. Desfășurarea la un interval de doi ani a două congrese ale Întreprinzătorilor români (Iași – 1882 și 1884), iar între timp unul al cooperativilor (18 septembrie-21 decembrie 1883) denotă faptul că aceștia deveniseră în timp o forță de care un partid ce vorbea adesea de modernizarea țării nu avea cum să nu țină cont⁹¹. Pe lângă obișnuitele de acum cereri de

⁸¹ D.A.D., 10 ianuarie 1882, p. 608.

⁸² D.A.D., 12 ianuarie 1882, p. 671.

⁸³ D.A.D., 12 ianuarie 1882, p. 671-672.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 672.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 674.

⁸⁶ Gheorghe. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 125.

⁸⁷ D.S., 12 aprilie 1882, p. 1541-1542.

⁸⁸ D.A.D., 31 ianuarie 1883, p. 959-960.

⁸⁹ *M.O.*, 30 martie 1883, p. 4850-4852.

⁹⁰ D.A.D., 12 ianuarie 1882, p. 671-672.

⁹¹ În cadrul acestor întâlniri se cerea aplicarea unor tarife protecționiste pentru toate categoriile de produse. Pentru materiile prime se solicitau taxe vamale și comunale care să le protejeze, ca și în cazul mașinilor, materialelor primite din străinătate, vezi Gheorghe Iacob, *Cum s-a înfăptuit România modernă...*, p. 177.

aplicare a unei politici protecționiste și de stimulare a inițiativei private românești în toate industriile, solicitarea denunțării convenției comerciale cu Austro-Ungaria avea să creeze o presiune suplimentară asupra guvernului⁹². Devenit treptat exponentul curentului amintit în cadrul P.N.L., P.S. Aurelian prelua unele din revendicările formulate în 1882 și 1884 dându-le atunci când va avea și greutatea politică necesară, forma unor inițiative guvernamentale⁹³.

Chiar dacă spre deosebire de perioada precedentă venirii liberalilor la guvernare activitățile industriale se diversifică, se constată totuși că, atât din perspectiva capitalurilor investite dar și a forței de muncă utilizate, întreprinderile apărute după 1876 depășesc în puține cazuri stadiul de ateliere, cele mai multe dintre ele fiind înființate în București. În ciuda acestor aspecte enumerarea măcar a câtorva din ele este utilă pentru evidențierea domeniilor preferate: „Atelierul mecanic central al Direcției generale a Telegrafelor, Poștelor și Telefoanelor” (1879), turnătoria de metale, atelierul de reparat mașini agricole (1882), atelierul mecanic de cazangerie și fierărie (1883), turnătoria de fier (1887)⁹⁴.

Atent la solicitările celor ce făceau parte din electoratul liberal (meșteșugari, meseriași, negustori), guvernul va avea o orientare tot mai protecționistă începând cu 1885. Încercarea de instituire a unui tarif vamal în direcția amintită era strâns legată de denunțarea convenției comerciale cu Austro-Ungaria ori schimbarea politicii comerciale față de dubla monarhie putea duce la o deteriorare a relațiilor. Mai mult un regim vamal autonom încălca și principiile expuse în convențiile încheiate cu Germania și Anglia ce expirau abia în 1891⁹⁵. Cu toate acestea, asumându-și riscuri politice mari, guvernul va prezenta Parlamentului în noiembrie 1885 un proiect legislativ ce conținea un tarif general protecționist.

Sesiunea parlamentară noiembrie 1885-iunie 1886 avea să prilejuiască apariția unor noi dispute între putere și opoziție pe tema regimului vamal, dar și a crizei economice europene. Acuzele conservatorilor ce vizau disproporția venituri-cheltuieli, lipsa unei politici economice și comerciale, aveau să fie contracarate mai întâi de ministrul finanțelor. Acesta avea să amintească Parlamentului de excedentele bugetare din timpul guvernării liberale, de scutirile și reducerile de import, cel mai elocvent exemplu fiind impozitul personal, a cărui valoare scăzuse de la 14 milioane la 5 milioane lei⁹⁶. Deputatului Iepurescu, ce atrăgea atenția la 27 noiembrie asupra lipsei de produse autohtone, comparativ cu supraproducția europeană⁹⁷, guvernul îi răspundea prin redactarea unui nou sistem vamal general trimis în aceeași perioadă spre dezbateri deputaților și senatorilor. Sistemul protecționist ce avea să fie introdus acum avea în vedere materiile prime existente în țară și pentru produsele autohtone (în paralel cu

⁹² D.A.D., 11 ianuarie, p. 29.

⁹³ P. S. Aurelian era unul din cei ce susținea înființarea și încurajarea unei industrii autohtone, înființarea unei școli de meserii, înființarea și dezvoltarea industriei agricole, în „Românul”, 19 februarie, p. 104.

⁹⁴ Nu pot fi uitate nici cele 7 fabrici de cherestea, 8 de mobilă, 24 mori cu abur, 4 fabrici de conserve, 11 de pânză și postav, răspândite la nivelul întregii țări, vezi Parachiva Căncea, *Viața politică în România în primul deceniu al independenței de stat (1876-1888)*, București, Editura Științifică, p. 23. În 1880, pe baza amenajării căderilor de apă, Emil Costinescu va înființa o fabrică de cherestea cu o turbină de 185 C.P. Peste patru ani se fondează, la Teatrul Național din București, prima uzină productivă de energie electrică, în *ibidem*, p. 24.

⁹⁵ Începând cu 1879, burghezia germană reintroducea bariere vamale împotriva produselor străine, exemplu fiind urmat de Austro-Ungaria și Franța, vezi Ștefan Zelctin, *Burghezia română*, p. 39.

⁹⁶ D.A.D., 27 noiembrie 1885, p. 108.

⁹⁷ *Idem*, p. 71-72.

scutirea de taxe pentru exportul de materii prime indigene aflate în cantități suficiente industriei românești). Schițată înainte de a veni la putere, concepția liberalilor asupra dezvoltării economice a României, sintetizată cu ajutorul expresiei „prin noi înșine” avea să fie formulată explicit acum de Emil Costinescu. Pentru el, legea ce avea să fie votată la 9 mai 1886, iar de Senat o săptămână mai târziu era cel mai important act adoptat de statul român de la independență: „Este vorba să ne asigurăm prin noi înșine regimul care va da independența economică a țării noastre”⁹⁸. Convins de necesitatea unei industrii naționale, Costinescu propune în februarie 1885 spre dezbaterile Parlamentului cea mai importantă lege din perioada guvernării liberale cu un puternic impact asupra dezvoltării economice a țării⁹⁹.

Prin proiectul propus, statul acorda o serie de avantaje celor care puteau realiza stabilimente industriale cu un capital de cel puțin 200.000 lei și care utilizau cel puțin 100 lucrători pe zi. Forma concretă de sprijinire a celor ce erau dispuși să investească într-o fabrică suma amintită era acordarea unui teren cu titlu de proprietate de la 1 la 5 hectare pentru construirea acesteia, scutirea de impozit pe profit pentru 15 ani, eliminarea taxelor vamale pentru mașinile prime aduse în țară, reduceri semnificative ale costului transportului C.F.R.

Acordarea unor prime de fabricare și de export întreprinderilor ce reușeau o producție de peste 600.000 lei anual era o prevedere importantă a legii. Procedurile parlamentare complicate aveau să ducă la o întârziere a dezbaterilor în secțiuni până în vara lui 1886. Forma în care arată acum este o dovadă a victoriei susținătorilor industriei mijlocii. Pe lângă reducerea capitalului de la 200.000 la 50.000, se reducea și numărul de lucrători (până la 25) ce trebuiau angajați pentru a putea beneficia de avantajele oferite de lege¹⁰⁰.

1887 avea să fie anul în care România la capătul unor negocieri intense adopta un tarif vamal general, prima nouă convenție comercială fiind încheiată cu Germania¹⁰¹. Devenită porta-voce a guvernului, „Vocea Națională” din 6 martie exprima dorința liberalilor de a ocroti interesele agricultorilor și meseriașilor români împotriva concurenței considerată neloială a produselor străine. Practic modificarea esențială adusă de noua lege era faptul că statul român își lua libertatea de a stabili aceleași tarife vamale pentru cei care doreau să aibă relații comerciale cu România¹⁰².

Chiar dacă asemenea inițiative nu aveau cum să provoace entuziasmul puterilor europene, exemplul Germaniei și al Imperiului Otoman (ce avea să încheie o convenție comercială cu România, ratificată la 17 noiembrie 1887) aveau să fie urmată de Elveția, Anglia, Rusia¹⁰³.

În ciuda încrederii pe care monarhul o arată față de liberali și cu prilejul discursului rostit în Adunarea Deputaților din 15 noiembrie 1887, când realizează un bilanț al guvernării, accentul căzând pe realizări, tensiunea politică internă este în creștere după

⁹⁸ D.S., 3 noiembrie 1885, p. 1295.

⁹⁹ La începutul anului 1885, E. Costinescu prezentase Adunării Deputaților un „Proiect de lege pentru încurajarea fabricării țesăturilor, sforilor, cordericii și sacilor de iută”, aprobat cu 61 de voturi din 74 deputați prezenți. În motivația legii „măsuri generale spre a veni în ajutorul industriei naționale”, Emil Costinescu arată că situația economică dificilă putea fi depășită doar prin dezvoltarea unei industrii naționale, alături de o agricultură puternică, în D.A.D., 26 februarie 1885, p. 1106.

¹⁰⁰ D.A.D., 10 iunie 1886, p. 1859.

¹⁰¹ D.A.D., 26 februarie 1885, p. 1107.

¹⁰² „Voința Națională”, an IV, nr. 761, 26 februarie 1887.

¹⁰³ Prin articolul 5, monopolurile statului român erau limitate la tutun, sare și praf de pușcă, în idem, an IV, nr. 767, 5 martie 1887.

12 ani de guvernare. Mulțumiți de performanțele obținute pe parcursul guvernării, liberalii se considerau îndreptățiți să solicite din nou votul electoratului¹⁰⁴.

Alegerile din 23-25 ianuarie 1888 sunt câștigate tot de echipa formată în jurul lui I.C. Brătianu, chiar dacă opoziția beneficia din 11 octombrie 1887, de un comitet comun de acțiune. Pătrunderea în Parlament a unor lideri importanți ai conservatorilor înseamnă o înfrângere morală pentru P.N.L.¹⁰⁵. În ciuda succesului electoral, manifestările tot mai puternice ale opoziției¹⁰⁶ îl vor determina pe I.C. Brătianu să demisioneze la 22 februarie 1888.

Criticabilă din multe perspective, iar dacă am aminti aici doar greutatea adoptării și aplicării unor legi ar fi aproape suficient, guvernarea liberală 1876-1888 devenea un bun reper atât prin inițiativele sale legislative dar și prin rezultatele din economie. Înregistrarea unor excedente bugetare în anii 1882/1883, 1885/1886, 1888/1889 și creșterea de la an la an a veniturilor erau consecințele unei politici economice care se circumscria unui concept lansat în această perioadă și promovat pe toate durata existenței sale „prin noi înșine” neignorând importanța prezenței capitalului străin și neexcluzând colaborarea cu acesta¹⁰⁷.

Puțini preocupați de construcții teoretice, acuzați pentru intervenția statului în economie, liberalii erau fideli ideilor exprimate înaintea preluării puterii conform cărora ordinea financiară, creșterea unor instituții care să susțină mica proprietate, sprijinirea sectorului industrial erau indisponibile unei economii moderne.

Privită atent guvernarea liberală (1876-1888) este una aparent ciudată pentru că pe de o parte ea a însemnat o accelerare a modernizării societății românești prin aplicarea principiilor liberale în viața socială și politică, dar în același timp intervențiile liderilor P.N.L. au permis construirea unei doctrine a intervenționismului liberal conform legilor și mecanismelor pieței libere mult mai apropiate de liberalismul primei jumătăți a secolului XX decât a celui din secolul XIX¹⁰⁸. Acuzați de abandonarea principiilor, liberalii aveau să se dovedească pe parcursul guvernării fideli ideilor exprimate după preluarea puterii. Apropiat ca ton de conservatori ce critica modernizarea rapidă a societății românești, intervenția lui I.C. Brătianu din decembrie 1878 anunța un amplu program ce avea ca obiectiv dezvoltarea agriculturii, industriei și a comerțului „care reprezintă bazele unui edificiu fără de care oricât de minunat ar fi acoperișul, totul s-ar prăbuși”¹⁰⁹, iar dacă la aceasta adăugăm atitudinea liberalilor români față de proprietate credem că putem vorbi de o guvernare conformă cu ideologia celor aflați la putere și nu în cele din urmă una eficientă.

¹⁰⁴ D.A.D., 1 decembrie 1887, p. 140.

¹⁰⁵ Ion Mamina, Ion Bulci, *Guverne și guvernanți 1866-1916*, București, Editura Silcx, 1994, p. 61.

¹⁰⁶ D.A.D., 19 decembrie 1887, p. 327-329.

¹⁰⁷ „Românul”, 20 ianuarie 1884, p. 62.

¹⁰⁸ Aurelian Crăiuțu, *De la calea spre servitute la calea spre liberalism*, în „Polis”, nr. 2, an II, București, 1993.

¹⁰⁹ „Românul”, an XXII, 18 decembrie 1878; apud Mihai Dorin, *Eminescu și civilizația României Moderne*, în *Itinerarii istoriografice*, Profcsorului Leonid Boicu la împlinirea vârstei de 65 de ani, coordonat de Gabriel Bădărău, Iași, Biblioteca Fundației Academice „A. D. Xenopol”, 1996, p. 458.

GUVERNUL NAȚIONAL LIBERAL D. A. STURDZA ȘI MIȘCAREA CULTURALĂ MACEDO-ROMÂNĂ (1901-1904)

Ionuț Nistor

Răspândiți pe o arie destul de întinsă, în Epir, Tesalia, Albania și Macedonia, aromânii au constituit, mai degrabă, o prezență discretă în frământările declanșate de ambițiile naționalităților din zonă pentru supremație și control regional. Destinul aromânilor, încadrați de autoritățile otomane în miletul "rum", adică al creștinilor din Imperiu, se contopea, până la un punct, cu cel al sârbilor și bulgarilor, cu toții obligați de împrejurări să frecventeze școlile și bisericile grecești, preponderente în Balcani și să fie considerați de multe ori greci. Diferența față de celelalte două etnii menționate era că aromânii nu aveau un "stat-mată" în imediata vecinătate pentru a-i sprijini direct în demersurile lor politice. Specificul socio-cultural al macedo-românilor era, așadar, în pericol, cu atât mai mult cu cât factorii de presiune externi, reprezentați de propaganda celorlalte naționalități, erau dublați de o imposibilitate practică de comunicare în cadrul aceleiași comunități aromâne, risipită în grupuri mici pe teritorii întinse. "Pentru orice călător era mai ușor să străbată marile drumuri de la un capăt la altul al Peninsulei, decât drumul între două sate"¹, iar așezarea izolată a unor localități aromâne făcea din orice încercare de legătură o adevărată aventură. Or, în condițiile expuse mai sus, avantajul nu putea fi decât de partea populațiilor mai bine organizate și mai eficient sprijinite, cum erau grecii și bulgarii.

Chestiunea aromână nu putea lăsa, așadar, indiferentă clasa politică din România, mai ales că problema avea o dublă valență, națională și de politică externă. Plecând de la această perspectivă, ne propunem să analizăm în textul de față raportarea Partidului Național Liberal la problemele comunității românești sud-dunărene, de la începutul secolului XX. Tema nu este una cu totul inedită. În istoriografia vieții politice românești, i s-au alocat spații restrânse și nu a fost riguros analizată, fiind doar amintită ca preocupare a guvernelor liberale în lucrările ce tratează istoria PNL². Ea a fost abordată ceva mai mult în câteva sinteze dedicate evoluției chestiunii aromâne, semnificativă fiind cea a lui Max D. Peyfuss, *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei*. Din aceste motive considerăm că un studiu de profunzime, bazat mai ales pe scrieri de epocă și documente de arhivă poate întregi perspectiva asupra poziției guvernului național liberal față de mișcarea culturală aromână, în anii 1901-1904.

¹ Georgeos Prevelakis, *Balcanii. Cultură și geopolitică*, București, Editura Corint, 2001, p. 33.

² Mircea Iosa, Traian Lungu, *Viața politică în România 1899-1910*, București, Editura Politică, 1977; *Istoricul PNL de la 1848 și până astăzi*, București, Imprimeriile Grivița, 1923; Apostol Stan, *Putere politică și democrație în România 1859-1918*, București, Editura Albatros, 1995; Șerban Rădulescu-Zoner (coord.), *Istoria Partidului Național Liberal*, București, Editura All, 2000.

Constatănd degradarea continuă a situației macedo-românilor, autoritățile de la București, indiferent de culoarea politică, s-au implicat în sprijinirea aromânilor, alocând constant fonduri din buget pentru activități culturale. Rezultatele acestor încercări nu erau însă pe măsura nevoilor comunității aromâne și nici a sprijinului de care beneficiau celelalte naționalități. Nicolas Papahagi, un profesor la o școală românească din Macedonia³, afirma în acest sens, în 1903, că: “propaganda română din Macedonia este cea mai slabă de acolo, românii nu au o biserică puternică, un șef religios, ci doar câteva școli, care și acelea sunt prost organizate și întreținute”⁴. În aceeași ordine de idei, N. N. Nacio, președintele Societății albaneze “Drita”, nota într-o scrisoare deschisă că: “în ce privește succesele românismului în Macedonia și aducerea aromânilor la conștiința națională s-a realizat foarte puțin; nu există un partid care să-i reprezinte și școlile nu sunt populate decât cu elevi puțini la număr”⁵. Mărturiile depuse de aceste persoane integrate în sistemul educațional și cultural macedonean sunt confirmate și întărite de datele statistice apărute în primii ani ai secolului XX. Ele indică, pentru regiunea Bitoliei, faptul că populația aromână era cea mai numeroasă, cuprinzând 15.000 locuitori, urmând 7.000 bulgari, 2.800 de albanezi și câte 1.000 de turci și sârbi. Cu toate acestea existau 11 școli grecești, însumând 1.350 de elevi, 11 școli bulgărești cu 1.100 de elevi și doar 4 școli românești, frecventate de 300 de elevi⁶. Concluzia analizei acestor date este că, deși superiori numeric în anumite zone ale Macedoniei, aromânii nu dispuneau de suficiente instituții de educație și cultură și nu erau suficient de bine organizați. La aceste constatări de ordin tehnic mai trebuie, însă, adăugate și criteriile practice ale aderării unei părți a comunității macedo-române la formele de cultură instituționalizate ale grecilor. Înainte de apariția primelor școli românești, la mijlocul secolului XIX, aromânii frecventau mai cu seamă instituțiile de învățământ cu predare în limba elenă. Opțiunea lor era firească, dacă luăm în considerare faptul că greaca era limba de circulație regională și era folosită cu precădere în relațiile și schimburile comerciale, activitate în care era angrenată o parte însemnată a aromânilor.

Una dintre soluțiile pentru atragerea acestui segment de populație grecofilă și pentru sprijinirea comunității aromâne în eforturile de păstrare a specificului etnic era construcția de școli finanțate atât din fonduri locale, dar mai ales din rezerve provenite de la București. În 1891, Take Ionescu a alocat, din bugetul general al României, o sumă ce a depășit cu mult fondurile destinate până atunci propagandei în Macedonia, adică 400.000 lei, pentru ca, în 1900, suma să ajungă la 530.000 lei⁷. Motivele pentru care guvernele române, de după 1879, indiferent de culoarea politică, au sporit, în mod constant, alocațiile destinate românilor macedoneni, erau rezultatul necesităților reale ale acestei populații, supuse permanent procesului de “erodare” a specificului etnic. Nu este mai puțin adevărat că această “problemă macedo-română” a reprezentat și un bun capital politic, electoral și propagandistic pentru cele mai importante partide din România modernă, dublarea sau chiar triplarea sumei prevăzută în buget pentru școlile românești devenind, în același timp, o chestiune de imagine. Însă, principala problemă cu care se confrunta propaganda culturală românească, la începutul secolului XX, era nu

³ Nicolas Papahagi a fost membru în delegația macedoncană care a venit la București, în 1902, la întâlnirea cu Spiru Haret, pentru a rezolva situația școlilor românești din Balcani.

⁴ Nicolas Papahagi, *La question macedonienne*, București, Imprimeriile Grivița, 1901, p. 40.

⁵ N. N. Nacio, *Viitorul românismului în Balcani*, București, Tipografia C. A. Lăzărescu, 1905, p. 11.

⁶ I. C. Pappa, *România față de chestiunea macedoneană*, București, Tipografia Viitorul, 1903, p. 34.

⁷ “Dezbatelile Adunării Deputaților”, 8 dec. 1901, p. 14.

atât acordarea sprijinului financiar, care, după cum am văzut, era unul însemnat, ci controlul riguros al utilizării acestor fonduri și elaborarea unei strategii, în funcție de care să se acționeze. Sistemul românesc de învățământ din Macedonia avea numeroase deficiențe, în condițiile în care nu exista un statut al personalului didactic, nu se cunoșteau, la nivel central, studiile profesorilor care predau în teritoriu, durata desfășurării activității, iar criteriile prin care erau desemnați în funcții erau altele decât cele științifico-didactice⁸. O altă deficiență în conceperea unui plan de învățământ cât mai apropiat de necesitățile din zonă era încurajarea înființării liceelor în detrimentul școlilor de comerț și meserii, în condițiile în care absolvenții liceelor nu aveau decât opțiunea studiilor universitare sau a slujbei în administrație, ambele variante inaccesibile aromânilor⁹.

Alocarea unor sume mari din bugetul statului român necesita un control riguros din partea autorităților de la București, pentru a nu da posibilitatea manevrării acestor bani în alte scopuri decât cele fixate inițial. Lipsa de preocupare sau poate chiar complicitatea în gestionarea acestor “afaceri de stat” a dus la o situație anormală, în care România acorda fonduri pentru școli care, de fapt, nu existau în realitate. Lipsa unui sistem prin care instituțiile de învățământ să fie verificate periodic a generat situații în care o școală putea să figureze printre cele finanțate de guvern, chiar și după ce s-a desființat sau fără ca ea să fi existat vreodată. Confirmarea acestui fapt vine din partea lui Nuși Tului, revizor școlar, care afirma că: “După cum vă este binecunoscut, școlile noastre în trecut erau fictive, existente în statele de prezență, neexistente în realitate”¹⁰. La rândul său, Take Ionescu scria, în 1899, că: “În unele comune de prin Macedonia sunt câte doi și trei institutori fără elevi și fără școală, în altele titularii au plecat și școalele nu s-au mai deschis”¹¹. Mai mult decât atât, problemele comunității și ale sistemului de învățământ românesc din Macedonia erau amplificate de rivalitățile personale ale celor angrenați în procesul educațional și în aparatul administrativ. Gestionarea fondurilor primite de la București a stârnit dispute și a împărțit liderii aromânilor în grupuri, ce urmăreau preluarea funcțiilor pentru a manevra banii în raport cu interese particulare. S-au creat antipatii personale și s-a declanșat o luptă fratricidă, care nu a avantajat mișcarea culturală românească. În loc să coaguleze eforturile, pentru îndeplinirea unui ideal unanim declarat și susținut, fondurile venite din România au dezbinat comunitatea aromână, au creat centre de putere și de influență. Acest aspect tragic al existenței societății românești balcanice a fost sesizat de conducerea Societății de Cultură Macedo-Română, care scria, în 1901, ministrului Instrucțiunii Publice și al Cultelor: “Cunoscut vă este desigur dumneavoastră, mai mult decât mie, că situația mișcării culturale românești din Macedonia nu este tocmai din cele mulțumitoare. Starea asta se datorează neînțelegerilor dintre profesorii noștri, a dezbinărilor, a certurilor. Ba cutare profesor e omul unui sau altui bărbat politic, ba alt profesor își neglijează cursul, ba un altul își primește salariul degeaba că nu are nici un elev la școală”¹². Situația nu mai putea continua în acest fel, mai ales în contextul în care, la constituirea cabinetului liberal, în 1901, România se afla într-o profundă criză. Statul român avea datorii externe

⁸ *Operele lui Spiru Haret*, vol. II, “Oficiale”, 1901-1904, f.l., f.a., p. 49.

⁹ *Ibidem*, p. 52.

¹⁰ *Ibidem*, p. 82.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Societatea de Cultură Macedo-Română (în continuare SCMR) către Ministerul Instrucțiunii Publice și al Cultelor (în continuare MIPC), București, 3 oct. 1901, în Arhivele Naționale ale României Direcția Arhivelor Istorice Centrale (în continuare ANRDAIC), fond SCMR, dosar 13, anii 1901-1906, f. 26r.

mari, ce trebuiau plătite într-un timp scurt și un deficit bugetar presant. În aceste condiții, Spiru Haret, ministrul Instrucțiunii Publice și al Cultelor, a lansat un program de reformă, prin care dorea normarea activității didactice, evidența strictă a școlilor și a profesorilor și o mai bună gestionare a fondurilor. Măsura care a iritat atât opoziția conservatoare, cât și pe liderii macedo-românilor a fost reducerea drastică a banilor alocați învățământului, astfel că, de la 530.000 lei în 1900 s-a ajuns la, doar, 300.000 lei, în 1901¹³. Concomitent, Spiru Haret a redus și numărul școlilor primare de la 78 la 72, numărul institutorilor de la 178 la 139, a suprimat câteva catedre inutile la liceul din Bitolia, liceul din Ianina a fost transformat în școală comercială, gimnaziul de la Berat, școlile din Crușova și Veria au fost suprimate, numărul revizorilor a scăzut la doi, iar bugetul pentru Mitropolia din Constantinopol a fost lichidat¹⁴. Pentru un control mai riguros, Haret a înființat, prin decizia din 10 august 1902, Administrația școlilor și bisericilor românești din Turcia, cu sediul la Monastir, avându-l în frunte pe G. C. Ionescu, ulterior alăturându-i-se și Lazăr Duma, funcționar al Ministerului Afacerilor Străine¹⁵.

Măsurile restrictive impuse cheltuielilor destinate sistemului românesc de învățământ de la sud de Dunăre au provocat nemulțumirea conservatorilor, care îi acuzau pe liberali de rea credință și dezinteres față de cauza aromânilor, principalul vinovat fiind ministrul Instrucțiunii, "un sectar de cea mai colectivistă speță"¹⁶. Proteste au apărut și din partea câtorva profesori din Macedonia, care și-au pierdut posturile și care au declanșat o puternică agitație în rândul aromânilor, declarând că vin la București să răstoarne guvernul¹⁷. În aceste condiții, D. A. Sturdza, președintele Consiliului de Miniștri, a interzis intrarea în țară a oricărui lider al românilor macedoneni¹⁸. Ulterior, însă, o delegație a profesorilor s-a întâlnit la București cu Spiru Haret, întâlnire ce nu a schimbat decizia autorităților române, deoarece, așa cum sintetiza "Voința Națională": "Măsurile luate nu reprezintă un atentat la adresa școlilor românești din Macedonia, ci la proasta administrare a fondurilor într-un moment de criză"¹⁹.

Hotărârile luate la București, decizia autorităților centrale de a supraveghea activitatea din Macedonia, de a îmbunătăți situația propagandei românești și de a verifica destinația banilor, se pare că nu și-au găsit ecouri și în teritoriu. Astfel, Administrația școlilor și bisericilor românești din Turcia informa, prin nota din 15 martie 1903, Ministerul Instrucțiunii Publice și al Cultelor (MIPC) despre controlul făcut de revizorul școlar I. Hondrosom în comunele Băiasa și Prelepe, care a scos la iveală faptul că Eforiile din cele două localități, deși aveau în administrare atât școlile și bisericile românești, cât și pe cele grecești, utilizau banii doar în folosul comunității elene, elevii români suferind de frig²⁰. Tot în urma unui control făcut de același revizor s-a dovedit și faptul că lipsa elevilor aromâni de la școala din Berat era urmarea indiferenței institutorului din localitate, care nu a fost capabil să adune nici un cursant, deși își primea în mod regulat subvenția de 90 de lei pe lună. Când a fost amenințat cu suspendarea subvenției, domnul Gogiman a reușit să strângă 8-12 elevi cu care să-și țină orele²¹.

¹³ Max Peyfuss, *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei*, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 78.

¹⁴ *Operele lui Spiru Haret...*, p. 77.

¹⁵ *Ibidem*, p. 156.

¹⁶ "Conservatorul", an I, nr. 188, 9 aug. 1901, p. 1.

¹⁷ *Operele lui Spiru Haret...*, p. 104.

¹⁸ "Conservatorul", an I, nr. 166, 12 iul. 1901, p. 1.

¹⁹ "Voința Națională", an XVIII, nr. 4838, 12 apr. 1901, p. 1.

²⁰ Administrația școlilor și bisericilor române din Turcia către MIPC, Bitolia, 15 martie 1903, în ANRDAIC, fond MIPC, dosar 397/1903, f. 94.

²¹ *Ibidem*, f. 99.

Problemele cu care se confrunta procesul de recunoaștere a drepturilor românilor de la Pind erau, așadar, multiple și complexe. Pe de o parte, autoritățile de la București făceau eforturi bugetare pentru susținerea acțiunilor culturale din Macedonia, dar nu aveau o strategie pe termen lung pentru organizarea acestor activități educative, nu dispuneau de suficiente mijloace de control în teritoriu, iar comunicarea între liderii macedo-românilor și oficialii români era, de multe ori, deficitară. Pe de altă parte, comunitatea aromână era divizată în tabăra „grecomanilor” și cea a „românilor adevărați”²², criteriile culturale la care s-au adăugat motive de ordin financiar sau dispute personale.

După aproape jumătate de secol de eforturi, situația în care se afla organizarea ecleziastică și învățământul românesc din Macedonia a fost surprinsă în mod fidel în expunerea de motive, asupra proiectului de buget pe 1903-1904, întocmit de Administrația școlilor și bisericilor române din Turcia. Astfel, cei 335.000 lei alocați acestui domeniu erau împărțiți după cum urmează: 95.263 lei pentru personalul învățământului primar din Turcia, ce cuprindea 161 de institutori și institutoare, care activau în 84 de școli, 11.100 lei pentru personalul învățământului primar din Bulgaria, alcătuit din 17 institutori și institutoare, în 3 școli, 17.690 lei pentru personalul bisericesc din Turcia, compus din 53 de preoți și „cântăreți”, fără a dispune, însă, de nici o biserică și 84.051 lei pentru personalul învățământului secundar din Turcia, alcătuit din 75 profesori, care predau în 4 școli. La acestea se adăugau 3.814 lei pentru cei 12 pensionari ai sistemului educațional, 12.457 lei pentru chiriile și materialul necesar învățământului primar din Turcia, 50.202 lei pentru aceleași nevoi destinate învățământului secundar, 7.301 lei reprezentând valoarea burselor acordate celor 27 de studenți din România și Turcia, 17.780 lei pentru cele patru persoane din Administrația școlilor și bisericilor, plus pensia lui Apostol Mărgărit, 10.000 lei – subvenția Institutului Weigand (Lipsca), 3.000 lei comision pentru sumele expediate în străinătate și 14.950 lei fond pentru deschiderea de credite extraordinare și suplimentare²³. Analiza cifrelor de mai sus indică existența aceleiași situații anacronice, ca și până în 1901. Spre exemplu, statul român întreținea, cu sume considerabile, 54 de preoți și „cântăreți”, fără a dispune, însă, de nici o biserică. Ei își săvârșeau slujbele religioase în biserici grecești și doar o dată sau de două ori pe lună în localitățile în care preoții le permiteau accesul. O altă deficiență în repartizarea fondurilor era alocarea unor sume prea mari membrilor Administrației școlilor și bisericilor, instituție compusă doar din patru persoane, comparativ cu banii destinați cheltuielilor și materialelor necesare învățământului primar și cu salariile profesorilor și a institutorilor. În cuprinsul expunerii de motive am întâlnit și alte cazuri de disfuncționalitate a sistemului educativ românesc, imputabile atât autorităților centrale, cât și reprezentanților în teritoriu. De exemplu, la Duratzo, școala românească nu avea nici un elev din cauza concurenței austriece și italiene. Reprezentanții celor două state ofereau școlarilor bani, haine și le asigurau hrana, iar „românii văzând că lucrurile merg așa au devenit foarte pretențioși și își întorc privirea spre acela care le oferă mai mult”²⁴. O situație similară era constatată la Bitolia, unde „sunt multe cazuri de părinți români care

²² Cei doi termeni sunt des întâlniți în literatura și în presa vremii, ei făcând referire la două grupuri din interiorul comunității macedo-române. „Grecomanii” era cei care studiaseră la școlile cu predare în limba elenă, participau la ceremoniile religioase din bisericile grecești și aveau sentimente filoclene, iar „românii adevărați” erau cei care susțineau propaganda română.

²³ Administrația școlilor și bisericilor române din Turcia către MIPC, Bitolia, 8 martie 1903, în ANRDAIC, fond MIPC, dosar 398/1903, f. 52r.

²⁴ *Ibidem*, f. 55r.

trimit pe un copil la școala greacă, pe altul la cea sârbească și pe altul la cea română pentru a-i avea pe toți bursieri”²⁵. Aceste două cazuri, ce nu erau singulare, demonstrează că cei care se ocupau de administrarea problemelor românești din Balcani nu cunoșteau realitățile din teritoriu. Populația simplă din satele Pindului avea mai puțină nevoie de lozinci și promisiuni și mai degrabă de ajutoare materiale. Această categorie nu trebuie culpabilizată în nici un fel, deoarece era dificil să-și păstreze sentimentele naționale dacă autoritățile nu îi sprijineau. Aceste autorități trebuiau totodată să conștientizeze că eficientizarea propagandei române în Macedonia se făcea prin completarea apelului la valorile comune, coagulante, cu motivația financiară. Tot ca expresie a lipsei de strategie în domeniul educației, trebuie adusă și constatarea, referitoare la liceul din Bitolia, făcută în aceeași expunere de motive. Raportorii scriau, în documentul trimis MIPC, că „am dat atențiune deosebită predării limbii turce pentru că absolvenții liceului nostru nu cunosc mai deloc această limbă, care singură e în stare a le deschide calea spre funcțiunile din Imperiul Turcesc”²⁶. Ce s-ar mai putea adăuga după toate acestea, dacă ne gândim că ele se petrec la jumătate de veac de la debutul „propagandei române” în Macedonia? Nu ne rămâne decât să credem că optimismul exprimat de Ion Arginteanu în prima monografie dedicată comunității aromâne era împărtășit atât de autoritățile de la București, cât și din Macedonia: „Astăzi națiunea românească din Turcia se bucură de tot mai puține drepturi ca Grecii și Slavii. Totuși viitorul lor este asigurat. Un popor care și-a conservat individualitatea sa etnică 1300 de ani, prin cultură străină, va putea trăi în viitor cel puțin de două ori pe atât, prin cultura națională”²⁷.

Intențiile cabinetului liberal condus de D. A. Sturdza au fost “în sine” de apreciat. Măsurile luate între 1901-1904 au avut ca principale obiective eficientizarea mișcării culturale românești din Macedonia și controlul mai riguros al utilizării fondurilor bugetare. Cu toate acestea, strategia financiară, de politică externă și națională elaborată de guvernul liberal nu a obținut rezultatele scontate. Cauzele eșecului au stat în vena-litatea funcționarilor statului de la nivel central și local, care administrau banii destinați aromânilor și în neînțelegerile și rivalitățile dintre liderii comunității aromâne. La acestea s-a adăugat divizarea etniei române sud-dunărene în grupuri de interese politico-financiare, atât la vârful societății, cât și la baza ei, fapt ce a făcut inaplicabilă inițiativa guvernului de reglementare a situației. Problemele cu care se confruntau aromânii erau, după cum am putut observa, mult mai complexe și ele țineau de un întreg sistem politic și educațional. Or, în aceste condiții, misiunea pe care trebuia să și-o asume PNL era aceea de restructurare a raporturilor “centru-teritoriu” și de concepere a unei strategii pe termen lung, prin care comunitatea aromână să fie sprijinită. Măsurile conjuncturale s-au dovedit ineficiente deoarece ele nu reformau sistemul, ci doar îl ajustau și din acest punct de vedere inițiativa liberalilor în timpul guvernării 1901-1904 nu a avut efectul propus inițial.

²⁵ *Ibidem*, f. 63v.

²⁶ *Ibidem*, f. 65v.

²⁷ Ion Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din cele mai vechi timpuri și până în zilele noastre*, București, Tipografia L'Indépendance Roumain, 1904, p. XV.

DESPRE NEOLIBERALISMUL ROMÂNESC. TEZE ȘI IDEI

Ion Agrigoroaiei

La sfârșitul primului război mondial, Partidul Național Liberal acorda – cum era firesc – o atenție specială refacerii țării și dezvoltării economice, ținând seama, pe de o parte, de însemnatele pierderi înregistrate în anii 1916-1918 și, pe de altă parte, de noile posibilități avute la dispoziție ca urmare a înfăptuirii Marii Uniri. În *Manifestul Partidului Național Liberal* publicat la sfârșitul lunii noiembrie 1918, după ce se insista asupra meritelor partidului în realizarea unirii tuturor românilor, se înfățișa un program de măsuri menit să realizeze: însănătoșirea vieții economice, o bună administrație, satisfacerea nevoilor școlii și bisericii, aplicarea votului obștesc și a exproprierii, dreapta dezlegare a chestiunii evreiești, îmbunătățirea situației lucrătorilor și funcționarilor etc. *Manifestul* se încheia cu afirmarea necesității de a continua și dezvolta opera începută: “Partidul Național Liberal are mulțumirea sufletească să constate că ideile pentru care a luptat el se recunosc azi de toți ca fiind condițiile de viață ale României Mari și pe temeiul credinței lui și cu hotărârea nestrămutată de a da dezlegarea cea mai largă democratică care se va mai ivi în organizarea și consolidarea unității naționale, el va sluji democrația României Mari de mâine cu aceeași grijă a binelui obștesc și cu aceeași luminată și caldă dragoste de neam care i-a îngăduit și în trecut să aibă o muncă atât de spornică pentru întemeierea, propășirea și mărirea Statului Român”¹. La 29 noiembrie/12 decembrie 1918 s-a format guvernul Ion I.C. Brătianu, inaugurându-se astfel ceea ce s-a numit apoi “decada brătienistă”, o perioadă dominată de guvernări liberale (însușind peste șapte ani) și guvernări averescane (aproape trei ani), proliberale în mare măsură. *Declarația* guvernului din 30 noiembrie 1918 preciza principalele obiective ce stăteau în fața sa². În planul politicii externe, guvernul, “răzămându-se pe tratatele încheiate cu Aliații, va lucra pentru deplina realizare a drepturilor neamului”; în interior, guvernul “va da o deosebită atenție chestiunilor de refacere și aprovizionare”, va acționa fără întârziere pentru desăvârșirea celor două reforme, votul obștesc și împroprietărirea sătenilor. “Totodată, în îndeplinirea misiunii sale și în opera de consolidare a unității naționale, guvernul va fi însuflețit de spiritul democratic manifestat cu căldură de românii de pretutindeni și va urmări înfăptuirea ideilor cuprinse în programul Partidului Național Liberal”.

Problemele programatice ale partidului au constituit subiectul unor ample dezbateri, a numeroase articole din presa partidului, a conferințelor ținute la Cercul de studii al partidului (ce și-a reluat activitatea la începutul anului 1919, după o întrerupere

¹ “Mișcarea”, 16 noiembrie 1918.

² Cornelia Ncagu, *Guvernul liberal Ion I.C. Brătianu (1918-1919). Politica internă*, Iași, Editura Cermi, 1998, p. 254.

de doi și jumătate), la Institutul Social Român, a unor intervenții în parlament, a unor lucrări de mai mare amploare etc.³ Conducerea partidului a urmărit să răspundă convingător, de pe poziții proprii, întrebărilor care preocupau opinia publică, largi categorii sociale, confruntate cu numeroase greutăți la sfârșitul unui război îndelungat, să-și refacă și consolideze influența în concurența politică, mult mai puternică după acordarea votului universal și înființarea noilor partide politice.

Nu ne propunem aici o analiză a conținutului documentelor programatice elaborate după război; încercăm numai să relevăm modul în care Partidul Național Liberal și-a propus – și a reușit în mare măsură – să-și adapteze programul la realitățile în schimbare și să ofere soluții menite să contribuie substanțial, într-un ritm rapid și sub semnul neoliberalismului, la refacerea și dezvoltarea economiei naționale.

În mai multe rânduri, reprezentanții partidului insistau asupra ideilor care stăteau la baza documentelor programatice: ordinea, progresul realizat numai pe calea reformelor, democrația bazată pe înfrățirea socială. “Idealul nostru politic – preciza deputatul liberal I.N. Micescu – a fost totdeauna să realizăm ordinea prin libertate și progresul prin democrație. Propășirea națională, progresul și interesul națiunii întregi a fost preocuparea noastră constantă și progresul, d-lor, nu ne-a apărut decât ca o ordine care se îmbunătățește”⁴. Se insistă pe aceste elemente și cu preocuparea de a se detașa de partidele intrate atunci în viața politică, cu programe considerate populiste, demagogice.

În februarie 1923, în cadrul expunerii făcute la Institutul Social Român, I.G. Duca se va ridica împotriva principiului luptei de clasă și se pronunța pentru realizarea progresului prin *ordine, democrație, naționalism, armonie socială*, pentru “progresul sub toate formele, în cadrul însă al concepției proprietății individuale”⁵. Acest principiu de bază, al respectării și apărării proprietății individuale (declarate *sacra și inviolabilă* în Constituția din 1866), cunoscută, însă, între timp o adaptare la cerințele vremii, ținându-se seama și de *funcția socială* a proprietății. Răspunzând unor astfel de cerințe, prevederile programatice suferiseră, în decurs de un deceniu, modificări semnificative.

Manifestul-program al partidului din ianuarie 1911 afirma, cu toată tăria, că trebuie “să dezhădăcinăm ideea greșită și primejdioasă [...] că statul poate și trebuie să fie distribuitorul direct și etern al pământului” și promitea “marii agriculturi tot sprijinul nostru pentru dezvoltare”. În condiții de care nu ne ocupăm aici⁶, în septembrie 1913 Ion I.C. Brătianu s-a pronunțat, prin scrisoarea-manifest, pentru o exproprieră parțială a marii proprietăți, iar Congresul din octombrie o include în programul partidului, sub forma exproprierii parțiale a moșiilor de peste 1.000 ha în vederea împrumutării țăranilor; în iunie 1917 se modifică Constituția, introducându-se exproprieră pentru cauză de utilitate națională în întregime a unor terenuri și a 2 milioane ha din marile proprietăți particulare; în decembrie 1918, guvernul liberal cu I.G. Duca, la Ministerul

³ Profesorul universitar Dimitrie Drăghicescu a publicat, în 1921 și 1922, cele două cărți: *Evoluția ideilor liberale* și, respectiv, *Partide politice și clase sociale*; capitole din acestea constituiesc teme ale unor conferințe la Cercul de studii și ale unor articole din presa partidului. În 1923 a fost editat *Istoricul Partidului Național Liberal de la 1848 până astăzi*.

⁴ *Dezbaterile parlamentare. Adunarea Deputaților*, ședința din 27 decembrie 1919, în “Monitorul Oficial”, partea a III-a, nr. 22, 22 ianuarie 1922, p. 297.

⁵ I.G. Duca, *Doctrina liberală*, în *Doctrinile partidelor politice*, București, 1924, p. 103-105. P.N.L. respingea de plano ideile comuniste, numai că, mai adesea se urmărea atacarea Partidului Țărănesc, aflat în opoziție. La Ion Mihalache (și lucrurile erau prezentate deformat de liberali), *lupta de clasă* avea cu totul alt conținut și finalitate în raport cu extremismul de stânga.

⁶ Vezi, pe larg, Ion Agrigoroaiei, *România interbelică*, Iași, Editura Universității “Al. I. Cuza”, 2002, p. 76 și urm.

Agriculturii, adoptă decretul-legi de expropriere, cu prevederi mult mai largi decât cele din preajma războiului. Un anumit raport între caracterul inviolabil al proprietății și funcția sa socială trebuia să stea la baza echilibrului social. Reforma agrară reprezenta – insistă același deputat, Micescu – “tipul reformei cu care am ilustrat tendința noastră (a liberalilor – n.s., I.A.) de a realiza cât mai mult armonia socială, restabilind respectul proprietății [...]. Extremele trebuiau apropiate. Proprietatea mare era condamnată, dacă nu înțelegea pericolul care o amenința, să nu mai inspire respectul unui drept, ci ura unui privilegiu, pentru că amenința să devină, dintr-un instrument de producție, un monopol”.

D. Drăghicescu se pronunța pentru extinderea exproprierii din agricultură și în industrie, utilizând chiar termenul de exproprieri forțate. Era adeptul unei “concepții a proprietății cât mai largă” și cât se poate de relativă, care să permită “intervenția puternică, adâncă” a statului. El cerea și introducerea impozitului progresiv pe venit și desființarea treptată a moștenirilor⁷. Desigur, aceste idei nu puteau fi incluse în programul de guvernare, dar sunt semnificative pentru dezbaterile din epocă referitoare la statutul proprietății în noul context social-economic și politic.

Problema proprietății a fost dezbătută în cadrul unor prelegeri din seria organizată de Institutul Social Român pe marginea viitoarei Constituții a României, prelegeri susținute și de exponenți ai neoliberalismului fără ca aceștia să fie membri ai Partidului Național Liberal sau ai vreunui partid politic. Mihail Manoilescu, atunci membru al Partidului Poporului, în prelegerea susținută la 26 februarie 1922, *Politica economică de stat și Constituția*, se pronunța împotriva menținerii textului integral al art. 19 din proiectul de Constituție adus de guvern (devenit art. 17 în Constituția adoptată), text care se referea la inviolabilitatea proprietății. “Acest lucru nu se poate menține – declara cunoscutul economist – pentru că, atât acum, cât și în viitor, vor fi fatale, într-o anumită măsură, și rechiziționările care se fac zilnic, adică exproprierile parțiale de bunuri mobile [...], și, în sfârșit, atâtea alte măsuri care fatal se iau și se vor lua pe baza legilor ordinare sau chiar prin simple ordonanțe, măsuri care ajung să facă din articolul solemn al inviolabilității proprietății aproape o parodie”. Manoilescu propunea următorul text: “Proprietatea este o funcțiune socială și este apărută de lege, ca atare”, recunoscând că este o formulare “extrem de delicată și de novatoare. Ea lasă însă să se întrevadă toate perspectivele de aplicație practică care rezultă din recunoașterea principiului alienabilității proprietății în folosul interesului social și rupe vâlul ipocriziei de care nu voim parcă să ne degajăm la vreme”. Manoilescu cerea să se prevadă în Constituție, “cel puțin câteva cazuri de expropriere, lăsând poarta deschisă pentru celelalte”, care “ar permite creșterea diferitelor ramuri principale ale economiei naționale, cum ar fi industria”⁸. Trebuie precizat că, în toate aceste dezbateri care au angajat oamenii politici, economiști, juriști etc., termenul de exproprieri nu era înțeles deloc ca o confiscare; exproprieria urma să se realizeze în anumite condiții, printr-o prealabilă despăgubire.

În același cadru oferit de Institutul Social Român, Alexandru Costin, magistrat la Tribunalul Ilfov, a avut în vedere *Concepțiile actuale ale proprietății și Constituția*, prelegere susținută la 2 aprilie 1922⁹. Problema proprietății – se preciza de la începutul prelegerii – a dobândit, ca urmare a prefacerilor produse de războiul mondial, o consi-

⁷ D. Drăghici, *Evoluția ideilor liberale...*, p. 31-32; idem, *Partide politice...*, p. 82.

⁸ *Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor*, București, Editura Humanitas, 1990, p. 245-247. În 1920, în calitate de director în Ministerul Industriei și Comerțului, M. Manoilescu, întocmesc un “proiect de lege pentru exproprieri în folosul întreprinderilor industriale”. Așa cum s-a expropriat marca proprietate, “tot așa în folosul unui stabiliment industrial, care reprezintă o utilitate socială superioară, s-ar putea expropria proprietățile învecinate, care ar jena libera lui dezvoltare” (*ibidem*, p. 247).

⁹ *Ibidem*, p. 356-380.

derabilă importanță, “nu numai din punctul de vedere al discuțiilor de ordin teoretic, ci mai ales din acela al înfăptuirilor practice”. Este necesar un cadru legislativ care “să nu împiedice progresul și armonizarea elementelor sociale”. De aceea, Constituția trebuie să cuprindă numai norme principiale, “sub formă de cadre largi, în care să se orânduiască legile speciale și de amănunt”. Respingând poziția doctrinei socialiste în această chestiune, conferențiarul sublinia “că astăzi nu se mai poate contesta caracterul de *funcțiune socială*, atribuit proprietății”, care constă în “a mări averea generală socială”, în valorificarea proprietății spre a contribui la creșterea valorii bogăției sociale. “Departate a aduce vreo atingere dreptului de proprietate individuală, această concepție de funcție, dimpotrivă, constituie cea mai bună justificare a acestui drept individual [...], pentru că ea scoate la iveală utilitatea procurată societății, prin respectarea proprietății particulare”. Proprietatea nu creează numai drepturi, ci și o obligație față de colectivitate, iar interesul particular nu poate fi servit decât în măsura în care este servit interesul social. Principiul exproprierii pentru cauză de utilitate publică cuprinde și “dispoziția ca indemnizarea să fie *justă și prealabilă*”, cu obligația de a se proceda pe cale judecătorească, respectându-se garanția averii particularului. Constatând că subsolul și spațiul atmosferic sunt bunuri de domeniul public, “adică nesusceptibile de apropiatie individuală, va urma că nu se cuvine nici o despăgubire proprietarilor imobiliari pentru restrângerea dreptului lor de proprietate”. În felul acesta se recunoaște implicit dreptul statului asupra zăcămintelor miniere. Socotind că aceste cuvinte, *sacră și inviolabilă*, “trebuie șterse din viitoarea Constituție, întrucât nu mai corespund ideilor și cerințelor vremii”, Alexandru Costin sublinia că legea fundamentală nu poate fi numai o înșiruire a drepturilor individuale și nici a celor recunoscute statului “ci o justă echilibrare a interesului individului cu interesele colective ale societății”, “o sinteză a nevoilor și a convingerilor sociale colective”. El propunea o formulare a articolului respectiv din proiectul de Constituție, care să conțină garantarea proprietății, posibilitatea exproprierii numai pentru cauză de utilitate publică, pe cale judecătorească, după o dreaptă și prealabilă despăgubire; să prevadă că zăcămintele miniere, apele, forța lor motrice și dreptul de irigație, precum și căile de comunicație fac parte din domeniul public, cu rezerva despăgubirii drepturilor câștigate.

Constituția, promulgată la 28 martie și publicată în “Monitorul Oficial” din 29 martie 1923, prevedea la art. 17: “Proprietatea de orice natură, precum și creanțele asupra statului sunt garantate [...]. Nimeni nu poate fi expropriat decât pentru cauză de utilitate publică și după o dreaptă și prealabilă despăgubire stabilită de justiție. O lege specială va determina cazurile de utilitate publică, procedura și modul exproprierii”. Față de propunerea ca bogățiile subsolului și căile de comunicație să facă parte din domeniul public, art. 19 și, respectiv, art. 20 le stabilește un regim diferit, vădind anumite interese speciale ale partidului de guvernământ pentru prima categorie de bunuri. La art. 19 se prevedea că “zăcămintele miniere, precum și bogățiile de orice natură ale subsolului sunt proprietatea statului” (cu câteva excepții nesemnificative), iar la art. 20: “Căile de comunicație, spațiul atmosferic și apele navigabile și flotabile sunt de domeniul public. Sunt bunuri publice apele ce pot produce forță motrice și acele ce pot fi folosite în interes obștesc”. Se prevedea “că se va ține seamă de drepturile câștigate, întrucât ele corespund unei valorificări a subsolului” (art. 19) și că “drepturile câștigate se vor respecta sau se vor răscumpăra prin expropriere pentru caz de utilitate publică” (art. 20), după cum la cele trei articole (17, 19 și 20) se preciza că legi speciale vor determina cauzele, procedurile, condițiile de exploatare, despăgubirile cuvenite etc.¹⁰

¹⁰ *Ibidem*, p. 613-614.

Ștefan Zeletin, unul din principalii exegeți ai burgheziei române și gânditori ai neoliberalismului, fără a fi membru al Partidului Național Liberal¹¹, aprecia Constituția din 1923 ca fiind “documentul oficial de naștere a neoliberalismului român”, un act istoric care, pentru întâia oară, pleacă de la următoarele puncte de vedere, ce “alcătuiesc esența noului liberalism”: a) intervenția puterii de stat și b) concepția libertăților individuale ca “funcții sociale”. Pentru el, noua Constituție reprezenta “cel mai revoluționar act din istoria politică” de la “tratatul din Adrianopol și până astăzi”. Tratatul inaugura era nouă a liberalismului, “Constituția plămădită în anul 1923 indică transformarea liberalismului în forma sa opusă: aceea a neoliberalismului”¹². În fond, nu era o formă opusă vechiului liberalism, ci o adaptare a acestuia la noile condiții de după Marea Unire, atunci când societatea românească intra într-o nouă etapă a evoluției sale istorice, etapă întreruptă brutal de evenimentele de la începutul celui de al doilea război mondial.

Cum era și firesc, Partidul Național Liberal acorda în documentele sale programatice o atenție deosebită refacerii și dezvoltării economice¹³. La capitolul *Politica economică* din programul adoptat la Congresul din 27 noiembrie 1921, se sublinia că acest partid concepea “dezvoltarea bogățiilor țării în primul rând prin munca, inițiativa și capitalurile românești”, pentru a asigura neatârnamarea economică a României. Nu se urmărea (nici nu se putea, adăugăm noi) înlăturarea capitalului străin, dar nu se puteau admite “legături de asuprire sau de acaparare primejdioase suveranității naționale, care ar lăsa poporul român sărac într-una din cele mai binecuvântate țări ale Europei. Conlucrarea noastră cu străinătatea trebuie să fie întemeiată pe acordul intereselor respective, pe comuna încredere și pe convenita remunerare a muncii și a priceperii fiecăruia, sub preocuparea stăpânitoare a intereselor obștești și ale economiei naționale române”¹⁴.

Ministrul de Externe, I.G. Duca, desemnat – credem, nu întâmplător – de Partidul Național Liberal să conferențeze la Institutul Social Român în ciclul *Doctrinile partidelor politice*, s-a referit, la 15 februarie 1923, în *Doctrina liberală* (în fond, neoliberală) și la politica economică. “Prin naționalism, liberalismul nu crede posibil progresul decât întemeiat pe dezvoltarea forțelor naționale. Fiecare națiune este un tot, fiecare națiune a ieșit din frământările sale istorice, cu însușirile, cu scăderile, cu trăsăturile ei caracteristice”. Doctrina liberală respinge manifestările violente ale naționalismului exclusivist, ca un fenomen morbid, și totodată se opune internaționalismului, care nesocotește însușirile specifice fiecărei națiuni. Naționalismul economic promovat de liberalism nu este “decât un instinct de conservare”, pentru “a împiedica cotropirea ei de către elemente superioare prin puterea sau prin organizarea lor”. Se aprecia că în România întregită capitalul autohton avea posibilități sporite ca să limiteze penetrația capitalului străin, în cadrul unei politici chibzuite¹⁵. “Naționalismul astfel înțeles – continua I.G.

¹¹ În anul în care îi apărea *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române* (1927) s-a înscris în Partidul Poporului.

¹² Ștefan Zeletin, *Neoliberalismul...*, ediția a III-a îngrijită de C.D. Zeletin, București, 1992, p. 96-97.

¹³ I. Agrigoroaici, *op. cit.*, p. 134 și urm.

¹⁴ Vezi și Gheorghe Sbârnă, *Partidele politice din România 1918-1940. Programe și orientări doctrinare*, București, Editura Sylvi, 2001, p. 59.

¹⁵ Trebuie de subliniat că această atitudine era adoptată în condițiile în care capitalul străin (nu punem aici în discuție contribuția acestuia la dezvoltarea industrial-financiară a României moderne) deținea în continuare preponderența în unele ramuri ale economiei românești. După unele date, în industria marcată, ponderea capitalului străin era, în anii dinaintea războiului, de peste 80%, scăzând la 70% în 1929; în industria petrolului, capitalul străin deținea aproximativ 95% în 1913 și circa 91% în 1921 (Gh. Platon, V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian, I. Agrigoroaici, *Cum s-a înfăptuit România modernă*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1993, p. 328).

Duca – nu exclude colaborarea cu străinătatea. Dimpotrivă, el o reclamă ca o nevoie și ca un stimulent [...]. Naționalismul economic știe că ziduri chinezești nu se pot înălța, că infiltrația capitalurilor străine e fatală și necesară, dar vrea să găsească formule de armonizare care să înlăture acapararea unora și sugrumarea celorlalți; întâi, fiindcă progres fără neatârnare nu se poate și, în al doilea rând, fiindcă neatârnarea politică fără neatârnare economică iarăși nu se poate. Liberalismul îmbrățișează deopotrivă toate aceste forme de naționalism”¹⁶. Formulările lui I.G. Duca exprimau foarte bine ceea ce înțelegeau efectiv liberalii prin politica “prin noi înșine”, adică o colaborare condiționată, dar și elastică în același timp, cu capitalul străin¹⁷.

Problema capitalului prezenta o importanță deosebită în opera de refacere și dezvoltare. Deși Partidul Național Liberal deținea sau controla poziții puternice (la nivelul țării noastre) în finanțe și industrie, Vintilă Brătianu a exagerat mult, imediat după război, posibilitățile și disponibilitățile interne de capital, vorbind în 1919 de alimentarea capitalurilor “mai întâi din îndreptarea bine chibzuită a actualului surplus de numerar” și chiar de belșugul de numerar pe care războiul l-a lăsat”¹⁸. Criza financiară a fost foarte puternică, iar “belșugul de numerar” era expresia inflației, a deprecierei leului în condițiile circulației monetare multiple din primii ani postbelici (leul “românesc”, leul “de ocupație”, coroane, ruble de două feluri etc.) și nu al unor activități lucrative. Lipsa tezaurului a contribuit, mai mult decât se știe astăzi, la sporirea dificultăților financiare de după război. S-a apreciat, într-o lucrare apărută în 1934, că existența în țară a stocului de aur al Băncii Naționale, depozitat la Moscova și confiscat de autoritățile bolșevice, ar fi putut conduce la realizarea stabilizării monetare fără concursul finanței străine¹⁹. Liberalii au preconizat investirea în industrie a sumelor pe care marii proprietari expropriați urmau să le obțină în urma aplicării reformei agrare. Vintilă Brătianu se referea “la cele trei miliarde de lei, pe care exproprierea pământului le va da marilor cultivatori”, care “să fie îndrumate spre această ramură de activitate, pentru a nu lăsa ca foștii proprietari să fie transformați în rentieri neproductivi pentru economia națională”²⁰. Numai o parte din capitalul provenit din expropriere a rămas în țară, și este greu de apreciat cât a mers în industrie²¹, ținând seama și de dobândirea lui în rate, în condițiile inflației din anii '20.

¹⁶ I.G. Duca, *Doctrina liberală*, în *Doctrinile partidelor politice*, ediție îngrijită și note de Petre Dan, București, Editura Garamond, s.a., p. 146-147.

¹⁷ S-a afirmat cu tărie, imediat după război, în presa partidului: Opera de consolidare a noii României nu se poate înfăptui “decât prin noi înșine și prin încrederea completă și în dreptatea cauzei noastre și în temeiurile însuși ale poporului român” (*După doi ani de război. Roadele politicii române*, în “Democrația”, nr. 1, februarie 1919, p. 17); “Noi am susținut necontestat că, atât consolidarea noastră financiară și economică, cât și întreaga operă de refacere sunt chestiuni interne, care trebuie rezolvate prin propriile noastre puteri” (*Prin puterile noastre*, în “Viitorul”, 5 mai 1921). Vintilă Brătianu, care a avut un rol remarcabil în formularea teoriei și în practica neoliberalismului, stabilca ca un imperativ “nevoia de a trăi în primul rând și sub toate formele prin noi înșine și de a nu lua dinafară decât ceea ce nu poate da energia și destoinicia poporului român, îndrumată și pusă în valoare la maximum ci” (*Economia națională a României Mari*, în “Democrația”, nr. 4-5, mai 1919, p. 195). Fără a fi membru al P.N.L., N. Titulescu afirma: “Politica «prin noi înșine», pe care mulți ar voi să o ridiculizeze, este, după mine, singura politică rodnică pentru țara noastră. Aceasta nu este un zid chinezesc, doar o reală stăpânire de către noi a destinului nostru” (“Viitorul”, 16 iunie 1926).

¹⁸ Vintilă Brătianu, *op. cit.*, p. 200; idem, *Problemele ce se pun pentru unificarea și consolidarea României Mari*, în “Democrația”, nr. 1, februarie 1919, p. 22.

¹⁹ Mihail Gr. Romașcanu, *Tezaurul român de la Moscova*; trimiterea este la ediția a II-a, București, Editura Globus, 1994, p. 121-122.

²⁰ Vintilă Brătianu, *Problemele ce se pun...*, p. 27-28.

²¹ Dumitru Șandru, *Prejurile de expropriere și împroprietărire în legile agrare din 1918-1921*, în “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» din Iași”, t. VII, 1970, p. 221.

În sfârșit, o altă sursă de capital trebuia să fie de natură externă, mizându-se pe despăgubirile de război, pe reparațiile ce ar fi de primit cu sprijinul aliaților. În această chestiune discutată în mai multe etape, România nu a primit decât o mică parte din sumele – și așa destul de modeste – fixate în cadrul conferințelor internaționale postbelice²². Oricum, liberalii au exagerat atunci posibilitățile de capital, iar anumite speranțe nu s-au dovedit fondate²³. În 1927, în fața unor realități evidente, noul guvern Ion I.C. Brătianu pune în continuare accent pe rolul factorului intern, dar utilizează un limbaj mult mai moderat în poziția față de capitalul străin²⁴. Devenise clar că, cel puțin în operația de stabilizare monetară, era necesară participarea capitalului străin, sub forma unui împrumut încheiat de statul român.

Documentele programatice, declarațiile, conferințele frunțașilor liberali rezervau un spațiu larg locului industriei în viitoarea dezvoltare economică a țării, considerând – cei mai mulți dintre ei – că agricultura va deține, în continuare, un rol preponderent²⁵. “Exclusiv stat agricol până ieri (apreciere exagerată – n.ns., I.A.) – arăta Vintilă Brătianu în amintita expunere de la Cercul de studii sociale al partidului, din februarie 1919 – România va rămâne și în viitor, prin bogatele câmpii ale Dunării, Tisei, Moldovei, țară agricolă de prim ordin [...]. Dar condițiile și nevoile ce se vestesc, materiile prime ale noilor regiuni, îndeosebi ale Ardealului și în parte ale Banatului, pământul lor, în general mai puțin propriu agriculturii, vor da statului mărit un caracter industrial bine hotărât, pe care nu l-a avut până azi”²⁶. Tot el sublinia importanța surselor de energie în procesul dezvoltării și modernizării economiei naționale, prin punerea în valoare a energiei apelor, a gazului metan, cărbunilor și petrolului, într-un plan național de electrificare²⁷. “Bine folosită, avem energia disponibilă care poate însuti forța și pricepera poporului român [...]. În același timp, România Mare, cu materiile prime de care dispune în hotarele sale, este una din țările care poate mai lesne să-și satisfacă singură propriile ei nevoi; ea este deci chemată să-și dezvolte de aici înainte o industrie puternică”²⁸.

Partidul Național Liberal a insistat pe necesitatea creșterii rolului statului în viața economică, creștere ce constituie, apreciem noi, o teză de bază a neoliberalismului. În același articol din “Viitorul”, Vintilă Brătianu sublinia: “Căderile de apă, prin transportul la distanță pe cale electrică, interesează politica de stat a factorilor de energie, ca și petrolul, gazul metan și cărbunele”. S-a apreciat, că numai statul poate asigura investițiile corespunzătoare, respingându-se astfel ideea concesionării lucrărilor

²² Emilian Bold, *De la Versailles la Lausanne 1919-1932*, Iași, Editura Junimea, 1976, p. 196 și urm.

²³ Dumitru Șandru, *Partidul Național Liberal în perioada interbelică și a celui de al doilea război mondial*, în *Istoria Partidului Național Liberal*, coordonator Șerban Rădulescu-Zoner, București, Editura All, 2000, p. 213-214.

²⁴ În iunie 1927, la câteva zile după formarea guvernului liberal, a fost lansat *Manifestul program*, care afirma în această chestiune: “Credincios politiciii de apărare a bogățiilor țării și de punerea lor în valoare prin participarea cuvenită a muncii și capitalului românesc, P.N.L. va continua opera de îndrumare și de întărire a economiei naționale, pe temeiul acestor principii sănătoase. În cazul unei politici de colaborare, el va fi fericit să vadă capitalurile străine venind să ajute la dezvoltarea țării” (*Către țară. Manifestul program al P.N.L.*, în “Viitorul”, 26 iunie 1927).

²⁵ D. Drăghicescu aprecia că, printr-o valorificare superioară a bogățiilor subsolului, a produselor agriculturii și silviculturii, “se poate prevedea o dezvoltare industrială de așa natură și cu repeziciune că, în treizeci până la patruzeci de ani, ar putea depăși și clipa agricultura” (*Partide politice ...*, p. 105).

²⁶ Vintilă Brătianu, *Problemele ce se pun ...*, p. 26-27. La scurt timp, întărea această idee: Condițiile naționale ale României “îi îngăduie dezvoltarea unei agriculturi în toate ramurile sale, crearea tuturor industriilor de bază care dau unui stat caracterul său industrial” (idem, *Economia națională ...*, p. 195).

²⁷ *Ibidem*, p. 198.

²⁸ Idem, *Regimul apelor și sistematizarea energiei naționale*, în “Viitorul”, 4 iunie 1921.

respective unor firme particulare. Un program al politicii de stat trebuia să asigure electrificarea generală a țării, "în conformitate cu politica sa generală pentru păstrarea neatârării economice"²⁹. În *Programul* partidului din noiembrie 1921 se prevedea, în capitolul *Chestiunea financiară*, reorganizarea Băncii Naționale a României, pentru ca viitorul său statut "să dea statului o mai largă participare la capitalul și la beneficiile ei". Se urmărea, totodată, o consolidare a pozițiilor însemnate deținute de Partidul Național Liberal la principala instituție financiar-bancară a țării. Intervenția statului – preciza I.G. Duca la Institutul Social Român – trebuia să asigure echilibrul social în noile condiții: "Intervenționismul a izvorât astfel din complexitatea economică modernă, nu numai ca o condiție a progresului, ci ca un mijloc de înlăturarea a ciocnirilor violente, deci a anarhiei"³⁰.

În concepția liberalilor, statul avea la dispoziție și sumele necesare și posibilitatea realizării unor reforme profunde, precum exproprierea la sate, naționalizarea unor importante întreprinderi și a subsolului etc., în cadrul oferit de Constituție din martie 1923 și de legislația inițiată de propriile guverne, sub semnul politicii "prin noi înșine"³¹. Teze și idei ale acestei politici au fost formulate la începutul secolului XX și completate, aprofundate, sistematizate după război și Marea Unire, în doctrina neoliberalismului. Cadrul legislativ și aplicarea acestuia s-au realizat prin opera guvernărilor liberale din perioada interbelică (în special, cele din 1922-1926 și 1934-1937)³², cu rezultate, împliniri și eșecuri, care comportă o dezbateră separată. În timpul acestor guvernări, statul a fost un instrument important în dirijarea politicii economice spre realizarea a ceea ce unii au numit "complexul industrial" la nivel național³³.

Politica "prin noi înșine" nu trebuie redusă numai la atitudinea față de capitalul străin; ea avea în vedere, așa cum s-a arătat, o anumită modernizare a economiei (cu accentul principal pe industrie și pe lumea orașului), prin valorificarea superioară a resurselor interne, dezvoltarea învățământului, a celui tehnic și comercial în special, modernizări în domeniul politicii culturale etc.³⁴. Această politică – proclamată și, în parte, realizată – era mai avansată, mai legată de promovarea necesităților obiective ale României, în raport cu cealaltă formulă, a "porților deschise". Mai puțin democratice în ordine social-politică (respectând regimul politic statuat prin Constituția din 1923), pozițiile ieșite din perimetrul Partidului Național Liberal erau superioare în planul de idei referitor la evoluția economică a societății românești; mai democratic în viața politică (prin Partidul Țărănesc și apoi prin Partidul Național Țărănesc), țărănismul se plasa în urma neoliberalismului în ce privește căile de urmat în dezvoltarea economică³⁵.

²⁹ "Viitorul", 5 mai 1921.

³⁰ I.G. Duca, *Doctrina liberală...*, p. 109.

³¹ Proiectul de Constituție – considera Șt. Zelczin – a fost alcătuit de pătura financiară, "după interesele ei specifice, adică interesele capitalului financiar. Și cum acesta e în prezent o îndoită forță, de producere și organizare, "Constituția proiectată are la temelie principiul intervenției forței de stat". Independența economică, naționalizarea capitalului și dezvoltarea industriei reprezentau, aprecia același autor, aspirații ale marii finanțe și totodată ale națiunii, și Constituția a fost croită în acest spirit astfel încât acestea să poată deveni "cât mai curând și cât mai în întregime o realitate". Această Constituție "e în realitate în strictă conformitate cu momentul istoric prin care trecem" (Șt. Zelczin, *op. cit.*, p. 145-146).

³² D. Șandru, *P.N.L. în perioada interbelică...*, p. 211.

³³ Mitiță Constantinescu, *Politică economică aplicată*, vol. 3, *Producție, muncă, comerț, credit*, București, Tiparul Românesc, 1943, *passim*.

³⁴ Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 412.

³⁵ Z. Ornea, *Țărănismul. Studiu sociologic*, București, Editura politică, 1969, p. 124-125.

În partea finală a prelegerii ținute la Institutul Social Român, I.G. Duca a insistat asupra transformărilor survenite în cadrul doctrinei liberale și care au permis Partidului Național Liberal să dețină, în continuare, un rol important în viața politică a țării³⁶. În unele țări, partidele purtătoare a doctrinei liberale au știut “să se adapteze nevoilor sociale, să urmărească neîncetatele prefaceri ale lumii moderne, să priceapă noile curente, să le atragă, să le îndrumeze” și în acest fel “au păstrat influența lor neștirbită și continuă să fie și azi factori determinanți ai vieții sociale”; în alte țări, nu au știut să facă această operă și acele partide liberale “s-au veștejit și lăncezesc”. Fruntașul liberal insistă asupra tezelor care reflectau progresele înregistrate de doctrina liberală și care exprimau, credem noi, intrarea în noua etapă, a neoliberalismului.

În domeniul proprietății, trecerea de la ideea proprietății sacre și inviolabile la formula proprietății funcțiune socială, “din care a ieșit exproprierea și naționalizarea subsolului [...], fără a trăda însă întru nimic prin aceasta ideea însăși de proprietate individuală care stă la temelia doctrinei sale”. În ce privește raportul dintre muncă și capital, liberalismul român a plecat de la concepția despărțirii intereselor capitalului și a muncii, pentru a ajunge “sub forma participării la beneficii, la nevoia inexorabilă a conciliațiunii și armonizării lor”. Această participare la beneficii a rămas mai mult un punct programatic, dar Partidul Național Liberal a acordat o atenție deosebită reglementării raporturilor de muncă și legislației muncii³⁷.

În materie de economie politică, “liberalismul român a plecat și el de la formula manchesteriană «laissez faire, laissez passer», spre a ajunge la intervenționismul care apără pe cel slab împotriva celui tare și care înclină capul trufaș al celui tare în fața interesului obștesc reprezentat de stat”. Libertatea absolută fusese o necesitate în vremurile de organizare economică a statelor, dar în condițiile în care viața modernă și raporturile internaționale au devenit tot mai complexe, “cu atât a trebuit să se țarmurească și forțele în joc, pentru ca, din îngrădirea și a unora și a altora, să se ajungă la posibilitatea dezvoltării normale a tuturor”. Intervenționismul a izvorât nu numai ca o condiție a progresului, ci și ca un mijloc de asigurare a ordinii sociale.

În materie socială, “liberalismul român a ajuns de la individualismul atotputernic la țarmurirea treptată și crescândă a individului în fața nevoilor de dreptate și de echilibrare generală”. Un partid liberal conștient de doctrina lui are datoria să restabilească echilibrul social, stabilind limite peste care drepturile omului nu se mai împacă cu nevoile obștești.

Față de obiecția că titulatura partidului nu se mai potrivește cu doctrina, I.G. Duca recunoștea că “există azi o antinomie între formulele liberalismului clasic și între cele ale liberalismului modern (neoliberalism – n.n.s., I.A.), deși aș putea să adaug că întrucât liberalismul e doctrina progresului nu prea vād cum progres ar putea să fie cu forme

³⁶ I.G. Duca, *Doctrina liberală...*, p. 106 și urm.; Gh. Sbărnă, *op. cit.*, p. 85 și urm.

³⁷ Problema muncitorească, în general, și participarea muncitorilor la beneficii, în special, au ocupat un loc important în documentele programatice ale P.N.L. Dincolo de unele aspecte apreciate în epocă ca populiste, este de remarcat interesul pentru soluționarea, într-un anumit cadru legislativ, a raporturilor dintre burghezia industrială și muncitorimea industrială (Vezi, pe larg, I. Agrigoroaici, *România interbelică...*, p. 133-134). S-a relevat că P.N.L. “nu a fost o formațiune care ar fi promovat o politică antipopulară, cum încercau să demonstreze nu numai comuniștii, ci și grupările politice din opoziție. Acest adevăr rezultă din faptul că el a fost autorul unor legi menite să protejeze acele categorii sociale care nu se bucuraseră, până la venirea guvernului liberal la cârma țării, de drepturile ce fuseseră deja cucerite de semenii lor din țările occidentale. Cele mai importante dintre acestea au avut în vedere ameliorarea condițiilor și a relațiilor de muncă” (D. Șandru, *P.N.L. în perioada interbelică...*, p. 220 și urm.; vezi și Tudor Rățoi, *Din modernizarea României interbelice. Legislația muncii*, Iași, Editura Anthros, 1998, *passim*).

intangibile. Dar, încă o dată, antinomia există. Libertatea nu e o rațiune destul de largă, destul de cuprinzătoare ca să îmbrățișeze tot ce reprezintă actuala doctrină liberală”. Această situație a determinat ca în unele țări, partidele liberale să-și schimbe denumirea. În România titulatura s-a păstrat și se va păstra fiindcă n-avem a roși de numele de liberal”.

Chestiunile luate de noi în discuție reprezintă o încercare de a sesiza valoarea și semnificația unor teze și idei ale neoliberalismului românesc, al cărui principal susținător în viața politică a fost Partidul Național Liberal. Raportarea la “vechiul” liberalism permite a se observa atât continuitatea, cât și “saltul” înregistrat în mod deosebit după primul război mondial și înfăptuirea României întregite. Constatările noastre parțiale se pot încadra într-o dezbatere largă, care să raporteze doctrina neoliberală la rezultatele obținute în politica economică aplicată, după cum plasarea neoliberalismului românesc în mișcarea de idei europeană i-ar stabili mai clar trăsăturile specifice.

IDENTITATEA LIBERALISMULUI ROMÂNESC INTERBELIC

Ovidiu Buruiană

În august 1938, filosoful Louis Rougier organiza la Paris o întâlnire a liberalilor europeni, plecând de la discuția cărții lui Walter Lippmann, *The Good Society*, apărută un an mai devreme și tradusă aproape imediat în Franța¹. Reuniunea, rămasă în istorie (după numele celui care a făcut-o posibilă) drept „colocviul Walter Lippmann”², a avut un rol esențial în redefinirea liberalismului în secolul XX, în plină „derivă etatistă a Occidentului” și după o perioadă de regres a acestui curent în plan internațional. Participarea nu a fost spectaculoasă, sub aspect numeric, deși semnificativă prin personalitățile (din domeniul economic mai ales) întâlnite în capitala Franței: francezii Robert Aron, Louis Baudin, Bernard Lavergne, Louis Rougier, Jacques Rueff sau Émile Mantoux, britanicii J. B. Condlife, Sir William Beveridge, Michael Polanyi (putând include printre ei și pe Friedrich August von Hayek, profesor în momentul respectiv la London School of Economics, cetățean britanic din 1930 și cu atât mai mult în 1938 după ce renunțase la cea austriacă/germană), neomarginaliștii vienezi Ludwig von Mises, Stefan Possony și Alfred Schultz, germanul A. Rustow care preda în acei ani la Institutul Turc al Științelor Sociale, fondat de Röpke la Istanbul, Wilhelm Röpke însuși, care activa însă la Geneva la Institutul de Înalte Studii Internaționale după ce părăsise Germania în 1933, spaniolul Castillejo, D. van Zeeland din Belgia, W. Lippmann și Hopeer din Statele Unite ale Americii, Heilperin (Polonia) ș.a. Deși referințele identitare sunt importante, apartenențele sunt susținute mai ales de școlile de gândire de la care acești liberali se revendică (franceză, britanică, germană, austriacă etc.) și mai puțin de perspectiva țărilor de origine.

La reuniunea din capitala Franței nu a fost prezent nici un liberal român. Mai mult, receptarea evenimentului în spațiul public românesc a lipsit. Nici un ecou nu răzbate în revistele teoretice sau în presa timpului, tot mai supuse contingentului politic. Contextul intern, cu instaurarea de către Regele Carol al II-lea a propriului regim de

---

¹ Walter Lippmann, *The Good Society*, New-York, 1937 (*La Cité Libre*, Paris, Librairie de Médecis, 1938, Édition M. Th. Génin).

² La Paris, în cadrul Colocviului, s-au formulat elementele unui nou corp de inspirație liberală (*Agenda*); programul, intitulat „neoliberal”, respingea intruziunea statului în economic, dar statua datorită statului de a reglementa din punct de vedere legislativ piața; el a structurat opoziția intelectuală față de totalitarismele acelor ani; pentru o analiză a acestui eveniment esențial al liberalismului din secolul XX, care pune problema unui Centru Internațional pentru renoașterea liberalismului, preluatul Societății Mont Pelerin din aprilie 1947 (cu von Hayek, von Mises și Milton Friedman), a se vedea Louis Baudin, *L'Aube d'un nouveau libéralisme*, Paris, Librairie de Médecis-Éditions M. Th. Génin, 1953; pentru spațiul românesc, Constantin Nica, *Opțiunea neoliberală*, București, Editura Institutului de Teorie Socială, 1997, p. 61-66; Radu Carp, *Neoliberalismul românesc: istorie și inadaptare*, în „Polis. Revistă de științe politice”, vol. 4, nr. 3/1997 (*Liberali și liberalisme*), p. 70-72 etc.

autoritate, însoțit de interzicerea formațiunilor politice, a ziarelor și a revuisticii de partid, de impunerea cenzurii etc., este de altfel una din condițiile pentru absența referirilor la întrunirea liberală de la Paris. Deși autoritarismul monarhic era lipsit de o ideologie clară (apropiat fiind însă ca forme de corporatismul italian) și de o practică excesivă în raport cu regimurile similare din Europa timpului, el nu a privilegiat discuția liberă asupra unei teme care privea libertatea individuală și restrângerea statului. Moartea „liberalismului” românesc era de altfel o formă a legitimării pentru noua structurare a puterii (regale) în raport cu vechea societate politică³. Permisivitatea regimului față de valori venite din alte spații decât cele ale autoritarismului corporatist a fost însă mare, permițând apariția chiar a unor lucrări teoretice ce circumscriau valori și figuri ale liberalismului românesc⁴. Însă nici memorialistica liberalilor (cea care a putut fi recuperată)⁵ nu lasă să se întrevadă receptarea manifestării pariziene sau preocuparea lor pentru discuția privitoare la reinnoirea liberalismului.

Nu încerc aici un proces al liberalilor români, fără alt efect decât cunoașterea istorică. Dar neparticiparea efectivă, în sensul receptării sau discuției, la întrunirea de la Paris arată cultura lor politică, ne ajută să înțelegem liberalismul împărțit de cei apropiați ideii liberale în epocă. Este o discuție importantă astăzi, într-o perioadă de revenire a liberalismului în România și de recuperare a liberalismului interbelic, ca și de invenție a unei tradiții. Analiza noastră privitoare la cultura politică liberală românească este limitată, întrucât nu voi încerca să deslușesc cine sunt actorii liberali din perioada interbelică, după cum stabilirea identității liberalismului românesc interbelic depășește caracterul unui demers singular. Mă voi ocupa în cele ce urmează doar de o parte a problemei: lecturile celor care s-au autodesemnat liberali, sau au fost arătați ca atare, între cele două războaie mondiale. Unii au făcut parte din Partidul Național Liberal, forța politică ce a monopolizat – într-o măsură însemnată – discursul liberal. Dar sunt și gânditori politici sau economici (în principal, sociologul și profesorul de filosofie Ștefan Zeletin sau economistul Mihail Manoilescu) pe care retrospectiv îi putem încadra în albia largă a liberalismului și care vin din afara curentului structurat politic; deși ne este dificil să distingem la nivelul societății românești moderne existența liberalismului *civic*, observarea diverselor centre de reflecție politică asupra liberalismului oferă anvergură fenomenului liberal în dezbateră intelectuală din perioadă.

³ Vezi lucrarea publicistului (doctor în Drept) N. N. Petrașcu, *Evoluția politică a României în ultimii douăzeci de ani (1918-1938)*, București, Editura „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1939, mai ales p. 23-28 și 46-49; Teodor Cudalbu, *Scăderile politice ale partidelor politice de astăzi*, București, Editura „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1935; Paul Horia Suci, *Criza sistemului economic liberal. Criza în sistem sau criză de sistem*, București, Editura „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1938, extras din „Analele Economice și Statistice”, nr. 1-3 ianuarie-martie 1938; Vasile Cilibia, *Declinul Economiei Liberalo-Capitaliste. Economia dirijată. Planul economic*, Arad, Institutul de Arte Grafice Lovrov & Co, 1939.

⁴ Vezi, de exemplu, Eugen Demetrescu, cu *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne*, București, 1940, lucrare ce reunește articole și studii scrise în anii 1934-1935 (dar publicate acum); Victor Slăvescu, *Viața și opera lui Petre Mavrogheni*, București, 1939; idem, *Viața și opera lui Dionisie Pop Marțian. Note și documente*, București, 1940; Mihail Fărcășanu, *Monarhia socială*, București, Fundația pentru literatură și artă Regele Carol al II-lea, 1940 (cu citări din Alexis de Tocqueville, Prévost-Paradol și din Benjamin Constant) ș.a.

⁵ Victor Slăvescu, *Note și însemnări zilnice*, vol. II, 2 ianuarie 1938-31 decembrie 1939, ediție îngrijită, cuvânt înainte și indice de Georgeta Penclca-Filitti, București, Editura Enciclopedică, 1996; Constantin I. C. Brătianu, Carol II, Ion Antonescu, *Amintiri. Documente. Corespondență*, Cuvânt înainte, note, îngrijire de ediție, indici de Ion Ardelean, București, Editura Forum-S.R.L., 1992; Mihail Manoilescu, *Memorii*, ediție îngrijită, prefață, note și indice de Valeriu Dinu, vol. I-II, București, Editura Enciclopedică, 1993 (pentru o perspectivă asupra înnoirii liberalismului).

Discuția asupra reprezentărilor și referințele teoretice ale liberalilor români cu privire la liberalism, pe care o propun aici, presupune o investigație de tip genealogic, prin asumarea intelectuală a unei tradiții. Aducerea în prim-planul analizei a lecturilor unor liberali români, construcția demersului lor teoretic, este, totodată, o încercare de radiografiere a valorilor pe care liberalii le furnizau societății pentru a impune un sistem de idei, premisă pentru schimbarea socială. În maniera istoriei culturale dezvoltată de Roger Chartier⁶, ancheta întreprinsă este focalizată la unele din lucrări importante ale perioadei, la traduceri realizate între cele două războaie mondiale din operele liberalilor „clasici” și la semnalările din revista teoretică a Cercului de Studii a Partidului Național Liberal, „Democrația”. Demersul actual nu analizează modul în care autorii români „citesc”, relectează și utilizează, în sensul unor practici sociale determinate, reflecțiile preluate din alte medii intelectuale.

Gândirea liberală are, în diferitele ei ipostaze teritoriale, un aer vag de familie, cauzat de profunda îndetășare ideologică a liberalismului⁷. În pofida dificultății de a stabili o formulă dogmatică a liberalismului european, afinitatea pe care liberalii români (aflați în aria liberalismului de receptare) o manifestă în construcțiile lor intelectuale față de alte spații de gândire liberală caracterizează demersul liberal românesc. Sub raportul ideilor și a scrierii istoriei intelectuale a liberalismului românesc, precum și pentru conturarea identității unor liberali, stabilirea familiei ideatice pentru gânditorii liberali din mediul românesc presupune căutarea corespondențelor cu alte spații de gândire socială.

Între cele două războaie mondiale, liberalii români au fost receptivi la dezbaterile în plan european asupra crizei liberalismului de secol XIX⁸, cu încercarea de a redefini atributele individului și ale statului după Marele Război. Preocuparea pentru teorie a fost însă redusă în mediul liberal românesc, lipsind o dezbateră asupra elementului central al liberalismului, libertatea individuală. Semnificativ, principalele reflecții asupra libertății au venit dinspre gânditori situați mai curând pe linia tradiționalismului: Nicolae Iorga⁹ și N. Steinhardt¹⁰. Reflecția liberală a fost orientată mai curând asupra

⁶ Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, traducere din limba franceză de Maria Carпов, București, Editura Meridian, 1997.

⁷ Paul Magnette, *Dilemele fondatoare ale liberalismului*, în Pascal Delwit (editor), *Liberalisme și partide liberale în Europa*, traducere din franceză de Radu Carp, Alexandra Ionescu, Filon Morar, Cristian Preda, Camelia Runceanu, Silvia Marton și Miruna Țătaru-Cazaban, postfață de Cristian Preda, București, Editura Humanitas, 2003, p. 22.

⁸ D. Drăghicescu, *Evoluția ideilor liberale și Un apel către tinerul liberal, către tinerimea cultă și către socialiștii și lucrătorii din România Mare*, București, Imprimeriile „Independența”, 1921; Ing. Paul Zotta, *Spectranaliza intelectualistă a liberalismului*, în „Democrația”, an XXI, nr. 1, ianuarie 1933.

⁹ Nicolae Iorga, *Evoluția ideii de libertate*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilic Bădescu, București, Editura Meridian, 1987; Nicolae Iorga este un antimodern. Lucrarea sa, în fapt 18 lecții ținute la Universitatea din București, tipărite la Vălenii de Munte în 1928 după note stenografiate pentru elevii săi cu ajutorul Ministerului de Instrucție (sub guvernul liberal?), reprezintă o teorie istorică a ideii de libertate. Justificându-și propriul demers, Iorga însuși afirmă că metoda istorică este singura „cercetare cu folos” după epuizarea definițiilor filosofice care au uzat și compromis termenul în perioada contemporană lui (p. 64). Plasând noțiunea în câmp istoric, deși concepută sociologic (esența libertății înscamnă dreapta proporționalitate interioară a trei termeni: libertatea muncii, libertatea politică și libertatea gândului) savantul încearcă în fapt deprecieră libertății moderne, „libertatea constituțiilor pentru câșiva” (p. 74); „libertatea” la Iorga este o formă a comunității și în spațiul românesc ea poate fi găsită în marginile unor tradiții care ele singure țineau locul tuturor regulamentelor moderne. Amplă incursiune în trecut și evidențind „multiplele chipuri ale libertății”, „istoria” lui Iorga este scrisă pentru prezent. În subtext, istoricul dorește să delegitimeze modernitatea românească „liberală”, uniformizantă prin școală, mediu public, ziare: România nu avea nevoie de libertăți de împrumut, libertățile ei străvechi, a acelor „modeste Romanii, în care se trăia după vechi datine patriarhale” (p. 66) – libertatea claselor de jos, a claselor muncitoare, a țăranilor ostași – asigurând puterea țărilor dunărene în trecut (p. 93).

¹⁰ N. Steinhardt, *Liberalism*, în „Revista Fundațiilor Regale”, anul IV, 1 septembrie 1937, nr. 9, p. 584-604. Prin problemele pe care le ridică în studiul său, N. Steinhardt ne apare ca fiind unul din gânditorii liberalismului

contingentului, în dorința de a oferi legitimitate liberalismului și Partidului Național Liberal sau de a justifica o anumită politică.

În spațiul românesc ne este astfel dificil să discutăm despre o școală de reflecție liberală (sau neoliberală). Pentru perioada interbelică, doar retrospectiv putem discuta despre „gândirea liberală sau neoliberală” în România. Lucrările privind problema societății din unghiul noului curent diferă însă mult ca metode: determinismul social, istoric și economic la Ștefan Zeletin, metoda comparativă (*econometrică*) în cazul operei lui Mihail Manoilescu, analiza pragmatică la Vintilă Brătianu; mulți alți autori de factură neoliberală, precum N. P. Arcadian, Victor Slăvescu, Alexandru Topliceanu etc., nefiind preocupați de natura morală a liberalismului, apelează la un limbaj tehnicist pentru susținerea unui anumit obiectiv cu valențe economice. Efortul este mai curând unul politic, strict argumentativ, decât unul articulat intelectual-etic. Mediul universitar, prin excelență laboratorul marilor sisteme de idei, a fost puțin favorabil în România dintre cele două războaie mondiale inițiativelor teoretice în direcția liberală¹¹. Cei care au reflectat asupra liberalismului românesc interbelic nu au făcut „școală” la Universitate; mai curând național-fărăniștii (Virgil Madgearu, Ion Răducanu, Gramoslav Mladenatz au fost profesori – Ion Răducanu ajungând chiar și rector al instituției – la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București, Petre Andrei a ocupat catedra de sociologie și etică a Universității ieșene, după cum și Gheorghe Zane a fost conferențiar și, ulterior, profesor titular de economie politică, de *Istoria doctrinelor economice* la Facultatea de Drept a aceleiași universități¹² etc.) au ocupat spațiul universitar, impunând valorile anticapitaliste și antiliberales. Deși unii dintre liberali au valorizat funcția profesorală (Victor Slăvescu a fost, de asemenea, profesor la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București, Ștefan Zeletin a obținut, cu sprijinul politic al lui Ion Petrovici, Catedra de Istoria filosofiei vechi și medievale la Universitatea din Iași, dar a fost mai mult bolnav în ultimii săi ani de viață, iar Mihail Manoilescu a deținut, din 1931, Catedra de economie politică, organizare și raționalizare la Școala Politehnică din București¹³), succesele în dezvoltarea unor teme liberale au fost relative: Manoilescu afirma, în *Memoriile sale*, că „Politehnica nu mi-a dat niciodată o deplină satisfacție... Eu care am răspândit în domeniul economiei idei, nu am avut elevi și nici nu am făcut școală afară de un singur discipol...”¹⁴.

cel mai aproape situat de ceea ce se discuta atunci în plan european. Referințele bibliografice sunt cele clasice, de la François Guizot, cu *De la démocratie en France*, din 1849, și Benjamin Constant, *Cours de politique constitutionnelle*, Editura Guillaumin, 1872, Alexis de Tocqueville, cu *De la démocratie en Amérique*, Charles Gosselin, 1842, sau Herbert Spencer, cu *Principiile morale*, până la autori care în perioada interbelică au mers pe linia „clasică”: Jean Guicheno, cu *Conversion à l'humain și Caliban parle*, Francesco Nitti, *La démocratie*, Alcan, 1933, vol. I-II, sau Joseph Barthélemy, *Valeur de la liberté et adaptation de la République*, Sirey, 1935; perspectiva liberală pe care o înfățișează tânărul doctor în drept constituțional (Nicu Steinhardt obținuse acest titlu în 1936) este cea a triumfului democrației anonime asupra curentului dominant și distins din a doua jumătate a secolului XIX; este o pledoarie pentru liberalism, întrucât, așa cum afirmă unul din autorii citați, H. G. Wells, în *After Democracy...*, „socialismul nu e libertate”, iar „liberalismul nu e învechit” (p. 603).

¹¹ Aceasta în pofida faptului că la Universitatea din Cernăuți a fost profesor de economie politică, pentru o scurtă perioadă de timp (1909-1911), unul din marii economiști ai secolului al XX, Joseph Alois Schumpeter. În acel moment, economistul austriac nu era încă unul din marile nume ale științei economice mondiale; cf. și Toader Ionescu, *Istoria gândirii economice universale și românești*, Cluj-Napoca, Casa de editură S. C. „Sarmis” S.R.L., 1999, p. 329.

¹² Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, vol. II, *Profiluri de epocă. Mersul ideilor agrare. Mersul ideii naționale*, București, Editura Enciclopedică, 1990, p. 244, 258-259, 266, 268; pentru Gh. Zane, a se vedea Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 97.

¹³ *Ibidem*, p. 79, 406 și 417.

¹⁴ Mihail Manoilescu, *op. cit.*, vol. II, p. 305-306.

În aceste condiții, cadrul alocat prin revista „Democrația” era cu totul insuficient pentru o dezbateră cu privire la natura și formele liberalismului românesc, în pofida unor tineri care au ilustrat nevoia de discuție a valorilor liberale (precum Ing. Paul Zotta, Mihail Fărcășanu¹⁵ ș.a.); marcată de prezența nemijlocită a politicului, fiind totuși publicația unui partid de guvernământ interesat de a dezvolta o discuție asupra problemelor cotidianului politic și economic, ea făcea dificilă reflecția sistematică în direcția fundamentării unei gândiri liberale originale.

Dacă nu putem vorbi despre o școală liberală/neoliberală, a existat și în societatea românească un ethos liberal, legat de practica statului național, în care se regăsesc majoritatea autorilor neoliberali de la noi, chiar dacă au privilegiat un aspect sau altul. Desigur, există deosebiri între Vintilă Brătianu, care domină prin acțiunea guvernamentală neoliberalismul primului deceniu interbelic, și Mitiță Constantinescu în anii '30. Legați prin intervenționismul de stat, cei doi lideri liberali diferă prin accent. Vintilă Brătianu, element decisiv (alături poate de I. N. Angelescu) pentru liberalismul din imediata vecinătate a războiului, se raporta la creșterea rolului statului în economie și societate, fără însă să le cuprindă prin acțiunile sale; statul nu s-a manifestat acum exclusiv politic (în asigurarea păcii sociale înăuntru și a securității în exterior), ci a coordonat propășirea țării. Mitiță Constantinescu reflectă numeroasele transformări din interiorul neoliberalismului românesc; nu doar o îndrumare, ci o dirijare complexă și multilaterală a economiei, statul devenind organismul central al societății¹⁶.

Lecturi liberale: Zeletin, Manoilescu și... Virgil Andronescu

Dezbaterile asupra purtătorilor liberalismului la noi s-au oprit mai ales la Ștefan Zeletin și asupra lui Mihail Manoilescu¹⁷. Ștefan Zeletin a deținut o anume preeminență în dezbaterile intelectuale din perioadă, în condițiile publicării lucrărilor sale în primul deceniu interbelic și a polemicilor generate de negarea „științifică” pe care o întreprinde prin cercetarea sa cu privire la interpretarea junimistă asupra modernității românești. În *Burghesia română. Originile și locul ei istoric* (din 1925), principala operă aparținând profesorului de filozofie antică și medievală de la Universitatea din Iași, Zeletin a fost preocupat de evidențierea devenirii de tip occidental-capitalist a societății românești moderne; sub aspect conceptual mai ales, dar și metodologic, el se dovedește tributar determinismului economic și sociologic al lui Karl Marx și lucrărilor lui Werner Sombart (cu *Der moderne Kapitalismus*, vol. I-III, f.l., 1919) sau altor abordări din mediul german de aceeași orientare ideologică (în special *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, a lui Karl Bücher, Tübingen, 1898, *Der Staat*, a lui Franz Oppenheimer, Frankfurt a.M., 1907, *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*, München, 1916). Fără a fi socialist, așa cum îl consideră Cristian Preda¹⁸, Zeletin

¹⁵ Ing. Paul Zotta, *art. cit.*, în „Democrația”, an XXI, nr. 1, ianuarie 1933; idem, *Un corpus doctrinar al liberalismului român. Discursurile lui Ion I. C. Brătianu*, în „Democrația”, an XXI, nr. 5, mai 1933; M. Fărcășanu, *Cronica evenimentelor și ideilor politice*, în „Democrația”, anul XXII, nr. 8-10, august-septembrie-octombrie 1934 etc.

¹⁶ Vezi *Politică economică aplicată*, lucrarea din 1942 a lui Mitiță Constantinescu, mai ales vol. III, p. 22-97.

¹⁷ Vezi Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, p. 402 și urm.; Catherine Durandin, *Istoria românilor*, traducere de Liliana Buruiană-Popovici, prefață de Al. Zub, Iași, Editura Institutului European, 1998, p. 198-214; Philippe C. Schmitter, *Reflections on Mihail Manoilescu and the Political Consequences of Delayed-Dependent Development on the Periphery of Western Europe*, în Kenneth Jowitt (cător), *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, Institute of International Studies, University of California, 1978, p. 117-140 etc.

¹⁸ Cristian Preda, *Zeletin a fost socialist, nu liberal*, în *Modernitatea politică și românismul*, București, Editura Nemira, 1998, p. 201-235.

utilizează marxismul și categoriile sale în explicația evoluției românilor de după 1829 (tratatul de la Adrianopol), cu factorul economic (*infrastructura*) determinând aspectele politice (*suprastructura*). În pofida schemei sociologice și economice de analiză, marxismul este prezent în *Burghesia...* lui Zeletin mai puțin ca ideologie politică, așa cum sunt gândite ideologiile în mediul occidental, cât mai ales ca „limbaj interpretativ”, ca modalitate de înțelegere a realităților dintr-o societate periferică¹⁹. În *Neoliberalismul* (1927), lucrare complementară *Burgheziei...*, dar fără coerența internă a acesteia, referințele bibliografice principale sunt cele ale determiniștilor englezi (Hobson, Hobhouse, Beveridge), de la care Zeletin a împrumutat „caracterul constructiv” și „nevoia de organizare”, considerate de liberalii englezi consubstanțiale noii forme de gândire liberală.

Opera lui Mihail Manoilescu este, sub aspectul referințelor, mult mai originală și inovatoare²⁰. Principala sa lucrare, *Théorie du protectionnisme et de l'échange international*, apărută la Paris în 1929 (Editura Giard)²¹, a devenit un punct de referință în evoluția reflecției asupra comerțului internațional²². Reacțiile din marile reviste de specialitate (printre cei care au discutat lucrarea au fost și J. B. Condlife, Wilhelm Röpke sau economistul suedez Bertil Ohlin²³) pe care omul Manoilescu le inventariază cu acribie²⁴, dezvăluie impactul lucrării economistului român și recunoașterea sa științifică. Manoilescu circulă mult în perioada interbelică, corespundează cu cunoscutul economist american Frank William Taussig de la Universitatea Harvard (părintele spiritual al curentelor moderne de gândire liberală în domeniul comerțului exterior), se întâlnește cu unele din marile personalități ale perioadei dintre cele două războaie mondiale (Mussolini, Salazar, contele Coudenhove-Kalergi etc.²⁵), participă la numeroase conferințe internaționale, rolul său în cadrul dezbaterilor fiind rememorat cu orgoliu²⁶. Exprimând noutatea, lucrarea refuză încadrările facile; referințele arată cunoașterea lucrărilor liberalilor de secol XIX, dar nu și a celor de secol XX (Taussig – căruia Manoilescu i-a trimis cartea – i-a reproșat, de altfel, într-o scrisoare că nu i-a citit opera²⁷).

¹⁹ Victor Rizescu, *Romania as „Periphery”: Social Change and Intellectual Evolution*, în Bogdan Murgescu (editor), *Romania and Europe: Modernisation as Temptation, Modernisation as Threat*, afterword Bodo von Borries, București, Editura Allfa, Edition Körber-Stiftung, 2000, p. 37; Victor Rizescu consideră, plecând de la distincția între limbajul politic periferic și limbajele interpretative, drept antiprodusivă întrebarca dacă Zeletin a fost liberal sau marxist; el consideră că filosoful și sociologul român din perioada interbelică a fost cu siguranță „liberal” în sens românesc, deoarece el apără strategia modernizării/occidentalizării impusă de Partidul Național Liberal; în aceeași direcție argumentativă, el aduce exemplul lui Mihail Manoilescu, catalogat uneori ca „modernist” sau „occidental” (liberal, finalmente, dacă ne referim la Eugen Lovinescu) și alteori teoretician al „dreptei” extreme (antimodern dacă ne referim la corporatism, ceea ce poate fi asociat cu „tradiționalismul”).

²⁰ Vezi studiul lui Philippe C. Schmitter, *op. cit.*, în Kenneth Jowitt (editor), *Social Change in Romania, 1860-1940...*

²¹ Tradusă ulterior și în alte limbi de circulație internațională (italiană, engleză, portugheză în 1931, germană în 1937), lucrarea a cunoscut o ediție în limba română abia în 1986 (*Forțele naționale productive și comerțul exterior. Teoria protecționismului și a schimbului internațional*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986).

²² Mihai Tododia, *Mihail Manoilescu despre problemele dezvoltării complexului economic național în perioada interbelică. Contribuția acestuia în domeniul teoriei relațiilor internaționale*, studiu introductiv la Mihail Manoilescu, *Forțele naționale productive...*, p. 23.

²³ Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, p. 441-447.

²⁴ Mihail Manoilescu, *Memorii...*, vol. I, p. 11-12 (*Prefața* editorului Prof. dr. Ing. Valeriu Dinu, *Schiță de portret: Mihail Manoilescu*).

²⁵ *Ibidem*, vol. II, p. 315, 335, 386 etc.

²⁶ Valeriu Dinu, editorul *Memoriilor* lui Manoilescu, le enumeră în prefață; *ibidem*, vol. I, p. 11-13.

²⁷ Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, p. 440.

Prin sensul analizelor sale, în opoziție cu tezele liberalismului clasic exprimate de Adam Smith și David Ricardo, ca și prin evoluția ulterioară spre corporatism²⁸, el se situează însă pe pozițiile controlului statului asupra vieții economice și sociale.

Lucrările menționate cu privire la devenirea liberală a societății românești se circumscriu „marii dezbateri” interbelice, după cum definea istoricul american Keith Hitchins disputa intelectuală cu privire la evoluția societății românești după Unirea din 1918. Ele reprezintă argumente în discuțiile epocii și legitimează diferite politici guvernamentale ale Partidului Național Liberal (sau ale Partidului Poporului condus de Alexandru Averescu). Într-un alt registru al abordării, lecturile unor liberali fără poziții publice centrale ne oferă perspectiva unui liberalism mai larg, regăsibil la nivelul societății.

Virgil Andronescu, liberal constănțean, fost primar al orașului, situat pe pozițiile lui Gh. Brătianu în contextul rupturii liberale din 1930, este un astfel de personaj care ne permite să înțelegem dimensiunea liberalismului românesc. Lucrarea sa, *Fragmente de politică socială*²⁹, se constituie – în afara inserării discursurilor lui Gh. Brătianu de la diferite congrese sau manifestări ale Partidului Național Liberal georgist și a unor comentarii proprii cu caracter politic militant – dintr-o culegere de texte, traduceri cel mai adesea din scrierile unor gânditori liberali sau apropiați de curentul liberal din mediul intelectual occidental. Lucrarea pare o inițiativă proprie, o miză personală, și nu este, după știința mea, integrată unui proiect privind discuția liberală (chiar cea limitată la formațiunea politică a lui Gheorghe Brătianu). V. Andronescu se concentrează mai ales pe redarea unor fragmente ale gândirii neolibérale din spațiului francez; Leon Bourgeois³⁰, Pierre Flottes³¹, Daniel Halévy³², André Tardieu³³, Paul Reynaud, René Hubert³⁴, Lucien Romier³⁵, tinerii liberali radicali marcați de figura lui Clemenceau, de experiența războiului și situați în tradiția lui Poincaré, cei care au încercat să materializeze în Franța interbelică ideile noi, apărute în timpul conflagrației în privința relațiilor între oameni (în tradiția lui Bourgeois și a principiului datoriei sociale) sau ale celor dintre stat și industrie³⁶, sunt autorii cei mai citați, ca un apel la moderație în privința noului liberalism, legat tot mai mult de social și de stat. Așa cum afirma André Tardieu, „statul trebuia să intervină acum acolo unde odinioară nu intervenea și să controleze aceea ce trecea cu vederea înainte”; el „are datoria să vină în ajutor, în

²⁸ Mihail Manoilescu, *Secolul corporatismului*, București, 1934; idem, *Partidul unic. Instituția politică a regimurilor noi*, București, Editura Cartea Românească, 1940.

²⁹ Virgil Andronescu, *Fragmente de politică socială*, culese și traduse în românește de Virgil P. Andronescu, Constanța, Editura Tipografică „Dacia”, 1934.

³⁰ Leon Bourgeois, *Solidarité*, Paris, Librairie Colin, 1933 (*Doctrina practică a solidarității sociale*; traducerea dintre paranteze reprezintă titlul ales de Virgil Andronescu pentru fragmentele preluate din lucrările autorilor citați), p. 93-114.

³¹ Pierre Flottes, *La Démocratie entre deux abîmes*, Paris, Editions Jules Tallandier, 1929 (*Democrația între două prapastii. Reforma șefilor*), p. 35-68.

³² Daniel Halévy, *Décadence de la Liberté*, Paris, Editions Bernard, 1932 (*Decadența libertății*), p. 139-158.

³³ André Tardieu, *L'épreuve du pouvoir*, Paris, 1931 (discursuri ținute în Camera Franceză), din care Virgil P. Andronescu ne prezintă două fragmente, *Problema Statului modern*, p. 69-80, și *Politica Tărănească*, p. 81-92; există și o altă traducere din Tardieu, *L'heure de la décision (Ceasul hotărârei)*, p. 253-284.

³⁴ René Hubert, *Principes d'autorité dans l'organisation démocratique*, Paris, 1926 (*Voința de a trăi național. Izvorul autorității. Iluziunea autorității. Guvernământul partidelor. Existența partidelor. Funcționarea partidelor*), p. 354-396.

³⁵ Lucien Romier, *Nation et civilization. Les Documentaires*, Paris, 1933 (*O sarcină folositoare a elitelor. Patria și Statul*), p. 397-404.

³⁶ Nicolas Roussellier, *Europa liberalilor*, Iași, Editura Institutului European, 2001, p. 146.

interesul general, intereselor profesionale momentane amenințate, să prevadă și să pună în stavilă răbufnirilor, fenomenelor exterioare asupra producției naționale și asupra pieței salariilor³⁷. Reconsiderarea liberalismului din perspectivă anglo-saxonă, germană sau italiană face trimitere, în culegerea lui Virgil Andronescu, mai ales la acele nume ale neoliberalismului sau ale social-democrației (cum ar fi Carlo Rosselli³⁸, cel care considera în perioadă că socialismul trebuia să tindă către liberalism) legate de evoluția pozitivă a statului: H. G. Wells³⁹ și Walther Rathenau⁴⁰. Traducerile nu se circumscriu însă unei direcții bine conturate, ideile liberalismului clasic (Alain⁴¹, Daniel Halévy sau chiar aparținând lui Stelian Popescu, extrase din ziarul „Universul”⁴²) fiind alăturate celor care exprimă preocuparea pentru reînnoirea curentului. Elementele de unitate ale selecției, atâtea câte există, asociază liberalismului atât idealul de libertate, dar și cel de lege și de ordine; în plan secund, liberalismul apare ca fiind suprapus democrației și acțiunii elitelor în societate. Nevoia de „elite conducătoare” și de statuarea principiului meritocratic la temelia noii ordini sociale este teoretizată și de Gheorghe Brătianu într-o discuție asupra liberalismului gândit ca o „școală a energiei individuale” și care nu acceptă tutela statului sau presiunea marilor întreprinderi anonime legate de hipertrofia capitalismului⁴³; pe urmele lui Pierre Flottes sau H. G. Wells (de la care unele idei sunt preluate într-o manieră directă), marele istoric considera că salvarea liberalismului politic – cu așezămintele unui regim constituțional și parlamentar – se poate realiza numai cu temelia indispensabilă a liberalismului economic (dezvoltând libertatea individuală, dar lăsând statului rolul firesc de directivă și control) și cu sprijinul unei elite naționale⁴⁴.

Studiind majoritatea în spațiul german (Ștefan Zeletin, Mihail Manoilescu, Victor Slăvescu, C. I. Băicoianu etc.)⁴⁵, teoreticienii români în plan social și economic au fost

³⁷ André Tardieu, *op. cit.*, p. 70.

³⁸ Carlo Rosselli, *Socialisme liberal*, traduit de l'italien par Ștefan Priacel, Paris, 1930 (*Socialismul liberal*), p. 285-328; vezi asupra lui Carlo Rosselli lucrarea lui Stanislav G. Pugliese, *Carlo Rosselli. Eretic socialist și exilat antifascist*, prefață de Vladimir Tismăneanu, traducere de Aurora Martin, Iași, Editura Polirom, 2003.

³⁹ H. G. Wells, *After democracy... Faillite de la démocratie? (Falimentul democrației?)*, p. 1-16, dar și *Despre organizarea unei lumi liberale*, p. 437-449.

⁴⁰ Walther Rathenau, *Où va le monde? Considerations philosophiques sur l'organisation sociale de demain*, traduction française et Avant-propos de S. Jankievitch, Paris, Payot et Cie, 1922 (*Încotro merge lumea?*), p. 328-344.

⁴¹ Alain, *Le Citoyen contre les pouvoirs*, Paris, Aux Éditions du Sagittaires, 1926, p. 137 sqq. (*Cetățeanul contra puterilor*), p. 248-252.

⁴² Stelian Popescu, *Renașterea liberalismului* (în „Universul”, miercuri, 15 august 1934), p. 345-350; cunoscutul ziarist român preciza în articolul său unele idei exprimate de Ramsay Muir, președintele Federației naționale liberale engleze, printre care și faptul că încercările de economic dirijată sau planificată împing în ultimă instanță la dictatură economică și politică (p. 345).

⁴³ Gheorghe I. Brătianu, *Problema noilor elite și a liberalismului în România* (extras din revista „Libertatea”), București, Tipografia de Artă și Editură Leopold Geller, 1933, p. 13.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 15.

⁴⁵ Costin Murgescu este preocupat, ca demers științific, de formarea intelectuală/academică a economiștilor în discuție: Victor Slăvescu studiasc inițial la Paris, ulterior în Germania, la Göttingen și München, obținând doctoratul la Halle (*op. cit.*, vol. I, p. 6 și 78), C. I. Băicoianu la Leipzig și München (*ibidem*, vol. I, p. 9), Ștefan Zeletin cu studii de economic, pedagogie și filosofie la Berlin, Leipzig și Erlangen (*ibidem*, vol. I, p. 406) etc.; nu toți liberalii au o formație universitară germană, Mitiță Constantinescu făcând studii juridice la Paris (Gabriela Bodca, *Rolul statului în gândirea economică a lui Mitiță Constantinescu*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1997, p. 24-25; sau *Viața și opera lui Mitiță Constantinescu*, în „Restituție”, nr. 4 /martie 2004, p. 10-11); Mihail Manoilescu a făcut, la rândul său, practică în Germania; majoritatea economiștilor naționaliști studiaseră însă (și obținuseră doctoratele în științe economice și financiare) în mediul german, Virgil Madgearu la Leipzig cu Karl Bücher, Ion Răducanu la Graz și, ulterior, la Berlin, Gramoslav Mladcnatz la

preocupați cu precădere de problema statului, ca o adecvare la situația specifică a României, în care autoritatea de stat a fost întotdeauna puternică în raport cu societatea și cu individul. Spațiu al modernizării întârziate, recuperative, în care în mod tradițional statul deținea un rol sporit din cauza slăbiciunii structurilor sociale capabile să preia și să realizeze procesul de modernizare, neoliberalismul românesc a privilegiat intervenția în economie (până la anumite elemente de dirijism economic spre sfârșitul anilor '30) și în societate, cu înlocuirea paradigmei liberei concurențe. Echilibrul concurențial definește raporturile între actorii sociali și economici. Idealul de dreptate socială preia întâietatea de la cel de libertate. Raportarea la socialismul de tip german a fost, astfel, determinantă, înnoirea liberalismului românesc făcându-se mai ales prin împrumuturi din marxism și din socialism. Ca și Dimitrie Drăghicescu, care în perioada imediat postbelică aprecia că liberalismul evoluează spre „socialism liberal”⁴⁶, Ștefan Zeletin definea neoliberalismul ca „forma concretă sub care se realizează concepția socialistă despre revoluția socială”⁴⁷.

Școala neoliberalismului german de la Freiburg (condusă de Walter Eucken), moștenitoare a teoriei economice a secolului XIX datorată lui Werner Sombart⁴⁸, care a propus drept schemă a dezvoltării ordinea economică bazată pe piața concurențială, dar dirijată de un stat puternic, i-a inspirat din punct de vedere teoretic pe liberalii români. Ca majoritatea intelectualilor din centrul și estul Europei, Germania a constituit prin evoluția ei, în care celelalte țări din zonă au văzut o ipostaziere a propriei deveniri, un model de dezvoltare, un hegemon atractiv atât ideologic cât și instituțional. Ștefan Zeletin observa acest fapt în *Neoliberalism*, laudând dezvoltarea proprie, aleasă de neoliberalismul german spre deosebire de alte societăți din vestul Europei; netrecând printr-un stadiu liberal al economiei sale, neoliberalismul din Germania nu a avut de învins aici o puternică tradiție liberală, în condițiile divizării teritoriale și, ulterior, a tutelei centrale a regimului financiar⁴⁹.

Intelectualii români au respins, în genere, filosofia politică a liberalismului și reconsiderarea liberalismului „clasic” întreprinsă de Școala neoclasică. Contribuțiile lui Merger au fost ignorate de autorii români din interbelic⁵⁰. După cum, gânditorii liberali nu au fost preocupați nici de Ludwig von Mises și de lucrarea sa, *Socialismul* (din 1927), fundamentală pentru înțelegerea fenomenelor din secolul XX, sau de Friedrich von Hayek și de critica acestuia față de lucrările lui Werner Sombart și Karl Marx. Criza liberalismului teoretic românesc de după 1918, în momentul instituțional al democrației liberale, cerea pentru neoliberalii români intervenția statului.

Köln (Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. II, *passim*); chiar și sociologul Petre Andrei se formase la Leipzig, unde se aflau printre profesori nume precum cele ale lui Wilhelm Wundt, creatorul psihologiei experimentale, istoricul culturii Karl Lamprecht și antropogeograful Friedrich Ratzel (*ibidem*, p. 255).

⁴⁶ D. Drăghicescu, *op. cit.*, p. XV și p. 80.

⁴⁷ Ștefan Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric (1925). Neoliberalismul. Studiu asupra istoriei și politicii burgheziei românești (1927)*, studiu introductiv și ediție alcătuită de Cristian Preda, note bio-bibliografice de C. D. Zeletin, București, Editura Nemira, 1997, p. 354.

⁴⁸ Gerhard Lehbruch, *République fédérale d'Allemagne – le cadre institutionnel et les incertitudes des stratégies neo-libérales*, în Bruno Jobert, *Le tournant néolibéral en Europe – idées et recettes dans les pratiques gouvernementales*, L'Harmattan, 1994, p. 207; *apud* Radu Carp, *art. cit.*, p. 72.

⁴⁹ Ștefan Zeletin, *Neoliberalismul...*, p. 351; Radu Carp, *art. cit.*; afinitatea liberalilor români cu abordările teoretice din mediul german este relevantă și de faptul că prima carte tradusă în limba română a autorilor de curente și școli economice străine a fost *Sistemul național de economie politică*, a lui Friedrich List, cel care respingea – de pe poziții naționale și protecționiste – liberalismul economic susținut de Adam Smith.

⁵⁰ H.-R. Patapievici, *Librăria franceză și succesul cenzurii*, în *Cerul văzut prin lentilă*, ediția a III-a, București, Editura Nemira, 1998, p. 176.

Germania a avut un rol formativ pentru elita românească în toată perioada modernă. Mulți studenți români au preferat spațiul universitar german celui francez, cazul lui Victor Slăvescu, nemulțumit de ambianța franceză și de studiile economice de la Paris (unde studiasse totuși cu nume mari ale științei economice franceze, Paul Leroy Beaulieu, Charles Gide și Charles Rist) și care trece în Germania, la Göttingen și München, cu doctorat la Universitatea din Halle⁵¹, fiind ilustrativ pentru apetența intelectualilor liberali față de temele articulate în mediul academic german.

Orientarea intelectualilor români către lumea germană s-a circumscris unei tendințe intelectuale de după 1870, unei schimbări majore în preponderența ideilor din spațiul european. Friedrich von Hayek afirmă că, dublând schimbarea în ordinea politică, în acel moment s-a produs o inversare a direcției în care ideile au călătorit în spațiu: în deceniul opt din secolul XIX, Anglia a pierdut poziția de hegemon politic și cultural în Europa în dauna Germaniei. După economistul austriac, din universitățile germane au iradiat, înlocuind ideile engleze privind supremația libertății, ideile menite să „gverneze” lumea pentru următorii 75 de ani. Conturând un „drum spre servitute”, Hayek consideră că Hegel, Marx, List, Schmoller, Sombart, Marnheim etc. au reprezentat în această perioadă instanțele intelectuale din punct de vedere politic și social: socialismul radical, „planificarea” sau „organizarea” au devenit noile formule ale timpului. Influența intelectuală a ideilor din societatea germană în strânsă legătură cu progresul material al Germaniei de după 1850, creând – ca o reflecție a succesului statului german – reputația extraordinară a gânditorilor și savanților germani, este una din concepțiile *tari* ale gânditorului austriac. Instituțiile germane (politice, administrative, militare sau culturale) au devenit model pentru țările din Europa centrală și răsăriteană. Libertatea și individualismul liberalismului francez și englez de secol XIX au fost marginalizate „ca idealuri superficiale, expresie a unor interese egoiste”⁵². În veacul XX, socialismul a înlocuit, după Friedrich von Hayek, liberalismul ca doctrină îmbrățișată de majoritatea oamenilor cu vederi progresiste⁵³.

Chiar influențele franceze răspunsese unora așteptări în spațiul românesc al secolului XIX; educați îndeosebi în Franța, formându-se în mediul politic parizian, intelectualii liberali de la începutul modernității românești au fost dominați de spiritul raționalismului francez. Cei mai mulți dintre tinerii intelectuali au preluat o anumită formă de liberalism radical (*demo-liberalismul*), mai acceptabil pentru o societate întârziată din perspectiva modernității occidentale (așa cum era cea românească), care a generat în anii interbelici teoriile constructiviste și voluntariste (apropiate de socialism). Liberalii români au fost preocupați într-o măsură redusă de constituționaliștii francezi (Benjamin Constant, Guizot, Tocqueville), ci mai curând de liberalismul lui Michelet și de mesajul romantic-național și revoluționar al acestuia⁵⁴. Alexis de Tocqueville și lucrarea sa majoră, *Despre democrație în America*, au rămas aproape necunoscuți în

⁵¹ Georgeta Penleca-Filitti, *Cuvânt înainte*, în Victor Slăvescu, *Note și însemnări zilnice*, vol. I, *Octombrie 1923 – 1 ianuarie 1938*, ediție îngrijită, cuvânt înainte și indice de Georgeta Penleca-Filitti, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 6; ca model civilizațional, societatea americană era marginală în preocupările gânditorilor liberali dintre cele două războaie mondiale, deși unii români studiaseră acolo (inginerul Alexandru Periețeanu), iar alții fuseseră fascinați și entuziasmați de dezvoltarea Statelor Unite (Victor Slăvescu afirma în însemnările sale că era tentat să revadă America, în *ibidem*, p. 180).

⁵² Friedrich von Hayek, *Drumul către servitute*, ediția a II-a, traducere de Eugen B. Marian, București, Editura Humanitas, 1997, p. 34-36.

⁵³ *Ibidem*, p. 37.

⁵⁴ Alexandru Zub, *Pe urmele lui Tocqueville în cultura română*, în *La sfârșit de ciclu. Despre impactul revoluției franceze*, Iași, Editura Institutul European, 1994, p. 151.

spațiul românesc. Recuperarea de către societatea Junimea a gânditorului francez a privilegiat de altfel sensul evoluției, în tradiția istorismului german⁵⁵. După război, lecturile lui Tocqueville au rămas la fel de precare în cultura română⁵⁶. Iar liberalii englezi, precum John Stuart Mill, Herbert Spencer sau John Locke, au fost recuperați parțial, fiind valorizată și valorificată mai ales latura pedagogică a scrierilor lor și mai puțin cea politică⁵⁷. Încercarea de monografie asupra lui John Stuart Mill, întreprinsă de N. N. Săveanu, cunoscut om politic liberal, în mai multe legislaturi președinte al Camerei Deputaților, stârnește nedumeriri legitime: lucrarea, una de popularizare, nu apare ca fiind o traducere, dar – totodată – referințele bibliografice lipsesc. Excepția la această lipsă de preocupare liberală față de valorile fundamentale ale societății și individului din perspectiva liberalismului englez și francez ar putea-o constitui lucrarea menționată anterior a lui Mihail Fărcășanu, un tânăr liberal scriitor⁵⁸, care în contextul defavorabil al anului 1940 tipărea *Monarhia socială* cu largi citate din Tocqueville, Prévost-Paradol și din Benjamin Constant⁵⁹.

Traduceri

Traducerile românești din gândirea marilor gânditori liberali oglindesc interesul existent într-o societate pentru anumite valori. De asemenea, ele pot reflecta și un proiect politic sau etic de impunere în spațiul public a unor autori semnificativi pentru evoluția socială. Imposibilitatea de a cerceta circulația acestor idei în societate (*feedback*) limitează însă posibilitățile de cunoaștere a influenței reale a ideilor. Dar unele tendințe privind receptarea liberalismului european în societatea interbelică pot fi surprinse. Ele creionează o stare de fapt a liberalismului românesc între cele două războaie mondiale.

Gândirea liberală clasică nu a fost bine reflectată în cultura română. Traducerile „clasicilor liberali” au fost puțin numeroase, ideile liberale fiind cunoscute în principiu din citări restrânse și alte surse secundare⁶⁰. Condițiile societății românești (cu absența acelor categorii sociale capabile să își asume proiectul modernizării și, în consecință, cu rolul major al statului în viața cetății) și lipsa unei autentice tradiții liberale au făcut ca puțini liberali să se orienteze spre teoriile și filosofiele clasicele ale liberalismului.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 162.

⁵⁶ Tocqueville nu a fost citit și menționat nici de Petre Andrei (*Sociologia revoluției* apărea în 1920), nici de Mihai Ralea (*Ideea de revoluție în doctrinele socialiste*, 1930). Unele citări apar prin intermediari, mențiuni mai curând formale decât produsul unei lecturi sistematice. Excepție face N. Roșu, în *Dialectica naționalismului*, publicată în 1935 (în *ibidem*, p. 167).

⁵⁷ G. G. Antonescu (conferențiar la Facultatea de Filosofie și Litere, profesor la Seminarul Nifon și la Seminarul Pedagogic universitar), *Pedagogia lui Herbert Spencer*, București, „Minerva”, Institut de Arte Grafice și Editură, 1915 (în colecția „Din Publicațiunile Casei Școlilor, Biblioteca Pedagogică Nr. 10); lucrarea a fost receditată în 1922, sub titlul *Herbert Spencer și pedagogia utilitaristă*, ediția a IV-a, București, Tipografia „Jockey-Club”, Ion C. Văcărescu.

⁵⁸ Absența acestuia din prim-planul politicii este deplănsă de Virgil Nemoianu ca semn al involuției regretabile de după 1918 a liberalismului românesc, devenit „tern, birocratic, neinteresant, tehnocratic, tocmai atunci când ar fi putut să-și sărbătorească victoriile și triumfurile” (Virgil Nemoianu, în *România și liberalismele ei. Atracții și împotriviri*, București, Ed. Fundației Culturale Române, 2000, p. 133).

⁵⁹ Mihail Fărcășanu, *Monarhia socială...*

⁶⁰ Nicolae Sufu a fost primul care a introdus în gândirea economică românească operele lui Adam Smith și David Ricardo prin intermediul lui Jean Baptiste Say și Michel Chevalier (cf. lui Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, p. 276); vezi mai ales Paul E. Michelson, *Viaja și opera lui F.A. Hayek: o apreciere*, prafată la ediția română a lucrării Friedrich A. Hayek, *Constituția libertății*, traducere de Lucian-Dumitru Dîrdală, Iași, Institutul European, 1998, p. 11-12.

Acestea au fost împărțite doar de economiștii Ion Ghica și Ion Strat, care constituie însă niște excepții.

După 1918, preocuparea pentru rediscutarea gândirii clasice a crescut în raport cu perioada anterioară; unele fragmente din marii autori ai liberalismului au fost publicate în antologiile pentru studenții de la facultățile economice⁶¹. Însă proiectul traducerii operelor lor a rămas marginal în mediile intelectuale. Numele lui Adam Smith era citat uneori. Opera lui era însă puțin citită și foarte rar înțeleasă, remarca omul politic țărănist Ion Răducanu⁶². *Wealth of Nations* a publicată parțial în perioadă și într-un tiraj infim, în traducerea lui Alexandru Hallunga⁶³. La rândul său, David Ricardo a fost tradus la noi în 1935, de profesorul Ștefan I. Dumitrescu⁶⁴. O notă bio-bibliografică și fragmente din *Principii* (privind teoria valorii și teoria rentei) se găsesc în antologia de texte economice tipărită în 1938 de profesorul Gheorghe Zane, pentru uzul studenților, *Elemente de economie politică* (p. 143-146). În 1939, apar pentru prima dată la noi *Principiile de economie politică și de impunere*, în traducerea profesoarei Zoe Ghețu și cu un cuvânt înainte semnat de Mitiță Constantinescu⁶⁵.

De o mai bună primire s-a bucurat economistul britanic intervenționist John Maynard Keynes tradus în limba română, imediat după război, cu *The Economic Consequences of Peace*, scrisă în noiembrie 1919 și apărută la editura „Viața Românească S.A.” un an mai târziu. Prefața autorului la ediția românească, un apel la înțelegere cu vecinii pentru o pace trainică, poartă data de 12 noiembrie 1920 (King's College Cambridge)⁶⁶. În direcția acțiunii statului în economie, lucrarea guvernatorului Băncii naționale a Cehoslovaciei, totodată profesor la Universitatea din Brno, dr. Karel Engliš, *Economia dirijată*, a avut o mare circulație academică spre sfârșitul perioadei. Prefațată de Mitiță Constantinescu, guvernator al Băncii Naționale a României, cartea deschidea o Serie, legată de problemele monetare, economice și financiare, *Cuvântul oamenilor de știință*⁶⁷.

Orientarea spre funcționalitatea imediată este ilustrată prin traducerile lucrărilor pedagogice ale unor autori liberali: Herbert Spencer și John Dewey au fost liberalii cei

⁶¹ Eugen Demetrescu, cu *Influențele Școlii liberale în România în veacul al XIX-lea*, București, Editura Bucovina, 1935, și *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne*, București, Cartea Românească, 1940; în aceeași categorie, dar constituind un mare eveniment, s-a realizat traducerea de către George Alexianu, pe baza celei de a cincea ediții, a lucrării lui Charles Rist și Charles Gide, *Istoria doctrinei economice de la fiziocrați până azi*, București, Editura Casei Școlare, 1926.

⁶² Ion Răducanu, *Adam Smith. O comemorare*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, scrie III, vol. 22, 1939-1940, p. 454; *apud* Paul E. Michelson, *Viața și opera lui F.A. Hayek...*, în Friedrich A. Hayek, *Constituția libertății...*, p. 19.

⁶³ Adam Smith, *Avuția Națiunilor. O cercetare asupra naturii și cauzelor ei*, București, Editura Bucovina, 1934-1938, 4 vol., 466 p., pe baza ediției a cincea (Edwin Cannan, 1904); s-a revenit cu unele completări în 1946, și apoi, în anii '60, sub egida Academiei, s-a realizat o ediție nouă pe baza traducerii lui Hallunga, în 2000 de exemplare: București, Editura Academiei, 1962-1965, VII + 343 p. + 474 p.; *apud* Paul E. Michelson, *Viața și opera lui F.A. Hayek...*, în Friedrich A. Hayek, *Constituția libertății...*, p. 19.

⁶⁴ David Ricardo, *Opiniuni monetare. Raportul Comitetului aurului din 1810. David Ricardo, Prețul ridicat al aurului o dovadă de depreciere a bancnotelor, cu appendice și Răspuns la obiecțiile practice al domnului Bosanquet*, București, f.a., 206 p.

⁶⁵ Costin Murgescu, *David Ricardo – un clasic al economiei politice burghize, Introducere*, în David Ricardo, *Opere alese*, vol. I, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959, p. 53.

⁶⁶ John Maynard Keynes, *Urmările economice ale păcii*, București, Editura „Viața Românească S.A.”, f.a. [1920], p. 3-4.

⁶⁷ Dr. Karel Engliš, *Economia dirijată*, cuvânt înainte de Mitiță Constantinescu, Biblioteca Monetară, Economică și Financiară, tipărită cu cheltuiala BNR, seria a II-a, Cuvântul oamenilor de știință. Traduceri din doctrina străină, București, 1938, lucrarea a intrat imediat în discuțiile economiștilor, fiind prezentă în referințele principale ale lui Vasile Cilibia, *op. cit.*

mai traduși la noi în perioada dintre cele două războaie mondiale⁶⁸. Între consecințele interesului pentru opera pedagogică a lui Spencer⁶⁹, au fost traducerea lui I. Duscian, cu *Autobiografia* lui Herbert Spencer⁷⁰, *Individul contra statului*⁷¹ și în traducerea lui L. Ghips din Botoșani, *Progresul. Legea și cauza lui și alte încercări*⁷². Interesul parțial, preponderent pedagogic, al receptării liberalismului „clasic” este ilustrat și de traducerea singulară a lui John Locke, realizată de George Coșbuc, cu *Câteva idei asupra educațiunii*, partea I, *Educațiunea sufletului*⁷³.

Concluzii

Liberalismul a fost și în societatea românească o gândire „de receptare”, după expresia istoricului rus Victor Leontovich privitoare la formulele liberale din spațiile periferice în raport cu modernitatea vestică⁷⁴. Liberalii români au instituit curentul în societatea românească pervertindu-i obiectivele în raport cu ceea ce reprezentau ideile și practicile liberale în Occident. Liberalismul apusean a fost asumat prin prisma statului și a ideii naționale, în scopul recuperării întârzierii care ne separa de „civilizația europeană”⁷⁵. Liberalismul românesc a fost național, „învăluit în ideea de patrie, în însăși ideea națională”, afirma Eugen Lovinescu în 1924⁷⁶. Perspectiva naționalului i-a ajutat pe liberalii români să explice propria durabilitate în contextul crizei europene a partidelor liberale. Partidul Național Liberal „nu este un partid liberal în ortodoxul sens al cuvântului”, recunoștea și Paul Zotta. Practica lui guvernamentală de secol XIX favorizase intervenționismul de stat; el se numise *liberal* pentru că a adoptat principiile cărmuitoare ale liberalismului politic francez, sprijinit pe declarațiile democratice ale Revoluției franceze (progresul, laicitatea, libertățile individuale)⁷⁷.

⁶⁸ John Dewey și gândirea sa au fost obiectul a numeroase studii în perioadă (Petre I. Fetoiu, *Două conferințe pedagogice. 1. Jocul – necesitate psiho-fizică; 2. Pedagogia lui John Dewey*, București, 1931; Al. Valcriu, *John Dewey și problema interesului*, 1932; Nicolae Crețu, *John Dewey ca pedagog. Vieța și opera sa. Studiu omagial la 80 de ani*, București, Cartea de Aur, 1940; Steliana Popescu, *John Dewey. Monografie pedagogică*, București, Editura Universul, 1940). Traducerile din opera sa au fost numeroase: *Pedagogie socială*, traducere C. V. Bujoreanu, Iași, „Tribuna”, 1919 (extras din „Buletinul Pedagogic”); *Școala și copilul*, traducere I. G. Marinescu, introducere Ed. Claparêdê, editia a 2-a corectată și revăzută, București, Steinberg, 1923; *Școalele de mâine*, traducere G. I. Simion, București, Principele Mircea, 1937 (împună cu Evelyn Dewey).

⁶⁹ În 1921, a fost publicată lucrarea lui Herbert Spencer, *Despre educație*, București, Editura Librăriei Carol Muller; vezi și nota 57, cu abordarea lui George G. Antonescu.

⁷⁰ Idem, *Autobiografie*, București, Cartea Românească, s.a.; anterior, în 1893, fusese tradusă broșura *În contra socialismului din libertate în asigurire* la Librăria Editurii Socecu din București.

⁷¹ Idem, *Individul contra statului*, București, Cultura Națională, 1924.

⁷² Idem, *Progresul. Legea și cauza lui și alte încercări*, București, Editura Librăriei „Universala” Alcalay & Co, 1924.

⁷³ Traducerea a apărut în 1907 la Editura Casei Școlilor, București, Atelierele Grafice Socce & Co., Societate anonimă; o analiză asupra lui John Locke, aparținând lui I. Găvănescu, se oprea – de asemenea – la ideile pedagogice ale acestuia (*Ideile pedagogice ale lui John Locke. Studiu critic de sistematizare*, Iași, Tipografia H. Goldner, 1899).

⁷⁴ Victor Leontovich, *Geschichte des Liberalismus in Russland*, Frankfurt/Main, Vittorio Klostermann, 1957 (ediția a II-a, 1974); ediția franceză, la care facem trimiterile, *Histoire du libéralisme en Russie*, traduit de l'allemand par Ole Hansen-Löve, Préface d'Alexandre Soljenitsync (prefața la ediția rusă a lucrării apărută în Statele Unite ale Americii, YMCA Press, 1979, tradusă din limba rusă de Genevieve Johannet), Paris, Fayard, 1986, p. 13.

⁷⁵ Convingerea că numai pe ideile liberale se putea baza dezvoltarea puternică națională a statului a hotărât elita politică în asumarea formulei occidentale; vezi Paul Zotta, *Un corpus doctrinar...*, p. 45.

⁷⁶ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizațiunii române moderne*, ediție și studiu introductiv de Zigu Ornea, București, Editura Minerva, 1997, p. 100.

⁷⁷ Paul Zotta, *Asupra unui pseudo-marxism jărănist*, în „Democrația”, an XXI, nr. 6-7, iunie-iulie 1933, p. 11.

Insuficient dezbătute public și teoretizate, valorile liberale nu au conturat o identitate clară a liberalismului românesc, cu semnificații ușor apelabile. Desemnarea interesată de către adversari ca oportuniști în ordinea puterii sau confuziile au avut prevalență în spațiul public. Pentru Mihail Manoilescu, cu referire la „inferioritatea” liberală în materie de programe doctrinare din perioada interbelică, doctrinele partidelor politice erau în fapt instrumente juridice și retorice, lipsite fiind de posibilitatea de a ancora formulele lor politice în social⁷⁸.

Dar liberalismul românesc nu a fost un simplu travesti prin însușirea ideilor apuse de către o elită tânără, occidentalizată. Ei, liberalii, au preluat cu siguranță limbajul modernității. Liberalismul a reprezentat suportul ideologic al acțiunii conștiente întreprinse de o parte a elitei române de apropiere a societății românești de lumea Occidentului. Problema ține, cred, de practica și cultura politică a liberalilor români, de faptul că puțini se regăseau în cadrul proiectului liberal propriu-zis, în condițiile în care Partidul Național Liberal reprezenta mai mult o formă administrativă și politică. Situație care nu a lăsat prea mult loc pentru discuția critică. Liberalii nu s-au revendicat de la o tradiție liberală anume, în pofida scrierilor teoretice sau programelor politice și economice în linia liberalismului/neoliberalismului; pentru liberalii români, mai ales cei legați de formațiunea politică, liberalismul nu era o reflecție asupra condiției individului cât mai ales o teorie de organizare și dezvoltare a unei societăți sărace, subdezvoltate. Parafrazându-l pe Bertrand Russell, liberalismul reprezentase în societatea avansată politic și economic a Occidentului o clasificare și o sistematizare ale unor păreri existente și prevalente. În spațiul românesc, el devenise în secolul XIX o sursă de ardore revoluționară și ulterior de organizare a statului și societății⁷⁹.

Demersul liberalilor din sfera publică nu era unul teoretic, introspectiv; scopul liberalilor era modernizarea societății după model apusean, chiar dacă mijloacele utilizate pentru transformarea societății exprimau mai curând realitățile proprii acestui spațiu. Liberalismul a fost gândit de cei care l-au împărtășit ca un proiect modernizator, în strânsă relație cu ideea națională, și mai puțin ca o reflecție autonomă despre raportul dintre individ și stat sau despre limitele libertății.

⁷⁸ Mihail Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, studiu critic de Dan Pavel, ediție îngrijită de Leonard Oprea, București, Editura Athcna, 1997, p. 264-268.

⁷⁹ Bertrand Russell, *A History of Western Philosophy and Connection with Politic and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present*, New-York, 1965, p. 601 (apud Victoria F. Brown, *The Adaptation of Western Political Theory in a Peripheral State. The Case of Romanian Liberalism*, în vol. *Romania between East and West. Historical Essays in Memory of Constantine Giurescu*, Edited by Stephen Fischer Galati, R. R. Florescu and George Ursul, New York, 1982, p. 271).

ÎN NUMELE LIBERTĂȚII. ORGANIZAȚIILE ANTICOMUNISTE “TINERIMEA LIBERĂ” ȘI “T” (1945)

Dorin Dobrinu

I. Contextul politic

Opoziția politică deschisă a devenit problematică în România după instalarea guvernului Petru Groza, la 6 martie 1945. Controlul serviciilor represive și de informații a oferit comuniștilor mijloacele prin care puteau purcede la restrângerea libertății de mișcare a partidelor politice democratice și apoi la distrugerea acestora. Criticarea guvernului avea să se dovedească tot mai dificilă, presupunând asumarea unor mari riscuri, în condițiile în care Partidul Comunist din România beneficia, în afară de suportul poliției ordinare sau secrete, și de masiva prezență sovietică în țară.

Partidele Național Țărănesc și Național Liberal, aflate în opoziție, ca și o bună parte a opiniei publice, aveau speranța că situația se va schimba, că sovieticii vor pleca¹, fie și în urma izbucnirii unui război între ei și anglo-americani, bizuindu-se în aprecieri și pe “dezamăgirea și defetismul” din Armata Roșie².

Imposibilitatea pentru unii cetățeni români, în special pentru tineri, de a-și manifesta liber opiniile politice, în adunări publice sau în presă, avea să ducă la apariția a numeroase grupări subversive, care aveau ca principal obiectiv lupta contra regimului instituit în urma intervenției sovietice. În acest studiu avem în vedere două organizații anticomuniste care au activat în România anulului 1945, “Tinerimea Liberă” și “T”, încercând să reconstituim geneza lor, aderenții, activitatea, arestările, anchetele, procesul, sentința și implicațiile politice. Sursele noastre constau în documente inedite sau edite³, memorii și mărturii, la care se adaugă presa timpului.

II. Organizația “Tinerimea Liberă”

Organizația “Tinerimea Liberă” a fost înființată de studentul Mircea Ștefanovici. Despre aceasta aveau să se facă afirmații contradictorii în actele serviciilor represive. Pe

---

¹ Adriana Georgescu, *La început a fost sfârșitul. Dictatura roșie la București*, Ediție îngrijită de Micaela Ghișescu, Prefață de Monica Lovinescu, București, Editura Humanitas, 1992, p. 41.

² Dan Cernovodcanu, *Una dintre primele mișcări de rezistență anticomunistă: Organizația «T»*, în „Arhivele Totalitarismului”, nr. 24-25, 3-4/1999, p. 212; Ulrich Burger (editor), *Misiunea Ethridge în România. The Ethridge Mission in Romania. Die Ethridge Mission in Rumänien*, în românește de Florica Matciaș și Raluca Schiau, cu o prefață de Dennis Deletant și o postfață de Romulus Rusan, București, Editura Fundația Academia Civică, 2000, p. 166 și 181.

³ Este vorba mai ales de volumul publicat de Petre Țurlea, *Procesul organizației “T”*, București, Editura Libra, 2000, cu numeroase documente în anexe, pe care le-am utilizat pe larg în reconstituirea faptelor.

de o parte el desfășurase activități politice “de extremă stângă”, “își crease o platformă de stânga” înainte de 23 august 1944, când asemenea orientări erau interzise, iar pe de altă parte era apreciat ca “element de încredere al lui Ică Antonescu”⁴. Această “genealogie” avea, de bună seamă, rolul de a discredita o organizație anticomunistă. În primii ani postbelici, dar și după aceea, toți opozații regimului comunist erau catalogați drept “fasciști”, “legionari” etc. pentru a putea fi mai ușor contracarați și pentru a exista o justificare publică a represării lor.

Mircea Ștefanovici se născuse la 25 mai 1922, în comuna Jiblea, județul Argeș. Devenit în 1940 student al Politehnicii din București, a încercat în 1943 să constituie o Societate a Studenților din Politehnică, utilizând în acest scop, din motive tactice, și numele vicepremierului Mihai Antonescu. La un moment dat a intrat în atenția Siguranței, care credea că nutrea idei comuniste, întreținând legături și cu membri ai partidelor politice (Partidul Național Liberal, Partidul Național Țărănesc, Partidul Social-Democrat, Partidul Comunist din România)⁵. Dintr-un text publicat în februarie 1945 și intitulat *6 septembrie 1940 – 23 august 1944*, cu mențiunea “Scurtă privire generală asupra acțiunilor antifasciste ale grupării «Tinerimea Liberă» de la constituirea ei și până la 23 august 1944”, aflăm că organizația avusese o intensă activitate în plan democratic și colaborări cu tineretul PNȚ (prin Victor Isac) și PNL (prin Mihail Fărcășanu, I. V. Săndulescu, Radu Câmpeanu, Remus Țețu), cu Partidul Socialist Țărănesc al lui Mihai Ralea, cu Partidul Social-Democrat și cu Partidul Comunist⁶. Într-un document târziu (1950), emis de Securitate, avea să se menționeze chiar că Mircea Ștefanovici a intrat în Partidul Comunist din România, dar acționând independent (sic!)⁷.

După 23 august 1944, Mircea Ștefanovici a încercat să preia conducerea organizației “Tineretul Progresist”, de inspirație comunistă, prin intermediul lui Ionangelo Pompilian, dar acțiunea a eșuat. În februarie-martie 1945, a făcut demersuri pentru o apropiere de Partidul Social-Democrat, condus de Titel Petrescu, apelând la Ștefan Voitec, însă fără sorți de izbândă. Aceasta l-a determinat în cele din urmă să se apropie de grupul social-democrat disident al lui Ion Flueraș, fost membru al Consiliului Dirigent din Transilvania, organism care în primii ani interbelici guvernase practic provincia⁸.

Organizația era compusă din simpatizanți ai partidelor istorice sau chiar din membri activi ai acestora, din disidenți comuniști și social-democrați, precum și din apolitici. Între Mircea Ștefanovici și Ion Flueraș a existat o înțelegere în martie 1945, prin care “Tinerimea Liberă” devenea organizația tineretului social-democrat disident, primind în schimb un sediu. Astfel au ajuns câțiva membri importanți din disidența social-democrată – pe lângă Ion Flueraș amintim pe Lazăr Măglașu și Antim Boghea – să aibă relații strânse cu “Tinerimea Liberă”, care cu toate acestea și-a păstrat autonomia. Tărănistul Victor Isac a devenit și el un apropiat al organizației, care i-a publicat și un manifest⁹. Serviciile represive au reușit să identifice ulterior (mai ales în anchete) mai mulți membri ai organizației: Darius Teodosiu, Florin Popescu, Alexandru

⁴ ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 43, 135; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 141 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

⁵ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 11-12 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 11, f. 60-68).

⁶ *Ibidem*, p. 13 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 5, f. 46).

⁷ *Ibidem*, p. 12 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 11, f. 60-68).

⁸ ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 43-44; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 12, 141 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 5, f. 56, 66; vol. 8, f. 2-22).

⁹ ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 44; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 17-18 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 5, f. 56-57; vol. 8, f. 8-13).

Boldei, Vladimir Enacovici, Traian Ispas, Marcel Boissnard ș.a.¹⁰. Darius Teodosiu îndeplinea funcția de director general al organizației. Agenții poliției secrete aveau să noteze că acesta, întrucât îi era nepot, l-ar fi ținut la curent pe generalul Nicolae Rădescu cu activitatea grupării, primind sugestii în legătură cu acțiunile viitoare. Alte funcții mai erau îndeplinite de: Marcel Boissnard, secretar general, Florin Popescu, casier general, Constantin Drăgoi, bibliotecar, Vladimir Enacovici, șeful Biroului Cultural, Ioan Teodorescu, șeful Secției sportive, Alexandru Boldei, secretar. Tot în documentele serviciilor represive mai apăreau în legătură cu "Tinerimea Liberă": Alexandru Oprea, Nicolae Carandino, jurnalist țărănist, directorul *Dreptății*, Andrei Crăciun, membru PNT¹¹. Tot în documentele provenind de la serviciile secrete se menționa că de la profesorul Isac s-ar fi primit sugestii în legătură cu constituirea unor centre de rezistență în eventualitatea unui conflict între Aliați. Acest aspect era considerat de către poliția politică "destul de semnificativ pentru a mai fi necesar vreun comentariu"¹².

Formațiunea s-a remarcat după 23 august 1944 printr-o bogată activitate publicistică. În ianuarie 1945, a apărut *Manifestul adresat tineretului poporului român și popoarelor conlocuitoare*, în care era prezentat punctul de vedere al "Tinerimii Libere" față de situația din România, fiind expus parțial și scopul organizației. Însă manifestul era mai ales un elogiu la adresa tineretului și a regelui. La final apărea și simpatia față de Uniunea Sovietică¹³, fie din motive strategice, pentru a nu supăra pe comuniști și pe protectorii acestora, fie pentru că încă se mai căuta o apropiere de PCR. Cu toate acestea, serviciile represive aveau să constate ulterior că, potrivit statutelor ei, organizația avea un caracter democrat, dar anticomunismul juca un rol important¹⁴. În materialul *6 septembrie 1940 – 23 august 1944*, deja amintit, "Tinerimea Liberă" ținea să precizeze că dorea să-și prezerve independența față de partidele politice. În *Statutele* sale, organizația se vedea ca o școală a democrației pentru tinerii din țară. În plan internațional, se aprecia expres: "Avem o deosebită admirație pentru democrația engleză și cea americană și dorim ca țara noastră să aibă relații de prietenie cu toate Națiunile Unite și cu aceste două mari democrații, izvoare de lumină și de civilizație pentru întreaga omenire". Nimic însă despre Uniunea Sovietică și sistemul social-politic promovat de aceasta¹⁵. În primăvara anului 1945 au mai fost tipărite două broșuri, în fapt două microbiografii: una despre președintele Statelor Unite, Franklin D. Roosevelt, scrisă de Darius Teodorescu, și alta despre premierul Marii Britanii, Winston Churchill, de profesorul Claudiu¹⁶.

În timpul perchezițiilor din iulie 1945 au fost descoperite la Mircea Ștefanovioci, Darius Teodosiu, Vladimir Enacovici și Andrei Dron patru manifeste care anterior fuseseră lansate de "Tinerimea Liberă", conținând mesaje anticomuniste și îndemnuri la răzvrătire. Cele mai elaborate erau *16 lozinci, Cetățeni și cetățene, frați români* și un manifest semnat "Comitetul Central de Acțiune Democratică a Muncitorilor, Țăranilor, Intelectualilor, Ostașilor, Femeilor și Tineretului din România"¹⁷. Autorii acestor

¹⁰ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 18 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 5, f. 60).

¹¹ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 44; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 18 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 8-13).

¹² ASRI, fond "D", dos. 144, f. 44.

¹³ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 13-14, 141-142 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 5, f. 46; vol. 8, f. 2-22).

¹⁴ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 43, 135; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 142 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

¹⁵ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 13 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 5, f. 46).

¹⁶ *Ibidem*, p. 14 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 5, f. 8).

¹⁷ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 43-44; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 15-16, 142-143 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 5, f. 20-21; vol. 8, f. 3-7, 2-22).

manifeste erau considerați Mircea Ștefanovici, Darius Teodosiu și fruntașul țărănist Andrei Crăciun, care le-au dat spre multiplicare profesorului Victor Isac¹⁸.

În urma cercetărilor, serviciile represive aveau să constate că membrii "Tinerimii Libere" s-au ocupat și cu răspândirea ziarului clandestin *Văpaia*, redactat de membrii organizației "T". Această publicație a și fost găsită la mai mulți componenți ai "Tinerimii Libere" în timpul perchezițiilor făcute în iulie 1945¹⁹.

Faptul că organizația a editat o serie de broșuri și manifeste-apel avea să determine autoritățile să-și pună următoarea întrebare: "De unde a putut [organizația, nota D.D.] avea fonduri pentru asemenea cheltuieli atât de mari"? S-a apreciat că Ștefanovici a făcut mai multe propuneri partidelor politice democratice. A fost mai strâns legat de unii membri ai PNL, Laura Săulescu și Radu Câmpeanu, și de PNT, cu profesorul Victor Isac²⁰.

III. Organizația "T"

III.1. Inițiatorii

Înfruntarea din februarie 1945 dintre generalul Rădescu și susținătorii săi, incluzând partidele istorice, pe de o parte, și comuniștii sprijiniți de sovietici a reprezentat un "duș rece" pentru cei mai tineri, mânași de idealuri. Un martor ocular avea să scrie: "[Î]nțeleg, înțeleg tot [...] Numai că, pentru prima oară, simt că lupta e inegală: de-o parte ei [comuniștii, nota D.D.], sprijiniți de URSS, ei care au muniții, arme și Armata Roșie la dispoziție; de cealaltă parte noi, fără arme, fără muniții, fără soldați în țară, cu mâinile goale și voința noastră de a trăi, de a supraviețui"²¹.

Ca urmare a faptului că Partidul Național Liberal și Partidul Național Țărănesc se confruntau cu o oarecare "delăsare" în acțiunile lor politice legale în ceea ce privea combaterea guvernului Groza, un grup de tineri, în majoritate membri ai celor două partide (totuși cu preponderența liberalilor), au decis constituirea unei organizații care să se manifeste activ împotriva guvernului²². Organizația "T" a fost inițiată de avocatul Remus Țețu, din București, în luna aprilie 1945, cum avea să declare acesta în timpul anchetei²³, sau în cursul lunii mai 1945, cum aveau să noteze serviciile represive în mai multe rânduri²⁴, în condițiile în care atât tineretul național-liberal, cât și cel țăărănesc prezentau "o oarecare inerție" în combaterea guvernului comunist²⁵. Remus Țețu se născuse în 1918 și era licențiat în drept și filosofie²⁶. În 1943 își satisfăcuse stagiul militar la Școala Militară de Ofițeri Tehnici Auto²⁷. A fost timp de două luni, între 4 octombrie-5 decembrie 1944, șeful de cabinet al lui Constantin Zamfirescu, subsecretar de stat la Ministerul Producției de Război²⁸, pentru ca în 1945 să devină avocat în

¹⁸ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 16, 143 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 5, f. 20-21; vol. 8, f. 3-7, 2-22).

¹⁹ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 44; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 144 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, 5, f. 20-21; vol. 8, f. 3-7, 2-22).

²⁰ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 43; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 14, 142 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

²¹ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 51.

²² ASRI, fond "D", dos. 144, f. 44-45, 134; Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 72.

²³ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 146 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

²⁴ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 43, 134.

²⁵ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 146 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

²⁶ *Ibidem*, p. 25 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 24).

²⁷ *Ibidem*, p. 132 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 261-262).

²⁸ *Ibidem*, p. 129 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 290-291). Vezi și Stelian Neagoc, *Istoria guvernelor României de la începuturi - 1859 până în zilele noastre - 1999*, ediția a II-a revizuită și adăugită, București, Editura Machiavelli, 1999, p. 153.

Baroul București, dar fără a practica. În primăvara anului 1945 era membru al organizației de tineret a PNL, deținând funcția de șef al sectorului Galben al Capitalei²⁹.

Se cuvine a preciza de la început că unii din membrii organizației – Remus Țețu, Adriana Georgescu, Dan Cernovodeanu, Radu Maltezeanu, Lucian Popescu ș.a. – au fost implicați în acțiuni de rezistență împotriva dictaturii mareșalului Ion Antonescu³⁰.

Organizația "T" viza schimbarea guvernului controlat de comuniști și constituirea unui guvern recunoscut și de anglo-americani³¹. Remus Țețu considera că scopul era "trezirea conștiinței publice față de modul de comportare al regimului actual"³², adică a celui instalat la 6 martie 1945. "T" avea să fie considerată de către serviciile represive mai periculoasă decât "Tinerimea Liberă", cu care a colaborat strâns în cele câteva luni de activitate, înainte ca ambele să fie descoperite și demantelate în vara anului 1945. Probabil cel mai mult a contat în stabilirea acestei ierarhii faptul că "T" avea, prin membrii săi, legături politice mult mai strânse cu PNL și PNȚ³³.

Serviciile represive aveau să insiste cu obstinație în actele lor că organizația "T" era o grupare politică subversivă, al cărei nume venea de la inițiala cuvântului "teroare"³⁴. Și în unele din declarațiile date în anchetă de către membrii arestați s-a strecurat această etimologie³⁵. Ideea a fost preluată și repetată, după arestarea principalilor membri ai organizației, până la saturație în presă, evidențiindu-se zierele comuniste³⁶. De fapt, potrivit lui Dan Cernovodeanu, unul dintre membri, numele organizației provenea de la inițiala numelui de familie al inițiatorului, Remus Țețu³⁷. Țețu însuși ar fi spus, întrebând fiind de comandorul Nicolae Bătrânu, că numele organizației era unul generic, fără nici o semnificație³⁸.

III.2. Sistemul de organizare. Acțiunile "T"

Membrii organizației aveau să fie îndeosebi prieteni și cunoscuți ai inițiatorului și liderului ei, Remus Țețu, fiind preferați bărbații și intelectualii. Se credea că în felul acesta se va asigura discreția. Cooptarea se desfășura în felul următor: Țețu îi chema la el acasă pe cei vizați, le destăinuia existența organizației, le prezenta cele 30 de "principii" sau "puncte programatice" și apoi le solicita consimțământul de deveni membri. Primirea în organizație se făcea prin depunerea unui jurământ³⁹: "Jur să lupt până la înfăptuirea completă a ideilor noastre. Jur să execut întocmai ordinele. Jur să nu destăinuiesc existența organizației și a membrilor ei pe care îi cunosc. Jur pe Țară, Rege și Libertate că voi apăra cu prețul vieții Țara, Regele și Libertatea. Jur să accept în mod liber și nesilit de nimeni că dacă îmi voi încălca jurământul să fiu considerat trădător și

²⁹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 25; Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 211.

³⁰ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 160-161 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 130, 137); Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 16-19; Burton Y. Berry, *Romanian Diaries. 1944-1947*, Edited by Cornelia Bodca, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 2000, p. 235; Mihail Fărcășanu, *Recomandare* [pentru Adriana Georgescu, în exil], în „Jurnalul literar”, nr. 7-8, aprilie 1998, p. 6; Sorana Gurian, *Viețuitoare condamnată la temniță pe viață*, în „Jurnalul literar”, nr. 7-8, aprilie 1998, p. 7.

³¹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 130 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 290-291).

³² *Ibidem*, p. 132, 138 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 220-222, 261-262).

³³ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 44.

³⁴ *Ibidem*, f. 43, 134; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 175 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 64-65).

³⁵ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 138-139 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 220-222).

³⁶ Vezi, spre exemplu, articolul lui Nicolae Bellu, „T”, în „România liberă”, nr. 330, 1 septembrie 1945, p. 1, 3.

³⁷ Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 215.

³⁸ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 44, nota 23 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 6, f. 280).

³⁹ *Ibidem*, p. 28-29, 127, 129, 132, 137-138 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 11, 17-18, 97-98, 220-222, 261-262, 290-291).

împuşcat. Aşa să-mi ajute Dumnezeu!". Nu s-au găsit probe ale acestui jurământ, dar existenţa sa avea să fie recunoscută în timpul anchetei de Remus Ţeţu şi de alţi membri ai organizaţiei⁴⁰. Totuşi, Adriana Georgescu, membră a grupării, neagă în memoriile ei că jurământul ar fi existat⁴¹. Programul organizaţiei prevedea şi posibilitatea demisiilor, dar jurământul rămânea valabil⁴².

Recrutul nu trebuia să cunoască decât pe cel care-l cooptase, precum şi pe cel pe care el însuşi urma să-l atragă în organizaţie. Era vorba de un sistem "în lanţ"⁴³, menit să asigure clandestinitatea. În fapt, doar Remus Ţeţu îi cunoştea pe toţi membrii organizaţiei⁴⁴. Între membrii cei mai importanţi s-au numărat Victor Isac, profesor de liceu, membru PNT⁴⁵, colegi de liceu (doctorandul în Medicină Dan Plopeanu⁴⁶ sau licenţiatul în Drept şi Litere, Alexandru Negrescu⁴⁷), de universitate şi de la Şcoala Militară ai lui Remus Ţeţu (avocaţii Lucian Toma, membru al PNL, îndeplinind funcţia de secretar general al tineretului liberal din sectorul Galben⁴⁸, Radu C. Tănase, fiul celebrului actor satiric Constantin Tănase⁴⁹, şi Adriana Georgescu, fost redactor-şef la *Universul Literar* şi la *Viitorul*, oficiosul PNL⁵⁰) sau Dan Cernovodcanu⁵¹.

Organizaţia "T" a fost o iniţiativă bucureşteană, nucleul ei fiind constituit din membri ai tineretului PNL, recrutaţi de Remus Ţeţu. Acestora li s-au adăugat apoi membri PNT, cel mai important fiind Victor Isac, şeful organizaţiei de tineret PNT Hunedoara, şi tineri social-democraţi⁵². Remus Ţeţu şi-a arătat interesul şi pentru atragerea în organizaţia "T" a unor ofiţeri, activi sau deblocaţi (generalul Corneliu Dragalina, căpitanului Lucian Iarca, de la Marele Stat Major, căpitanul Mihail Chirnoagă şi comandorul Nicolae Bătrănu⁵³, pilot de vânătoare, care se distinsese pe frontul de Răsărit⁵⁴).

Pentru ţinerea legăturilor între membri se utilizau trei tipuri de rapoarte: săptămânale, de executare a misiunii şi excepţionale. Misiunea permanentă consta în înarmarea şi procurarea de acte false⁵⁵. Membrii organizaţiei nu plăteau cotizaţii⁵⁶. Între obligaţii era şi aceea de a-şi procura un pistol, cu care la momentul oportun să se poată acţiona armat⁵⁷. Însă organizaţia nu a trecut niciodată la acţiuni armate, fapt recunoscut

⁴⁰ *Ibidem*, p. 31, 147 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 5; vol. 8, f. 2-22).

⁴¹ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 86-87, 98.

⁴² Petre Ţurlea, *op. cit.*, p. 32, 132 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 11, 261-262).

⁴³ Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 212.

⁴⁴ Petre Ţurlea, *op. cit.*, p. 31 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 11).

⁴⁵ *Ibidem*, p. 29 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 29).

⁴⁶ *Ibidem* (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 60).

⁴⁷ *Ibidem*; era nepotul lui Constantin (Bebe) Brătianu, ceea ce a dat speranţe că va putea să-l influenţeze pe acesta în favoarea organizaţiei "T". Mai fusese coleg de clasă (e vorba de clasa specială) cu regele Mihai, considerându-se că-l va putea informa pe acesta despre existenţa şi activitatea organizaţiei.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 30, 132 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 60, 261-262).

⁵⁰ Declaraţia Adrianei Georgescu Cosmovici, în Nicolae Rădescu, *Munca forţată în România*, Cuvânt înainte de Mihail Fărcăşanu, Bucureşti, Editura "Jurnalul literar", 2000 [1952], p. 56.

⁵¹ *Ibidem*, p. 129 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 290-291); Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 212. Vezi şi Stelian Neagoc, *op. cit.*, p. 151-155; ambii fuseseră împreună la Ministerul Producţiei de Război, R. Ţeţu ca şef de cabinet al ministrului Constantin (Bebe) Brătianu, iar Cernovodcanu ca şef de cabinet al subsecretarului de stat Constantin Zamfirescu.

⁵² Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 213.

⁵³ Petre Ţurlea, *op. cit.*, p. 30 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 38-40, 60).

⁵⁴ Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 213.

⁵⁵ Petre Ţurlea, *op. cit.*, p. 31 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 11).

⁵⁶ *Ibidem*, p. 134 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 261-262).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 129, 132 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 261-262, 290-291). Vezi şi Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 214.

și de autorități în timpul cercetărilor⁵⁸. Pe lângă pistol, s-a mai prevăzut ca fiecare membru să-și mai facă rost de un buletin de populație pe alt nume, pentru eventualitatea deconspirării și a urmăririi de către poliție⁵⁹. În momentul în care membrii organizației au ajuns să se cunoască, ei erau constituiți în (subdiviziunile de sus în jos) "coloane", "birouri", "oficii", "secții" și "cercuri"⁶⁰. În privința modelului organizației sale, Remus Țețu avea să declare ulterior că, în condițiile în care nu se mai putea face nimic în mod deschis, se inspirase din ziarele de stânga care apăreau în perioada ilegalității⁶¹. Potrivit unor informații, Țețu lăsa să se înțeleagă că "T" făcea parte "dintr-o organizație mai mare, care are în fruntea ei un focar de conducere". Pentru a insufla membrilor reușita acțiunii, el spunea că aderaseră militari, iar organizația dispunea de depozite de arme. Reiese din documente că măcar unii membri credeau în cele susținute de Țețu⁶².

Serviciile represive aveau să insiste pe faptul că, prin tipul de organizare și prin cooptarea membrilor în mod mistic, inclusiv jurământul, organizația "T" se asemăna cu Mișcarea Legionară⁶³, ceea ce fără îndoială era complet eronat. Nu este întâmplător că în actele pregătitoare ale procesului avea să se noteze că la unii membri ai "Tinerimii Libere" și ai organizației "T" s-a descoperit "material legionar", fără însă a se preciza despre ce era vorba⁶⁴. Menționăm că în aceste organizații, spre deosebire de altele din largă rezistență anticomunistă, nu a activat nici măcar un singur membru sau fost membru al Mișcării Legionare, nici măcar în actele anchetei sau ale procesului neapărând asemenea mențiuni. În schimb, presa comunistă avea să facă o adevărată obsesie pentru această falsă filiație⁶⁵.

O consfătuire a membrilor organizației "T" a avut loc la începutul lunii iunie 1945 la Facultatea de Drept, în sala Asociației Sportive "Dreptul", de la Universitatea București. Convocarea a fost făcută prin telefon sau direct de către Remus Țețu. Au participat 19-20 de membri ai grupării. S-a discutat despre: 1) scoaterea unei gazete ("ziarul de buzunar" sau "manifestul", în alte surse), oficios al organizației; 2) posibilitatea retragerii membrilor în munți (referirile erau mai ales la Munții Făgăraș), la semnalul lui Țețu urmând a se constitui acolo centre de rezistență. Centrele de rezistență ar fi urmat să ia ființă în cazul izbucnirii unui război între anglo-americani și sovietici. Armamentul trebuia capturat de la depozitele militare sau procurat din depozitele organizației și de la ofițerii de Stat Major care ar fi fost membri sau sprijinitori ai mișcării subversive; 3) înființarea unui post clandestin de radio (pentru instalarea acestuia erau avute în vedere Bucureștiul, Balta Dunării sau Munții Carpați) ce urma să fie folosit de opoziție⁶⁶. Desigur, toate acestea presupuneau depășirea fazei strict bucureștene a organizației și extinderea în țară, ceea ce s-a și hotărât⁶⁷. Însă ultimele două puncte nu au fost puse niciodată în practică⁶⁸.

⁵⁸ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 147 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

⁵⁹ Dan Cernovodceanu, *op. cit.*, p. 212.

⁶⁰ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 26 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 6, f. 11, 16-19); Dan Cernovodceanu, *op. cit.*, p. 213.

⁶¹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 32 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 25-27).

⁶² *Ibidem*, p. 130 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 290-291).

⁶³ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 45, 135.

⁶⁴ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 151 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

⁶⁵ Vezi, spre exemplu, *Capturarea a două organizații teroristo-fasciste. Rolul Generalului Rădescu și al partidelor istorice. Alte complicități*, în „Scântia”, nr. 313, 30 august 1945, p. 1, 3; *Descoperirea organizației teroriste fasciste «T»*, în „România liberă”, nr. 328, 30 august 1945, p. 1-2; M. G., *De la Legiune la «T»*, în „România liberă”, nr. 329, 31 august 1945, p. 1.

⁶⁶ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 129-130, 133, 138-139, 148 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 220-222, 261-262, 290-291; vol. 8, f. 2-22).

⁶⁷ Dan Cernovodceanu, *op. cit.*, p. 213.

⁶⁸ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 45; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 148 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

III.3. Programul organizației “T”. Ziarul *Văpaia*

Organizația “T” avea la bază un număr de 30 de principii, concepute de Remus Țețu (publicate ulterior în nr. 1 al *Văpăii*). Se afirma că fundamentul ideologic al grupării era “liberalismul social”. Regele era considerat simbolul națiunii. Organizația apăra familia, garanta proprietatea, respingea inegalitățile rasiale, intoleranța religioasă, sprijinea formarea unui stat evreiesc, lupta pentru propășirea socială, pentru înfăptuirea de reforme, însă numai ca urmare a cercetării riguroase a realităților, nicidecum “din imaginația bolnavă a aventurierilor demagogi”. Structura politică internă trebuia să fie “opera reprezentanților poporului, indicați prin alegeri libere”. Regimurile ajunse la putere pe alte căi decât votul universal și secret nu erau recunoscute de organizația “T”. Singurul ei dușman era “autoritarismul dictatorial și despotic, orice haină ar îmbrăca și ori de unde ar veni”⁶⁹. Din toate aceste principii putem distinge o concepție specifică național-liberalismului. Naționalismul jucase un rol important în liberalismul politic profesat în România ultimului secol, așa încât acest aspect nu este surprinzător nici pentru perioada imediat postbelică. Probabil pentru a evita acuzele de șovinism, antisemitism ș.a.m.d., devenite pentru comuniști, în acei ani, printre metodele preferate de combatere a adversarilor în spațiul public, s-a afirmat expres că organizația nu împărtășea astfel de idei⁷⁰.

Pentru a-și promova concepțiile, organizația a editat ziarul clandestin *Văpaia*⁷¹, redactat de Remus Țețu⁷². Inițial s-a considerat că în vederea lansării s-ar putea folosi pentru publicitate afișe mari și mici cu un “T” mare sau o altă reclamă în legătură cu o cremă “T”. S-a renunțat însă la un asemenea plan, trecându-se direct la publicarea ziarului⁷³.

Din primele sume obținute, ca urmare a vânzării unor bijuterii de familie, s-au cumpărat literele, hârtia și o mașină Boston, după unele informații plasată în locuința unor cunoștințe sau chiar a lui Țețu, pe care acesta a împrumutat-o și lui Victor Isac în vederea multiplicării declarațiilor făcute presei străine de către Iuliu Maniu. În tipografia improvizată au lucrat Remus Țețu, Victor Isac, Traian Vărășteanu, Ispir Fălcoianu, Nicu Georgescu. Ziarul a fost imprimat în 1.500-2.000 de exemplare⁷⁴. Din sursele de arhivă rezultă că din *Văpaia* a apărut doar un singur număr, la 5 iulie 1945⁷⁵, care avea drept deviză “Pentru Țară, Rege, Libertate”⁷⁶, în vreme ce un martor afirma că s-au scos mai multe numere din acest ziar⁷⁷.

Numărul din 5 iulie 1945 conținea un editorial, cele 30 de principii ale organizației, lozinci, informații interne și externe etc.⁷⁸. În editorialul scris de Remus Țețu, foarte critic la adresa guvernului Groza, se atrăgea atenția că membrii organizației nu trebuiau căutați în formațiunile politice, deși dețineau “posturi înalte în toate partidele și instituțiile de stat și particulare”. Se motiva lupta prin faptul că “țara, încăpută pe mâna unor iresponsabili, este în plină teroare”. Dorințele organizației erau limpede formulate:

⁶⁹ ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 134; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 26-28.

⁷⁰ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 26-28.

⁷¹ *Ibidem*, p. 129 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 3, f. 290-291).

⁷² ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 45, 134.

⁷³ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 139 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 3, f. 220-222).

⁷⁴ ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 45, 134; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 32, 146 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 3, f. 25-27, 31-37; vol. 8, f. 2-22).

⁷⁵ ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 45.

⁷⁶ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 44, nota 25.

⁷⁷ Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 213.

⁷⁸ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 32 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 3, f. 31-37).

"Dorim libertate și democrație în fapt. Dorim libertatea absolută a presei și a întrunirilor. Dorim alegeri libere sub un cabinet cu administrație neutră și jandarmerie reînființată sau sub controlul unei misiuni aliate, în plină reprezentare. Dorim angrenarea noastră efectivă în ordinea aliată, pe care o sperăm justă. Dorim prietenie strânsă cu Aliații, iar cu Rusia optimă vecinătate și colaborare intimă. Dorim respectarea drepturilor noastre de stat național și independent. Dorim dispariția dictaturii. Dorim, în fine, îndepărtarea acelor care, monopolizând prietenia cu Rusia, compromis, prin nepriceperea și brutalitatea lor, o veritabilă apropiere"⁷⁹; "Dorim respectarea drepturilor noastre ca stat național și independent"; "Independența statului, libertățile poporului, așezămintele naționale sunt de fapt desființate. Dreptul de guvernare și autonomia țării au fost vital încălcate". De asemenea, se produsese anarhizarea administrației și a armatei "pentru a sabota Armistițiul și a păstra o portiță deschisă intervenției străine"⁸⁰. În pofida concepțiilor preponderent și explicit liberale promovate de organizație, autoritățile aveau să considere că aceasta avea "un caracter naționalist"⁸¹. De fapt, dacă exista vreo înclinație împotriva vreunei țări – și fără îndoială că da – atunci era vorba de Uniunea Sovietică, ca urmare a faptului că aceasta ocupa România și devenise clar că era implicată masiv în impunerea comunismului în țară. Mai ales știrile interne și externe publicate în *Văpaia* erau îndreptate contra URSS, ceea ce nu putea decât să nemulțumească un guvern a cărui lipsă de legitimitate era evidentă și care nu ar fi rezistat fără sprijinul Kremlinului. În articolul "Spre un nou război", din același oficios, se nota: "În fundul sufletului nu mai dorește nimeni război, doar că rușii vor o pace rusească [...] Deocamdată bătrâna Europă, de mână cu tânăra Americă, așteaptă sigure de sine ca omenirea să se sature de stânga așa cum s-a săturat de dreapta [era vorba de extreme, desigur, nota D.D.]". Toate acestea îi determinau pe autori să dea "ca foarte probabil conflictul între foștii Aliați"⁸².

Din motive care nu erau clar exprimate, evreii erau îndemnați să ia exemplu de la dr. Filderman și "să-și potolească cosângenii veniți peste noapte să conducă țara", în caz contrar sentimentele de ostilitate împotriva acestei minorități putând lua amploare⁸³. Această aserțiune ar putea fi considerată (și probabil nu chiar fără temei) antisemită, includerea ei în paginile *Văpăii* fiind probabil legată de vizibilitatea, după 23 august 1944 și mai ales după 6 martie 1945, a unor etnici evrei în spațiul politic de extremă stânga, în special în rândurile comuniștilor (cel mai cunoscut caz era al Anei Pauker⁸⁴), și în serviciile represive românești după 6 martie 1945 (unii dintre aceștia erau în fapt agenți sovietici, spre exemplu Alexandru Nicolșki⁸⁵).

Văpaia era dată membrilor organizației (Victor Isac a primit 200 de exemplare, lui Dan Cernovodeanu i s-au dat câte 20 de exemplare în două rânduri, lui Lucian Toma 20-30 de exemplare etc.), aceștia distribuind-o în București și în țară prin intermediul

⁷⁹ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 46; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 32-33 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 31-37).

⁸⁰ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 144-145 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

⁸¹ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 134.

⁸² *Ibidem*, f. 46, 134-135; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 144 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

⁸³ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 46; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 33-34, 145 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 31-37; vol. 8, f. 2-22).

⁸⁴ Robert Levy, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, Traducere de Cristina Pupeza și Ioana Gagea, Iași, Editura Polirom, 2002; Pavel Câmpeanu, *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, Iași, Editura Polirom, 2002, capitolul V, "Cazul Ana Pauker", p. 151-195.

⁸⁵ *Alexandru Nicolșki*, în „Memoria”, nr. 9, septembrie 1993, p. 123; Marius Oprea (editor), *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente. 1949-1989*, Studiu introductiv de Dennis Delciant, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 562-564.

cunoștințelor, rudelor, prietenilor și foștilor colegi de facultate⁸⁶. Așa a procedat Dan Cernovodeanu, care însă în anchetă avea să facă o figură deosebită, refuzând să destăinuie numele persoanelor care îi făcuseră acest serviciu⁸⁷. Alții au preferat să distrugă prin ardere exemplarele primite în vederea distribuirii. Ziarul a circulat cel puțin între membrii tineretului liberal. Dintr-o declarație în anchetă reieșea că, la una din întrunirile tinerilor liberali, *Văpaia* a fost citită în grupuri⁸⁸.

IV. Colaborarea între organizațiile “T” și “Tinerimea Liberă”

În urma anchetelor, autoritățile au susținut că organizațiile anticomuniste “T” și “Tinerimea Liberă” au ajuns să colaboreze, legătura între ele fiind realizată de profesorul Victor Isac, membru al PNT. În acest mod, scopurile “Tinerimii Libere” erau și ale organizației “T”, iar manifestele și ziarul *Văpaia* se difuzau în rândurile membrilor ambelor grupări⁸⁹. Mai mult chiar, într-un referat al Serviciului Special de Informații, din 11 august 1945, se nota că “organizația «T» înglobase în ea și «Tinerimea Liberă»”⁹⁰.

V. Arestările

Cele două organizații au fost descoperite de autorități în iulie 1945⁹¹, s-a afirmat că din cauza trădării⁹². Arestările au fost făcute de către poliția de Siguranță. Comisari însoțiți de agenți s-au prezentat la domiciliile celor avuți în vedere (24 de membri din “Tinerimea Liberă”, 35 de aderenți de la organizația “T”) uneori cu ordine discutabile, procedând la percheziții și la ridicarea urmărilor, sub pretextul că trebuiau să dea declarații la sediul Siguranței Generale⁹³. Locațiile în care erau ținuți arestații au fost păstrate secrete, apropiații lor neobținând nici un răspuns acceptabil atunci când băteau la porțile instituțiilor statului. Generalul Constantin Popescu, directorul general al Siguranței, i-a spus generalului Gh. Negrescu, tatăl lui Alexandru Negrescu, reținut, că fiul său nu se afla în arestul Ministerului de Interne, dar că “regretă că în România nu se găsește o Siberie, unde să fie trimiși toți cei zăpăciți, ca să le vină mintea la cap, dar se va înființa”⁹⁴. S-a aflat, totuși, că tinerii arestați se găseau în închisori și erau supuși la “un regim foarte riguros”⁹⁵.

Ancheta s-a desfășurat sub coordonarea lui Alexandru Nicolski (“omul-șobolan”, potrivit expresiei Adrianei Georgescu)⁹⁶, din corpul Detectivilor, personaj care începuse să fie cunoscut după 6 martie 1945 pentru brutalitatea sa ieșită din comun, mărturisirile dorite de autorități, inclusiv false, fiind smulse prin forță. În cele trei săptămâni cât

⁸⁶ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 34-35, 130-131 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 3, f. 31-37, 290-291). Vezi și Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 214.

⁸⁷ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 130-131 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 3, f. 290-291). Vezi și Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 214.

⁸⁸ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 133 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 3, f. 262-262).

⁸⁹ ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 44, 135; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 146, 150-151 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

⁹⁰ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 39-40 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 12, f. 62).

⁹¹ ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 43; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 141 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

⁹² Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 213.

⁹³ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 135 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 2, f. 127).

⁹⁴ *Ibidem*, p. 135-136 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 2, f. 127).

⁹⁵ *Ibidem*, p. 136 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 2, f. 127). Vezi și Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 213.

⁹⁶ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 115.

fuseseră la discreția temutului torționar, deținuții au fost constrânși să dea "declarații compromițătoare, favorabile tezei de implicare a partidelor de opoziție, cât și a generalului Rădescu". Pentru a se obține asemenea mărturisiri, reținuții au avut parte de diferite torturi, fetele din lot fiind violate, despre una spunându-se că ar fi rămas chiar gravidă⁹⁷. Numeroase familii importante din București erau îngrijorate de arestarea membrilor organizațiilor "Tinerimea liberă" și "T", întrucât mulți dintre cei reținuți erau copiii sau rudele lor⁹⁸. Ca urmare a protestelor venite din partea rudelor celor inculpați, precum și a avocaților acestora, lotul în integralitatea sa a fost transferat la închisoarea Uranus, din subordinea Curtii Marțiale, la 5 septembrie 1945⁹⁹.

VI. Scopul autorităților: încercarea de compromitere a opoziției politice

Unii dintre acuzați aveau să declare în cursul anchetelor, cel mai probabil datorită torturilor, că își făcuseră "impresia că în spatele organizației «T» sunt partidele Național Liberal și Național Țărănesc", pe considerentul că activitățile grupării necesitau cheltuieli mari, iar membrii nu plăteau cotizații. Se "bănuia" că printre șefii mari ai organizației se aflau generalul Rădescu, profesorul Gh. Brătianu "și alții de talia acestora". S-a mai spus că Țețu le-a "dat de înțeles" membrilor că organizația ar fi fost "susținută din afară de anumite cercuri". Într-o declarație avea să se noteze chiar că Țețu ar fi afirmat în mai 1945 că organizația fusese înființată la cererea Intelligence Service-ului (serviciul secret britanic), acesta sprijinind-o din toate punctele de vedere¹⁰⁰. Desigur, fabulațiile de mai sus aveau darul de a discredita, în primul rând, partidele politice de opoziție, dar și de a-i incrimina, subliminal, pe occidentali.

Cel puțin unul din cei anchetați ulterior avea să declare că fondurile necesare editării ziarului *Văpaia*, inclusiv pentru procurarea materialelor (mașină de tipărit, litere, cerneală, hârtie etc.), au fost obținute de la conducerea PNL și PNT, dar și de la anglo-americiani¹⁰¹. Pentru implicarea, fie și în plan secund, a misiunilor străine în activitatea acestor organizații aveau să se invoce și cărțile de vizită ale unor persoane din Misiunea Britanică, găsite cu ocazia perchezițiilor asupra unor social-democrați, arestați și inculpați. De fapt, acestea fuseseră primite odată cu vizita pe care social-democrații o făcuseră la sediul Misiunii cu ocazia victoriei în război, pentru a-i felicita pe britanici¹⁰².

Potrivit unor declarații ale celor anchetați, despre existența organizației "T" ar fi știut conducerea PNL și PNT. Dintre liberali ar fi aflat: Constantin I. Brătianu, Bebe (Constantin) Brătianu, profesorul Danielopol, Mihail Romniceanu, Gheorghe Brătianu, George Fotino, Mihail Fărcășanu etc. Victor Isac i-ar fi informat pe Iuliu Maniu, Ion Mihalache, Ovidiu Răureanu etc. Tot în declarații au fost menționați ca știind despre organizație și unii dintre apropiații lui Constantin Titel Petrescu și chiar doi membri ai conducerii Uniunii Tineretului Comunist¹⁰³. Serviciile represive ale statului își infil-

⁹⁷ C. V. R. Schuyler, *Misiune dificilă. Jurnal (28 ianuarie 1945 – 20 septembrie 1946)*, Cuvânt înainte de Dumitru Cioflină, Ediție îngrijită de Alexandru Oșca și Mircea Chirițoiu, Autorii notelor: Eftimie Ardeleanu, Mircea Chirițoiu, Alexandru Oșca, Vasile Popa, Traducere de Sorana Georgescu-Gorjan și Alina Petricel, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 197; Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 214.

⁹⁸ C. V. R. Schuyler, *op. cit.*, p. 197.

⁹⁹ Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 216.

¹⁰⁰ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 134, 137, 140 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 220-222, 262 ș.u.).

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 139 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 220-222).

¹⁰² Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 113-114; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 89-94, 149 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

¹⁰³ *Ibidem*, p. 37, 47, nota 46 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 57-58, 69-71; vol. 8, f. 21).

traseră informatorii în interiorul partidelor de opoziție, obținând astfel informații cu privire la acțiunile acestora. Unii dintre acești informatori erau cunoscuți de către liderii acestor partide, care îi lăsașu pe unii să-și continue activitatea, pentru că oricum îi știau, având astfel posibilitatea să se ferească de ei¹⁰⁴. Într-o declarație dată în anchetă, Dan Cernovodeanu spunea că a primit însărcinarea din partea lui Remus Țețu de a informa de existența organizației pe Constantin (Bebe) Brătianu, fruntaș PNL, și pe Mircea Ionnițiu, secretarul personal al regelui, cu care fusese coleg de școală, ceea ce s-a și întâmplat. Cernovodeanu avea să adauge în anchetă că amintitele persoane “au dezaprobat cu totul această acțiune”¹⁰⁵. În mod sigur ultima aserțiune a fost făcută cu scopul de a feri de complicații PNL și Palatul Regal. Fără îndoială că declarațiile din anchetă au fost date sub o presiune teribilă, iar Dan Cernovodeanu a fost unul dintre cei care a încercat să ascundă unele informații. Însă după căderea comunismului nu mai exista nici un pericol, ceea ce i-a oferit posibilitatea să relateze fără teamă despre experiența sa în legătură cu organizația “T”. Printre altele, el a mărturisit că imediat ce a fost recrutat în organizație a ținut să-l înștiințeze despre acest fapt pe unchiul său, Constantin (Bebe) Brătianu. Acesta i-a spus că înțelege pomirea tinerilor din organizație, dar că “oficial partidul său [Partidul Național Liberal, nota D.D.] nu o poate încuraja, deoarece aceasta ar constitui un motiv ideal pentru regimul comunist de la conducere să acuze PNL de sprijin al unei organizații subversive ce ar intenționa să provoace o răsturnare a guvernului Groza și eventual un război civil, care ar pune în pericol siguranța statului”. Tot Dan Cernovodeanu relatează că liderii partidelor istorice, adică Dinu Brătianu și Iuliu Maniu, dar și Constantin Titel Petrescu (?), erau “foarte discret informați de evoluția și activitatea membrilor formației «T», dar oficial nu trebuiau să aibă vreo cunoștință de existența acesteia”. De asemenea, Cernovodeanu i-a mai destăinuit existența organizației și lui Mircea Ionnițiu, fost coleg în “clasa palatină”¹⁰⁶ și secretarul particular al regelui Mihai, cu scopul de a-l informa pe acesta din urmă despre crearea organizației, scopurile și activitatea ei. Ionnițiu s-a arătat interesat de constituirea organizației “T”, dând asigurări că îl va informa pe rege, așteptând și alte informații în acest sens. Suveranul era preocupat și el de activitatea organizației “T”, “transmițându-ne prin Mircea Ionnițiu că, în caz de necesitate, era dispus, pentru reuniuni sau chiar pentru depozitare de armament, să ne pună la dispoziție unele din reședințele sale de vânatoare din Ardeal. Totul, bineînțeles, în cea mai desăvârșită discreție, regele oficial ignorând integral existența organizației «T»”. De altfel, subiectul a fost ocolit cu premeditare de anchetatori, nedorindu-se implicarea suveranului în nici un fel¹⁰⁷.

Cunoscându-se că Adriana Georgescu fusese șefa de cabinet a lui Nicolae Rădescu, s-a făcut mare caz de acest amănunt, încercându-se compromiterea generalului¹⁰⁸. În încheierea referatului pe care l-a întocmit la 24 august 1945, comisarul șef de poliție Gheorghe Bulz nota: “aceste organizații [“Tinerimea Liberă” și “T”, nota D.D.] aveau numai în aparență șefii indicați, căci în fond sunt indicii serioase că conducerea [sic!] revenea generalului Rădescu, care nu numai că avea legături indirecte pentru

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 114-115, nota 92 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 9, f. 251-252; vol. 10, f. 251).

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 131 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 3, f. 290-291).

¹⁰⁶ Pentru perioada liceului, în care Marcele Voievod de Alba-Iulia (viitorul rege Mihai), Mircea Ionnițiu, Dan Cernovodeanu ș.a. au fost colegi într-o clasă specială, vezi Mircea Ionnițiu, *Amintiri și reflecțiuni*, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 24-25.

¹⁰⁷ Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 212, 214.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 214.

fiecare din cele două organizații, anume prin Adriana Georgescu cu Organizația «T» și prin Darius Teodosiu cu Organizația «Tinerimea Liberă». Cu prima organizație a avut și legături directe, prin avocatul Remus Țețu, în prezența consilierului Șerbănescu și Adrianei Georgescu¹⁰⁹.

O mare atenție a fost acordată în timpul anchetei liderilor social-democrați disidenți arestați. Ion Flueraș a fost supravegheat de serviciile secrete românești încă dinainte de 6 martie 1945, în condițiile în care el se manifesta împotriva comunismului de inspirație moscovită, se pronunța pentru colaborarea cu partidele democratice și pentru apărarea intereselor muncitorimii pe cale parlamentară¹¹⁰. Ion Flueraș a avut în iunie-iulie 1945 contacte cu Partidul Național-Liberal (spre exemplu, la 12 iunie 1945, cu Dinu Brătianu, la o conferință pe care acesta a ținut-o chiar la el acasă) și cu Partidul Național Țărănesc (în iulie 1945, Flueraș și Iosif Jumanca, un alt cunoscut lider social-democrat de origine ardeleană, au făcut o vizită la sediul țărăniștilor, unde au purtat discuții cu Nicolae Lupu)¹¹¹. Oamenii Moscovei s-au folosit de acest proces pentru a implica pe unii din lideri social-democrați disidenți emblematici și, probabil, pentru a da un semnal tuturor "tovarășilor" de drum care șovăiau în a-i urma fără condiții. Așa s-a întâmplat cu bătrânii militanți Ioan Flueraș, Lazăr Măglașu și Antim Boghea, aceștia fiind acuzați că ar fi finanțat organizațiile subversive și publicarea *Văpăii*¹¹².

Partidele istorice nu au rămas indiferente la arestarea de către serviciile represive a unora din membrii lor. Într-o notă a SSI, din 29 august 1945, se preciza că Iuliu Maniu și Dinu Brătianu stabiliseră cu puțin timp înainte "întocmirea unor memorii în legătură cu arestarea unor membri ai tineretului partidelor Liberal și Național Țărănesc și implicarea lor într-o organizație teroristă. Memoriile vor fi prezentate Justiției militare. În același timp, s-a adus la cunoștință [...] misiunilor engleză și americană, printr-un memoriu al domnilor Iuliu Maniu și Dinu Brătianu, menținerea sub stare de arest, fără cercetarea Justiției, timp de șapte săptămâni, a numeroși cetățeni, fiindcă fac parte din cele două partide". În aceeași notă se preciza că un memoriu în aceeași problemă fusese înaintat americanilor și de către generalul Nicolae Rădescu¹¹³. În special în interiorul PNL au existat numeroase discuții cu privire la arestarea, anchetarea și viitorul proces al organizației "T". Conducerea liberalilor a fost rezervată în aprecieri, dar unele grupuri de al doilea plan din partid au fost foarte critice la adresa lui Remus Țețu, această atitudine fiind foarte probabil o consecință a disputelor lăuntrice inerente unei formațiuni politice. Cert este că mai ales PNL și-a mobilizat forțele pentru apărarea tinerilor săi membri intrați pe mâna autorităților, atât în perioada anchetelor, cât și în timpul procesului¹¹⁴.

În anchete avea să apară chiar ideea că organizația "T" își propusese asasinarea miniștrilor comuniști (erau nominalizați Teohari Georgescu și Gheorghe Gheorghiu-Dej) din cabinetul Groza, precum și a membrilor Comitetului Central al Partidului Comunist din România (între cei amintiți se găseau Ana Pauker, Vasile Luca și Emil Bodnăraș)¹¹⁵.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 151 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22).

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 19-20 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 9, f. 167-171).

¹¹¹ *Ibidem*, p. 21-22 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 9, f. 176-180, 187).

¹¹² Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 213.

¹¹³ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 83 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 9, f. 236).

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 81-88 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 9, f. 244-245, 253; vol. 12, f. 53-65, 78-79, 81, 247-248, 251, 256, 259, 264-265).

¹¹⁵ ASRI, fond "D", dos. 144, f. 45; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 137-138, 140, 148 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 220-222; vol. 8, f. 2-22); Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 88.

Pentru a avea un câștig de imagine, pentru a lovi în opoziția politică, autoritățile au demarat, de la sfârșitul lunii august 1945, o adevărată campanie mediatică împotriva celor inculpați în procesul organizației „T”, înainte ca procesul propriu-zis să fi început. În prim plan s-au aflat jurnalele comuniste „Scânteia” și „România liberă”, ale căror articole erau uneori identice, ceea ce dovedea existența unui centru coordonator¹¹⁶. Sovieticii și-au manifestat și ei interesul pentru procesul tinerilor opozanți din România, radio Moscova transmițând numeroase comentarii procomuniste în acest sens, preluate și la București¹¹⁷.

Generalul Schuyler avea să noteze în jurnalul său (la 10 septembrie 1945): “Se pare că intenția guvernului este de a da amploare acestui eveniment, mult peste adevărata sa importanță și, prin mărturii false, de a-i implica pe Maniu, Brătianu, Rădescu și alți lideri [din opoziție]”¹¹⁸. La 11 septembrie 1945, același oficial american scria: “Bănuim că majoritatea acuzaților, dacă nu chiar toți, vor fi declarați vinovați, iar la convorbirile din cadrul Consiliului miniștrilor de la Londra acest verdict va fi folosit drept dovadă că Partidele Național Țărănesc și Liberal sunt organizații periculoase și că vor trebui desființate. Am mai aflat că va fi judecat și un al doilea grup de îndată ce primul va fi fost condamnat și că este foarte posibil ca din cel de-al doilea grup să facă parte Maniu, Brătianu și Rădescu”¹¹⁹.

Înainte de proces, inculpații aveau să afle că liderii opoziției democratice înțeleseseră că “arestându-i pe membrii tineri ai partidelor lor, comuniștii vor să arate opiniei publice internaționale că aceste partide îi învață pe membrii lor metodele fasciste și astfel să le discrediteze [...] E un proces înscenat pentru uzul străinătății”. Aflând că va avea loc un proces, arestații au intrat în zona optimismului, fapt evidențiat și de cântarea imnului național după mutarea lor împreună în închisoarea Curții Marțiale¹²⁰.

VII. Procesul

VII.1. Un barometru al confruntării dintre autorități și opoziția politică

Dosarele anchetei au fost înaintate Parchetului Curții Marțiale a Comandamentului Militar al Capitalei pe 28 august 1945. Pe lista anchetatorilor erau trecute 40 de nume, doar o singură persoană nefiind arestată, Darius Teodosiu. În fața instanței urmau a fi trimiși 21 de membri ai “Tinerimii Libere” și 19 ai organizației “T”¹²¹. Exceptându-i pe cei trei socialiști (Flueraș, Măglașu și Boghea), oameni mai în vârstă, ceilalți inculpați nu aveau mai mult de 30 de ani, în majoritate studenți la Drept sau la Politehnică¹²².

¹¹⁶ Capturarea a două organizații teroro-fasciste. Rolul Generalului Rădescu și al partidelor istorice. Alte complicități, în „Scânteia”, nr. 313, 30 august 1945, p. 1, 3; Pleava, în „Scânteia”, nr. 314, 31 august 1945, p. 1; Cum activa organizația «T». Declarațiile teroristului Remus Teju. Originea organizației «T». Rădescu demascat de complicității săi, în „Scânteia”, nr. 315, 1 septembrie 1945, p. 1, 4; Cine finanța organizațiile teroro-fasciste, în „Scânteia”, nr. 316, 2 septembrie 1945, p. 1, 2; Descoperirea organizației teroro-fasciste «T», în „România liberă”, nr. 328, 30 august 1945, p. 1-2; M. G., De la Legiune la «T», în „România liberă”, nr. 329, 31 august 1945, p. 1; Niculac Bellu, «T», în „România liberă”, nr. 330, 1 septembrie 1945, p. 1, 3; Cine finanța organizația teroro-fascistă «T», în „România liberă”, nr. 331, 2 septembrie 1945, p. 1, 4; Tineretul român se desolidarizează de teroriștii din organizația «T». Un comunicat al Comitetului Central al tineretului progresist, în „România liberă”, nr. 331, 2 septembrie 1945, p. 1.

¹¹⁷ Andreca Georgescu, *op. cit.*, p. 105.

¹¹⁸ C. V. R. Schuyler, *op. cit.*, p. 197.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 198-199.

¹²⁰ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 100.

¹²¹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 50-51 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 1, f. 2-3, 6-26).

¹²² Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 108.

Ancheta se desfășurase în grabă, cercetările dovedindu-se nefinalizate, fapt recunoscut și de magistrați. Spre exemplu, maiorul magistrat Iorgu Popescu avea să noteze în referatul introductiv din 31 august 1945: "Cercetările sunt incomplete, unii învinuiți au dispărut, unii nu au fost cercetați și este o strânsă conexiune a faptelor ce li se impută"¹²³. Însă autoritățile doreau să utilizeze procesul ca un mijloc de compromitere a partidelor politice și de atenționare a populației că nu glumea. Prim procurorul militar, colonelul magistrat Barbu Dimescu, dădea o explicație la 5 septembrie 1945: "În cauza privitoare la organizațiile «T» și «Tinerimea Liberă», s-a constatat că cercetările sunt incomplete, majoritatea învinuiților fiind neidentificați și necercetați. Ca urmare, s-a dispus soluționarea cauzei numai în ce privește pe acei 39 de învinuiți înaintați în stare de arest, ca un prim lot, pentru satisfacerea principiului de exemplaritate și celeritate în materie de represiune penală"¹²⁴.

Pentru apărarea inculpaților s-au oferit 73 de avocați, cei mai mulți dintre aceștia fiind liberali, dar și țărăniști sau apolitici: colonel Dumitru T. Lungescu, I. Metapadof, colonel Părăianu, Adrian Grigoropol, Ilie Mateescu etc. În mare parte, ei aveau să dovedească profesionalism, punând nu o dată în încurcătură completul de judecată¹²⁵. Însă grupul avocaților apărării nu era un bloc. Cel puțin unul dintre ei, cunoscut sub indicativul "Victor", era informator al Serviciului Special de Informații. O notă a SSI, din 10 septembrie 1945, conținea următoarea mențiune: "Informatorul nostru Victor a fost solicitat să se înscrie printre cei circa 70 de apărători ai procesului lui Țețu. Nu poate refuza această cerere și el nu va vorbi nimic la apărare. Va figura numai printre cei înscriși. Victor mi-a cerut aprobarea și i-am dat-o", preciza ofițerul care îl avea în răspundere¹²⁶. Curtea avea să acrediteze în cele din urmă doar 32 de avocați¹²⁷.

La deschiderea ședinței din 5 septembrie 1945, completul de judecată (al Secției a IV-a a Curții Marțiale, Corpul 2 Armată) era prezidat de generalul Ilie Crețulescu, maiorul magistrat Iorgu Popescu fiind procuror¹²⁸. Generalul Ilie Crețulescu era comandant al trupelor de grăniceri, apropiat al lui Petru Groza, membru ARLUS (Asociația Română pentru Strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică) și fost subsecretar de stat în Ministerul Apărării (pentru Armata de Uscat) din cel de-al doilea cabinet condus de generalul Constantin Sănătescu (4 noiembrie-5 decembrie 1944)¹²⁹. Cât îl privește pe Iorgu Popescu, cercurile britanice din București aveau cunoștință că acesta fusese "cea mai odioasă unealtă a lui Almăjeanu și agentul Serviciului Secret Român". El intrase în slujba noului regim pentru a-și salva viața¹³⁰. Prezența în sală a unor observatori de la Misiunile Americană și Britanică, în uniformă, a avut darul de a ridica moralul acuzaților¹³¹. Datorită grabei autorităților de a-și atinge cât mai repede scopul, inculpații nu au avut timp să-și pregătească apărarea. De aceea, cei 33 de inculpați înaintați justiției și cei 32 de avocați au cerut amânarea procesului, pentru a se putea studia dosarul. S-a acceptat mutarea procesului de pe 5 pe 10 septembrie 1945¹³².

¹²³ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 51-52 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 1, f. 31-32).

¹²⁴ *Ibidem*, p. 52 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 1, f. 35).

¹²⁵ *Ibidem*, p. 76, 124; Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 216; Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 100, 108; Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 238.

¹²⁶ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 115, nota 92 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 9, f. 251-252).

¹²⁷ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 108, 126.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 108; Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 216.

¹²⁹ Stelian Neagoc, *op. cit.*, p. 152; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 70.

¹³⁰ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 71 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 9, f. 266).

¹³¹ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 108. Vezi și Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 243.

¹³² Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 60 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 1, f. 121); Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 109; Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 216.

Răstimpul câștigat cu amânarea procesului a fost utilizat de apărare pentru stabilirea contactului cu inculpații¹³³. Chiar și așa, unii din avocații apărării aveau să relateze pe 10 septembrie că nu avuseseră posibilitatea de a consulta dosarul și nici să discute cu acuzații, aceștia fiind mutați din închisoarea Curții Marțiale în cea de la Malmaison¹³⁴. Totuși, inculpații apucaseră să arate că li s-au smuls declarații false ca urmare a maltrătarilor la care au fost supuși. În consecință, s-a cerut retragerea acuzațiilor inexacte¹³⁵. Nicolski și echipa sa au încercat să-i intimideze pe acuzați și în perioada 5-10 septembrie 1945, deși aceștia nu se mai aflau, legal, în grija Serviciului Special de Informații. De la închisoarea Curții Marțiale au fost transportați la cea a SSI, unde tortionarii au făcut tot posibilul să le obțină semnătura pe declarații ticluite, conform cărora ar fi fost bine tratați în timpul anchetei¹³⁶.

La reînceperea procesului, pe 10 septembrie 1945, inculpații au constatat că se schimbaseră completul de judecată. Președintele acestuia devenise colonelul Alexandru Petrescu¹³⁷, ceilalți membri fiind locotenent-colonelul Alexandru Olteanu¹³⁸ și locotenent-colonelul magistrat Dumitru Gilcoveanu; maiorul magistrat Iorgu Popescu a fost menținut ca procuror¹³⁹.

A fost permis accesul ziaristilor în sala tribunalului, alături de cei români aflându-se și doi jurnaliști de la misiunile americană și engleză. Deși unii avocați ai apărării au ridicat diferite obiecții, în ziua de 10 septembrie 1945, unele dintre acestea cu referire la neconstituționalitatea procesului, președintele completului le-a respins pe toate. Avocații conveniseră cu inculpații ca aceștia să nege învinuirile din rechizitoriu, dat fiind că fuseseră obținute prin forță. Punerea în practică a acestei strategii i-a înfuriat pe membrii acuzații și ai completului, care sperau că își vor îndeplini cu ușurință misiunea politică¹⁴⁰. În depozitiile lor, inculpații nu s-au recunoscut vinovați. "Spun că au iscălit

¹³³ Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 216.

¹³⁴ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 60-61 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 1, f. 208; vol. 2, f. 298; vol. 10, f. 275).

¹³⁵ Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 216.

¹³⁶ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 110-112; Declarația Adrianci Georgescu Cosmovici, în Nicolae Rădescu, *op. cit.*, p. 58.

¹³⁷ O scurtă prezentare a colonelului Alexandru Petrescu ne poate spune ceva despre calitatea justiției în România postbelică. Acesta dăduse pedepse necruțătoare împotriva comuniștilor în 1940 (Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 234), iar sub regimul Antonescu a devenit director al închisorilor, calitate în care a fost implicat și în jefuirea creșterilor deportați în lagărele românești din Transnistria *Un martor al istoriei*, Emil Ghilezan de vorbă cu Adrian Niculescu, Cuvânt înainte de Neagu Djuvara, Cuvânt de încheiere de Dinu Gavrilescu, București, Editura All, 1998, p. 139, și nota 63; Gabriel Țepelea, *Însemnări de taină*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 45-46. Vezi și C. V. R. Schuyler, *op. cit.*, p. 197; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 71 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 9, f. 266). Acțiunile sale din timpul războiului, inclusiv torturile la care îi supunea pe deținuți, au fost făcute publice în presa internațională în 1944-1945 de către ziaristul luxemburghez Yves Franck (C. Ionițoiu, N. Constantinescu, I.O. Borcea, *Le drame de la Roumanie*, Freiburg, 1984, p. 158-160; apud *Un martor al istoriei*, p. 139, nota 63). Întrucât figura pe lista criminalilor de război, a fost arestat în timpul guvernului Rădescu (*Un martor al istoriei*, p. 139, și nota 63; Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 112; Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 234). După instalarea guvernului Groza, Petrescu i-a trimis o scrisoare Ancii Pauker, în care se oferea să facă pentru noii stăpâni de la București ceea ce făcuse și pentru Antonescu. A ieșit din pușcăric în același an 1945, la timp pentru a prezida procesul organizației "T" (*Un martor al istoriei*, p. 139-140).

¹³⁸ Locotenent-colonelul Alexandru Olteanu căzuse prizonier la Stalingrad, în urma dezastrului suferit de trupele româno-germane la sfârșitul anului 1942 - începutul anului 1943, iar ulterior intrase în divizia de "voluntari" români "Tudor Vladimirescu", constituită în URSS. Se spunea despre el că era pe lista sovietică a criminalilor de război (Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 234).

¹³⁹ Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 217; Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 112; C. V. R. Schuyler, *op. cit.*, p. 197; Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 233-234; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 70 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 295).

¹⁴⁰ Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 217.

ce li s-a dictat la anchetă sub lovituri ori sub presiuni morale: fiindcă le era foame sau fiindcă le era frică. Cei care au iscălit imediat nu au fost loviți"¹⁴¹.

Militanții socialiști – Ion Flueraș, Antim Boghea, Ion Măglașu – s-au manifestat curajos în timpul audierilor, răspunzând foarte acid la acuzele ce li se aduceau și acuzând ei guvernul pentru instrumentarea procesului în care fuseseră implicați¹⁴². Dintre inculpații în organizația "T" s-au evidențiat în timpul procesului, pentru poziția lor de frondă la adresa autorităților, îndeosebi Remus Țețu și Adriana Georgescu. Cel dintâi avea să adopte tactica deriziunii, exagerând faptele, în cele din urmă făcând chiar o declarație șocantă: "Organizația «T» nu există și nu a existat niciodată". A. Georgescu a afirmat deschis că procesul "e o farsă înscenată de guvern, care vrea să transforme țara într-o imensă închisoare"¹⁴³.

Ca și în anchetă, și la proces autoritățile i-au tratat diferențiat pe membrii celor două organizații, în funcție de gradul de pericolozitate la adresa guvernului comunist. Din acest punct de vedere, organizația "T" a suportat tirul principal¹⁴⁴. Dar nici componenții ei nu s-au lăsat mai prejos. Un agent al Serviciului Special de Informații, aflat în sala Tribunalului, a întocmit o stenogramă, în care avea să noteze în cea de-a doua zi a procesului: "De remarcat că, în timp ce «Tinerimea Liberă» a căutat pur și simplu să se apere, «T» a căutat pe toate căile și prin toate mijloacele să facă propagandă și să creeze atmosferă contra regimului. Era de la sine înțeles că nu a fost cruțată nici Siguranța, nici noi [SSI-ul, nota D.D.]. Martorii au susținut din toate puterile tendința aceasta"¹⁴⁵.

Noi modificări s-au produs în componența completului în ziua de 11 septembrie 1945. Datorită unor diferențe de păreri între colonelul Petrescu și locotenent-colonelul Gilcoveanu, cel din urmă a fost schimbat cu locotenent-colonelul Tașcău, fost șef al cenzurii sub Antonescu și fost director al închisorii Târgu Ocna, al cărui dosar fusese înaintat Tribunalului Poporului pentru judecarea criminalilor de război¹⁴⁶.

Inculpații au negat în continuare acuzațiile care li se aduceau. Mai mult, au afirmat că au fost maltratați în timpul detenției. Li s-au cerut dovezi de către președintele completului¹⁴⁷, ceea ce i-a determinat pe Remus Țețu, Adriana Georgescu și Alexandru Boldei să solicite o ședință secretă, admisă de instanță. În pofida "tratativelor", nu s-a admis expertiza medicală solicitată de acuzați privind răul tratament la care fuseseră supuși în timpul anchetei. În sală au rămas și reprezentanții americani și englezi, ceea ce le-a dat curaj inculpaților, care au povestit cu lux de amănunte cum au fost torturați. Faptele au fost înregistrate de tribunal, dar nu s-a luat nici o măsură¹⁴⁸. În orice caz, Remus Țețu și Adriana Georgescu nu au recunoscut nimic din ceea ce declaraseră în anchetă¹⁴⁹. Deși completul de judecată a refuzat expertiza medicală, Partidul Național

¹⁴¹ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 113.

¹⁴² Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 62-63 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 10, f. 280-282); Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 113.

¹⁴³ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 68-69, 78-79, nota 32, p. 105 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 25, 27; vol. 10, f. 280, 282). Vezi și Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 115-118; Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 235-236, 244.

¹⁴⁴ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 8-9.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 63 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 10, f. 282).

¹⁴⁶ Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 233-234; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 70 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 299-301).

¹⁴⁷ Dan Cernovodanu, *op. cit.*, p. 217. Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 63 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 299-301).

¹⁴⁸ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 124-125; Declarația Adrianei Georgescu Cosmovici, în Nicolae Rădescu, *op. cit.*, p. 57; Dan Cernovodanu, *op. cit.*, p. 217; C. V. R. Schuyler, *op. cit.*, p. 200; Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 236; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 63-65, 106, nota 40 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 301, 30; vol. 10, f. 280, 289; vol. 12, f. 21).

¹⁴⁹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 107, nota 46 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 311).

Liberal și Partidul Național-Țărănesc aveau să obțină certificate medicale din care reieșea că inculpații fuseseră supuși torturilor¹⁵⁰.

Și Victor Isac avea să declare în mai 1976, adică la mai bine de trei decenii de la petrecerea faptelor, că a fost bătut în timpul anchetei, cerându-i-se să declare tot ceea ce îi spunea anchetatorul Gheorghe Bulz¹⁵¹. Mircea Ștefanovici avea să susțină tot în 1976: "Declarațiile date la Siguranță de noi toți, fără excepție, au fost smulse prin violență de Bulz Gheorghe și conțin arătări complet fanteziste și calomnioase, dictate și impuse de el prin cele mai nepermise mijloace [...] Declarațiile au fost smulse prin mijloace sălbatice de Bulz Gheorghe"¹⁵². Același fost inculpat avea să mai spună. "Am spus la anchetă tot ce mi s-a cerut"¹⁵³. Pentru a demonstra, în 1976, că în timpul anchetei din 1945 se uzase de instrumente ilegale, Mircea Ștefanovici a folosit metoda comparativă. A reieșit că multe din declarații erau identice în conținut, dar și în formă, inclusiv în privința punctuației¹⁵⁴. Toți inculpații și-au retras în timpul procesului declarațiile smulse cu forța în anchetă¹⁵⁵.

Pentru a-i intimida pe inculpați și pe avocații acestora, comuniștii și-au trimis grupurile de presiune, care strigau: "Moarte teroriștilor, moarte lui Țețu, moarte Adrianei Georgescu, moarte lui Antim Boghea, moarte..."¹⁵⁶. La un moment dat biroul președintelui instanței a fost acoperit de telegrame trimise de oamenii puterii pentru a distruge moralul acuzaților. Unele din acestea au fost citite în mod solemn de președinte, ceea ce era împotriva oricărei norme juridice. Spre exemplu, o asemenea telegramă avea următorul conținut: "Sindicatelor țării cer verdictul suprem pentru acuzați"¹⁵⁷.

Numărul martorilor audiați, la cererea apărării, a fost foarte mare, toți depunând, fără excepție, favorabil pentru inculpați¹⁵⁸. Se apreciază că numărul celor audiați în penultima zi a procesului, pe 12 septembrie 1945, s-a ridicat la 103¹⁵⁹. Între personalitățile audiate s-au numărat: Constantin Zilișteanu, ziarist; Petre Livezeanu, avocat; Ghiță Pop, ziarist și membru al conducerii PNT; Petre Topa, medic și succesorul lui Nicolae Iorga la conducerea Partidului Naționalist Democrat; Istrate Micescu, profesor universitar, membru în conducerea PNL; generalul Gheorghe Negrescu (pentru fiul său, Alexandru Negrescu); Ion Mirescu (pentru Ion Flueraș); Ioan Gigurtu, inginer, mare industriaș și fost prim-ministru (în 1940), care a declarat că nu a subvenționat niciodată vreo organizație politică; Constantin (Bebe) Brătianu, secretar general al PNL; Daniel Danielopol, medic, profesor universitar și membru al conducerii PNL; Ion Masoff, ziarist; Vintilă V. Brătianu, inginer, membru PNL; Constantin Hagea, ziarist; Victor Papacostea, profesor universitar etc.¹⁶⁰. Remarcabile, de natură să irite autoritățile, au fost pledoariile lui Istrate Micescu (a depus favorabil pentru tinerii liberali și țărăniști,

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 65 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 9, f. 251).

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 66-67 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 16, f. 16).

¹⁵² *Ibidem*, p. 67 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 16, f. 73).

¹⁵³ *Ibidem*, p. 107, nota 47 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 308).

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 67 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 16, f. 96-105).

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 69 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 311; vol. 10, f. 278-282).

¹⁵⁶ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 115, 126.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 124, 127.

¹⁵⁸ Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 237; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 72 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 304; vol. 12, f. 24)

¹⁵⁹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 107, nota 63.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 73-74, 158-161 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 130, 132; vol. 10, f. 251); Dan Cernovodcanu, *op. cit.*, p. 217.

foști studenți ai săi), dr. Danielopol, George Fotino și Constantin (Bebe) Brătianu¹⁶¹. Pentru a se răspunde acuzației de antisemitism, în favoarea inculpaților au depus mărturie mai mulți etnici evrei (medicul Zeilic Blumenfeld, bijutierul Sami Marcovici, dr. Asra Bercovitz, ziarist, Reghina Goldenberg, profesoară etc.), unii fiind chiar membri ai Partidului Comunist¹⁶².

Din mărturii aflăm că Dinu Brătianu, președintele PNL, și Iuliu Maniu, președintele PNT, au fost și ei citați pentru a depune mărturie. Ei fuseseră însă preveniți că echipe de muncitori comuniști urmau să-i aștepte la intrarea în Tribunalul Curții Marțiale pentru a-i huidui, chiar să-i agrezeze. Din acest motiv, Iuliu Maniu a renunțat să se mai prezinte ca martor¹⁶³. Însă Dinu Brătianu, liderul PNL, a fost prezent la proces, conform documentelor, și a depus în mod deosebit în favoarea lui Dan Cernovodeanu¹⁶⁴.

Pentru inculpații social-democrați, în special pentru Ion Flueraș, a depus Ion Grigorovici, publicist, el însuși vechi militant social-democrat. A declarat că îl cunoștea pe acuzat de 30 de ani, ambii, dar și Boghea sau Măglașu, fiind membri ai Partidului Social-Democrat, respingând terorismul (acuzația principală). Grigorovici a recunoscut că Flueraș îi vorbise despre "Tinerimea Liberă" și văzuse la el broșuri ale organizației, "care ne pun în contact cu statele aliate". Martorul ținea să precizeze în încheiere: "Noi toți suntem regaliști"¹⁶⁵.

Deși au fost solicitați ca martori, nu s-au prezentat în fața instanței: Aurel Leucuția, Felix Aderca, Georgescu Cocoș (fost redactor șef al „Neamului Românesc”, ziarul lui Nicolae Iorga), Dimitrie Gusti, Mihail Ralea, Vlădescu Răcoasa, Tudor Vianu, Constantin Franasovici, Ion Mihalache, Dumitru Alimănișteanu, Anton Dimitriu, Ștefan Voitec¹⁶⁶. Observăm că toți cei amintiți aveau afiliere politice diverse, de la stânga până la dreapta.

Procesul a continuat și în noaptea de 12/13 septembrie 1945, tot atunci fiind prezent și rechizitoriul¹⁶⁷. În cele din urmă, sub presiunea opiniei publice și probabil datorită lipsei unor probe indubitabile, instanța a trebuit să bată în retragere, propunând chiar ea "schimbarea de calificare" (încadrarea juridică). Avocații apărării au insistat pe ideea neconstituționalității, Curtea promițând că va lua în considerare chestiunea schimbării de calificare în momentul deliberării¹⁶⁸. Instanța avea să accepte că martorii erau unanimi în a susține că inculpații nu fuseseră niciodată legionari sau de extrema dreaptă. Schimbarea încadrării presupunea condamnări mult mai reduse¹⁶⁹.

Interesul pentru procesul organizațiilor "Tinerimea liberă" și "T" a fost major nu doar din partea guvernului și partidelor politice. Și regele Mihai a fost preocupat de proces, însă în limitele prerogativelor sale constituționale. În discuțiile purtate de

¹⁶¹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 74-76 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 130, 133-134; vol. 9, f. 267-268; vol. 10, f. 251; vol. 12, f. 37). Vezi și Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 119-120.

¹⁶² Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 73 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 10, f. 251).

¹⁶³ Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 238; Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 217. Vezi și Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 119.

¹⁶⁴ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 76 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 12, f. 10).

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 134, 137, 140, 157 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 132); Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 217.

¹⁶⁶ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 74, nota 67, p. 108 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 10, f. 251; vol. 12, f. 9-11).

¹⁶⁷ Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 217.

¹⁶⁸ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 79 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 12, f. 22, 24); Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 217.

¹⁶⁹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 79-80 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 12, f. 39-40).

generalul american Schuyler cu Mircea Ionnițiu, secretarul particular al regelui, cel din urmă i-a spus, între altele, că suveranul aflase de torturile la care fuseseră supuși acuzații din organizația "T". De asemenea, el era îngrijorat de "prăbușirea aparent generală a justiției militare pe întreg cuprinsul țării"¹⁷⁰.

La proces au asistat în permanență observatori ai Misiunilor Britanică și Americană¹⁷¹. De asemenea, presa occidentală a fost de față la proces, de nu ar fi să amintim decât pe corespondentul importanței publicații britanice „Economist”¹⁷².

VII.2. Sentința

Prin sentința nr. 12/13 septembrie 1945 a Curții Marțiale, Corpul 2 Armată, Secția a IV-a, în cazul inculpaților din organizațiile "Tinerimea Liberă" și "T" s-au reținut principalele învinuiri: participarea la constituirea de asociații politice interzise, nedenunțarea unei activități ilegale, deținerea de muniții fără autorizație, susținerea materială a unor asociații politice interzise, imprimarea și răspândirea de materiale interzise, deținerea de materiale propagandistice interzise. Principala învinuire, "uneltire contra ordinii sociale", a fost schimbată în "participare la constituirea de asociații cu caracter politic interzis". Este interesant de semnalat că se menționa încălcarea Decretului Lege nr. 236/1941, a ordinelor nr. 9/1943 și nr. 18/1944 ale Comandamentului Militar al Capitalei și a diverse articole din Codul Penal, cu toate că primele fuseseră emise în timpul războiului, în absența Constituției, deci nu puteau constitui fundamentul unui proces în toamna anului 1945¹⁷³. Spre exemplu, legea 236/1941 stipula că în fața Curții Marțiale puteau fi aduse persoanele care susțineau răsturnarea guvernului, pentru această infracțiune prevăzându-se pedeapsa cu moartea. Mai mult chiar, unele prevederi ale legii aveau un caracter rasist, în cazul în care inculpatul era evreu, iar dacă era comunist sau nu avea naționalitatea română, pedeapsa se dubla¹⁷⁴.

Condamnările pronunțate, la închisoare corecțională, au fost, cu câteva excepții, ale liderilor, foarte mici, ceea ce reprezintă o dovadă indirectă că autoritățile realizaseră eșuarea scopului inițial. Remus Țețu a primit cea mai mare condamnare, 7 ani închisoare corecțională, urmat de Victor Isac, cu 5 ani, Adriana Georgescu (4 ani), Nicolae Georgescu (2 ani), Mircea Ștefanovici, Constantin Drăgoi, Alexandru Oprea (câte 1 an), Gheorghe Strat, Dinu Mănculescu, Alexandru Stelorian (6 luni), Marcel Boissard, Traian Ispas, Alexandru Boldei, Antim Boghea, Ion Flueraș, Lazăr Măglașu, Mircea Pătărlăgeanu (3 luni), Vladimir Enacovici, Andrei Dron (2 luni), Nicolae Pascu, locotenent comandor Nicolae Bătrănu, Ioan Teodorescu, Aristide Mateescu, Dan Ploeanu, Petre Crăciunescu (1 lună)¹⁷⁵. Inculpații au făcut, în cea mai mare parte, recurs, observându-se o corelare a acțiunilor acestora. Cele mai multe recursuri au fost respinse ca "neîntemeiate"¹⁷⁶.

Alexandru Negrescu, Vasile Radu și Radu Tănase erau declarați neculpabili și în consecință achitați¹⁷⁷. Acțiunea penală împotriva inculpaților Lucian Toma, Dan

¹⁷⁰ C. V. R. Schuyler, *op. cit.*, p. 203.

¹⁷¹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 90 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 10, f. 280).

¹⁷² *Ibidem*, p. 90-92 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 9, f. 271).

¹⁷³ *Ibidem*, p. 80-81; Sentința în procesul organizațiilor "Tinerimea Liberă" și "T", în *ibidem*, p. 162-168 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 295-317, și vol. 6, f. 211-241). Vezi și C. V. R. Schuyler, *op. cit.*, p. 201.

¹⁷⁴ C. V. R. Schuyler, *op. cit.*, p. 201; Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 243.

¹⁷⁵ Sentința în procesul organizațiilor "Tinerimea Liberă" și "T", în Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 162-166 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 295-317, și vol. 6, f. 211-241).

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 95-98.

¹⁷⁷ Sentința în procesul organizațiilor "Tinerimea Liberă" și "T", în *ibidem*, p. 167-168 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 295-317, și vol. 6, f. 211-241).

Cernovodeanu, Radu Maltezeanu, Florin Popescu și Nadejda Marinescu a fost disjunsă¹⁷⁸. Un complet de judecată, format din colonelul Alexandru Petrescu, căpitanul Ștefan Mănescu și maiorul Iorgu Popescu, i-a judecat între 19-21 septembrie 1945 pe Florin Popescu, Radu Maltezeanu (membri ai "Tinerimii Libere") și Lucian Toma (organizația "T"). Primii doi au fost achitați, iar ultimul a fost condamnat la o lună de închisoare¹⁷⁹.

Chiar și după procesul din septembrie 1945 avea să se considere în actele autorităților că se dovedise complicitatea partidelor "istorice" cu organizațiile "T" și "Tinerimea Liberă", de unde ar și fi provenit majoritatea membrilor acestora¹⁸⁰. Odată cu dizolvarea PNT, în vara anului 1947, și culminând cu procesul liderilor acestui partid, în toamna aceluiași an, autoritățile comuniste aveau să marșeze pe ideea că țărânișii constituiseră "grupuri subversive teroriste", între acestea fiind și organizația "T"¹⁸¹.

În unele din declarațiile obținute în anchetă sub tortură s-a trecut ideea că organizațiile "T" și "Tinerimea Liberă" făceau parte dintr-o organizație mai mare, extinsă în întreaga țară. Serviciile de informații aveau să perpetueze aserțiunea, specificându-se chiar că această "organizație mai mare" era "Mișcarea Națională de Rezistență"¹⁸². Din studiul documentelor privind "Mișcarea Națională de Rezistență"¹⁸³ putem afirma cu certitudine că aceasta nu a avut nici o legătură cu organizațiile "T" și "Tinerimea Liberă", care au și precedat-o în timp. Fără îndoială că scopul lor general era același: lupta împotriva comunizării/sovietizării României, dar mediile de recrutare și de influențare, precum și mijloacele de atingere a obiectivelor au diferit.

Cu ocazia sosirii la București, în noiembrie 1945, a misiunii speciale a SUA, sub conducerea lui Mark Ethridge, Partidul Național Liberal avea să înainteze trimisului american un memoriu în care se menționa înscenarea de către guvernul Groza a unor procese împotriva membrilor PNL, PNT și PSD. Se exemplifica prin recentul proces la organizației "T"¹⁸⁴. Nu știm care a fost reacția lui Ethridge și nici a superiorilor săi de la Washington.

Deși autoritățile nu și-au atins scopul principal, acela de a discredita opoziția democratică din România, procesul din septembrie 1945 le-a servit ca o lecție pentru ceea ce avea să urmeze¹⁸⁵. Intenția comuniștilor de a-i implica într-un proces pe cei doi importanți lideri ai opoziției democratice, Iuliu Maniu și Constantin (Dinu) Brătianu, în vederea distrugerii partidelor în fruntea cărora se aflau, avea să se păstreze și în viitor¹⁸⁶.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 162 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 2, f. 295-317, și vol. 6, f. 211-241).

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 113, nota 88 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 6, f. 242-244). Vezi și Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 218.

¹⁸⁰ ASRI, fond "D", dos. 9029, vol. 4, f. 62; Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 175 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 64-65).

¹⁸¹ *România - viața politică în documente - 1947*, coordonator Ioan Scurtu, București, Arhivele Statului din România, 1994, p. 192 (doc. de la Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond "Președinția Consiliului de Miniștri, Scenogramă", dos. 7/1947, f. 108-110).

¹⁸² Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 40-41 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 3, f. 169, 262, 291; vol. 8, f. 59-65; vol. 12, f. 56).

¹⁸³ Vezi Dorin Dobrinu, *Începuturile rezistenței armate anticomuniste în România*, în "Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»", tom XXXIV, 1997, p. 111-136, în special p. 127-133.

¹⁸⁴ *România. Viața politică în documente. 1945*, coordonator Ioan Scurtu, București, Arhivele Statului din România, 1994, p. 425 (doc. de la Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond "Casa regală, Diverse", dos. 54/1945, f. 40-42).

¹⁸⁵ Adriana Gorgescu, *op. cit.*, p. 128.

¹⁸⁶ Burton Y. Berry, *op. cit.*, p. 240.

VIII. Supraveghere polițienească, evaziuni, reabilitări

Serviciile secrete ale guvernului de la București au avut în vedere și au ordonat eșaloanelor inferioare, după procesul din septembrie 1945, ca organizațiile “T” și “Tinerimea Liberă” “să nu continue activitatea sub vechea formă sau sub orice alt nume și fel de organizare”. Ordinul a fost respectat în anii următori (sau cel puțin în 1946), de vreme ce organizației “T” îi era rezervat un spațiu special în sintezele Corpului Detectivilor (parte a Direcției Generale a Poliției), chiar dacă nu se mai semnala nici un fel de activitate¹⁸⁷. În dările de seamă din anii următori ale acestei structuri polițienești, strict controlată de oamenii Kremlinului, descoperirea celor două organizații era considerată una dintre marile reușite după 6 martie 1945¹⁸⁸.

Condamnații în procesul organizației “T” au ajuns inițial la închisoarea Jilava, bărbații, sau la Văcărești, femeile (Adriana Georgescu)¹⁸⁹. Unii dintre ei au încercat să scape individual, cum s-a întâmplat cu Remus Țețu, în 1947, ajuns apoi la Paris¹⁹⁰. Deținută și ea, Adriana Georgescu a reușit să obțină, deoarece era bolnavă, întreruperea efectuării condamnării în mai multe rânduri, începând cu 1 iulie 1946¹⁹¹. În aprilie 1947 a fost grațiată¹⁹². Autoritățile au încercat să o implice și în operațiunea de compromitere a liderilor PNL, fiind din nou arestată. Cu ajutorul unor persoane, inclusiv din Ministerul de Interne și de la Misiunea britanică, a reușit să evadeze, a intrat într-o rețea de rezistență, pentru ca în 1948 să ajungă la Viena¹⁹³. Experiența Adrianei Georgescu din anii instalării regimului comunist în România, inclusiv torturile și procesul organizației “T”, avea să fie redată într-o carte de memorii – despre care s-a spus că ar fi un “adevărat roman autenticist”¹⁹⁴ –, *Au commencement était la fin – la dictature rouge à Bucarest*, apărută la Paris în 1951, în celebra editură Hachette, traducerea fiind asigurată de Monica Lovinescu (care folosea pseudonimul Claude Pascal)¹⁹⁵.

Alți inculpați în procesul organizațiilor “Tinerimea Liberă” și “T” au făcut demersuri în anii și în deceniile următoare pentru a fi reabilitați. Mircea Ștefanovici a reușit primul acest lucru, prin sentința nr. 889/16 iunie 1954 a Tribunalului Militar București a fost reabilitat. Paradoxal, se pare că a devenit membru al Partidului Muncitoresc Român, și încă unul din cei devotați¹⁹⁶. Avea chiar să-l trădeze pe Darius Teodosiu, care intenționa în 1949 să fugă în străinătate și îi destăinuise planul. Teodosiu

¹⁸⁷ ASRI, fond “D”, dos. 144, f. 135.

¹⁸⁸ *Ibidem*, dos. 9029, vol. 4, f. 47-48, 50-52, 60-62, 68.

¹⁸⁹ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 129-150; Declarația Adrianei Georgescu Cosmovici, în Nicolae Rădescu, *op. cit.*, p. 58.

¹⁹⁰ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 98-99 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 17, f. 682-684); *Cartea Albă a Securității*, vol. I, 23 august 1944-30 august 1948, s.l., Serviciul Român de Informații, 1997, p. 370 (doc. de la ASRI, fond “D”, dos. 2029, f. 1).

¹⁹¹ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 99-100 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 11, f. 91-92, 96).

¹⁹² Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 154; Declarația Adrianei Georgescu Cosmovici, în Nicolae Rădescu, *op. cit.*, p. 56.

¹⁹³ Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 158-223; Declarația Adrianei Georgescu Cosmovici, în Nicolae Rădescu, *op. cit.*, p. 56, 58; Scrisoare a Adrianei Georgescu către Zoe și Lcontin Constantinescu, 10 noiembrie 1976, reprodușă în “Jurnalul literar”, nr. 7-8, aprilie 1998, p. 7; *Cu Alexandru Paleologu despre ceea ce era datoare să afle Vanessa Redgrave*, interviu de Anca Mateescu, în “Jurnalul literar”, nr. 7-8, aprilie 1998, p. 1.

¹⁹⁴ Nicolae Florescu, *Întoarcerea proscrisilor. Reevaluări critice ale literaturii exilului*, București, Editura “Jurnalul literar”, 1998, p. 205.

¹⁹⁵ Monica Lovinescu, *Prefață la Adriana Georgescu, op. cit.*, p. 9; Monica Lovinescu, *La apa Vavilonului*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 68-69; Micaela Ghițescu, *Adriana, Mariana și alte nume*, în “Jurnalul literar”, nr. 7-8, aprilie 1998, p. 11; Nicolae Florescu, *op. cit.*, p. 203; *Voix de l'effroi. La Roumanie sous le communisme. Recits et Témoignages*, Bucharest, Edit. M.C., Association Europe Chrétienne, 2000, p. 15.

¹⁹⁶ Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 99-101 (doc. de la ASRI, fond “P”, dos. 23637, vol. 7, partea I, f. 491-492, și partea a II-a, f. 2-3; vol. 17, f. 694-704).

a fost arestat, i s-a intentat un proces și a fost condamnat la 20 de ani muncă silnică, ajungând la închisoarea Aiud¹⁹⁷. Au mai făcut recurs extraordinar Marcel Boissard, Traian Ispas, Gheorghe Strat, Ion Teodorescu și Lazăr Măglașu, ei fiind achitați prin Decizia nr. 70/7 aprilie 1970. "Tinerimea Liberă" a fost considerată, postum, organizație democratică, spre deosebire de "T", care rămânea cu statutul de subversivă¹⁹⁸. La îndemnul lui Mircea Ștefanovici, Alexandru Boldei, Andrei Dron, Victor Isac, Constantin Drăgoi, Vladimir Enacovici și Ion Flueraș au cerut și ei revizuirea procesului. Prin sentința nr. 643/15 noiembrie 1976 s-a decis anularea sentinței nr. 12/13 septembrie 1945 și a deciziei nr. 406/16 martie 1946 a Curții Militare de Casație și Justiție, cei șase (Flueraș și Enacovici decedaseră între timp) fiind achitați¹⁹⁹. Pe bună dreptate s-a afirmat că deși erau menționate doar șase persoane, în fapt, anularea sentinței nr. 12/13 septembrie 1945 și a deciziei nr. 406/16 martie 1946 însemna achitarea tuturor inculpaților²⁰⁰.

IX. Concluzii

Impunerea de către sovietici, la 6 martie 1945, a guvernului Petru Groza, controlat de comuniști, a făcut tot mai dificilă manifestarea deschisă a opoziției politice în România. Acest fapt avea să determine apariția a numeroase grupări subversive, formate mai ales din tineri, al căror scop principal era lupta anticomunistă. Între acestea s-au numărat organizațiile "Tinerimea liberă" și "T".

Prima dintre ele, creată de Mircea Ștefanovici, cu originile în perioada dinainte de 23 august 1944, avea chiar rădăcini de stânga, dar a dobândit un caracter anticomunist în primăvara anului 1945. Cea de-a doua a fost constituită în jurul lui Remus Țețu, în primăvara anului 1945, și a grupat mai ales tineri liberali, dar și țărăniști ori social-democrați, cu pregătire superioară; programul acesteia era preponderent și explicit liberal. Ambele organizații au realizat numeroase manifeste, iar "T" inclusiv un ziar clandestin, denumit *Văpaia*. În aceste materiale, pe care le-au distribuit în București și în țară, erau expuse programele organizațiilor și se făcea o critică severă la adresa guvernului Petru Groza. Contactele politice, cu partidele de opoziție și cu cercuri ale Palatului Regal, au jucat un rol important în viziunea inițiatorilor acestor organizații, unele legături fiind stabilite în perioada în care ele au activat. Cele două organizații au colaborat între ele în special în ceea ce privește distribuirea manifestelor.

"Tinerimea liberă" și "T" au fost descoperite de serviciile represive ale guvernului, iar membrii lor reținuți la sfârșitul lunii iulie 1945 și depuși în locații care multă vreme au fost ținute secrete. Arestații au fost supuși unor anchete extrem de dure, prilej de afirmare pentru noii cerberi ai regimului, torturile fiind utilizate pentru a-i determina să recunoască ceea ce făcuseră, dar mai ales pentru a-i forța să semneze declarații false. Procesul s-a desfășurat în prima jumătate a lunii aprilie și a reprezentat un eșec pentru autorități. Acest fapt a fost demonstrat și de faptul că deși au fost pronunțate mai multe condamnări la închisoare, acestea au fost în general mici sau foarte mici. Principalul scop al guvernului, discreditarea opoziției politice, nu a fost atins. Autoritățile au tras însă învățăminte din această experiență, ceea ce le-a permis pregătirea cu minuțiozitate a viitoarelor procese politice, cărora le-au căzut victime partide politice de opoziție, organizații subversive, fostele elite ș.a.m.d.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 117, nota 123, p. 151, nota 1 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 8, f. 2-22; vol. 17, f. 684-685).

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 101 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 7, partea I, f. 491-492, și partea a II-a, f. 2-3).

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 101 (doc. de la ASRI, fond "P", dos. 23637, vol. 7, partea a II-a, f. 1, 88-150, 218-220).

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 102.

UN CLASIC AL PARLAMENTARISMULUI ROMÂNESC: MIHAIL KOGĂLNICEANU

Dumitru Vitcu

„Ceea ce deosebește pe Mihai Kogălniceanu de toți contemporanii săi e cât de nou și de viu e astăzi”¹ – observa, în împrejurări grele pentru țară, Nicolae Iorga, care omagia astfel, în numele Academiei Române (aflată în refugiu la Iași), memoria marelui săi înaintaș, de la a cărui naștere trecuse deja un veac. *Nou*, pentru că în pofida numeroaselor evaluări sau interpretări de până atunci a vieții și faptelor „omului genial” considerat de același ilustru istoric „cel mai mare conducător cultural și politic pe care l-au avut românii în epoca modernă”, orice revenire asupra personajului dezvăluia mereu laturi umbrite ori ascunse ale propriei biografii și deschidea noi ferestre către cunoașterea ei pluridimensională; *viu*, pentru că mare parte din problematica politică, economică, socială și morală a timpului său, ca și aprecierile, estimările ori soluțiile ameliorative preconizate de marele reformator își revendicau, peste decenii, aproape nealterate, actualitatea. Tălmăcind cazul aforistic, tot Iorga nota altundeva pentru posteritate: „Noutatea oamenilor mari nu se mântuie niciodată; ceilalți sunt un pahar, ei, un izvor”².

Perceput ca reper inconfundabil al unei generații excepționale, generație care a conceput și făptuit trei dintre momentele fundamentale ale modernității românești: revoluția pașoptistă, unirea Principatelor și independența națională (ultima, cuplată cu dobândirea Dobrogei și semnificând primul pas pe calea realizării României Mari), M. Kogălniceanu a fost, neîndoielnic, o personalitate dintre cele mai dinamice, mai lucide și mai complexe dintre câte a dat Moldova în convulsivul secol XIX. Poate că niciunul dintre iluștrii săi congenari nu a realizat o mai frumoasă armonie a elementelor constitutive și definitorii propriei personalități, plasate pe un traiect biografic, pe cât de lung și ascendent, pe atât de încărcat și diversificat în proiecte, preocupări și împliniri: gânditor politic și om de acțiune, urmărind cu consecvență și fără răgaz transpunerea faptică a principiilor burghezo-democratice asigurate a progresului obștesc, cunoscutul reformator a fost în același timp istoricul cu reală vocație, dar și prozatorul inspirat, gazetarul incisiv, întreprinzătorul curajos, memorialistul talentat, prețuitul avocat, temutul polemist și faimosul orator, abilul diplomat și înflăcăratul patriot, călăuzit mereu și pretutindeni de interesele neamului și de libertatea deplină a semenilor.

---

¹ N. Iorga, *Mihail Kogălniceanu, Scriitorul, omul politic și românul*, București, Editura Fundațiunii I.V. Sococ, 1921 (apud Mihai Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, coord. Dan Berindei, București, Editura Politică, 1967, p. 7).

² N. Iorga, *Gânduri și sfaturi ale unui om ca oricare altul*, București, 1905, p. 193.

Chiar dacă între cei doi Mihaili: „al luminii“ și, respectiv, „al săbiei“, cum au fost definite sugestiv cele două ipostaze predilecte și esențiale de abordare a unuia și aceluiași destin exemplar, posteritatea l-a preferat multă vreme pe cel din urmă, grație și impactului social incomparabil sporit, cert rămânând faptul că unul nu poate fi deplin înțeles fără de celălalt; eminentul *om politic*, întrupat de revoluționarul, aghiotantul domnesc, unionistul, ministrul, președintele de consiliu, parlamentarul și diplomatul s-a aflat mereu în relație de complementaritate cu *omul luminii*, cu jurnalistul, cărturarul, publicistul, editorul și, îndeosebi, cu istoricul, despre care s-a scris cu îndreptățire că a fost „un mare factor de viață, unul care a dinamizat epoca, un generator de energie care a grăbit pulsul contemporanilor“³. Între idee și faptă rămâne relația dialectică intuită și exprimată atât de plastic de Kogălniceanu încă din vremea Adunărilor ad-hoc, relație ce conferă oricărui demers asupra personalității sale o dublă justificare: una, motivată de necesitatea cunoașterii epocii în toată complexitatea, cauzația și determinările ei, cealaltă, din nevoia de a-i cunoaște protagoniștii.

Prețuind, așadar, cum se cuvine pe omul de spirit, a cărui operă, reeditată aproape integral în ultima jumătate de secol, a beneficiat de atenția celor mai riguroși analiști (A. Oțetea, Dan Simonescu, Vi. Diculescu, Al. Zub, Augustin Z. N. Pop, Georgeta Penelea, Virgil Ionescu, Dan Berindei ș.a.), să ni-l reimaginăm – în cuprinsul acestor rânduri – pe „Mihail al săbiei“, în ipostaza de parlamentar. Înainte însă de a reconstitui doar rezumativ traiecul unei îndeletniciri și al unei prestații cu adevărat exemplare, începută în vremea Adunărilor ad-hoc⁴ și continuate cu mici intermitențe până în ultimul an de viață, să reamintim faptul că programul sau crezul politic al lui Kogălniceanu, echivalând cu o sinteză a ideologiei întregii mișcări pașoptiste moldovene, a urmărit cu o consecvență și tenacitate rar întâlnite emanciparea (socială, politică și națională) a românilor prin: înfăptuirea Unirii și dobândirea neatârnării, împrumutarea țăranilor și acordarea de drepturi civile și politice tuturor cetățenilor; înlăturarea abuzurilor și a privilegiilor feudale; crearea unei industrii naționale și a unei clase de mijloc puternice și active; dezvoltarea rețelei școlare și de comunicații; accelerarea procesului de modernizare prin cultură și, nu în ultimul rând, crearea și organizarea instituțiilor corespunzătoare noilor exigențe impuse de nevoia racordării realităților românești la spiritul european al vremii.

De la enunțul teoretic al aceluia program⁵ dezvoltat în *Dorințele partidei naționale în Moldova*, acea „carte a cărților politice românești“, și reluat în *Proiect de Constituție pentru Moldova (pentru România Unită*, în primul concept) și până la susținerea practică a suitei de reforme preconizate încă din vremea revoluției pașoptiste, în noul cadru istoric asigurat de Adunarea ad-hoc de la Iași, drumul a fost scurt dar anevoios. După ce, la reîntoarcerea din exil, îndeplinise succesiv funcțiile de director în Departamentul Lucrărilor Publice și, respectiv, în cel de Interne, spre a le abandona apoi în favoarea preocupărilor culturale, dar și economice sau avocătești, din 1855-1856 Kogălniceanu și-a asumat cu precumpănire poziția de lider necontestat al mișcării naționale, odată cu fondarea organului de presă al acesteia, „Steaua Dunării“, și al constituirii, din aceeași inițiativă, a „Societății Unirii“ din Iași. „Crede-mă – scria el în

³ Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu, istoric*, Iași, Editura Junimea, 1974, p. 16.

⁴ Nu mai puțin de 84 de discursuri și intervenții au concretizat activitatea lui M. Kogălniceanu în sânul Adunării ad-hoc moldovene (cf. M. Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare în epoca Unirii*, București, Editura Vi. Diculescu, 1959, p. 339-346).

⁵ Pentru concepția filozofică și social-politică a lui M. Kogălniceanu, vezi îndeosebi Virgil Ionescu, *Mihail Kogălniceanu. Contribuții la cunoașterea vieții, activității și concepțiilor sale*, București, Editura Științifică, 1963; Al. Zub, *op. cit.*, p. 131-226 și 393-439.

acele împrejurări unui confrate muntean – că de două luni sunt fără somn, fără prânz, numai ca să pot face ceva. Este prea greu, dar poate tot voi izbuti. V. Alecsandri a sosit aseară de la București și acolo nu se face nimic pentru nație, toți gândesc numai la domnie. La noi efervescența este mult mai mare. [...] Silința mea este de a uni toate partizile într-o singură mare partidă, aceea a nației”⁶.

Asemănarea izbitoră a programului acelei partide – care, în expresia redactorului său, era sinonimă cu „partida progresului” – cu viitoarele rezoluții ale Adunării ad-hoc moldovene nu trebuie să surprindă, câtă vreme concepția și redacția ambelor documente i-au aparținut. Dovedind rezerve inepuizabile de energie, pricepere, spirit de inițiativă și înțelepciune politică, Kogălniceanu s-a impus nu doar în fața adversarilor, ci și a comilitonilor săi, „factotum”-ul adunării de la Iași⁷. Din mulțimea discursurilor și a intervențiilor la tribuna Adunării moldovene, pe tema râvnitei reorganizării a societății românești în acord cu spiritul dominant al veacului, nu puteau lipsi obiectivele majore înscrise în mai vechile *Dorințe*, actualizate doar și explicitate și pentru uz extern, detaliate unde era cazul și, finalmente, sintetizate în cunoscutul program unionist prezentat și acceptat de reprezentanța țării în ziua de 7 octombrie 1857.

Ca împluternicit, nu doar legal, ci și moral, al celor „douăsprezece sute de mii de suflete” în acea primă adunare cu adevărat reprezentativă (deși numai consultativă) din istoria noastră modernă, Kogălniceanu și-a îngăduit să încalce angajamentul comun moldo-muntean, vizând disocierea problematicii naționale de cea socială, spre a asigura reușita celei dintâi, expunându-se astfel nu numai atacurilor adversarilor, dar și reproșurilor moralizatoare ale camarazilor. Deplângând neînțelegerea ivită în interpretarea recomandărilor Comisiei europene de supraveghere și justificând procedura urmată de Adunarea ad-hoc de la Iași, care făcuse loc în cadrul dezbaterilor gravei problematici sociale, răspundea confrăților munteni la 28 octombrie același an: „Dezbinați de secole întregi, având pe urmele noastre un greu de trecut, este cu neputință ca deodată să ne facem toți una, nu numai în dorinți pentru viitor, dar și în chipul de privire actuală. Fiecare avem împrejurări locale de care trebuie să ținem seama [...] Voi n-ați avut niciodată împilare de țărani ca la noi; voi nu știți grozăviile care se fac aici pe la moșii de boieri și arendași. Voi, mai ales, n-ați avut caimacami ca Balș și Vogoridi, care de aproape doi ani se silesc a aduce revoluție. Prin urmare nu știți în ce nenorociri am fi venit dacă am fi stat la dorințele politice. A fost dar neapărat să mergem înainte”⁸. Era, totodată, convins că „Europa, țara și istoria ne vor ține seamă de greutatea în care ne aflăm și de marea nevoie să nu facem mai mult”. Voind parcă a risipi orice umbră de îndoială ori de neînțelegere a procedurii urmată de moldoveni în toamna lui 1857, Kogălniceanu relua explicația la 16 septembrie 1859, când lucrurile se vor fi liniștit: „La ușile Adunării ad-hoc bubuia separatismul, luptându-se cu uniunea, iar, în lăuntru ei, urele claselor înlocuiseră nepărtinirea și independența legislatorilor”⁹.

Discursurile sale privitoare la acordarea de drepturi politice pentru toți locuitorii țării¹⁰ sau cele referitoare la reglementarea relațiilor dintre țărani și proprietari¹¹, rostite

⁶ Apud Augustin Z. N. Pop, *Pe urmele lui Mihail Kogălniceanu*, București, Editura Sport-Turism, 1979, p. 156.

⁷ Victor Slăvescu, *Correspondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846-1874*, București, Imprimăria Națională, 1943, p. 160.

⁸ Al. Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, vol. II, București, Imprimeriile Independența, 1934, p. 214-217.

⁹ Mihail Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare*..., p. 151-157.

¹⁰ *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, VI₁, București, 1896, p. 218-220, 222-223, 226-243 și 249; Mihail Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare*..., p. 28-45; idem, *Texte social-politice alese*, coord. Dan Berindei, București, Editura Politică, 1967, p. 206-209.

¹¹ *Acte și documente*..., VI₁, p. 220, 505-506, 516-520, 531.

în plenul Adunării în noiembrie-decembrie 1857, recomandă nu doar un talent oratoric de excepție, ci și un mare caracter. Asemenea virtuți aveau să iasă în evidență, cu sporită pregnanță, la început de ianuarie 1859, când, în calitate de membru al Adunării electiv moldovene, s-a recuzat primul dintre candidații la suprema demnitate în stat în favoarea lui Costache Negri și tot primul a fost care l-a întâmpinat pe domnitorul Unirii, la scara tribunei, printr-un discurs demn de orice antologie a artei oratorice. În numele unei vechi camaraderii ce-l lega de Cuza, dar cu respectul datorat noului statut al acestuia, oratorul îl îndemna pe alesul națiunii să fie receptiv și onest în fața gravelor probleme ce-i stăteau în față: „Fii dar omul epocii; fă ca legea să înlocuiască arbitrarul; fă ca legea să fie tare, iar tu, Măria Ta, ca Domn, fii bun și blând, fii bun mai ales pentru acei pentru care mai toți domnii trecuți au fost nepăsători sau răi [...] Fă, dar, ca Domnia Ta să fie cu totul de pace și de dreptate, împacă patimile și urile dintre noi și reintrodu în mijlocul nostru strămoșeasca frăție. Fii simplu, Măria Ta, fii bun, fii domn cetățean; urechea ta fie pururea deschisă la adevăr și închisă la minciună și lingușire”¹².

Cum și cât i-a ascultat domnitorul Unirii povețele se știe. De asemenea, cunoscut este și faptul că ascensiunea politică a lui Kogălniceanu a continuat, strălucind, în vremea domniei lui Cuza, al cărui prim sfetnic și colaborator apropiat i-a fost, legându-și numele, ca prim-ministru, de toate marile reforme care au dat viață noului organism național pe harta Europei și au așezat societatea românească pe albia modernității¹³.

După proclamarea unirii administrative, a fost cel dintâi care și-a asumat sporul responsabilității reclamată de noul statut al parlamentarilor: „noi nu mai suntem deputați ai Moldovei, suntem deputați ai României”¹⁴, înfruntând cu mult curaj și cu un talent oratoric demn de renumele marelui său adversar, primul-ministru conservator Barbu Catargiu, pe tema gravă și complexă a stării celei mai oropsite categorii sociale. Discursul său din 25 mai 1862, prilejuit de dezbateră proiectului conservator de lege rurală elaborat de Comisia centrală de la Focșani și focalizat pe *îmbunătățirea soartei țăranilor*, a semnat nu doar o profundă cunoaștere a premiselor și realităților istorice circumscrise problematicii abordate într-un orizont cu largi deschideri europene, dar și o superioară înțelegere a implicațiilor ei: „În îmbunătățirea soartei țăranilor – afirma tribunul – văd tot viitorul țării mele, văd fundarea naționalității mele, văd fundarea naționalității române”¹⁵. Patetică și persuasivă, strălucita-i pledoarie s-a impus de timpuriu ca piesă de referință în manualele de retorică ori în cuprinsul antologiilor consacrate oratorilor și elocinței românești. Înfăptuind apoi, ca prim-ministru, reforma agrară, apreciată de istoricul Andrei Oțetea ca fiind „cea mai însemnată dintre realizările sale”¹⁶, Kogălniceanu își materializa visul din tinerețe de a-i vedea pe țărani „stăpâni liberi pe brațele și pe ogoarele lor”, obiectiv căruia îi datora, conform propriei mărturisiri, „toate luptele și toate căderile” de până atunci¹⁷.

¹² *Acte și documente...*, VIII, București, 1900, p. 345; *Documente privind Unirea Principatelor*, II, București, Editura Academiei R.S.R., 1959, p. 443.

¹³ O foarte sugestivă și cuprinzătoare paletă a inițiativelor politice, a proiectelor legislative și, în general, a acțiunilor sale reformatoare întreprinse în ipostazele de deputat, membru al Comisiei centrale de la Focșani, ministru sau prim-ministru în vremea lui Al. I. Cuza, vezi la Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu. Biobiografie*, București, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 86-146.

¹⁴ M. Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare...*, p. 335-336.

¹⁵ D. D. Sturdza-Șecănuș și Radu Rosetti, *Acte și legiuiri privitoare la chestia țărănească*, s. I, vol. 2, București, Editura Nicolaeșcu, 1907, p. 404-453; Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice...*, Editura Politică, p. 241-262.

¹⁶ Andrei Oțetea, *Mihail Kogălniceanu, istoric și om de stat*, în „Studii”, XIX, București, Editura Academia R.P.R., 1966, nr. 5, p. 862.

¹⁷ D. C. Sturdza-Șecănuș, *op. cit.*, p. 772-778; Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice...*, p. 263-264.

Nedreapta și brutala înlăturare a lui Cuza de la tron l-a afectat, desigur, pentru că – în pofida acelei pasagere răceli în relațiile cu domnitorul la începutul anului 1865 – Kogălniceanu i-a rămas același apropiat prieten și energic apărător al imaginii sale publice, solidarizându-se mereu și deplin îndreptățit cu cel încriminat de adversarii comuni pentru cele mai multe fapte săvârșite împreună. Când, în martie 1867, deputatul dorohoian Ion Pillat, bunăoară, ceru să fie sechestrată și vândută la mezat averea ex-domnitorului Cuza, replica sa a fost promptă, smulgând aplauzele asistenței: „Cât pentru mine, înaintea Adunării, înaintea țării și înaintea istoriei iau responsabilitatea tuturor faptelor, bune și rele, comise în timpul când am avut onoarea a fi ministru fostului domnitor Alexandru Ioan I¹⁸. Mărturisirea publică a „complicității” sale era dezvoltată și epistolar, în toamna aceluiași an, insistând de astă dată pe partea „solistică” a propriei contribuții în procesul reformării societății românești: „Am lucrat treizeci de ani pentru țara mea. Nu e o singură reformă, un singur act național, în care să nu figureze numele meu. Toate legile cele mari sunt făcute și contrasemnate de mine¹⁹”.

Stigmatizat mereu de adversari ca „omul de la 2 mai” și considerându-se – în numele aceleiași frumoase solidarizări – „învinșul lui 11 februarie”, Kogălniceanu n-a demobilizat, precum C. Negri, Iancu Alecsandri sau (pentru o vreme) V. Alecsandri, ci s-a aruncat în luptă cu vigoare sporită, militând pentru înfăptuirea integrală a programului de regenerare a societății românești, de pe pozițiile de parlamentar, de ministru (de Interne sau Externe), de negociator și diplomat, de membru fondator al Partidului Național Liberal, de membru al Societății Academice Române, de vicepreședinte și apoi președinte al Academiei Române, de la tribuna căreia avea să și rostească, în chiar anul morții, celebrul său discurs retrospectiv.

Sinceritatea, curajul și abnegația cu care s-a angajat în lupta pentru binele obștesc i-a adus lui Kogălniceanu nu doar recunoștință din partea beneficiarilor, ci și persecuții, denigrări, violente atacuri în presă și la tribună, chiar și tentativă de asasinat, fără ca acestea să-l intimideze ori să-i diminueze elanul, dimpotrivă, călindu-i temeritatea. „Toți avem sentimente de agresiune contra acestui gigant”, recunoștea cu franchețe unul dintre adversarii săi politici la încheierea unui prim ciclu de exprimare practică a reformatorului. Despre încercările repetate de blocare, prin cele mai năstrușnice motive, a candidaturii sale în varii colegii și campanii electorale, Kogălniceanu se mărturisea unui amic: „Sfătuitu-s-au necurații ca să mă scoată din casa părintească (parlament – n.ns.). Într-alte cuvinte, și boierii și roșii (liberalii radicali – n.ns.) și-au dat mâna ca să mă șteargă din rândul celor vii: boierii, pentru că le-am scos țărani din ghiară, roșii, pentru că am făcut fără dânsii aceea ce ei voiau a face fără de mine [...] De nu s-ar atinge decât de persoana mea, crede-mă că n-aș dori mai bine decât a mă trage din luptă și a mă odihni. Însă se atinge de țara mea, de toate drepturile și de Unire, de viitor, care toate sunt puse în chestiune și aceasta în timpii cei mai critici. Iată dar ce mă face să cerc din nou lupta și să-mi pun din nou candidatura în mai multe locuri, că doar voi putea izbui undeva²⁰”.

A izbutit mereu și nu oricum. Iar prestația la tribuna Camerei ori a Senatului, alternând cu responsabilitățile executive preluate odată cu portofoliile ministeriale, i-au amplificat faima și consolidat aura de „arhitect” al României moderne. Nu poate fi trecut cu vederea, desigur, faptul curios, aparent paradoxal, din biografia parlamen-

¹⁸ Al. Zub, *op. cit.*, p. 155 (v. 1993).

¹⁹ N. Iorga, *Mihail Kogălniceanu, scriitorul, omul politic și românul*, p. 20-24.

²⁰ Augustin Z. N. Pop, *Pe urmele lui Mihail Kogălniceanu*, p. 218-219.

tarului și omului politic Kogălniceanu, remarcat deja de Georgeta Penelea²¹, ca reper inconfundabil al unei conduite responsabile pentru destinul național. Adversar motivat²² al Convenției comerciale cu Austro-Ungaria din 1875, odată ajuns în fruntea Ministerului de Externe, a fost cel care a semnat ratificarea documentului; convenția militară cu Rusia din 4 aprilie 1877, ale cărei preliminarii aparținuseră adversarilor săi politici și prilejuise dispute violente în Adunare și Senat, a fost semnată și apărută apoi de Kogălniceanu; în sfârșit, Congresul de la Berlin de la 1878, unde pledase admirabil fără să fi putut împiedica clauzele defavorabile României, avea să fie justificat și apărut în Parlament de același lucid politician și diplomat, care, împărtășind aprehensiunile opiniei publice față de actele cu impact (economic, militar sau politic) asupra ființei naționale, înțelegea totodată și conjuncturile contemporaneității, determinante adeseori în direcționarea conduitei externe a oricărui cabinet sau factor responsabil pentru destinul propriului popor. „Când voi muri – declara el, oarecum tracasat de adversari, la 15 martie 1878 – nu voi cere să se pună pe pieptul meu legile ce am făcut, care unele poate au fost bune, de exemplu legea rurală, dar voi cere să se depună corespondența politică, râvna ce-am depus ca să apăr biata țara mea în aceste împrejurări.”²³

În vremea răscoalelor țărănești din 1888, cel care proclamase cu 11 ani mai devreme, în fața Camerelor reunite ale Parlamentului, independența țării legitime, în același semiciclu, temeiurile ridicării pălmașilor la luptă și, înfierând ororile din lumea satelor, cum făcuse și în „Steaua Dunării” și în Divanul ad-hoc și în repetatele ministere dinte anii 1861 și 1865, a cerut lui Constantin Mille să-l cuprindă pe lista pledanților apărători ai cauzei țăranilor răzvrățiți. La 5 decembrie 1888, a pledat cu insistență pentru amnistierea țăranilor condamnați, declarând solemn: „înainte de a muri, eu nu voi înceta să apăr pe țărani și voi merge chiar înaintea juriului ca să-i apăr.”²⁴ Subiectul îi va fi fost proaspăt în memorie la început de aprilie 1891, când, cu prilejul jubileului sfertului de veac al Academiei, istoricul și protagonistul luptei pentru abolirea privilegiilor de naștere și de avere, pentru emanciparea țăranilor și egalitate civilă și politică „pentru toți fiii României”, asocia tema generală propriei sale vieți, într-o evocare autobiografică demnă de o antologie a înțelepciunii, onestității și verticalității morale românești.

Nu întâmplător, cel care i-a luat locul între „nemuritorii” Academiei în 1895, prestigiosul istoric A. D. Xenopol, reconstituind traseul celor „mai bine de 50 de ani din istoria neamului românesc” acoperit de uriașa personalitate a înaintașului, afirma în al său discurs de recepție: „Literatur distins, istoric fruntaș, mare orator și încă mai mare om de stat, Mihail Kogălniceanu a fost una din acele naturi alese ce cu greu încap câte două, alături, în un veac, pentru care timpul cât l-a trăit a fost prea scurt și spațiul în care cât i-a fost învoit să se miște, prea neîncăpător, spre a dezvolta uriașa putere a concepțiilor, cugetărilor și năzuințelor lui [...] El ar fi trebuit să se nască în sânul unei mari împărății și să conducă destinele ei [...] Lucrarea lui în folosul poporului său este atât de însemnată, că fără dânsa starea în care astăzi ne aflăm aici n-ar putea fi gândită.

²¹ Vezi *Introducere* la M. Kogălniceanu, *Opere*, IV, *Oratorie*, II, text stabilit, studiu introductiv, note și comentarii de Georgeta Penelea, București, 1978, p. 31-32.

²² Pledând în ultimă instanță pentru amânarea dezbaterii acelei convenții, după ce făcuse o necruțătoare analiză a textului, Kogălniceanu declara patetic: „Când se atinge de țara mea, nu fac cestiune de amor propriu; doresc ca eu să fiu înșelatul, greșitul, umilitul, păcălitul, numai ca lucrurile să fie altfel precum din nenorocire le văd eu ca om de stat, ca deputat, ca român” (*ibidem*, p. 180).

²³ *Ibidem*, p. 27, nota 23.

²⁴ Al. Zub, *op. cit.*, p. 222 (v. 3087).

A lăsat după el o mare dungă de lumină și generațiunile viitoare vor întâlni pretutindeni numele său alipit de tot ce s-a înfăptuit mare și însemnat în marea și însemnata epocă a regenerării noastre²⁵. Dominând nu doar veacul, ci o epocă distinctă, poate cea mai frumoasă și mai tumultoasă a istoriei naționale, ilustrul reformator, patriot și om de spirit conferă temeinicie și credibilitate – prin întreaga-i operă și existență – expresiei aforistice, cu rezonanță biblică, lăsată posterității de Octavian Goga: „La început a fost Kogălniceanu”²⁶.

---

²⁵ A. D. Xenopol, *Mihail Kogălniceanu*, în vol. *Discursuri de recepție la Academia Română*, ed. Octav Păun și Antoaneta Tănăsescu, București, 1980, p. 17.

²⁶ Mihail Kogălniceanu, *Ciclu de conferințe*, București, 1936, p. 40.

B. P. HASDEU ȘI LIBERALISMUL

Ovidiu Pecican

Adevărul este că, până astăzi, studiul liberalismului din secolul XIX, a rădăcinilor, doctrinelor și exponenților lui a avansat ezitant și meandrat, în pofida existenței unui Institut de Studii Liberale și a multor contribuții punctiforme, provenind dinspre interesul individual ori de grup al istoricilor. Stingherit de presiunea ideologică până în 1989, acest câmp de interes nu a fost nici după acest an considerat prioritar. Cele câteva partide de factură liberală de la începutul anilor 90, resorbite ulterior, nu fără dificultate, în Partidul Național Liberal de astăzi nu au avut disponibilități pentru a susține un astfel de program; poate și fiindcă se temeau instinctiv de ezitățile, eșecurile, incongruențele pe care le-ar fi găsit acolo. Fapt mirabil, nici adversarii mișcării liberale nu au finanțat ori încurajat astfel de elucidări, socotind, pesemne, că este vorba despre un trecut prea îndepărtat pentru a fi și relevant. Recuperările, în bine și în rău, au vizat mai degrabă liberalismul interbelic, dovedind încă o dată că, dacă programele de perspectivă lipsesc, nici memoria nu are bătaie lungă.

Iată-ne, astfel, într-o situație în care cele mai importante auxiliare ale înțelegerii noastre actuale cu privire la începuturile mișcării de idei și a mișcării politice liberale rămân cărți precum sintezele lui E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, și Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*.

Cât despre personalitățile liberale cele mai semnificative, avem, de pildă, ediții din jurnalul și din corespondența lui C. A. Rosetti, dar nu și o monografie recentă care să reconstituie liniile de forță ale unei vieți ce a părut, la un moment dat, încarnarea radicalismului liberal. Nici I. C. Brătianu și ceilalți membri ai dinastiei lui liberale nu s-au bucurat, în linii mari, de abordări lipsite de spirit partizan. O recuperare mai consistentă a fost cea – valorizantă mai ales sub raportul activității lui istorice – pe care Al. Zub a izbutit-o în cazul lui M. Kogălniceanu.

Un liberal de excepție, deși atipic, a fost și B. P. Hasdeu, dar despre liberalismul lui monografiile mai vechi și mai recente vorbesc – atunci când o fac – în treacăt, nesatisfăcător¹. Eu însumi am atins abia tangențial chestiunea într-o cercetare vizând probarea existenței unei adevărate școli a hașdeenilor². Adept al principiilor liberale încă din tinerețe, el le-a dublat, într-o manieră extrem de interesantă, cu conștiința ascendenței aristocratice și chiar princiare a familiei din care provenea și le-a împletit cu devotamentul pentru cauza națională a românilor. În acest fel, publicistica lui,

¹ George Munteanu, *B. P. Hasdeu*, București, E. P. L., 1963; Mihai Drăgan, *B. P. Hasdeu*, Iași, Editura Junimea, 1972; Vasile Sandu, *Publicistica lui Hasdeu*, București, Editura Minerva, 1974; idem, *Viața lui B. P. Hasdeu*, București, Editura Minerva, 1989; Ion Oprișan, *Romanul vieții lui B. P. Hasdeu*, București, Editura Minerva, 1990.

² În ce mă privește, am tratat chestiunea, repectat, în Ovidiu Pecican, *Hașdeenii. O odisee a receptării*, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2003, p. 127-198; idem, *B. P. Hasdeu istoric*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2004, p. 98-124.

consecvent liberală, în datele ei esențiale, a cunoscut o mutație de accent înspre naționalismul militant în așa măsură, încât ideile lui liberale s-au văzut curând îngrădite de o anume xenofobie, de antisemitism și de obsesia priorității afirmării comunității naționale în raport cu orice individualism.

În perioada 1857-1866, istoricul și publicistul este dublat de omul ce slujea decis un program de orientare liberală și de modernizare a societății românești. Ce fel de liberalism manifesta, însă, Hasdeu, e o altă problemă. Să observăm că, optând pentru sprijinirea domnitorului și dezavuarea adunărilor legiuitoare, gazetarul se mărturisea implicit adeptul unui autoritarism luminat³, pe care-l slujea doar atâta vreme cât rămânea luminat. Pe de altă parte, atacurile din *Aghiuză* la adresa lui C. A. Rosetti și I. Brătianu îl situează printre adversarii liberalilor radicali, critica lui fiind totuși elaborată de pe poziții liberale⁴. Cum se știe⁵, între liberalismul profesas de Kogălniceanu și cel reprezentat de I. Brătianu este o distanță. În timp ce "caracterul revoluționar al acțiunii lui Kogălniceanu s-a mărginit la dărâmarea vechiului sistem al privilegiilor boierești și la împrumutarea țăranilor", concepția lui rămânând legată tot de pământ⁶, Ion Brătianu s-a afirmat ca adevăratul "animator al burgheziei"⁷. În acest fel, unul a fost omul epocii 1840-1870, în vreme ce al doilea rămânea să marcheze epoca ce începea cu anul 1871⁸. Între acești poli, Hasdeu este mai aproape de Kogălniceanu, cu exaltarea țăranului și a mediilor rurale pe care – am pomenit deja – o opune "lingușirii elementului urban". După 1870, atunci când rolul constructiv major îi va reveni lui I. Brătianu, Hasdeu va rămâne consecvent cu sine, îndepărtându-se de comandamentele epocii în linia liberalismului și accentuându-și aportul pe lungimea de undă a naționalismului. Și, în vreme ce relațiile sociale cu Brătianu sunt dintre cele bune⁹, sub raport politic Hasdeu prefera să nu intre în Partidul Liberal, menținându-se într-o atitudine prudentă de "tovărășie de drum" cu liberalii. Rezervele lui privesc atât modul de lucru al lui Brătianu¹⁰, cât și temeiul însuși al Partidului Liberal¹¹.

³ Poate că aceasta ca o consecință a atmosferei în care se formase în Rusia, impregnată – de la Ecaterina a II-a și Alexandru I încoace – de absolutism liberal (ca alternativă la absolutismul despotice și retrograd). Vezi Victor Lcontovich, *Histoire du libéralisme en Russie*, Paris, Fayard, 1979, p. 17-109.

⁴ Vasile Sandu, *Publicistica lui Hasdeu*, București, Editura Minerva, 1974, p. 62-70 discută fără a trage concluziile de rigoare asupra articolelor îndreptate de Hasdeu împotriva celor trei.

⁵ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, București, Editura Minerva, 1992, vol. I, p. 90-92 și 174-176.

⁶ *Ibidem*, p. 91.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 91-92.

⁹ Brătianu îl susține în obținerea de facilități pentru călătorii externe, în 1880 îl însoțește în campania electorală (deși nu candidaază pe listele liberalilor), îl vizitează o dată și este nașul fiicei sale Iulia. La rândul său, Hasdeu face ca Brătianu să fie alcat "membru onorific la Academic (1885), se afișează în campania electorală alături de el – dându-i astfel și girul propriului prestigiu (1883), soția și fiica sa le întâmpină pe soția și fiica lui Brătianu în gară la Paris. Sub raport politic, însă, Hasdeu consideră când că Brătianu a făcut prostii (iunic 1884) și că "Eu nu sunt amestecat în fleacurile lui și nu mă voi amesteca", când că Brătianu procedează just în măsurile luate împotriva răsculaților din 1888 (Hasdeu e convins că răscolale sunt rezultatul mașinațiilor rusești). Istoricul se vede pe sine ca pe un "roșu" indisciplinat și foarte independent, însă drept și nepasionat (adică fără partis-pris) (conform scrisorii către cele două Iulii din 22 martie stil vechi 1885). Trei ani mai târziu, într-o altă scrisoare, el își mai explică o dată atitudinea față de Brătianu și Partidul Liberal: "Deși personalmente toate partidele mă stimează și mă curtează deopotrivă, totuși cu unul, până ce nu voi vedea un partid adevărat liberal, adevă fără hoji ca tovarăși și fără cărciumi ca temelie, nu mă unesc și nu mă fac solidar cu nimcna" (cf. *Corespondența B. P. Hasdeu – Iulia Hasdeu*, în *Documente și manuscrise literare*, București, Editura Academiei R.S.R., vol. III, 1976, p. 40, 101, 112, 140, 165, 166, 187, 200-201, 203, 410, 415, 416).

¹⁰ Brătianu "a făcut câteva prostii piramidale..." (10/ 22 iunie 1884, în *ibidem*, p. 165), își distruge colaboratorii (31 ianuarie stil vechi 1885, în *ibidem*, p. 187), s-a înconjurat de tâlhari (scrisoare anterioară datei de 8 aprilie 1888, în *ibidem*, p. 415).

¹¹ Este alcătuit din hoji și are cărciumile ca temelie. Hasdeu vrea un partid adevărat liberal, altul, desigur, decât cel deja existent (vezi *supra*, n. 62). *Ibidem*, p. 415 (scrisoarea anterioară datei de 8 aprilie 1888).

Se mai cuvine menționat că, după instalarea dinastiei străine, Hasdeu a fost unul dintre criticii acerbi ai principelui Carol I. Nu pentru că între timp și-ar fi modificat opiniile profesate anterior cu privire la calea de urmat în modernizarea societății noastre, ci fiindcă era cuzist, pro-francez, credea în misiunea istorică a gîntei latine și, în consecință, era împotriva unei dinastii de origine prusacă. Dincolo de aceste premise, politica filo-germană a lui Carol I – care a stărnit atâtea temeri până pe la 1871 – nu era de natură să atenueze atitudinea lui Hasdeu. Publicistul va reveni asupra ei abia mai târziu, evoluând în sensul unor tot mai bune raporturi cu casa domnitoare¹². Dacă trecem peste această “inconsecvență” datorată unor cauze particulare, concrete, am putea spune că, în esență, Hasdeu a rămas favorabil întreaga viață unui liberalism emanat de sus. La aceasta vor fi contribuit și rădăcinile sale aristocratice, nu doar ambianța în care s-a format. Dar un rol trebuie să-i fi revenit și prea recente istorii a instituțiilor democrat-burgheze, inaugurate după 1848 și, mai ales, după 1859, respectiv la 1866. Oricum ar fi, liberalismul lui Hasdeu, așa cum se profilează el, este strâns legat de întreaga concepție romantică profesată și nu poate fi înțeles izolat de celelalte componente (naționalismul, tradiționalismul ruralist etc.) ale aceleia. Ca și în cazul lui Kogălniceanu ori I. Brătianu, și la Hasdeu liberalismul nu se rezumă la a critica rânduilele existente – ceea ce, la un moment dat, părea să fie principala obiecție posibil de formulat la adresa concepției liberale –, ci devine o pledoarie pentru asumarea puterii și realizarea proiectului liberal¹³.

Chestiunea liberalismului hasdean este însă departe de a fi deplin elucidat prin rîndurile de mai sus. Recenta re-lectură a conservatorismului în general și a celui maiorescian în special, ca și a liberalismului, întreprinsă de mai mulți autori tineri¹⁴, îndeamnă la reluarea chestiunii în alte cadre teoretice și la adîncirea efortului interpretativ. În noua perspectivă, Maiorescu și junimiștii s-ar deosebi, esențialmente, de liberalii acelei clipe istorice – caracterizați de recursul la ideologie (înțeles, acesta, ca demagogie) – prin abordarea mai consecventă și mai pragmatică a ideii de reformă (socială, politică, statală, educativă etc.)¹⁵. În loc de simulacrele grăbite de restructurare liberală și de la “demagogia naționalistă misticoïdă” a liberalilor¹⁶, conservatorismul românesc oferă, în această lectură, soluții adaptate la realitatea din teren. Șocul descoperirii retardării societății românești față de Occident a creat o mare vulnerabilitate a acesteia față de ideologiile “centrului” (printre care naționalismul grobian) și, mai ales,

¹² Accastă evoluție, care a inclus decernarea de către principele Carol a unei medalii de aur pentru istoria națională ca răsplată a eforturilor de a fi scris *Istoria critică a românilor* (3 februarie 1874), va culmina cu testamentul prin care Hasdeu intenționa să lase averea sa micului principe Nicolae. Pentru proiectul testamentar: Mateiu I. Caragiale, scrisoarea către N. A. Boicescu din 26 ianuarie 1907, în Al. Oprca, *Mateiu Caragiale – un personaj. Dosar al existenței*, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 1979, p. 182.

¹³ Astfel, Hasdeu este mai aproape de François Guizot decât de Benjamin Constant, dacă este să îl situăm în raport cu tipurile de atitudine liberală discutate de Pierre Manent în *Istoria intelectuală a liberalismului*, București, Editura Humanitas, 1992.

¹⁴ Vezi, în acest sens, antologia lui Ioan Stanomir, Laurențiu Vlad (coord.), *A fi conservator*, București, Editura Meridian, 2002; Ciprian Șiucla, *Maiorescu și românii, în Retori, simulacre, imposturi. Cultură și ideologii în România*, București, Editura Compania, 2003, p. 68-130; Sorin Adam Matci, *Intelctualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*, București, Editura Compania, 2004, în special escurile *Pașoptismul: liberalismul între colectivism și elitism* (p. 54-75), *Junimismul: un liberalism tehnocratic* (p. 76-98) și, respectiv, *Intelctualii ca leac pentru boala “formelor fără fond”* (p. 99-113).

¹⁵ C. Șiucla, *op. cit.*, p. 79. La p. 96, autorul adaugă și că “Pragmatismul, element definitoriu pentru doctrinele conservatoare, constituie, după părerea mea, paradigma cea mai adecvată pentru a descrie ideile lui Maiorescu”.

¹⁶ Sintagma în *ibidem*, p. 72.

față de formele corupte în care asemenea ideologii ajung la periferie¹⁷. Liberalismul românesc de secolul al XIX-lea a fost “prea colectivizat, mesianic, populist și naționalist”¹⁸, ignorând, totodată, idealul egalității¹⁹. În înțelegerea pe care o dau liberalii libertății națiunii, aceasta subordonează libertatea individuală²⁰. Criticile liberalismului secolului XIX în asemenea termeni sunt, în principiu, judicioase, la fel cum și atribuirea pe seama conservatorismului a unui spirit pragmatic are temeii. Supoziții precum aceea după care “... nu este exclus ca Maiorescu, pe lângă interesele conjuncturale ale luptei politice, să fi avut chiar și convingeri liberale”²¹ și afirmații vizând “... repetatele revendicări ale lui Maiorescu de la liberalism, încă de la începutul carierei lui politice”²², oricât de întemeiate ar fi, riscă să transforme conservatorismul într-o variantă de liberalism mai adaptată împrejurărilor istorice date. Or, din două una: ori lucrurile au stat într-adevăr astfel, și atunci conservatorismul a fost altceva – eventual spiritul retrograd moșieresc atribuit acestuia de ideologia comunistă românească –, ori termenului de liberalism i se conferă mai multe semnificații. Către prima interpretare conduce și constatarea că în ambele partide boierii aveau o pondere foarte apropiată²³. Dar această apropiere sub raportul compoziției sociale a celor două partide poate însemna doar că – la fel ca în România postcomunistă – altele sunt criteriile ce prezidau asocierile, nu cele de natură programatică.

Aceeași dificultate ne întâmpină și în strădania de a califica opțiunile politice hașdeene în a doua parte a vieții. După eșecul „revoluției de la Ploiești”, Hasdeu și-a domolit antidinasticismul, evoluând, în cele din urmă, către legitimism și chiar înspre un anume conservatorism. Către acesta trebuia, prin forța lucrurilor, să îl poarte pasiunea pentru trecut și continuitatea istorică, preocuparea pentru redescoperirea tradițiilor românești (prin intermediul chestionarelor lui) ca și nevoia foarte personală de înrădăcinare în România. Desigur, și în cazul lui – ca și în acela al lui Titu Maiorescu – se pune întrebarea dacă nu cumva folosim ilicit termenul de conservatorism cu dublu sens. Ar trebui distins, iar distincția este, cred omologabilă și cu privire la noțiunea de liberalism – între aderarea la cele mai generale principii și atitudini de un anume tip, pe de o parte, și adeviziunea față de strategiile și tacticile politice conservatoare, respectiv liberale. În acest fel, s-ar ști tot timpul despre ce se discută, fără alunecări de sensuri. Or, din acest secund punct de vedere, așa cum Maiorescu rămâne un conservator pe

¹⁷ *Ibidem*, p. 96-97.

¹⁸ Sorin Adam Matei, *op. cit.*, p. 56.

¹⁹ *Ibidem*, p. 58-59. De fapt, el a fost, în bună măsură, și antisemit, dar analizele detaliate asupra acestui aspect lipsesc deocamdată. Vezi Carol Iancu, *Eveii din România (1866-1919) de la excludere la emancipare*, București, Editura Hasefer, 1996.

²⁰ Sorin Adam Matei, *op. cit.*, p. 63, p. 66.

²¹ C. Șiulea, *op. cit.*, p. 104. Autorul precizează că se referă la Maiorescu, în acel context, “din punctul de vedere *exclusiv* (subl. O. P.) al luptei pentru putere”.

²² *Ibidem*.

²³ Sorin Adam Matei, *op. cit.*, p. 83: “Partidul liberal și cel conservator aveau ca membri urmași de boicri sau foști boicri în proporții egale: 41%. În ceea ce-i privește pe marii boicri, 7% dintre liberali și 10% dintre conservatori proveneau din această clasă”. Autorul trimite pentru aceste cifre la Andrew C. Janos, *Gentry in the modern world. The Romanian boyars and Hungarian nobles in the rising national state*, comunicare prezentată la Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene, al treilea Congres Internațional, București, 1974. Menționez aici că, sub acest raport, B. P. Hasdeu provenea dintr-o familie boierască pauperizată, deși cu o ascendență de prima mână. În virtutea acestei poziții sociale, el ar fi putut face parte din oricare dintre cele două partide. A preferat, totuși, să nu devină membrul nici unaia, deși a simpatizat cu liberalii (între limite deja evocate). Totodată, dedicând o “Odă la ciocoi”, devine clar că el îi viza pe ciocoi din ambele partide – și chiar din afara lor –, în pofida faptului că interpretările deja clasicizate pretind că trimiterea s-ar fi făcut la conservatori.

parcursul întregii sale cariere publice, netrecând la liberali, tot astfel, nici Hasdeu nu va depăși stadiul criticilor orale adresate spectrului politic liberal, pentru a se integra Partidului Conservator.

Fără a recurge la scenarii fără acoperire, dar ținând seama de rolul pe care l-a jucat realmente francmasoneria în forjarea României unite moderne, aş trimite către realitatea – subestimată, adeseori, în discuțiile savante – a existenței mai multor loji masonice active în epocă pe teritoriul românesc. Se știe că Titu Maiorescu a aparținut uneia dintre ele²⁴. Nu se știe, deocamdată, nimic sigur despre posibila apartenență a lui Hasdeu. Cum însă acesta a fost un prieten intim al lui Gh. Chițu, ministru în repetate rânduri, fost comisar revoluționar pașoptist și – fapt certificat – membru al lojii craiovene „Unirea”, aflată sub obediența Marelui Orient al Franței, se prea poate ca și Hasdeu să fi făcut parte din aceasta²⁵. Într-un context de viață publică în care delimitările principale funcționau vag, intermitent și parțial, recursul la grile explicative plurale poate fi util în mai buna înțelegere a situațiilor neclare.

Am scris mai demult un text despre cât de caragialesc putea fi Bogdan Petriceicu Hasdeu atunci când, lăsând pentru scurtul răgaz al campaniei electorale condeiul deoparte, se avânta în lupta pentru cucerirea unui loc de deputat în parlament. Metamorfoza se poate vedea și numai din fragmente epistolare cum este acesta, datorat „catindatului” la deputăție B. P. Hasdeu: „Lupta pentru alegeri la Cameră s-a început. Chițuleștii mă susțin grozav la Craiova. Dacă mă voi alege, numai atunci voi putea să zic că m-am liniștit, căci din deputăție voi putea să trec apoi la Paris într-un post...” (1883, 26 martie stil vechi). Este un crâmpei din culisele campaniei unui candidat așa-zicând independent, fiindcă Hasdeu nu era membru al Partidului condus de Brătianu. Aceasta nu îl împiedica pe unul dintre oamenii forte ai liberalilor olteni – dar și ai uneia dintre lojile francmasonice ale acestei provincii românești – să îl susțină. În 14/28 aprilie Hasdeu continuă evocarea bătăliei lui electorale: „Dragelor mele Iulie, Ieri, vineri, m-am întors din Craiova [...] Am ținut în Craiova două întruniri. La una au fost peste 1.500 de oameni. Toți amicii mi-au spus că discursul meu (improvizat, nu scris) a fost admirabil. În orice caz, am zgduit, am mișcat inimile tuturor, astfel că mulți au plâns”. În fine, finalul acestui episod al aventurii lui politice în formularea protagonistului însuși arată așa: „Dragelor mele Iulie, Din jurnale știți deja, desigur, rezultatul alegerilor de la Craiova. Am căzut, dar am căzut într-un mod atât de strălucit, încât s-au speriat chiar dușmanii mei. Deși Chițu nu putea să mă susțină, deși Stolojan m-a combătut cu înverșunare, deși sosisem la Craiova abia cu o săptămână înainte de alegeri, deși adversarii mei au cheltuit mii de franci, pe când eu n-am dat nimănui nici o para frântă, totuși am avut 247 voturi și mi-au lipsit numai 50 de voturi pentru ca să fiu proclamat deputat. Plecarea mea din Craiova a fost un adevărat marș triumfal. 150 persoane, floarea orașului, în 40 birje au defilat după birja mea până la gară prin Craiova întregă și la gară toasturi peste toasturi. Fiindcă declarasem că nu voi face politică militantă, ci numai de principii, chiar opoziția a fost cu mine. Camera de față este constituantă; în

²⁴ Mihai Dim. Sturdza, *Junimea, societate secretă* (II), în „Convorbiri Literare”, nr. 7 (103), iulic 2004, p. 15-19.

²⁵ Mihai Sorin Rădulescu, *Francmasoni în Olenia la sfârșitul secolului al XIX-lea*, în *Memorie și strămoși*, București, Editura Albatros, 2002, p. 166: “Loja «Unirea» din Craiova a fost constituită în 1870-1871, «în rit francez și de Memphis». Printre cei pe seama cărora se cercau diplome de măștri într-o scrisoare trimisă la 1 iunie 1871 se numără – ocupând pe listă chiar primul loc – și Quitzou (Chițu) Georges, devenit maestru la 29 mai 1870, în aceeași lojă. Concepția hasdeană din *Sic cogito* și din arhitectura pe care a proiectat-o el însuși – cavoul Iulici și castelul de la Cămpina – trimite la arsenalul de simboluri masonice.

septembrie se alege o altă Cameră, ordinară, și atunci – chiar dacă ar crăpa d.[omnul] Stolojanu – mă voi alege, iar el poate să cază. Romanescu a cheltuit 1.500 poli și totuși a avut numai 117 voturi. Am organizat în Craiova un mare partid al meu, compus din profesori, preoți, și tot ce e inteligentă”. Cum se vede, acum Hasdeu opunea “tâlharilor” de prin crășme ai lui Brătianu, criticați cu asprime, “intelighenția” locală, dascălimea și clerul. La drept vorbind, tot prin cărciumi s-au pus și bazele socialismului românesc – câtă vreme Constantin Dobrogeanu-Gherea își câștiga existența ca birtaș –, și nici criticul prin excelență al politicianismului românesc din acele timpuri, I. L. Caragiale, care își formula opiniile tăioase de pe poziții conservatoare, nu era altceva decât un cărciumar, în anumite etape ale activității lui²⁶. Interesant rămâne că Hasdeu spera să poată opune delincvenților ce își urzeau politica prin restaurante în slujba lui Brătianu un partid, pesemne tot liberal, alcătuit din elitele studioase, deținătoarele monopolului și prestigiului cunoașterii. Prin această convingere, savantul deschidea calea politicianului de mai târziu Nicolae Iorga, în al cărui discurs politic se pot recunoaște și teze naționaliste, și motive xenofobe, și formulări antisemite, ca la predecesorul lui.

Chestiunea raportării lui B. P. Hasdeu la liberalism deschide, prin urmare, cutia Pandorei și semnaleză tuturor celor interesați necesitatea unor distincții metodologice în studiul ideilor, acțiunilor, forțelor și personalităților liberale ale timpului. Cât și ce anume din ideile liberalismului a interiorizat Hasdeu? În ce măsură și între ce limite l-au îndboldit aceste idei să se alăture forțelor politice liberale? Apropierea lui de Kogălniceanu a însemnat o alianță de acțiune – consumată pe tărâm publicistic – în numele unor idei comune sau o formulă de colaborare conjuncturală? Relațiile de stimă și înrudire spirituală („nășia”) cu Brătianu a însemnat doar o relație personală între două personalități ale vieții publice românești sau și o alianță politică? Critica liberalismului de partid întreprinsă de Hasdeu este formulată de pe pozițiile unui liberalism autentic, mai radical, sau este mai curând o amendare a aceluia în virtutea unui aristocratism antiocioiesc, de factură cvasi-conservatoare? În fine, interogația cea mai gravă ar putea fi aceea privind atitudinea reală a lui Hasdeu: va fi fost el un liberal autentic, fie și cu toate rezervele și amendările constatabile la nivelul profesiei lui de credință și a activității lui publice, ori s-a rezumat să își urmărească interesele personale profitând de conjuncturi și relații cu diversele personaje de frunte ale mișcării liberale? Alte cercetări vor reuși, poate, să răspundă.

²⁶ Mitologia negativă a cărciumii, ventilată în publicistica politică, va trebui o dată investigată cu seriozitate, câtă vreme una dintre temele antisemitismului autohton era degradarea românilor pe la sate prin acțiunea crășmarilor spoliatori evrei. Nu în ultimul rând, până astăzi, birtul continuă să stigmatizeze, începuturile Partidului “România Mare” fiind asociate, în *Academia Cajavencu*, cu frecventarea unui restaurant din capitală.

TINEREȚEA UNUI LIBERAL MAZZINIAN: EUGENIU CARADA

Cătălin Turliuc

Personalitate barocă și complexă, fascinantă și învăluită în mister, om de aparent rang secund în viața politică publică dar de primă mărime în culisele acesteia, Eugeniu Carada nu se bucură încă de notorietatea pe care, fără îndoială, o astfel de eminență cenușie a României moderne o merită de la toți cei care au fost sau sunt astăzi inițiați în tainele efervescentei și tumultuoasei politici dâmbovițene din a doua jumătate a veacului XIX. Dacă bunii și devotații săi prieteni și frați întru spirit Ion C. Brătianu și C. A. Rosetti și-au găsit un binemeritat loc în panteonul național, Eugeniu Carada așteaptă încă generația și oamenii capabili să-i înțeleagă pe deplin rostul și contribuția la crearea și propășirea statului național modern. Orizontului politic liberal-radical și republicanismului său aproape organic trebuie să-i fie adăugat miezul vocației sale de om liber și de bune moravuri, de bun patriot și devotat român, care a crezut în umanitate și în perfectabilitatea acesteia cu nestrămutată credință.

Spirit cu adevărat enciclopedic, publicist, economist, om al literelor și muzicii, pasionat cunoscător și colecționar de artă și ceasornicar, deputat în două rânduri și înalt funcționar administrativ, director al căilor ferate, bancher, conspirator inițiat și încă multe altele sunt doar câteva din fațetele unui personaj care a fost înainte de toate un mare român și un mare mason. Întreaga sa viață – întinsă pe trei pătrimi de veac (1836-1910) – a fost o odisee plină de suferințe și coborâșuri, de lumini și umbre, de triumfuri și entuziasme efemere, de nefericirea unor clipe de detenție în închisorile vremii, dar și de durabile și statornice înfăptuiri pentru națiunea și patria sa. Deviza și crezul profund a lui Eugeniu Carada se rezumă în propriile sale cuvinte astfel: “Pentru o Românie liberă oricând, oricum, cu oricine, contra oricui”.

Ne propunem ca în acest articol să investigăm și să prezentăm anii formativi și cei de tinerețe ai lui Eugeniu Carada, perioadă plină de evenimente cruciale în istoria noastră modernă. Ne vom opri cronologic în 1866, an care marchează intrarea României în faza monarhiei constituțional parlamentare – așa cum a fost statuată de constituția adoptată în vara aceluși an. Eugeniu Carada împlinea atunci 30 de ani și se pregătea pentru o lungă și fructuoasă maturitate. Opțiunea pentru această secvență din viața lui Eugeniu Carada este justificată de complexitatea și varietatea preocupărilor acestui interesant personaj, care trebuie “citat” într-o cheie “înaltă”, pe măsura faptelor în care s-a implicat cu întreaga sa devoțiune și capacitate.

Născut la Craiova, la 29 noiembrie 1836, ca fiu al serdarului Nicolae Carada și al Petriței Slăviteșcu, Eugeniu era scoborâtor dintr-o veche familie de boieri de curte olteni menționați de documente încă cu un veac înainte¹. Copilăria și-a petrecut-o în orașul de

¹ Pentru detalii și discuții privitoare la originea familiei Carada vezi Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească 1866-1900*, București, Editura All Educational, 1998, p. 269-271; Constant Răutu,

baștină unde, ne spun unele surse, în timpul revoluției de la 1848 a fost unul din cei care au aderat la documentele și principiile revoluționarilor, jurând chiar pe textul Proclamației de la Islaz. Să amintim că la acea dată Eugeniu Carada avea doar 12 ani. Unul din biografii săi², cu vădite porniri hagiografice, susține că tânărul nostru personaj ar fi asigurat serviciul de translator pentru trupele otomane, care au ocupat orașul pe fondul înfrângerii mișcării revoluționare din Țara Românească. Chiar dacă astfel de evenimente nu pot fi probate documentar, rămâne cert faptul că în această perioadă junul Eugeniu Carada studia la Colegiul Național din Craiova, instituție prestigioasă în epocă, pe care a absolvit-o în anul 1853 și, deopotrivă, a urmat în paralel cursurile Institutului Francez din același oraș. După încheierea studiilor în țară, timp de aproape un an s-a aflat la Paris unde a frecventat în calitate de auditor cursurile de drept, literatură și economie de la Collège de France, experiență pe care avea să o reia mai târziu.

Carierea publică a lui Eugeniu Carada debutează în anul 1854, când sosit în București de la Paris devine pentru șase luni șeful de cabinet al ministrului instrucțiunii, Grigore Bengescu. Un an mai târziu își face debutul în lumea artelor cu lucrarea intitulată "Ultima oră a unui oștean român din timpul lui Mihai"³. În 1857 este ales în consiliul municipal al Bucureștiului ca reprezentant al mahalalei Schitu Măgureanu. Continuă să publice lucrări muzicale cu titluri sugestive pentru crezul său profund unionist cum ar fi: "Frații de munte", "Munteanul și Pandurul cerșetor" și "Milcovul". În calitate de secretar al Adunării ad-hoc a Țării Românești, Eugeniu Carada a jucat un rol extrem de important în evenimentele care au condus la Unirea Principatelor. În această perioadă se formează și se întărește statornică și îndelungată sa prietenie cu Ion C. Brătianu căruia i-a rămas fidel toată viața. Brătianu i-a născocit porecla "Turcul" și a scris despre el că era "amicul meu cel mai de preț și cel mai credincios"⁴. Compatibilitatea dintre aceste două personaje s-a vădit atât în viața profană, cât și în intimitatea cercurilor pentru care realizarea Unirii și propășirea țării deveniseră obiectivul central. Ion Bulei descrie această relație aproape simbiotică astfel: "Era prietenul de mare încredere a lui Ion C. Brătianu, un apropiat al familiei acestuia; am zice un fel de membru al ei când citim cele cinci volume ale corespondenței familiei I. C. Brătianu, unde el apare binevenit, când la Florica în Argeș, când la București, când la Paris, purtând de grijă unui copil sau altuia, sfătuiind, amestecându-și vacanțele sale cu acelea ale Brătienilor. Un fel de *éminence grise* a marelui său contemporan, care făcea de toate fără a pretinde ceva și care era pretutindeni fără a fi anume undeva. Departe de a fi însă o umbră necuvântătoare a lui Brătianu, pentru că tot ce făcea o făcea la lumina zilei"⁵. Pentru a înțelege în profunzime natura relației lui Eugeniu Carada cu Ion C. Brătianu trebuie să apelăm și la condeiul de portretist a lui Ștefan Antim⁶ care aprecia că între personajul nostru și Brătianu s-a creat o relație asemănătoare celeia dintre Mazzini și Garibaldi. Cel dintâi fusese și a rămas toată viața un republican, celălalt era un adept al principiului dinastic. Ambii însă au lucrat cu aceeași râvnă pentru unitatea și ridicarea

---

Eugeniu Carada. Omul și opera 1836-1910, Craiova, Editura Ramuri, 1940; Mariu Theodorian-Carada, *Eugeniu Carada 1836-1910*, București, 1922; Mihail Grigore Romașcanu, *Eugeniu Carada (1836-1910)*, București, 1937; Mugur Isărescu (coord.), *Viața și opera lui Eugeniu Carada*, București, 2003 ș.a. Diverși autori acreditează ideea unei presupuse descendențe de neam francez sau macedoncan a familiei Carada. Ne fiind specialiști în acest domeniu nu ne pronunțăm asupra acestui aspect cu mențiunea că favorizăm teoria potrivit căreia această familie ar avea posibile origini îndepărtate sud-dunărene.

² Mihail Gr. Romașcanu, *op. cit.*, p. 8.

³ Lucian Prodescu, *Enciclopedia României*, Ediție anastatică, București, Editura Sacculum, 1999, p. 168.

⁴ Apud Constant Răutu, *op. cit.*, p. 126.

⁵ Ion Bulci, *Atunci când veacul se năștea...*, București, Editura Eminescu, 1990, p. 137.

⁶ Ștefan Antim, *Studii și portrete*, Craiova, Editura Ramuri, 1937, f.a., p. 30.

Italiai. Intensitatea acestui nobil și fratern sentiment a fost probată, o dată în plus, de grija aproape părintească față de fiul prietenului său, Ionel I. C. Brătianu, pe care, după dispariția tatălui, l-a sprijinit constant în întreaga sa carieră politică. Este de oarecare notorietate faptul că Ion C. Brătianu a interzis fiilor săi intrarea în ordinul masonic pe fondul unor tulburări importante în viața acestuia. Cu toate acestea, Eugeniu Carada s-a considerat, după moartea marelui său prieten în 1891, legatarul și mandatarul dorințelor acestuia și și-a impus voința cu tenacitate și neclintită hotărâre, astfel încât conducerea Partidului Național Liberal exercitată de Ionel I.C. Brătianu i se datorează în mod cvasi explicit. D. A. Sturdza, cel care a condus partidul după moartea lui Ion C. Brătianu și până la alegerea lui Ionel I. C. Brătianu (11 ianuarie 1909), nu s-a bucurat niciodată de simpatia lui: “Carada – scrie I. Bianu – vede în Sturdza un apostol al ideilor de monarhie absolută sub fascinația regelui. De aceea Sturdza vrea – zice Carada – să frângă partidul liberal și să-l supună regelui, iar Carada vrea ca partidul și țara să stea în fața regelui și să-și impună voința sa și a țării”⁷. Ba mai mult, puterea deținută de Eugeniu Carada era atât de înfricoșătoare pentru D. A. Sturdza încât se povestește că acesta din urmă, prim-ministru fiind și prezidând o ședință a Consiliului de Miniștri a cedat nervos și plângând a strigat nervos: “Să iasă domnul Carada de sub masă”⁸.

Anul 1859 i-a adus lui Eugeniu Carada pe lângă marea satisfacție a realizării Unirii, la care a contribuit din plin, și o dublă experiență carcerală. Astfel, toți biografi săi relatează cum, în seara zilei de 22 ianuarie, a rostit o poezie proprie cu caracter revoluționar pe scena teatrului Theodorini din Craiova și, ca urmare, a fost închis până în ziua dublei alegeri a lui Alexandru Ioan Cuza. Simpatia sa pentru Domnul Unirii s-a transformat mai apoi, în numai câteva luni, într-o intensă și profundă dezavuare care a luat forme politice din cele mai concrete. Republicanismul a devenit un reper fundamental în orientarea sa politică. În septembrie 1859 este arestat la București ca protestatar împotriva măsurilor abuzive ale autorităților împreună cu alți liberali radicali dar, la presiunea amicilor politici și a opiniei publice, este în curând eliberat⁹. Tot în 1859, destinul său se intersectează cu cel al lui C. A. Rosetti un alt mare liberal radical, cel mai important dintre ei, personaj care îl va marca și cu care va întreține o vie și afectuoasă relație. De altfel, până în 1871 Eugeniu Carada va lucra în echipa ziarului “Românul”, influent organ de presă, creație și proprietate a lui C. A. Rosetti. Dorit drept ginere de Rosetti și familia lui, Eugeniu Carada va rupe însă o logodnă de doi ani (1862-1864) cu Libia, fiica liderului liberal-radical, fără ca acest episod să învenineze relațiile dintre cei doi.

Asasinarea lui Barbu Catargiu la 8 iunie 1862¹⁰, o crimă cu autor necunoscut până astăzi, a condus la anchetarea și arestarea lui Eugeniu Carada pentru două săptămâni (9-22 iunie) el fiind considerat a fi unul dintre autorii morali alături de alți liberali radicali¹¹. În cele din urmă nu a fost nimeni acuzat oficial și lucrurile s-au încheiat relativ rapid. Marele nostru istoric, Nicolae Iorga scria în 1940 referindu-se la acest episod: “Din parte-mi, cred că a fost omorât de o societate de mazzinieni, revoluționari pentru revoluție, căreia-i trebuie câte un fapt din acesta”. Cert este că această nouă perioadă de reclusiune a lui Eugeniu Carada nu avea să fie ultima în timpul domniei lui Al. I. Cuza.

⁷ Apud Ion Bulci, *op. cit.*, p. 146.

⁸ Vezi Ioan Scurtu, *Ion I. C. Brătianu*, București, Editura Muscion, 1992, p. 20.

⁹ Pentru mai multe detalii, vezi Mugur Isărescu (coord.), *op. cit.*, p. 8.

¹⁰ Vezi în acest sens mai multe detalii și documente de epocă în lucrarea S. Neagoe (editor), *Cazul Barbu Catargiu. O crimă politică perfectă*, București, Editura Scripta, 1992.

¹¹ Amintim pe A. I. Arion, N. T. Orășanu, Gr. Miculescu, Gr. Heliat, I. Ioncscu, D. Petrolian, C. Trandafir, toți semnatari ai cererii de autorizare pentru sărbătoarea ce avea să fie organizată la 11 iunie 1862 în cinstea cvcnimentelor de la 1848.

În toamna anului următor, 1863, Carada plecă din nou la Paris cu scopul declarat de a-și continua studiile juridice, economice, literare și de științe politice la Collège de France, așa cum relatează George Virgil Stoescu¹². Într-o scrisoare adresată lui C. A. Rosetti personajul nostru scria: "... plec în Franța, în acea țară unde civilizația se răspândește asupra lumii. Acolo voi studia, voi căuta să-mi însușesc o părțică din căldura cea dătătoare de civilizație. Nu știu dacă voi reuși; voi pune însă toate silințele mele pentru aceasta"¹³. Evident, nu numai continuarea studiilor a motivat această călătorie ci, în primul rând, însărcinarea primită de la frații săi masoni de a determina cercurile influente franceze să susțină înlăturarea lui Al. I. Cuza. Activitatea sa în capitala Franței a fost extrem de laborioasă în sensul contactării unor importante personalități, printre care și Victor Hugo, pentru a susține cererile celor nemulțumiți de activitatea Domnului Unirii. A colaborat, de asemenea, cu influente publicații precum "L'homme libre", "Le Siècle", "La semaine financière" în paginile cărora au apărut diverse articole despre realitățile românești. Personajul cel mai important, care și-a pus o amprentă remarcabilă asupra lui, cu care a corespondat intens și pe care l-a întâlnit în numeroase ocazii în peregrinările lui în străinătate – în drumurile sale la Londra, mai ales – a fost Giuseppe Mazzini (1805-1872)¹⁴. Acesta a creat încă din anul 1850 un Comitet Democratic European la Londra – comitet al cărui secretar a fost o perioadă și Dimitrie Brătianu, fratele bunului său prieten Ion C. Brătianu – organism al cărui scop declarat era declanșarea unei revoluții europene "sincrone și simfone" cu țelul ultim al creării "Tinerei Europe" formată din state-națiune independente. Eugeniu Carada a îmbrățișat sincer și deplin viziunea mazziniană și, mai mult, a devenit unul dintre cei mai importanți curieri ai revoluționarului mason italian către lojile și organizațiile revoluționare din Veneția, aflată atunci sub ocupație austriacă¹⁵. Preocupat de soarta românilor aflați sub dominație străină în imperiile care mărgineau România de atunci, Eugeniu Carada a avut strânse contacte și cu reprezentanții revoluționari ai popoarelor supuse casei de Habsburg, în special cu cehul Rieger. Această preocupare a sa s-a dovedit a fi o constantă pe parcursul întregii sale vieți, așa cum o vedem numeroasele mărturii și relatări din epocă. Și din acest punct de vedere, Carada a fost un adevărat mazzinian care și-a formulat idealul în sloganul căruia i-a fost întotdeauna fidel: "O Românie a românilor".

Mănat de crezul care îl anima în bătălia sa politică pentru înlăturarea lui Al. I. Cuza, luptă potențată de lovitura de stat de la 2 mai 1864 și constituirea "mostruoasei coaliții", ca și de îndeplinirea doleanțelor Adunărilor ad-hoc cu privire la prințul străin, Eugeniu Carada va reveni în țară după doi ani, la începutul anului 1865. Imediat după sosire editează un nou ziar, "Clopotul", la început la Lausanne și mai apoi clandestin la Craiova și București, organ de presă în care își exprimă deschis nemulțumirea față de domnitor și regimul instituit de acesta. La 1 august își va exprima public, într-un articol, dezacordul violent cu politica domnitorului: "Ai sugrumat libertățile în numele libertății! Ne-ai dat votul universal (sic! – Carada se referă aici la plebiscitul organizat de Cuza și nu la noua lege electorală care, evident, nu prevedea votul universal, ci pe cel cenzitar în patru colegii), dar cum? Ai chemat o turmă ignorantă care, sub disciplina

¹² George Virgil Stoescu, *La început a fost Carada*, în vol. *Banca Națională a României 1880-1995*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 61-71.

¹³ Apud M. Isărescu (coord.), *op. cit.*, p. 10-11.

¹⁴ Giuseppe Mazzini a aparținut ritului Memphis-Misraim al masoneriei, și a fost unul dintre cei mai mari exponenți ai ideii independenței naționale și a statului-națiune din întreaga Europă.

¹⁵ Mihail Gr. Romașcanu, *op. cit.*, p. 102.

biciului, a votat pentru creațiunile unui dictator nerușinat. Principele Cuza nu ne mai poate înapoia acele ce ne-au răpit, căci prin aceasta ar mărturisi singur nulitatea sa politică; ar mărturisi cum calea apucată de el a fost trădarea țării”¹⁶. Și de această dată, ca urmare a poziției sale exprimate virulent și a implicării sale politice directe, va intra în temnițele regimului alături de Ion C. Brătianu prietenul său, ambii stând închiși toată luna august. În perioada detenției, petrecută în cazarma pompierilor din Dealul Spirii, prietenul său C. A. Rosetti îi va furniza interesante lecturi care includeau opere ale lui Victor Hugo, Jules Michelet și Edgar Quinet (toți cunoscuți masoni)¹⁷.

După eliberarea din închisoare va pleca în luna noiembrie împreună cu Ion C. Brătianu la Paris, unde se va implica activ în lupta pentru înlăturarea lui Cuza de pe tronul țării. Conexiunile politice și masonice ale celor doi vor fi puse în slujba acestui obiectiv care se va împlini la 11 februarie 1866¹⁸ în absența lor din țară. După înlăturarea lui Al. I. Cuza, Eugeniu Carada îl secondează pe Ion C. Brătianu în eforturile de a găsi un candidat potrivit pentru tronul României de conivență cu împăratul francez Napoleon al III-lea și de aceea, abia după găsirea soluției în persoana prințului Carol de Hohenzollern-Sigmaringen, se întoarce, în luna martie, în țară. Aici este inclus imediat în comisia de stabilire a candidaturilor pentru Adunarea constituantă care-l va proclama domn al României pe Carol la 10 mai și care va vota textul noii constituții în iunie. Toți biografiile lui Eugeniu Carada îi atribuie acestuia și lui C. A. Rosetti meritul fundamental al redactării după model belgian a Constituției de la 1866. Fără îndoială, este aici o mică exagerare întreținută poate și de faima și puterea ulterioară a acestei personalități aparte.

Noul principe, dintr-o casă domnitoare cu tradiție și prestigiu, noua constituție, democratică și europeană în spiritul și litera sa, au marcat intrarea României pe un viguros traiect ascendent al istoriei sale moderne. Unul din cei care va veghea și se va implica activ în făurirea unui destin cu vocație profund națională, dar de respirație profund europeană, a țării va fi și Eugeniu Carada. Perioada maturității și a senectuții sale, la fel de plină de evenimente și înfăptuiri care-i vor intersecta destinul cu acela al modernizării și afirmării independente a României, va fi obiectul unui viitor articol. Încheind, ne raliem opiniei exprimate de Nicolae Iorga: “A-l privi... ca pe o personalitate pe acest invizibil și veșnic ocult al liberalilor ar fi o mare greșeală. Carada era și mai puțin și mai mult decât atât”¹⁹.

¹⁶ Apud Mihail Gr. Romașcanu, *op. cit.*, p. 102.

¹⁷ M. Isărescu (coord.), *op. cit.*, p. 11.

¹⁸ Vezi în acest sens și articolul nostru *Memoria socială și momentul 11 februarie în istoria modernă a României*, în „Xenopoliana”, VI, nr. 3-4, 1998, p. 92-101.

¹⁹ Vezi “Ramuri”, an V, nr. 6-7, 1910, p. 155.

HARET, ȘCOALA ȘI POLITICA

Cătălina Mihalache

1. Școala și miniștrii

Un articol din „Mișcarea” schița, în 1919¹, o scurtă istorie „de partid” a școlii românești. Proximitatea alegerilor stimula, fără îndoială, tonul elogios al autorului² care așeza, sub numele „foștilor miniștri: Poni, Haret, I. G. Duca și dr. Angelescu”, tot ceea ce un liberal găsisese de cuviință să elogieze în realizările școlare ale vremii și „în special pentru școala rurală”.

Nu era o profesiune de credință, ci un bilanț selectiv de guvernare, căruia i se atribuia retroactiv o coeziune programatică, într-o recapitulare convenabilă a „șirului lung de ani cât partidul a stat la putere”. Aprecierile erau predominant cantitative, „progresul” însemnând aici mai mult acumulări și distribuire de resurse, perseverență, ingeniozitate și mai puțin inovații majore.

În acest editorial de campanie, Haret nu este încă monumentalizat, fiind doar plasat într-un curent reformist, pe care îl ilustrează cel mai bine *împreună* cu P. Poni. Autorul este explicit: „activitatea *acestor doi oameni* ai școalei a pus temelia tradițiunii școlare în partidul liberal” (s.n. C.M.), iar tradiția se măsoară cel mai avantajos prin simpla creștere a numărului de școli în timpul mandatelor celor pomeniți.

Se mai amintesc și alte fapte demne de laudă din administrarea liberală a vieții școlare: stabilizarea corpului didactic rural, înființarea „Casei Școalelor”, echivalarea studiilor rurale cu cele urbane, înființarea obștilor sătęști și a băncilor populare. Dar această enumerare are mai mult o funcție retorică, de cooptare a cititorului la teza *progresului* prin detalieri credibile, dar neargumentate.

Principalul merit al celor doi miniștri era, pentru autor, faptul că au găsit o cheie de comunicare modernă cu satul românesc, prin învățătorii care și-au asumat această lume în schimbul „dragostei” și al „prestigiului”, mai degrabă decât al recompenselor materiale. Este ceea ce poate defini, de fapt, esența haretismului, la limita utopiei educaționale, a idealismului sămănătorist și a pragmaticii liberale.

2. Contestații uitate

Exemplaritatea lui Haret s-a definit, în timp, mai ales prin ceea ce el a construit *în jurul școlii*. Activitățile extra-școlare, implicarea socială și mai ales economică a învățătorilor în satul românesc au fost însă și principalele reproșuri care i s-au adus, îndeosebi de către adversarii politici. Haret și-a apărat categoric opțiunile, contestate sau

¹ Cotidian al liberalilor ieșeni, numărul din 27 septembrie 1919, p. 1.

² Prof. dr. I. Simionescu, de la Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași.

parțial anulate atunci când el nu era la conducerea ministerului. Miniștrii conservatori Take Ionescu, C. I. Istrate și M. Vlădescu au luat diverse măsuri pentru a restrânge cât mai mult activitatea extra-școlară. S-a ajuns la o adevărată campanie politică, în care s-au implicat și „unii membri din partidul liberal”, după cum amintea Gh. Adamescu într-un articol elogiativ din anii '30³.

A fost, în primul rând, o opoziție de principiu, pornind de la premisa că învățătorul trebuie să rămână în școală, cu copiii, că „n-are nici un drept să se amestece în viața oamenilor vârstnici”, de vreme ce acest amestec îl poate transforma într-un „element periculos”. Alte obiecții erau pe cât de contradictorii, pe atât de previzibile: că Haret n-a inventat nimic, că învățătorii înșiși au început sporadic astfel de activități și că el doar „s-a lăudat cu ele”, „abuzând” de fapt de munca lor, pentru care nu i-a plătit, dimpotrivă, în 1901 scăzându-le salariile. Concluzia pesimistă era că „dacă învățătorii se ocupă de toate câte li se cer afară de școală nu se mai ocupă de școală”⁴.

Haret și-a expus cu tenacitate propriile concepții. Cel mai explicit a fost probabil atunci când a tratat *chestiunea țărănească* (1905), unde argumenta intervenția învățătorului și a preotului în lumea satului prin convingerea că, în confruntarea cu modernitatea, „țărănul trebuie apărat întocmai ca un minor, căci neștiința sau nevolnicia îl lasă tot așa de fără apărare în fața apăsătorilor ca și pe un copil”⁵. Conștient de limitele schimbării reale, el propunea „un număr mic de îmbunătățiri, ușor de realizat și de înțeles”⁶, dar cu rezultate cât mai vizibile, percept care se poate urmări în întreaga sa activitate normativă.

Dar cum totul este interpretabil, chiar și perseverența sa în elaborarea prescripțiilor detaliate a fost ironizată în noul val de contestații provocat de convulsiile sociale din 1907. Ministeriatul său a fost atunci privit, de unii, ca un timp al incoerenței, în care el „s-a ocupat de mărunțișuri” și nu de substanța mesajului școlar, iar tratarea problemelor rurale a rămas, în definitiv, doar „de ordin economic și administrativ”. S-a acuzat lipsa unei educații morale, atât la școlari cât și la familiile lor (ca explicație pentru incapacitatea civică a sătenilor), în vreme ce se vedea „îngrămădindu-se pe capul învățătorului tână și fără experiență, o sumă de ocupațiuni economice”⁷. Bibliotecile sătești, cercurile culturale ale învățătorilor, competența corpului de inspecție sau distribuția recompenselor, toate au putut părea suspecte, de vreme ce nu au reușit să prevină revoltele⁸.

Haret a rămas inflexibil, găsind totuși modalități pentru a evita responsabilizarea exclusivă, repetând că nu a „impus niciodată nimic nimănui”, ba chiar a „sfătuit pe învățători să nu întreprindă prea multe lucruri pe cari să nu le poată duce la bun capăt”⁹. Cât despre meritul de a fi inițiatorul acestei mișcări, nu numai că nu l-a revendicat, dar și-a făcut un punct de onoare din faptul că a reușit, așa cum ar trebui să își propună orice ministru conștiincios, „să cunoască, să utilizeze și să pună în lumină inițiativele parti-

³ Vezi Gh. Adamescu, *Introducere*, în *Operele lui Spiru C. Haret, publicate de comitetul pentru ridicarea monumentului său*, București, Editura Cartea Românească, s.a., vol. VIII, *Polemice și politice. 1905-1907*, p. IX.

⁴ *Ibidem*, p. IX-X.

⁵ Spiru Haret, *Chestiunea țărănească*, în același volum, p. 38.

⁶ *Ibidem*, p. 24.

⁷ *Care sunt proiectele d-lui Haret?... Sau școala nu are nici un rol în chestiile sociale*, București, Editura Minerva, 1907, p. 10, 21 (scmnat „A. R., profesor” și datat „T. Sevcrin 1908, noiembrie”).

⁸ *Ibidem*, p. 23, 24, 27.

⁹ Spiru Haret, *Activitatea extrașcolară a învățătorilor*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. VIII, p. 221, articol apărut inițial în „Revista generală a învățământului”, nr. 7, februarie 1906.

culare, să închege gândurile și aspirațiile generale”¹⁰. Considera însă o realizare personală faptul că a înlesnit acceptarea, oficializarea și difuziunea unor exemple individuale, înlăturând pe cât posibil suspiciunile și abuzurile autorităților locale în această privință¹¹.

În scurtă vreme după reluarea ministeriatului, a impulsionează și mai mult această activitate, justificând-o tocmai prin „nenorocirea națională” din 1907, care a arătat „cât de mult este încă de făcut, ce pericol mare este ignoranța poporului”¹². A deplâns acuzațiile nedrepte ce s-au adus învățătorilor, cerându-le chiar o mai mare implicare, dar și mai multă susținere din partea tuturor autorităților satului românesc.

Cuvântul de ordine rămâne perseverența neostentativă și dozajul diplomatic al mijloacelor și forțelor puse în mișcare, pentru că „o întreprindere care nu reușește este un rău nu numai pentru dânsa, dar pentru toți aceia cari au văzut nesuccesul și s-au descurajat din cauza lui”¹³. Menirea socială a învățătorilor se confirmă, în principal, prin asumarea rolului de negociatori disciplinați, informați și dezinteresați, care lucrează zilnic „pentru a aduce armonia și buna înțelegere între toți cei cari trăesc în această țară”¹⁴.

Aceleași idei se reiterau în raportul oficial din august 1907, care a fost redactat după câteva luni de cercetări și după colectarea unei voluminoase corespondențe din teritoriu despre rolul preoților și al învățătorilor în tulburările din primăvară¹⁵. Raportul lui Haret nu doar că îi exonera pe cei acuzați, dar cerea recunoașterea meritelor lor și a spiritului de sacrificiu manifestat în acele zile, ca și în toți anii de muncă devotată care le-au precedat. El identifica pe autorii denunțurilor în rândul celor deranjați tocmai de această activitate, animați de „dorița de a se suprima niște oameni cari începuseră a deveni o piedică serioasă pentru multe obiceiuri rele din trecut”¹⁶. Erau chiar cei denunțați la rândul lor ca exploatare ai satelor în literatura sămănătoristă a vremii: cămătarii, speculanții de pământ, cârciumarii. Se făcea aluzie și la incapacitatea autorităților locale, ca și la cunoscutul lor obicei de a arunca asupra altora răspunderea pentru propriile eșecuri. Concluzia ministrului era că preoții și învățătorii și-au făcut datoria prin „acțiunea de potolire și de protecție a persoanelor și averilor, pe care mulți dintre ei au avut-o de multe ori cu pericolul vieții lor”, exercitându-și abilitățile chiar și în confruntarea cu „furia sălbatică a răsvrățiților, cari pierduseră orice sentiment omenesc și cu cari nici nu se putea sta de vorbă”¹⁷.

Pentru Haret, tragismul conflictului a fost provocat deci nu doar de o disonanță culturală, totuși administrabilă („distanța ce separă orașul de sat”), ci de anularea unilaterală și intratabilă a comunicării. Oamenii nu își pot păstra umanitatea decât dacă *stau de vorbă* cu alți oameni. Aici intervine *apostolatul* și menirea de a converti barbaria în rudimente utilizabile de civilizație.

¹⁰ *Ibidem*, p. 224.

¹¹ În polemica pe această temă, Haret simplifică astfel raportul între realizările sale și ceea ce a precedat, respectiv a urmat ministeriatului său: „pe atunci, cine încerca să înjghebeze o bancă populară făcea cunoștință cu Parchetul, și când se înființa un cerc cultural, se concentra Jandarmeria; iar azi revizorii școlari dau ordine formale învățătorilor să iasă din băncile populare și întreaga activitate extra-școlară a lor este tratată drept «fantasmagoric»”, în *ibidem*.

¹² *Circulara nr. 49598 din 24 iulie 1907 către membrii corpului didactic de toate gradele ca să lucreze pentru propășirea activității extra-școlare*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. III, *Oficiale. 1907-1910*, p. 17.

¹³ *Ibidem*, p. 19-20.

¹⁴ *Ibidem*, p. 20.

¹⁵ Vezi dosarele din 1907, cu „răspunsuri la circulara nr. 18528 privitoare la răscoală”, în Arhivele Naționale, București, Fondul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice.

¹⁶ *Vezi Raport la rege nr. 471116 din 13 august 1907 despre acțiunea preoților și învățătorilor rurali în timpul răscoalei din 1907*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. III, p. 24.

¹⁷ *Ibidem*, p. 25.

3. Lecțiile în afara școlii

De fapt, în ce consta toată această activitate centrată pe școală, dar cu menirea clară de a ieși din limitele obișnuite ale vieții școlare, cât de coerentă și cât de intensă era?

O circulară a lui Haret din 24 iulie 1907 începea cu rememorarea: „sunt acum sease ani împliniți de când activitatea extra-școlară pentru unii învățători a început, pentru alții s-a ordonat și organizat”¹⁸. Din punctul său de vedere, acesta era un *eveniment*¹⁹ „care va face epocă și în istoria învățământului nostru și în a țării”, cel puțin judecând după rezultatele care, într-un timp așa de scurt, „au uimit pe toți”.

Dintre cele realizate în acest răstimp, el însuși pomenea doar „băncile populare, tovărășiile sateși, șezătorile, școalele de adulți, cantinele și grădinile școlare”²⁰. Enumerarea, chiar incompletă, sugerează un corpus greu definibil de instituții și activități, pentru înțelegerea căruia fiind necesare mai multe amănunte. De exemplu, organismele economice (băncile și asocierile satești pentru arendarea pământului sau pentru vânzarea produselor, cantinele școlare²¹) aveau în concepția sa o funcție predominant educativă, de creare a unor deprinderi civilizatoare și de implantare a unor instrumente economice moderne în comunitățile tradiționale.

Pentru educația formală a adulților s-au organizat cursuri de alfabetizare²², conferințe ținute de învățători, preoți sau inspectori școlari²³, șezători, serbări²⁴, biblioteci școlare²⁵, s-au publicat reviste²⁶ și broșuri. Nu doar părinții copiilor trebuiau atrași, dar înșiși învățătorii, alături de ceilalți „intelectuali ai satelor”, trebuiau motivați să se informeze, să continue să învețe, să nu se lase copleșiți de neștiința celor din jur, să nu

¹⁸ Vezi *Circulara nr. 49598 din 24 iulie 1907...*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. III, *Oficiale. 1907-1910*, p. 16.

¹⁹ De fapt nu este un *eveniment*, ci un *proces*, o succesiune de acte și de întâmplări construită treptat și din mers, chiar înainte de 1901, nefăcând obiectul unui singur act normativ.

²⁰ Vezi *Circulara nr. 49598 din 24 iulie 1907...*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. III, p. 16.

²¹ Vezi, de exemplu, *Circulara din 10 ianuarie 1903 către revizorii școlari ca să asocieze pe șărani pentru a lua în arendă pământuri de cultură după exemplul lui I. Zaharescu*, în *ibidem*, vol. II, *Oficiale. 1901-1904*, p. 177-178, și *Deciziunea nr. 1153 din 23 decembrie 1902 pentru înființarea de cantine școlare pe lângă școalele de agricultură*, în *ibidem*, vol. II, p. 173.

²² „Școli pentru adulți” existau încă din 1899 și aveau un regulament din 1904. Scopul lor nu era doar să difuzeze tehnicile scrisului și cititului, ci să creze un nivel minimal de cultură. Pentru extinderea lor, Haret a cerut insistent cooperarea autorităților locale (vezi *Circulara nr. 432226 din 26 august 1902 către prefectii pentru înființarea cursurilor de adulți*, în *ibidem*, p. 164). Dascălilor a încercat chiar să le impună acest lucru (*Circulara din 1907 către învățători pentru înființarea cursurilor de adulți și obligația înființării lor de către învățători*, în *ibidem*, vol. III, p. 36).

²³ Pentru standardizarea și accesibilitatea mesajului, i-a cerut lui George Coșbuc să îngrijască, la Casa Școalelor, publicarea a două volume de *Conferințe Poporale ținute de învățători la cercurile Culturale*.

²⁴ Pentru citorul de astăzi, *Circulara nr. 3253 din aprilie 1897 către licee, gimnazii, universități, etc. pentru educația patriotică a școlărilor și serbarea de 10 mai* (vezi *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. I, p. 235-237) poate da iluzia că această practică a fost inaugurată de Haret la o dată fixă și că respectarea ei a fost imediată, completă și uniformă. În realitate, a avut mai mult o valoare declarativă, de vreme ce, chiar și în 1901, conducerea liceului Lazăr din București era avertizată să amintească măștrilor de gimnastică ai școlii că și „fără invitarea ministerului să se știe că în fiecare an au datorita de a prepara serbarea de 10 Maiu, pentru că aceasta e o serbare permanentă”. Ministrul însuși întărea că „pe viitor, dnii măștri vor ști că e una din datoritiile lor, de a avea grijă chiar de la începutul anului de serbarea de 10 Maiu” (s.n. C.M.). Vezi Arhivele Naționale, București, Fondul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice (nr. 2540), dos. 485/1901, fila 7.

²⁵ Vezi, de exemplu, *Deciziunea nr. 78677 din 25 noiembrie 1898 pentru înființarea a 320 biblioteci populare pe lângă școalele primare*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. I, p. 307.

²⁶ Pentru acest public a fondat revistele „Sămănătorul” și „Albina”, iar pentru dascăli în mod special, „Revista Generală a Învățământului”.

se abandoneze rutinei și ignoranței²⁷. Lor li se adresau, în primul rând, „cercurile culturale”, colecția de lucrări pedagogice traduse și tipărite prin Casa Școalelor, dar și celelalte resurse educaționale puse la dispoziția sătenilor. Chiar misiunea de „culturalizare” și de alfabetizare nu se putea îndeplini fără cultivarea permanentă a capacităților intelectuale, de informare, de comunicare și de persuasiune a celor care își asumau această muncă. Într-un alt registru, revizorii și inspectorii școlari, a căror bună funcționare era constant supravegheată de Haret, aveau și sarcina de a verifica nivelul profesional și orizontul cultural al învățătorilor²⁸.

Concepția lui pedagogică, care se centra pe metoda activă de învățare și pe aplicabilitatea cunoștințelor școlare, atrăgea firească, în spațiul clasic al învățământului, elemente mai puțin frecventate, aflate la limita extra-școlară: coruri, spectacole, expoziții de arte-facte școlare, competiții sportive²⁹, desen, cultivarea „cu metodă” a terenurilor școlare sau „lucrul manual”. Adăugând la toate acestea o atenție sporită pentru impulsivitatea turismului școlar, putem aprecia mai corect dimensiunile fenomenului, chiar dacă o evaluare strict cantitativă este dificilă.

4. Puterea exemplului, limitele imitației

Putem totuși aproxima cât de mare a fost impactul inițiativelor sale, urmărind persistența acestei teme în actele normative, în publicațiile și în vasta corespondență a lui Haret cu oamenii școlii. Dar încă și mai convingătoare sunt preluările sau adaptările inițiate de alte instituții decât cele aflate în subordinea directă a ministrului. Un exemplu insolit de sincronizare cu aceste eforturi³⁰ îl găsim în actele Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, în forma unei adrese de la Regia Monopolurilor Statului, care își oferă serviciile pentru „scopul de a răspândi în popor cunoștințele folositoare utilizând cutiile de chibrituri, pachetele de tutun și cărțile”. În acest scop, R. M. S. solicita sprijinul Ministerului și al Consiliului Sanitar Superior, care să formuleze scurte texte competente, ce vor fi tipărite pe bilețele puse în cutiile de chibrituri și pe „dosul copertelor de la cărțile cu hârtie de țigarete, din care se pune în consumație anual peste 60.000.000 bucăți”³¹.

Recunoștința și reverența numeroșilor săi colaboratori au dat un plus decisiv de substanță exemplarității haretiene, atât în timpul ministeriatului, cât mai ales după

²⁷ Din actele oficiale răzbatoc înțelegere foarte omenească a vieții umile și nesigure care i-a așteptat, mercu, pe dascălii sătești: „odată trimiși la țară, nimeni nu s-a mai ocupat de ei. Uitați și oropsiți, lipsiți de localuri, de concursul tuturor, în luptă cu reaua voință și cu lipsa de cultură a sătenilor, izolați de orice mișcare intelectuală, ci erau condamnați să vegheze, urmăriți toată viața lor de amintirea când în școală li se deschisese ochii și inima spre o viață inteligentă, și de părerea de rău pentru realitatea prezentă” (vezi *Raport la rege nr. 471116 din 13 august 1907 despre acțiunea preoșilor și învățătorilor rurali în timpul războaielor din 1907*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. III, p. 22).

Este totuși o perspectivă excesiv intelectualizantă, care ignoră ambițiile poate meschine, forța și dorința de adaptare a celor vizați, ca și eventualele compensații materiale sau de prestigiu, pe care aceștia le puteau dobândi în timp.

²⁸ Învățătorilor li se cere o calificare sporită, se instituie concursuri naționale pentru posturile din învățământ, se reorganizează corpul revizorilor și inspectorilor.

²⁹ Vezi, de exemplu, *Deciziunea nr. 18328 din 21 martie 1898 prin care se instituie concursuri anuale de oină*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. I, p. 273.

³⁰ Ceea ce susține ideea că Haret a ilustrat o epocă și un curent general de opinie, nu a fost un „inventator”, ci un coautor marcant al haretismului.

Inițiativa se revendică, aici, de la lectura unei broșuri a dr. I. Ettinger, unde se menționase expres acest mijloc de popularizare.

³¹ Vezi Arhivele Naționale, București, Fondul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice (nr. 2540), dos. 246/1903, fișele 1-2.

încheierea perioadei sale active. Volumul omagial din 1911, care i-a fost dedicat cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani³², marchează practic debutul monumentalizării. Haret intra, încă din timpul vieții, în propria sa efigie. Editarea celor 11 volume dedicate lui Haret de către „comitetul pentru ridicarea monumentului său” anunța, încă din anii '30, ceea ce se va confirma încă multe decenii, preeminența ethosului haretian în lumea școlii românești.

Ca întotdeauna, o victorie politică s-a istoricizat prin aceea că și-a depășit sfera de impact, devenind model cultural și obiect de ficționalizare. Începutul editării celor 11 volume este sincron cu publicarea, de către Cezar Petrescu, a unui roman-manual despre idealul didactic haretian. Titlul ales, *Apostol*, este o metaforă reluată insistent prin chiar apelativul personajului principal, eminentul și încapățânatul dascăl Nicolae Apostol. În câteva rânduri, autorul rezuma astfel rațiunea de a fi a dascălului: „singurul lucru pentru care mă aflu aci [...], a fost să-mi îndeplinesc o misiune. Să ridic o școală și prin școală să ridic un sat”. Replica „inamicului” său, trimițând la un timp istoric în care nu toată lumea credea în virtuțile haretismului, este dată de un moșier rigid, mai degrabă sceptic decât conservator: „iată cum vă scoate din minți Haret! Școală, apostolat, chestie țărănească!”³³

Apostolatul rămâne, și astăzi, cea mai accesibilă și mai adaptabilă componentă a haretismului, cea care i-a asigurat, în bună măsură, perpetuarea de-a lungul unui secol.

5. Haretismul, o rețetă de succes

Căutând rațiunile unei posterități atât de longevive, nu putem evita reluarea unui „repertoriu” de evidențe. Realizările lui Haret au fost condiționate, în primul rând, de implicarea politică, fără de care intențiile sale reformatoare nu ar fi avut nici viziune, nici urmări legislative consistente. În 1882 s-a înscris în Partidul Liberal, în scurt timp fiind cooptat în Minister ca inspector general al școlilor. În această calitate, prezenta, în 1884, primul său raport oficial asupra situației învățământului românesc, act ce a declanșat o lungă suită de inițiative reformatoare care, însă, abia în 1898 s-a putut concretiza semnificativ, prin „Legea asupra învățământului secundar și superior”.

Timpul a fost un aliat cel puțin la fel de important. Ministeriatele sale (1897-1899, 1901-1904, 1907-1910) au constituit doar cele mai vizibile secvențe din cuprinsul a peste trei decenii de activitate publică susținută, cu obiective tot mai bine precizate, cu aderenți tot mai semnificativi și cu o argumentație tot mai precisă.

Haret a fost conștient că măsurile administrative nu sunt suficiente pentru schimbări de substanță, insistând asupra popularizării, asupra „propagandei”, după cum o numea chiar el³⁴. El cerea autorităților o altă atitudine, un efort de convingere care să preceadă și să evite, pe cât posibil, măsurile coercitive. Urmărind, de pildă, reușita cuvântărilor ținute în fața sătenilor, insista ca „învățătorii să vorbească într-o limbă ușoară și înțeleasă, altfel scopul unor astfel de întruniri va fi zădărnicit”³⁵, cu atât mai mult cu cât subiectele erau de multe ori pretențioase, în ciuda unor formulări voit arhaizante³⁶.

³² *Lui Spiru Haret, „Ale tale dintru ale tale”, la împlinirea celor șasezeci ani*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1911, p. 1228.

³³ Cezar Petrescu, *Apostol*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1984, p. 80.

³⁴ Aspect asupra căruia insistă mai ales în *Chestia țărănească* (București, Tipografia Carol Göbl, 1905, p. 81) referindu-se nu doar la ignoranța sătenilor ci, în primul rând, la neștiința și reaua voință a primarilor, notarilor, consilierilor, judecătorilor de ocol și a tuturor acelor care ar trebui să aplice legea.

³⁵ *Deciziunea nr. 10825 din 21 februarie 1902 pentru organizarea cercurilor culturale*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. II, p. 141.

³⁶ Cum ar fi: „relele ce decurg din lene, risipă, minciună, etc.” sau „foloasle școlai” (în *ibidem*, p. 140). Altcori, titlurile sunt un hibrid de neevitat pentru exprimarea modernității, fie ca deciderat („agricultura rațională”,

Aceleași subiecte animă și actele normative sau procesele verbale de inspecție ale revizorilor școlari, putând induce lectorului contemporan impresia că extra-școlăritatea devenise mai vizibilă, deci mai importantă, decât școlarizarea în sine. Subiectele avute în vedere se îndepărtau flagrant de conținutul clasic al școlarității: cultura cartofului³⁷, lucrul manual³⁸, creșterea viermilor de mătase și îngrijirea stupilor³⁹ ș.a. Dar tocmai această redundanță tematică și exces prescriptiv explică o dată în plus impunerea obiectivelor sale, o dată cu creșterea treptată a tonului imperativ.

Deși s-a justificat adesea că nu pretinde nimănui să realizeze toate aceste activități⁴⁰, că face apel doar la generozitatea, devotamentul și puterea de muncă a celor mai înzestrați dintre „apostolii” satelor, nu a ezitat să inducă o presiune ierarhică și birocratică asupra întregului corp didactic, prin controale direcționate, chestionări și admonestări personalizate. Astfel, cu prilejul conferințelor generale din 1902, cere tuturor învățătorilor să dea revizorilor informații scrise, completând o rubrică fermă despre toate activitățile extra-școlare desfășurate⁴¹.

Separat, alte solicitări obțin individual un statut clar de permanență și de obligativitate: concursurile sportive, serbările școlare, lucrului manual, corurile (dedicate în principal exersării „ariilor naționale”). Toate acestea intră treptat în rutina școlară și creează o nouă zonă de afirmare a excelenței didactice, confirmată prin avizul favorabil al inspectorilor școlari și prin acordarea distincțiilor oficiale⁴². Practica și raporturile reale de putere modifică deci substanțial discursul aparent generos al haretismului.

6. Oamenii lui Haret

Haret a avut o mare capacitate de absorbție a faptelor și oamenilor, fiind mereu avid de informație concretă și de contacte cu lumea reală a școlii. A reușit să coaguleze instituții, să creeze și să susțină comunități⁴³ și solidarități, așa cum, probabil, nimeni

---

„feloasele industriei casnice”, „societăți economice și de împrumut”, „de unde vin mărfurile”), fic ca potențial destructiv („relele urmări ale proceselor și judecăților”, „cuvânt pentru combaterea jocului de noroc, de cărți și de loterii”). Proverbele sunt de aceea sintagme preferabile „titlurilor căutate”; vezi *ibidem* și, mai ales, cuprinsul lucrării îngrijite de G. Coșbuc, *Conferințe Poporale...*, vol. II, București, Imprimeriile „Independența”, 1920, p. 264.

³⁷ Vezi *Deciziunea nr. 5036 din aprilie 1902 pentru cultura cartofului*, în *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. II, p. 150-151, prin care se instituie „trei premii anuale pentru învățătorii și preoții rurali cari vor fi desvoltați mai multă pricepere și activitate rodnică, pentru propagarea culturii cartofului și pentru introducerea lui în alimentația curentă a sâtenilor”.

³⁸ Vezi *Circulara nr. 71054 din 20 noiembrie 1907 către revizori și inspectori despre însemnătatea lucrului de mână și Deciziunea nr. 84542 din 20 noiembrie 1910 pentru obligația învățătorilor și instituțiilor de a preda lucru manual*, în *ibidem*, vol. III, p. 33 și 77-78. Cel de-al doilea act se justifică prin „constatățile personalului de control că majoritatea corpului didactic primar, cari cunosc lucrul manual, privesc această dexteritate ca pe o muncă care îi împovărează cu o muncă de 2-3 ore pe săptămână față de ceilalți membri cari nu-l cunosc și nu-l practică cu elevii lor”.

³⁹ Subiect care face obiectul unor dosare speciale de corespondență cu Ministerul și după Haret, în 1912.

⁴⁰ „Trebuie să fie bine înțeles că ministerul însuși nu vrea să impună instituțiilor și învățătorilor sarcini mai presus de puterile lor [...] Noi ne mulțumim ca fiecare să răspundă măcar la una din chemările noastre; cerem ca fiecare să facă ceva, cât poate și cum poate; dar să facă bine” (s.n. C.M.), seria Haret în *Circulara nr. 43265 din 1902 către revizorii școlari cu privire la activitatea corpului didactic rural*; vezi *ibidem*, vol. II, p. 72.

⁴¹ Vezi *Decizia nr. 16148 din 22 martie 1902 obligând pe învățători să dea la conferințele generale informațiuni despre cantine, grădini școlare, cursuri de adulți, cercuri culturale și bănci populare*, în *ibidem*, p. 143.

⁴² Haret instituie distincția „Răsplata muncii” pentru cei care se remarcă în mod special în slujba școlii sau a bisericii.

⁴³ A înființat societatea „Steaua”, pentru publicarea de cărți ieftine pentru elevii claselor secundare, „Asociația Universității București”, „Casa profesorilor secundari”; a sprijinit înființarea „Societății de științe fizice”, a asociațiilor „Amicii artelor” și „Amicii științelor matematice”. A fost un membru de marcă al „Ligi

înaintea sa nu izbutise. A dezvoltat întrunirile regulate ale breslei⁴⁴, în ciuda suspiciunilor și uneori a acuzațiilor directe că încurajează tendințele socialiste. Mai ales cercurile culturale sătești provocau astfel de reacții, ajungându-se chiar până la insinuarea că urmărește să-și creeze un partid politic propriu, populat cu dascălii devotați lui personal⁴⁵.

Adevărul nu a fost poate cu totul străin de aceste „răutăți”. Curentul de opinie pe care l-a ilustrat și l-a amplificat, atât în problemele școlare cât și în cele sociale, a alimentat fără îndoială nu doar prestigiul personal dar și puterea sa de decizie politică. Parteneriatul stabil cu Partidul Național Liberal și apelul constant la prestigiul monarhic, au fost la fel de importante. Pentru Haret, școala nu putea fi decât națională⁴⁶, iar pentru optimizarea sa pedagogul-reformator apela deopotrivă la un raționalism pragmatic, la un meliorism social bine dozat și la efuziuni progresiste care, în lectura unei posterități critice, pot părea naive.

Ministrul a cooptat în programul său politic, printr-o susținere materială oportună și un mare număr de personalități ale vieții culturale⁴⁷, care i-au datorat în bună măsură audiența reflectând, la rândul lor, asupra omului Haret și a inițiativelor sale, un plus de credibilitate și de fascinație. Toate acestea s-au adăugat faimei sale de expert al științelor exacte și aplicate, de cărturar format în spirit riguros occidental, dar și de partener redutabil în arta confruntărilor publice.

7. Politica după Haret

Reușita reformei sau, cel puțin, consacrarea lui Haret ca personaj de succes al reformei școlare, pare să se fi datorat unei distribuții oportune a forțelor politice, a competențelor tehnice, a impactului public și a unor multiple acumulări instituționale.

Acest verdict al reușitei s-a creionat în timp, pe măsură ce *reforma*, adică noutatea, devenea *tradiție*, adică model cultural suficient exersat și asimilat, o rutină onorabilă. Succesul discursiv a fost însă deopotrivă susținut și denaturat prin cotidianul școlar, ce permite funcționarea disjunctă a *sensurilor* și a *practicilor*.

Haretismul a rămas nu prin legislația majoră, de restructurare a sistemului educațional, ci prin patosul și presiunea normativă imprimată extra-școlară. Românișmul

pentru unitatea culturală a tuturor românilor”. A inițiat „Liga Deșteptare”, „pentru ajutorarea muncitorimii”, a participat la realizarea societăților feminine „Sprizjinul” și „Țesătoarea”. Fideli convingerilor sale despre virtuțile asocierii, a organizat chiar și pentru școlarii de ciclu primar cooperative școlare și societăți de ajutor reciproc. Banii străni de copii se depuneau la băncile populare; vezi Gabriela C. Cristea, *Reforma învățământului. O perspectivă istorică, 1864-1944*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 2001, p. 106; Constantin Dinu, *Spiru Haret*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970, p. 69, 105, 121.

⁴⁴ Se pare că nu a fost de la început favorabil congreselor învățătorilor. În 1898, „când a avut loc la Ploiești cel dintâi congres al învățătorilor, având ca scop principal constituirea unei asociații de breslă, Haret pare să se fi temut”. Nu a răspuns la telegrama de salut a congresiștilor și i-a transferat disciplinar pe conducătorii noii asociații (!); vezi Șerban Orăscu, *Spiru Haret*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 95.

⁴⁵ Printr-o suită de articole, dintre care cel mai explicit a fost *Învățătorii și politica*, combate nu doar acuzația care i s-a adus, că ar urmări să facă un „partid haretist”, dar și tendința pe care chiar unii dascăli o aveau spre alcătuirea unui partid propriu; vezi Constantin Dinu, *op. cit.*, p. 24.

⁴⁶ Definirea identității naționale românești era, în concepția sa, puternic marcată de stătalitate și de monarhic. Idealul civic și cel național sunt indistincte în ethosul școlar haretian. Ilustrativă pentru această percepție este expunerea din articolul *Școala naționalistă*, apărut inițial în „Revista Generală a învățământului”, an II, 1096-1907, nr. 6, apoi ca broșură separată, în 1907.

⁴⁷ Al. Vlahuță, G. Coșbuc, Aurel Vlaicu, Mihail Sadoveanu, Șt. O. Iosif, Artur Gorovei, Gavril Musicescu, Al. Macedonski, George Enescu, O. Goga și alții au primit comenzi, burse de studiu în străinătate sau diferite stipendii; vezi Constantin Dinu, *op. cit.*, p. 115-119.

interbelic, voluntarismul sovietizant sau naționalismul socialist au putut folosi pe rând, aproape integral, oportunitățile și sugestiile de extracție haretiană. Din tot ce a urmat, anii '40 au adus în istoria școlii românești dovada maximei elasticități a practicilor haretiene, sfidând virajele ideologice extreme și violențele de neoprit ale vremii. S-a dovedit că acest corpus fluid, dar vehement, se pretează cel mai ușor politizării, confirmând astfel unele din suspiciunile contemporanilor săi.

Acest deceniu al războiului și războaielor merită o investigație mai amănunțită a lumii școlare, despre care s-au făcut deja aprecieri pertinente, cel puțin la nivel macro-instituțional, dar cu accente dedicate aproape exclusiv rupturilor declarative și macro-politicilor fiecărui regim. Schimbând registrul analizei, putem identifica, chiar de la o primă tatonare, forța de inerție a cotidianului, incredibila inserție a normalității în tragic, înlesnită prin chiar simpla exercitare a funcțiilor birocratice.

Anii '90 au readus în scena politicilor școlare figura reformatorului prin excelență, revendicat mai ales de exponenții autohtonismului, recuperatori mai degrabă decât inovatori. *Spiru Haret* este, încă, un *nume bun* deopotrivă pentru școli, edituri, syndicate didactice sau universități, dar mai puțin un subiect deschis analizei istorice⁴⁸. Investigația interesează mai puțin decât reiterarea sau adăugirea adevărilor necesare momentului⁴⁹.

Haret a redevenit patronul cel mai puțin atacabil, emblema cea mai profitabilă pentru toți cei dornici de relansare, dar neîncrezători în schimbare.

⁴⁸ Vezi Mircea Luminița Murgescu, *Spiru Haret și educația națională în școala românească*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj Napoca”, 1995, tom 34, p. 237-247.

⁴⁹ Vezi Eugen Orghidan, *Spiru C. Haret, reformatorul învățământului românesc*, București, Editura Media Publishing, 1994, p. 136 și, mai ales, Aurelian Bondrea, *Perenitatea unei moșteniri. 100 de ani de la adoptarea „Legii lui Spiru Haret”*, București, Editura Fundației România de Măine, 1998, p. 97.

15 ANI DE LIBERALISM POSTCOMUNIST ÎN ROMÂNIA

Cristian Preda

Liberalismul din România postcomunistă și-a organizat cariera în jurul Partidului Național Liberal. După 1989, acest nume acoperă rezultatul unei operațiuni de reinventare istorică. Nu este singura: Partidul Național Țărănesc – Creștin și Democrat (PNȚCD), ca și Partidul Social-Democrat Român (PSDR) sunt tot resuscitări ale tradiției politice românești, cu precădere ale celei interbelice. Apariția celor trei formațiuni a fost, de fapt, răspunsul organizațional cel mai coerent dat succesorilor direcți ai Revoluției din decembrie, grupați inițial în Frontul Salvării Naționale și, ulterior, în partidele care s-au reclamat de la Revoluție. Refacerea partidelor istorice a fost un răspuns coerent în intenție, dar și fragil prin efectele sale.

Mai mult poate decât PNȚCD și PSDR, PNL a ilustrat precaritățile acestei formule politice. Într-adevăr, soluția liberală a fost contestată „din interior” foarte devreme, fracționarea acestei familii politice precedând și întrecând în amploare divizarea social-democraților și, respectiv, a creștin-democraților; apoi, opțiunile politice și strategice ale PNL au fost volatile; în fine, personalul său politic a fost foarte instabil. Cu toate acestea, PNL a rămas reperul principal al definirii și poziționării liberale în România postcomunistă. Vom urmări, de aceea, istoria postdecembristă a liberalismului românesc folosind drept referințe esențiale evoluția și opțiunile Partidului Național Liberal¹.

1. Reinventarea PNL și dinamica organizațională liberală

Reinventarea Partidului Național Liberal s-a produs pe 22 decembrie 1989. Ea a fost consemnată de unul dintre militanții liberali care au supraviețuit regimului comunist: este vorba despre Dan A. Lăzărescu, care, în stilul său inconfundabil, fixa momentul re-apariției PNL pe scena politică amestecând detaliul istoric de maximă precizie și conjuncturile despre mersul general al lumii: „Pe baza anumitor informații cu caracter secret obținute la Paris la mijlocul lunii septembrie 1989, pe când participam la un mare congres istorico-juridic cu tema *La Révolution et le droit*, informații pe tema obligației asumate de către Președintele Gorbaciov de a elimina până la sfârșitul anului 1989 cele din urmă patru regimuri totalitare din țările satelite, în ordinea următoare:

---

¹ O primă variantă a acestui text a apărut ca postfață la volumul Pascal Delwit (editor), *Liberalisme și partide liberale în Europa*, traducere din franceză de Radu Carp, Alexandra Ionescu, Filon Morar, Cristian Preda, Camelia Runceanu, Silvia Marton și Miruna Tătaru-Cazaban, București, Editura Humanitas, 2003, p. 326-348. Textul a fost substanțial modificat, luând în seamă evoluțiile din anii 2003-2005.

Honecker, Hussak, Jivkov și Ceaușescu, revenit la București, m-am străduit cu mare prudență să reiau contactul cu foștii mei colegi de detenție liberali și, în după-amiaza zilei victoriei revoluției (22 decembrie 1989), am primit vizita colegilor Nicolae Enescu și Sorin Botez, în apartamentul meu recent de pe Bulevardul Ana Ipătescu (azi revenit la vechiul nume de Lascăr Catargiu). Am hotărât alcătuirea unui comitet în vederea reconstituirii grabnice a istoricului partid Național-Liberal, comitet completat până la 25 decembrie 1989 cu încă nouă nume în afara primelor trei și anume: (4) Radu Vălsănescu, fostul secretar al lui Dinu Brătianu, decedat în 1990; (5) Inginer Barbu Negoescu, cel de pe urmă reprezentant al Parlamentului liberal din 1933-1937 – decedat în 1995; (6) doamna Sanda Tătărescu-Negroponce; (7) I. V. Săndulescu; (8) Nicolae Teodorescu; și patru liberali din străinătate: (9) doamna Ioana Gheorghe I. I. C. Brătianu; (10) Radu Câmpeanu; (11) Dinu Zamfirescu și (12) Șerban Orăscu, acesta din urmă refuzând să-și părăsească importanta funcție de la postul de radio Free Europe, pe atunci cu sediul la München”².

Reaparitia liberalismului în România a urmat însă un parcurs mult mai accidentat decât lasă să se înțeleagă fragmentul de mai sus. Din 1990 în 2005, istoria liberală a fost dominată de ceea ce Albert Hirschman numea „contestare”, „abandon” și, mai rar, „loialitate”³; cele trei atitudini, pe care Hirschman le considera răspunsuri tipice date „crizei” organizațiilor, s-au dovedit a fi adevărate tipare comportamentale ale unei „renașteri”, acționând simultan în câmpul politicii liberale. Relațiile dintre aceste trei atitudini au născut, de aceea, mai degrabă haos decât ordine. Nu atât „pluralismul”⁴, cât *dezordinea* caracterizează istoria liberalilor după 1989.

Dinamica organizațională este, în consecință, aproape ininteligibilă. Organizarea, divizarea și coalizarea s-au suprapus în timp, s-au înlănțuit și s-au stimulat reciproc. Cronologia evenimentelor creează, de aceea, o anumită perplexitate. Ea poate fi depășită dacă urmărim dinamica organizațională după cele patru mari fracturi care au structurat-o în primii 15 ani după căderea comunismului:

- Fractura *istorică* sau clivajul *tradiție vs tranziție*;
- Fractura *identitară* sau clivajul *politic vs civic*;
- Fractura *organizațională* sau clivajul *separare vs unificare*;
- Fractura *strategică* sau clivajul *liberal vs anticomunist*.

Fractura *istorică* separă voința de a relua tradiția (în primul rând cea interbelică) și, respectiv, tentația de a defini un partid „ancorat” în actualitatea tranziției. PNL, Uniunea Liberală Brătianu (ULB) și Partidul Național Liberal Câmpeanu (PNLC) ilustrează prima tendință, în vreme ce Partidul Național Liberal Convenția Democratică (PNLCD), Partidul Alianței Civice (PAC) sau Partidul Național Liberal Aripa Tânără (PNLAT) pe cea de-a doua.

Fractura *identitară* distinge grupurile liberale care caută o definiție pur politică a liberalismului (PNL, PNLCD sau PNLAT) de cele care au căutat să adauge identității politice o dimensiune civică (PAC, apărut în 1991, sau Grupul civic liberal creat în 1993).

² Dan A. Lăzărescu, *Introducere în istoria liberalismului european și în istoria Partidului Național Liberal din România*, București, Editura Viitorul Românesc, 1996, p. 136. Detalii în Dan A. Lăzărescu, *Confesiuni, dialoguri realizate de Radu Țoancă*, Timișoara, Editura Hestia, f.l., 1997, p. 220-225.

³ Albert O. Hirschman, *Abandon, contestare și loialitate*, traducere de Radu Carp, Laura Cucu și Simona Pop, București, Editura Nemira, 1999.

⁴ Avem în vedere aici teza susținută de Sonny Perscil în *Liberal la plural*, București, Editura Libertés, 2000.

Fractura *organizațională* îi distinge pe liberalii care au dorit separarea sau fărâmițarea de cei care au vrut unificarea sau reunirea forțelor liberale într-un singur partid sau pol. În momentul apariției, fiecare partid liberal a asumat cea dintâi opțiune, pentru a ajunge, apoi, mai încet sau mai repede, la cea de-a doua: astfel, PNLAT, creat în iulie 1990, își afirmă voința de unificare în februarie 1993, când alcătuiește împreună cu două grupuri din PNLCD și din PNL, o nouă formațiune, Partidul Liberal 93 (PL 93); Noul Partid Liberal (NPL), creat în iulie 1992, fuzionează cu PNL după 7 luni; PAC a acceptat unificarea cu PNL abia în 1998, după ce mizase pe o alianță cu acest partid, apoi și cu PL 93 și PNLCD în cadrul Alianței Civic Liberale (iulie 1994-martie 1995), pentru ca la alegerile din 1996 să constituie o coaliție liberală restrânsă (cu PL 93); PNLC, format prin desprinderea de PNL în martie 1995, caută unificarea plecând de la ULB (august 1996), apoi de la PNLCD și PL 93 în cadrul Uniunii Naționale Liberale (decembrie 1996), pentru ca, după un nou eșec integraționist (Federația Liberală care asocia PNLC cu Partidul Liberal Creștin în martie 1998), să participe la alegerile din 2000 singur pe liste; în fine, PNLCD, format în aprilie 1992, se alătură Alianței Civic Liberale (în decembrie 1994), apoi, după alegerile din 1996, Uniunii Naționale Liberale, pentru a se diviza apoi el însuși.

Fractura *strategică* se referă la participarea la alegeri și ea împarte familia liberală în două tabere: cea care mizează pe constituirea unui pol sau a unei grupări/alianțe pur liberale, respectiv tabăra care „topește” opțiunea liberală într-un proiect mai larg. Acest proiect integraționist a purtat inițial numele Convenția Democratică din România (privită ca o „coaliție anticomunistă”, ca „tabăra democrației” sau ca expresia unei „opțiuni europene”), pentru a îmbrăca, după 2002, forma Alianței Dreptate și Adevăr (D. A.). În prima categorie de opțiuni intră, în 1992, PNL și NPL; în 1996: PAC și PL 93 (grupate în Alianța Națională Liberală), ca și PNLC și ULB (grupate în Alianța Național-Liberal Ecologistă); în fine, în 2000, PNL alege să se prezinte din nou singur în fața electoratului, ca un *pol* liberal, care adunase în ultimii doi ani energiile celor care îl contestaseră vehement de-a lungul tranziției; categoria „integraționiștilor” evoluează și ea în timp: aici intră mai întâi PNL, din momentul constituirii Convenției Naționale pentru Instaurarea Democrației (CNID) și a Convenției Democratice din România (CDR) până în aprilie 1992, când partidul lui Câmpeanu părăsește alianța anticomunistă; apoi, la alegerile din 1992, PNLCD și PAC se integrează în CDR; în 1996, PNL și PNLCD participă la alegeri ca parte a CDR, în timp ce PAC și PL 93 constituie o coaliție separată, după ce părăsiseră CDR în martie 1995; în fine, în iulie 2000, PNL părăsește din nou Convenția. Crearea Alianței D. A., fruct al cooperării PNL cu Partidul Democrat, a trezit inițial reacții de respingere; așa s-a întâmplat și cu proiectul fuziunii dintre PNL și PD, lansat în iulie 2004 și reluat în ianuarie 2005 de către Valeriu Stoica, proiect care are ca miză nu doar contrabalansarea electorală a PSD, ci și afilierea la Partidul Popular European a centrului-dreapta din România⁵.

Se adaugă acestor fracturi facționalismul care afectează „în interior” diversele formațiuni liberale: aripa Quintus și aripa Câmpeanu s-au confruntat în sânul PNL din 1993 în 1995, aripa Popovici și aripa Cerveni și-au disputat conducerea PNLCD în 1996-1997, tot așa cum în 2002 aripa Patriciu s-a opus grupării Stoica în cadrul PNL. În fine, trebuie menționat că numele „liberal” a fost suficient de atrăgător pentru a stimula câteva formațiuni politice minuscule să se reclame de la el: de la alegerile din 1990 până

⁵ Transformat într-o moțiune depusă de inițiatorul său în cadrul Congresului din 4-5 februarie 2005, acest proiect a fost respins de către membrii PNL: doar 84 din cei 1296 de delegați au votat în favoarea lui.

la cele din 2000, s-au prezentat de fiecare dată în fața alegătorilor cel puțin patru partide sau alianțe care au asumat o referință la liberalism.

Numărul formațiunilor liberale s-a redus simțitor abia în perioada 1998-2000, când PNL a reușit să absoarbă trei dintre concurenții săi (PAC, PNLCD și PL 93). Cu toate acestea, la alegerile din 2000, PNL era încă în competiție cu alte trei forțe care se revendicau de la liberalism, dirijate de actori politici angrenați de-a lungul întregii perioade postrevoluționare în „cearta liberalilor”: Radu Câmpeanu, Ion I. Brătianu și Nicolae Cerveni. Merită remarcat faptul că toți acești trei concurenți au căutat – pentru a-și consolida opoziția față de PNL – o apropiere de Partidul România Mare sau de formațiuni minuscule precum Partidul Ecologistii (condus de Victor Eduard Gugui) sau Partidul Român pentru Noua Societate (condus de Victor Voichiță). După alegerile din 2000, PNL a reușit să absoarbă alte trei formațiuni: în ianuarie 2002, liberalii au înghițit un partid inventat sub semnul celei de-a „treia căi”, dar care și-a descoperit până la urmă o identitate social-liberală (Alianța pentru România); în 2003, s-au topit în PNL două alte formațiuni: Uniunea Forțelor de Dreapta și PNL Câmpeanu⁶.

2. Evoluția rezultatelor electorale ale liberalilor (1990-2004)

Evoluția electorală a PNL îl descrie ca pe un partid mic: la cele cinci alegeri organizate din 1990 în 2004, PNL a adunat în medie 8% din voturile pentru Cameră și circa 9% din opțiunile pentru Senat. Cu o medie de 37 de deputați și 16 senatori, Partidul Național Liberal a deținut, tot în medie, în cele patru Parlamente în care a trimis reprezentanți, o pondere de 10,64% în Camera inferioară și de 12% în cea superioară. Diferența de procentaje dintre scoruri și mandate este efectul aplicării formulei electorale: PNL a fost avantajat de această formulă în medie cu 2,5-3 procente, așa cum rezultă din tabelul 1.

Tabelul 1
Evoluția electorală a PNL (%) în 1990-2004⁷

PNL		1990	1992	1996	2000	2004	Media
Voturi	Cameră	6,41	2,63	6,18	6,89	17,90	8,00
	Senat	7,06	2,10	11,18	7,47	18,15	9,19
Mandate	Cameră	7,30	-	7,28	8,69	19,28	10,64
	Senat	7,06	-	11,18	9,28	20,44	12,00

Ceea ce este particular pentru strategia electorală a PNL este faptul că el a obținut aceste rezultate candidând de trei ori pe liste proprii (în 1990, 1992 și 2000, a doua oară ratând intrarea în Parlament) și de două ori, în 1996 și 2004, pe listele unor alianțe, mai precis ale coaliției câștigătoare din 1996 (CDR) și ale coaliției care a ocupat locul al doilea la legislative în 2004 (Alianța D. A. PNL-PD).

Tabelul 2 arată că, exceptând Uniunea Liberală Brătianu, care a câștigat în 1990 un mandat de deputat, celelalte grupări liberale, altele decât PNL, nu au obținut mandate

⁶ Pentru date suplimentare, v. infra, secțiunea despre rezultatele electorale și anexa Cronologic liberală (1990-2005).

⁷ Pentru efectele formulei electorale, v. Cristian Preda, *România postcomunistă și România interbelică*, București, Editura Meridian, 2002, p. 25-29. În tabel, scorurile din 1996 și din 2004 au fost calculate luând în seamă scorurile CDR, respectiv D. A. și ponderea PNL în cadrul acestor alianțe. În 1992, PNL a ratat intrarea în cele două camere.

de deputați sau de senatori decât pe listele CDR: așa au stat lucrurile cu PNLAT și PAC în 1992, cu PNLCD în 1992 și 1996.

Tabelul 2
Deputați și senatori liberali în 1990-2004⁸

	1990-1992		1992-1996		1996-2000		2000-2004		2004-2008	
	CD	S	CD	S	CD	S	CD	S	CD	S
PNL	29	9			25*	16*	30	13	64**	28**
ULB	1									
PNLAT			11*	1*						
PNLCD			3*	4*	5*	5*				
PAC			13*	7*						
TOTAL	30	9	27	12	30	21	30	13	64	28

De fapt, formulele politice liberale constituite ca alternativă la PNL sau CDR au fost eșecuri electorale de proporții. Scorurile obținute în 1992 de Noul Partid Liberal sau în 1996 de Alianța Națională Liberală (care regrupa PAC și PL 93), de Alianța Național-Liberală Ecologistă (care includea PNLC, ULB și un mic partid ecologist) sunt perfect comparabile cu scorurile obținute pe liste proprii de grupări minuscule ca ULB sau PNLC, dar și cu scorurile unor partide aproape complet lipsite de notorietate, dar care au integrat în denumirea lor trimiterea explicită la liberalism sau la principiile sale: Partidul Liberal (al Libertății) din România, Partidul Liberal Monarhist din România, Partidul Micilor Proprietari și al Liberei Inițiative din România, Partidul Liberal Creștin (PLC – condus de Radu Ciuceanu), sau Partidul Liberal Democrat din România (PLDR – condus de Niculae Cerveni)⁹. Tabelul 3 înfățișează situația voturilor acordate, în perioada 1990-2000, liberalilor de toate nuanțele, cu excepția PNL.

Tabelul 3
Voturi liberale non-PNL (%) în 1990-2000¹⁰

Partid	1990	1992	1996	2000
Uniunea Liberală Brătianu	0,27	0,51		0,03
Partidul Liberal (al Libertății) din România	0,15			
Noul Partid Liberal		0,58		
Partidul Liberal Monarhist din România		0,36		
Partidul Micilor Proprietari și al Liberei Inițiative din România		0,01		
Alianța Națională Liberală			1,57	
Alianța Națională Liberală Ecologistă			0,79	
Partidul Liberal Creștin			0,08	
Partidul Național Liberal Câmpeanu				1,40
Partidul Liberal Democrat Român				0,45

⁸ Datele cu asterisc indică mandatele obținute în cadrul unor alianțe electorale (CDR în 1992 și 1996, D. A. în 2004).

⁹ Nu am inclus în această listă Partidul Liber-schimbist, creat în 1990 de Ștefan Cazimir, întrucât departe de a invoca principiul liberului schimb, referința din titlul partidului ironiza – în tradiție caragialiană – valorile liberalismului. Partidul lui Cazimir a obținut 0,34% în 1990 și 0,11 la alegerile din 1992.

¹⁰ Scorurile din tabel sunt cele obținute la Camera Deputaților.

În ciuda acestei situații de dezechilibru, PNL a fost concurat de alte formațiuni liberale și la alegerile din 2000. Pentru un partid mic, această dispersare contează foarte mult, așa cum reiese din tabelul 4, care indică numărul de voturi acordate liberalilor la testul electoral din 2000.

Tabelul 4
Voturi liberale la alegerile din 2000

Partid	Camera Deputaților	Senat
PNL	747.263	814.381
PNLC	151.518	133.018
PLDR	52.497	61.234
ULB	3.760	7.373

Faptul că scorurile obținute împreună de PNLC, PLDR și ULB reprezentau în 2000 circa un sfert din voturile date PNL explică dorința acestui partid de a realiza unificarea completă a familiei liberale. În 2004, pentru prima dată după căderea comunismului, PNL nu a mai fost concurat de o altă forță liberală. Dar – trebuie adăugat – PNL a fost el însuși „ascuns”, la acest scrutin, sub eticheta unei coaliții, Alianța Dreptate și Adevăr PNL-PD.

Anul 2004 a reprezentat un moment de vârf al istoriei electorale liberale din România. Alegerile locale și cele generale (legislative și prezidențiale) din acest an au adus o creștere electorală semnificativă a liberalilor, PNL fiind de altfel singurul partid de centru-dreapta care mai dispune de un sprijin public la scară națională.

În iunie 2004, la alegerile locale, PNL a obținut aproape 1,5 milioane de voturi, care i-au adus 443 de mandate de primar¹¹ (14% din totalul pe țară), 281 mandate de consilieri județeni (19,5% din total) și 7.037 de mandate de consilieri locali (cca. 17,5% din total). Distribuția teritorială a voturilor și mai ales a mandatelor este foarte interesantă: luând în seamă alegerile pentru consiliile județene, observăm că PNL are consilieri județeni în toate circumscripțiile administrative, mai puțin în Covasna și Harghita. Alianțele făcute în cadrul consiliilor județene, în vederea alegerii „executivelor” acestor organe de administrație locală au condus la crearea unui număr foarte mare de formule politice, PNL asociindu-se, în lipsa unor parteneri de centru-dreapta, cu forțe de stânga foarte diverse. Astfel, îi regăsim pe liberali în majorități bicolore cu PSD în Gorj, dar și cu PD în București și Brașov, în câteva coaliții tricolore – cu PD și PUR (în Galați, Hunedoara și Alba), dar și cu PD și PRM în Maramureș, Tulcea și Caraș-Severin – și, în sfârșit, într-o alianță cvadripartită (cu PD, PUR și PRM) în Buzău și Călărași. Cooperările realizate de PNL cu partidele de centru-dreapta în vederea constituirii unor majorități la nivelul județelor au fost foarte limitate ca număr: regăsim astfel o cooperare a PNL și UDMR cu PD în județele Arad și Cluj și o cooperare a PNL și PNȚCD cu PD în Timiș. Aceste formule sunt, de fapt, bazate pe solidaritatea PNL-PD, alianță care și-a atras parteneri din UDMR, respectiv PNȚCD.

La alegerile generale, situarea politică a partidelor a fost radical schimbată datorită asocierii la nivel național a PNL cu PD în cadrul Alianței D. A. PNL-PD. Rezultatele de la alegerile generale au confirmat în mare măsură evoluțiile de la cele locale.

¹¹ La acestea trebuie adăugate și cele trei mandate de primar de sector din București, contabilizate separat de Biroul Electoral Central.

PNL și-a păstrat poziția dominantă în zona de centru-dreapta, obținând 64 de mandate la Camera deputaților (cca. 19% din total) și 28 de mandate la Senat (cca. 20% din total), adică dublu față de 2000. La Președinție, PNL a optat pentru susținerea liderului social-democrat (Traian Băsescu), ieșit învingător în al doilea tur de scrutin în fața altui social-democrat (Adrian Năstase).

3. Rolul liberalilor în guvernare și în opoziție

Dacă ponderea parlamentară restrânsă din anii 1990-2000 explică rolul liberalilor în cabinetele postdecembriste, durata participării lor la guvernare nu se află în relație directă cu influența pe care PNL a avut-o în Parlament.

Într-adevăr, PNL a avut reprezentanți în cinci din cele șapte cabinete formate între mai 1990 și decembrie 2004:

- în ultima parte a guvernării Petre Roman (16 aprilie-15 octombrie 1991, 183 de zile);
- în guvernul Theodor Stolojan (16 octombrie 1991-18 noiembrie 1992, adică 399 de zile) și
- în cele trei guverne de coaliție CDR-USD-UDMR: Victor Ciorbea (12 decembrie 1996-15 aprilie 1998, adică 490 de zile), Radu Vasile (16 aprilie 1998-13 decembrie 1999, în total 616 zile) și Mugur Isărescu (14 decembrie 1999-28 decembrie 2000, adică 380 de zile).

De la investirea guvernului Roman rezultat din primele alegeri libere (29 iunie 1990) și până la 28 decembrie 2004, PNL s-a aflat la putere vreme de 2.068 de zile și în opoziție 3.236 de zile. În ciuda acestui raport mai degrabă bun pentru un partid mic, rolul PNL în guvernare a fost minor. Partidul Național Liberal a deținut totuși câteva portofolii importante, în primul rând Justiția (Mircea Ionescu-Quintus în 1991-1992 și Valeriu Stoica în 1996-2000).

Celelalte partide liberale au avut o prezență guvernamentală mult mai discretă: PNLAT a avut un ministru în cabinetul Roman (Dinu Patriciu), iar PNLCD a avut un ministru în guvernul Ciorbea (Sorin Stănescu).

Trebuie adăugat că în perioada 1990-1992 liberalii din diverse facțiuni au fost asociați la guvernare, în posturi de secretari de stat fără rang de ministru. Este vorba despre: Ion I. Brătianu (Uniunea Liberală Brătianu, secretar de stat la Agenția Română pentru Promovarea Investițiilor și Asistenței Economice Internaționale, 25 iulie-4 octombrie 1990), Radu Boroianu (PNLAT, secretar de stat la Ministerul Culturii, 20 mai-30 decembrie 1991), Viorel Cataramă (PNLAT, secretar de stat la Ministerul Comerțului și Turismului, 5 august-29 octombrie 1991) și Ionel V. Săndulescu (PNL, secretar de stat la Ministerul de Externe, 26 octombrie 1991-4 decembrie 1992).

În primii 15 ani ai postcomunismului, România nu a avut parte de un prim-ministru membru al PNL. Până la formarea cabinetului Călin Popescu-Tăriceanu, pe 28 decembrie 2004, cea mai înaltă responsabilitate în stat deținută de liberali i-a revenit lui Mircea Ionescu-Quintus, președinte al Senatului între decembrie 1999 și decembrie 2000. La începutul tranziției, în 1990, din 13 februarie până la reunirea primului Parlament ales, Radu Câmpeanu, președinte PNL, a fost vice-președinte al Consiliului Provizoriu de Uniune Națională. În fine, Călin Popescu-Tăriceanu (în guvernul Victor Ciorbea) și Valeriu Stoica (în guvernele Radu Vasile și Mugur Isărescu) au avut rang de ministru de stat.

Tabelul 5
Miniștri liberali (1990-2000)¹²

Nume și prenume	Apartenență politică	Ministerul	Cabinet	Perioada
Mihnea Marmeliuc	PNL	Muncii și Protecției Sociale	Petre Roman	30.04.1991-15.10.1991
Dinu Patriciu	PNLAT	Lucrărilor Publice și Amenajării Teritoriului	Petre Roman	30.04.1991-15.10.1991
Mircea Ionescu-Quintus	PNL	Justiției	Theodor Stolojan	16.10.1991-18.11.1992
George Danielescu	PNL	Economiei și Finanțelor	Theodor Stolojan	16.10.1991-18.11.1992
Emil Tokacs*	PNL	Învățământului și Științei	Theodor Stolojan	16.10.1991-18.11.1992
Călin Popescu-Tăriceanu	PNL	Industriei și Comerțului	Victor Ciorbea	12.12.1996-05.12.1997
Valeriu Stoica	PNL	Justiției	Victor Ciorbea	12.12.1996-17.12.1998
Sorin Pantîș	PNL	Comunicațiilor	Victor Ciorbea	12.12.1996-17.12.1998
Sorin Stănescu	PNLCD	Tineretului și Sportului	Victor Ciorbea	12.12.1996-05.12.1997
Radu Boroianu*	PNL	Informații Publice	Victor Ciorbea	12.12.1996-05.12.1997
Crin Antonescu	PNL	Tineretului și Sportului	Victor Ciorbea	05.12.1997-17.04.1998
Sorin Botez*	PNL	Informații Publice	Victor Ciorbea	05.12.1997-17.04.1998
Anton Ionescu	PNL	Transporturilor	Victor Ciorbea	11.02.1998-17.04.1998
Valeriu Stoica**	PNL	Justiției	Radu Vasile	17.04.1998-22.12.1999
Traian Remeș	PNL	Finanțelor	Radu Vasile	17.04.1998-22.12.1999
Sorin Pantîș	PNL	Comunicațiilor	Radu Vasile	17.04.1998-17.12.1998
Crin Antonescu	PNL	Tineretului și Sportului	Radu Vasile	17.04.1998-22.12.1999
Radu Stroe*	PNL	Secretar general al guvernului	Radu Vasile	18.04.1998-22.12.1999
Valeriu Stoica	PNL	Justiției	Mugur Isărescu	22.12.1999-28.12.2000
Traian Remeș	PNL	Finanțelor	Mugur Isărescu	22.12.1999-28.12.2000
Crin Antonescu	PNL	Tineretului și Sportului	Mugur Isărescu	22.12.1999-28.12.2000
Radu Stroe	PNL	Secretar genera' al guvernului	Mugur Isărescu	22.12.1999-28.12.2000

* Secretar de stat, ministru-delegat sau secretar general al guvernului membru în cabinet.

** Interimar la Ministerul Sănătății în perioada 24 iunie-10 iulie 1998 și la Ministerul Cercetării și Tehnologiei în perioada 30 octombrie 1998-17 decembrie 1999.

¹² Sursele folosite pentru alcătuirea tabelului: Stelian Neagoc, *Istoria guvernelor României, de la începuturi - 1859, până în zilele noastre - 1999*, București, Editura Machiavelli, 1999, p. 257-316; Marius Tudor, Adrian Gavrilescu, *Democrația la pachet. Elita politică în România postcomunistă*, București, Editura Compania, 2002, p. 285-324.

În guvernul format la sfârșitul anului 2004, PNL deține, în afara șefiei cabinetului, șase portofolii de ministru – externe (Mihai-Răzvan Ungureanu), apărare (Teodor Atanasiu), finanțe (Ionuț Popescu), agricultură (Gheorghe Flutur), sănătate (Mircea Cintează) și cultură (Mona Octavia Muscă), ca și alte trei posturi de ministru-delegat – pentru relația cu Parlamentul (Bogdan Olteanu), pentru implementarea programelor cu finanțare internațională (Mihai David) și pentru coordonarea secretariatului general al Guvernului (Mihai Voicu).

4. Profilul politic liberal

Doctrina liberală constituită în România după 1989 este o afirmare a principiilor statului de drept și a valorilor pieței. Prima ei sursă o reprezintă programele politice ale partidelor liberale: indiferent că este vorba despre tentația prelungirii tradiției interbelice a PNL, de neoliberalismul civic al PAC sau de liberalismul cu tentă economică radicală al PNLAT/PL 93, programele partidelor care se reclamă de la liberalism au accentuat valorile egalității în fața legii și ale statului minimal. Deși presărate cu ambiguități care trimit fie la conservatorism, fie la socialism¹³, viziunile liberale ale postcomunismului românesc au conturat un optimism social care contrastează puternic cu pesimismul caracteristic societății românești de tranziție. Acest optimism pare să fi avut efecte în plan ideologic, căci este neîndoielnic faptul că doctrina liberală din România a câștigat mult în consistență în decursul ultimului deceniu al secolului 20¹⁴. Este totuși paradoxal să constați că, deși programele politice liberale au mizat pe sincronizarea cu procesele de mondializare și de integrare europeană, nu există politici publice care să fi fost dezvoltate sub sigla PNL sau a altei fracțiuni liberale.

Există, pe de altă parte, suficiente motive pentru a afirma că descrierea PNL ca formațiune liberală este, totuși, relativă: PNL mizează mai degrabă pe auto-identificare decât pe o identitate partizană bazată pe mobilizarea unui tip stabil de electorat sau a unei părți distincte de acestuia; este vorba mai degrabă despre un discurs construit în termeni de legitimare istorică decât despre un discurs legat de prezent; în sfârșit, este vorba despre o formațiune care se plasează până la urmă la centru-dreapta pentru a evita definirea mai riguroasă a propriei identități politice.

La începutul lui 2005, Partidul Național Liberal reunea mai multe sensibilități sau curente: (a) curentul tradiționalist, care mizează pe memoria istorică a PNL și pe politici moderate de intervenție; (b) curentul ultraliberal, inspirat de anarho-capitalismul american și care pledează pentru statul-minimal; (c) curentul social-liberal, rezultat din fuziunea cu APR; (d) curentul popular, rezultat din fuziunea cu gruparea naționalistă UFD, dar și din ambiția de a reprezenta familia populară europeană în România.

Imaginarul politic liberal s-a născut însă sub influența unor surse mult mai numeroase decât programele politice sau volumele redactate de liderii PNL¹⁵,

¹³ Observațiile din acest paragraf datorcăz foarte mult excelentului dosar intitulat *Partide liberale în România* alcătuit de revista "Polis", 1997, nr. 3 și care conține articolele: Radu Carp, *Neoliberalismul românesc: istorie și neadaptare*, p. 70-83; Alexandra Ionescu & Filon Morar, *Proiectul liberal pentru perioada de tranziție. Cazul PNL și PL 93*, p. 84-92, și Andreea Voicu-Jiquidi, *PAC și neoliberalismul*, p. 93-99.

¹⁴ O ilustrare a acestui fapt este volumul *PNL – Doctrină și programe*, tipărit în 2000.

¹⁵ Radu Câmpeanu, *Cu gândul la jară*, CBC, București, 1995; Mircea Ionescu Quintus, *Liberal din tată-n fiu*, București, Editura Vitruviu, f.l., 1996; Valeriu Stoica, *Puterea, un rău necesar*, București, Editura ALFA, 2002; Valeriu Stoica, *Provocări liberale*, dialoguri cu Dragoș Aligică, Editura Humanitas, 2003; Dan A. Lăzărescu, *Introducere în istoria liberalismului european și în istoria Partidului Național Liberal din România*, București, Editura Viitorul Românesc, 1996; Dan A. Lăzărescu, *Confesiuni, dialoguri realizate de Radu Țoancă*,

PAC¹⁶ sau PL 93¹⁷: este vorba despre scrierile cu caracter istoric referitoare la tradiția liberală din România¹⁸, ca și despre antologii ori dicționare ale gândirii liberale românești¹⁹ sau occidentale²⁰; este vorba, de asemenea, despre câteva contribuții academice din domeniul filosofiei politice²¹, despre textele publicate în lunarul „Sfera politicii” și în trimestrialul „Polis”, ca și de articolele politice de inspirație liberală²².

5. PNL: lideri, organizații, clientelă electorală și situare concurențială

Dincolo de profilul politic (auto)construit, principalul actor al liberalismului postcomunist din România, PNL, poate fi identificat pe baza mai multor elemente: conducerea partidului, membrii, organizarea structurilor partizane, clientela electorală și situarea în câmpul concurențial al politicii românești.

Conducerea partidului a fost asigurată în perioada postcomunistă de cinci președinți: Radu Câmpeanu (ales la 31 martie 1990); Mircea Ionescu-Quintus (desemnat președinte la Congresul de la Brașov din 26-27 februarie 1993, când i-a avut drept contracandidați pe Radu Câmpeanu și Viorel Cataramă); Valeriu Stoica (devenit președinte al PNL la Congresul extraordinar din 17-18 februarie 2001, când a obținut 509 voturi, față de cele 248 obținute de Călin Popescu-Tăriceanu, cele 179 ale lui Crin Antonescu și cele 11 ale lui Florin Pandelescu); Theodor Stolojan, ales președinte la Congresul extraordinar din 24-25 august 2002 (când a câștigat cu 944 de voturi față de cele 193 obținute de contracandidatul său Ludovic Orban) și retras de la șefia partidului pe 2 octombrie 2004; Călin Popescu-Tăriceanu, ales pe 4 februarie 2005, cu 1.110 voturi pentru și 161 împotriva, într-o competiție fără contracandidat.

Primii doi președinți ai PNL au făcut parte din „vechea gardă” a partidului, ilustrând dimensiunea „istorică” a PNL. Valeriu Stoica este, dimpotrivă, produsul sistemului politic postcomunist și al birocrăției PNL. Theodor Stolojan este un caz aparte în galeria liderilor PNL: intrat în partid în 2000, el își făcuse apariția pe scena publică zece ani mai devreme, mai întâi ca ministru de finanțe (în al doilea cabinet Roman), apoi ca premier (din septembrie 1991 până în octombrie 1992). Preșidențiabil la alegerile din 2000, Stolojan nu este singurul actor postcomunist care, după eșecul în

Timișoara, Editura Hestia, f.l., 1997. Pentru o analiză a scrierilor lui Câmpeanu, Quintus și Lăzărescu, v. Cristian Preda, *Delirul liberal românesc. Mic dicționar*, București, Editura Polis, 1997, nr. 3, p. 155-158. Vezi și Mircea Ionescu-Quintus, *Ce-afi făcut în ultimii cinci ani?*, București, Editura Mașina de scris, 2004.

¹⁶ Nicolae Manolcscu, *Dreptul la normalitate: discursul politic și realitatea*, București, Editura Litera, 1991; Siclian Tănăsescu, *Revoluția ca eșec. Elite și societate*, Iași, Editura Polirom, 1996.

¹⁷ Dinu Patriciu & Horia Rusu, *Capitalismul românesc: un proiect*, București, Editura Omega Press, 1998.

¹⁸ Apostol Stan & Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România*, București, Editura Enciclopedică, 1996; Eugen Stănescu, Iulia Stănescu și Gavriil Preda, *Liberalii. O istorie în date, documente și personalități 1875-1947*, Ploiești, Editura Mectis, 1999; Șerban Rădulescu-Zoner (coordonator), Gheorghe Cliveti, Gheorghe Onișoru, Dumitru Șandru & Apostol Stan, *Istoria Partidului Național Liberal*, București, Editura All, 2000.

¹⁹ Ion Ilincioiu, *Doctrina liberală în România*, București, Editura Institutului de Teorie Socială, 1999.

²⁰ Cristian Preda (editor), *Liberalismul*, București, Editura Nemira, 2000 (ediția a doua: București, Editura Humanitas, 2003); Cristian Preda, *Mic dicționar de gândire politică liberală*, București, Editura Humanitas, 2004.

²¹ Aurclian Crăiuțu, *Elogiul libertății. Studii de filosofie politică*, Iași, Editura Polirom, 1998; Adrian-Paul Ilicscu, *Liberalismul între succese și iluzii*, București, Editura All, 1998; Cristian Preda, *Le libéralisme du désespoir. Tradition libérale et critique du libéralisme entre 1938 et 1960*, București, Editura Universității din București, 2000.

²² Dintre articolele străne în volum, menționăm: Stelian Tănăsescu, *Șocuri și crize*, București, Editura Staff, 1993; Horia Roman-Patapievici, *Politice*, București, Editura Humanitas, 1996; Cristian Preda, *Tranziițe, liberalism și națiune*, București, Editura Nemira, 2001.

competiția pentru funcția supremă, a candidat pentru a obține conducerea unui partid. A mai făcut acest lucru și Ion Iliescu în 1996, dar după ce fusese ales de două ori președinte (în 1990 și în 1992). Cazul lui Stolojan se aseamănă oarecum cu cel al lui Emil Constantinescu: acesta a devenit lider al CDR după ce a eșuat în alegerile prezidențiale din 1992. Există totuși două diferențe între cei doi actori politici: (a) Emil Constantinescu va conduce din toamna lui 1992 o alianță de partide; (b) fostul președinte a devenit lider al CDR după ce reușise intrarea în turul al doilea de scrutin, în timp ce Stolojan nu a reușit în 2000 această performanță. De altfel, în termeni absoluți, Stolojan este departe de a fi fost un candidat prezidențial de talia electorală a lui Constantinescu: în 2000, el a obținut 1.321.420 de voturi, adică 11,78% din total, în vreme ce în 1992 Constantinescu obținea 3.717.006 voturi în turul întâi și 4.645.369 în turul al doilea. Stolojan face parte mai degrabă din categoria de prezidențiabili în care intră Radu Câmpeanu sau Gheorghe Funar, el fiind în 2000 mai slab decât era primul în 1990 (când Câmpeanu obținea 1.529.188 de voturi) și ceva mai puternic decât s-a dovedit a fi Funar în 1996 (când acesta culegea sufragiile a 1.294.388 de alegători)²³. Pe de altă parte, trebuie notat că dintre cei șapte premieri pe care i-a avut România postcomunistă până la sfârșitul lui 2004, doi au fost și lideri de partid în timpul mandatului (Petre Roman și Adrian Năstase), doi nu au fost președinți de partid nici înainte, nici după asumarea șefiei guvernului (Nicolae Văcăroiu, Mugur Isărescu), iar ceilalți trei au condus partide *după* ce au părăsit Palatul Victoriei: Victor Ciorbea a devenit liderul PNȚCD în 2001; Radu Vasile a creat și condus Partidul Popular din România la patru luni după ce a pierdut șefia guvernului; Stolojan a așteptat opt ani până la reîntrirea în jocul politic (ca prezidențiabil PNL) și încă doi până la depunerea candidaturii la șefia PNL. Abandonând cursa prezidențială cu 50 de zile înainte de organizarea ei, Stolojan a lăsat locul – ca președinte interimar – unuia dintre vice-președinții partidului, Călin Popescu-Tăriceanu. După ce acesta a devenit premier, a câștigat și șefia PNL.

Din punctul de vedere al *numărului de membri*, PNL pare să fi urmat o evoluție sinuoasă: de la 100.000 de membri declarați la sfârșitul lui ianuarie 1990²⁴, PNL asuma la sfârșitul lui 2002 doar circa 30.000 de membri, așa cum indicau statisticele Internaționale Liberale (IL) și ale Partidului European al Liberalilor, Democraților și Reformatorilor (ELDR) din Parlamentul de la Strasbourg, structuri federative din care PNL face parte din 1998²⁵; la reînregistrarea formațiunii, impusă de legea partidelor adoptată în ianuarie 2003, PNL s-a prezentat la Tribunal cu 120.115 membri²⁶.

Structura organizației copiază structura administrativă a țării: Partidul Național Liberal este organizat în secții sătești, de cartier sau din localități suburbane (cu minimum 7 membri), în organizații comunale (cu minimum 15 membri), filiale orașenești (cu minimum 31 membri), municipale (cu minimum 51 membri), teritoriale – la nivelul județului sau al sectoarelor municipiului București (cu minimum 300 de membri proveniți din cel puțin 10 organizații). Fiecare nivel este dirijat de un Birou Permanent (local/comunal, orașenesc, județean/de sector, național/central), de o conferință teritorială și de un comitet teritorial. Între 2002 și 2005, la nivel central, alături de Biroul

²³ Pentru analiza participării la alegerile prezidențiale, v. Cristian Preda, *România postcomunistă și România interbelică*, București, Editura Meridian, 2002, p. 24-25, 57-60.

²⁴ Cf. Sonny Percsil, *op. cit.*, p. 26.

²⁵ Pentru informații, v. www.eldr.org și www.liberal-international.org.

²⁶ Cristian Preda, *Les partis politiques dans le post-communisme roumain*, în Jean-Michel de Waele (édité par), *Les clivages politiques en Europe centrale et orientale*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2004, p. 167-217.

executiv (alcătuit din președinte, 10 membri – din care 5 vicepreședinți – și 4 membri supleanți), organizația era condusă de Congres (Adunarea generală a delegațiilor membrilor PNL), de Delegația Permanentă (care convoacă Congresul și este alcătuită din președintele PNL, membrii titulari ai Biroului Executiv, președintele Senatului liberal, președintele de onoare al PNL, președintele Tineretului Național Liberal, președinții filialelor teritoriale și președintele Ligii Aleșilor Locali ai PNL) și de Delegația Reprezentanților Naționali (alcătuită din membrii Delegației Permanente, parlamentarii PNL, miniștrii și prefecții PNL, președinții și vicepreședinții liberali ai Consiliilor județene, aleșii PNL care sunt primari ai municipiilor reședință de județ, ai sectoarelor sau al Capitalei, din președinții structurilor care se ocupă de probleme specifice, din cei 8 vicepreședinți, secretarul general al Ligii Aleșilor Locali, membrii de onoare ai PNL și 50 de membri aleși direct de Congres)²⁷. Congresul din februarie 2005 a modificat în mică măsură această structură: locul Biroului executiv a fost luat de Biroul Permanent Central (BPC), alcătuit din președintele PNL, 5 vicepreședinți, 8 membri și 3 supleanți²⁸, iar între BPC și Delegația Permanentă a fost introdus, cu scopul de a „democratiza partidul”, un Comitet Executiv, din care fac parte 13 membri PNL, aleși individual, și nu pe lista președintelui, precum membrii BPC.

Alegătorii PNL nu au în anii nouăzeci un profil distinct de al celorlalte partide de centru-dreapta și sunt foarte diferiți ca număr în județele țării. În termeni absoluți, PNL a trecut de la 879.290 votanți la Cameră și 985.290 la Senat în 1990, la 747.263, respectiv 814.381 în 2000, pentru a cuceri, prin alianța cu democrații, circa 1,5 milioane de voturi la alegerile locale din 2004 și peste 3,2 milioane de voturi la alegerile generale din toamna aceluiași an. Pentru a pune în evidență sporul de voturi adus de alierea cu PD, tabelul 6 compară, județ cu județ, procentele obținute de PNL în 2000 și voturile câștigate de Alianța D. A. patru ani mai târziu.

Dacă în 2000 scorurile sub 2,5% ale PNL erau obținute în județe dominate autoritar de Uniunea Democrată a Maghiarilor din România (UDMR), iar cele de peste 10% în centre urbane de tradiție protestatară, în rest liberalii se bazau pe bazine electorale relativ omogene: câte 10 județe de 2,5-5% și respectiv de 7,5-10% au „susținut” o majoritate de 17 zone unde PNL avea 5-7,5%. Situația electorală se afla în perfect acord cu construcția formațiunii, care a optat pentru formula unui partid de cadre: așa cum stă scris într-un document intern²⁹, PNL nu a derulat campanii de recrutare, mulțumindu-se să „vâneze” tineri, în special studenți, ca și persoane cu notorietate publică (staruri media, sportivi, VIP-uri locale, persoane cu educație înaltă). În 2004, alierea cu PD a multiplicat scorul în medie de aproape cinci ori, în unele circumscripții precum Buzău sau Gorj, creșterea fiind chiar de 900%.

²⁷ Cf. *Statutul Partidului Național Liberal* aprobat la Congresul Extraordinar din 26 iulie 2002 (www.pnl.ro). Pentru comparație, v. și *Statutul Partidului Național Liberal* aprobat de către Congresul PNL din 17-18 februarie 2001 și modificat de către Congresul extraordinar al PNL din 19 ianuarie 2002.

²⁸ Astfel, Biroul Permanent Central este alcătuit în februarie 2005 din Călin Popescu-Tăriceanu (președinte), Mona Muscă, Gheorghe Flutur, Dan Radu Rușanu, Puiu Hașotti, Teodor Meleșcanu (vicepreședinți), Eugen Nicolăescu, Adrian Iorgulescu, Mihai Voicu, Titus Ghorghiof, Cristian Bourcanu, Raluca Tătărcan, Cristian David, Ionuț Popescu (membri) și Adrian Cioroianu, Mircea Cintează și Mihai Răzvan Ungureanu (supleanți).

²⁹ Document intitulat „Internal rules that regulate the organization of the PNL” și procurat grație bunăvoinței lui Bogdan Chirțoiu.

Tabelul 6
Scoruri la alegerile din 2000 și 2004

Județ	PNL 2000	D. A. 2004	Județ	PNL 2000	D. A. 2004
Alba	6,95	34,23	Hunedoara	8,03	28,85
Arad	7,64	34,09	Ialomița	6,91	26,90
Argeș	4,88	31,77	Iași	5,34	31,78
Bacău	5,40	28,39	Ilfov	8,75	33,18
Bihor	6,30	29,31	Maramureș	7,24	26,78
Bistrița	6,70	30,97	Mehedinți	5,32	27,39
Botoșani	4,64	20,60	Mureș	4,96	16,07
Brașov	10,76	42,10	Neamț	5,90	32,57
Brăila	6,32	27,75	Olt	2,97	23,75
Buzău	3,41	28,38	Prahova	9,40	35,93
Caraș	7,42	32,94	Satu Mare	9,11	19,40
Călărași	4,14	28,37	Sălaj	9,47	22,06
Cluj	4,83	31,18	Sibiu	7,00	39,02
Constanța	9,82	35,69	Suceava	6,17	35,46
Covasna	2,46	7,93	Teleorman	9,13	26,99
Dâmbovița	6,28	30,93	Timiș	14,30	35,64
Dolj	5,27	31,57	Tulcea	7,84	30,22
Galați	7,07	30,55	Vaslui	4,79	24,79
Giurgiu	4,31	23,93	Vâlcea	6,14	26,67
Gorj	2,69	22,77	Vrancea	9,28	29,50
Harghita	1,88	3,86	București	8,82	47,56

Situația concurențială pe care a avut-o de înfruntat Partidul Național Liberal în intervalul 1990-2005 trebuie judecată dintr-o triplă perspectivă: este vorba, mai întâi, despre concurența familiilor partizane românești; în al doilea rând, trebuie ținut seama de relațiile PNL cu celelalte grupări liberale, ca și cu celelalte partide de centru-dreapta din România; în fine, trebuie luate în seamă viziunile partidelor despre relația majorităților parlamentare cu coalițiile guvernamentale.

Concurența familiilor partizane poate fi urmărită cel mai bine plecând de la evoluția electorală postcomunistă din România, așa cum a fost descrisă aceasta de cele cinci scrutinuri. Tabelul 7 înfățișează performanțele electorale ale celor nouă familii politice tipice pentru țările din Europa Centrală și Orientală după căderea regimurilor comuniste³⁰.

³⁰ Am reluat aici categoriile familiilor partizane definite de Christian Vanderhoff și Pablo Medina Lockhart în articolul *La géographie électorale de l'Europe centre-orientale*, în Jean-Michel de Waele (édité par), *Partis politiques et démocraties en Europe Centrale et Orientale*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2002, p. 17-34 și le-am aplicat la cazul românesc. Rezultatele din tabel sunt cele de la alegerile pentru Camera Deputaților. Asteriscul indică faptul că scorul a fost dedus din ponderea mandatelor obținute de către partide în cadrul unor coaliții, atunci când aceste partide și-au format grupuri parlamentare distincte după alegeri (acesta e, de pildă, motivul pentru care PDSR este tratat în 2000 ca un singur actor, deși era o coaliție PDSR-PUR-PSDR, în vreme ce PSD și PUR sunt tratate separat în 2004, deși au intrat în Parlament reunite în Uniunea națională PSD+PUR) sau atunci când, fără a avea un grup distinct după alegeri, mai multe partide de aceeași sensibilitate politică au făcut parte din aceeași alianță electorală (acesta fiind, de pildă, motivul pentru care PAC, PNLAT și PNLCD sunt separate în 1992).

Tabelul 7
Scorurile electorale ale familiilor politice din România postcomunistă

	1990	1992	1996	2000	2004	Medie
Ecologiști	2,62 (MER)	0,98 (PER)*	1,24 (PER)*	0,84 (PER)	0,72 (FER)	2,12
	1,69 (PER)	2,25 (MER)	0,25 (FER)*			
	4,31	3,23	1,49	0,84	0,72	
Comuniști & extrema stângă	0,38 (PDM)	3,04 (PSM)	2,29 (PS) 2,15 (PSM) 1,73 (PSMR)	0,71 (PSM) 0,48 (PMR)	0,44 (PSU) 0,35 (PMR) 0,25 (PAS) 0,28 (PSR)	2,42
	0,38	3,04	6,17	1,19	1,32	
Agraricieni minimaliști	1,83 (PDAR)	2,99 (PDAR) 0,45 (PNT)	0,84 (PNT)	0,43 (PNT)	0	1,31
	1,83	3,44	0,84	0,43	0	
Social- democrați	66,31 (FSN) 1,05 (PSDR) 0,53 (PSDR)	27,72 (FDSN) 2,40 (PSDR)* 10,19 (FSN) 0,87 (PSDR)	21,52 (PDSR) 10,48 (PD)* 2,44 (PSDR)*	36,61 (PDSR) 7,03 (PD)	31,4 (PSD)* 13,49 (PD)* 0,78 (FD) 0,21 (PND) 0,2 (PSDCTP)	46,62
	67,89	41,18	34,44	43,64	46,08	
Liberali și conservatori maximaliști și moderniști	6,41 (PNL) 0,27 (ULB) 0,15 (PLLR)	3,12 (PAC)* 2,64 (PNLAT)* 2,63 (PNL) 0,72 (PNLCD)* 0,58 (NPL) 0,51 (ULB)	6,18 (PNL)* 1,24 (PNLCD)* 1,57 (ANL) 0,79 (ANLE) 0,08 (PLC)	6,89 (PNL) 4,07 (APR) 1,40 (PNLC) 0,45 (PLDR) 0,03 (ULB)	17,99 (PNL)*	11,54
	6,83	10,20	9,86	12,84	17,99	
Agraricieni, creștini populiști și/sau dreapta identitară	2,56 (PNTCD)	10,01 (PNTCD)*	20,51 (PNTCD)* 0,74 (PAR)*	5,04 (CDR 2000)	1,86 (PNTCD) 0,47 (AP) 0,32 (URR)	8,30
	2,56	10,01	21,25	5,04	2,65	
Național- populiști pe bază etnică sau religioasă, extrema dreaptă	2,12 (PUNR)	7,72 (PUNR) 3,89 (PRM)	4,46 (PRM) 4,35 (PUNR)	19,48 (PRM) 1,38 (PAN)	12,99 (PRM) 2,24 (PNG) 0,52 (PUNR) 0,27 (PNDC)	11,88
	2,12	11,61	8,81	20,86	16,02	
Apărători ai unor interese particular, diverse	0,48 (GDC) 0,34 (PLS) 0,32 (PRNR) 0,32 (PTLDR)	1,63 (PR) 0,73 (SND)	1,44 (PPR) 0,87 (GDC)	0,66 (PPR)	5,2 (PUR)* 0,18 (APCD) 0,16 (PTD) 0,18 (alții)	2,48
	1,46	2,36	2,31	0,66	5,72	
Minorități	7,23 (UDMR) 0,99 (alții)	7,46 (UDMR) 1,43 (alții)	6,63 (UDMR) 1,71 (alții)	6,80 (UDMR) 2,57 (alții)	6,19 (UDMR) 2,88 (alții)	8,78
	8,22	8,89	8,34	9,37	9,07	

Așa cum se observă cu ușurință, liberalii fac parte din grupul de patru familii politice care gravitează în jurul scorului mediu de 10%, fiecare dintre acestea concurând familia social-democrată dominantă care deține circa 47% din opțiunile electorale.

Aceste medii nu spun însă mare lucru, dacă nu luăm în seamă două alte elemente. Primul dintre acestea este concurența internă care a afectat nu numai familia liberală, ci

și pe cea social-democrată: astfel, disputa PD-FDSN din anii 1992-1996 sau cea dintre PD și PSD au „divizat” scorul social-democraților, creând un raport destul de dezechilibrat între un PD care evoluează între 7 și 13% și un FDSN/PDSR/PSD care a evoluat între 20 și 35%. În schimb, în interiorul familiei proprii, PNL a dominat destul de autoritar situația, cu excepția anului 1992, când două dintre fracțiunile liberale concurente grupate în CDR au obținut intrarea în Parlament. În 2000, PNL-ul a fost în schimb contestat, dintr-o perspectivă vag social-liberală, de APR la alegerile locale din iunie, dar – după o negociere cu acest partid, eșuată însă în vara dinaintea legislativelor și prezidențialelor – liberalii au obținut asupra concurenților un avans de circa 3%, care le-a permis să intre în Parlament (în timp ce adversarii lor pierdeau partida). În 2004, PNL nu mai are un concurent veritabil în zona de centru-dreapta, PNȚCD ratând pentru a doua oară consecutiv intrarea în Parlament.

Un ultim element-cheie care trebuie luat în seamă pentru a plasa PNL în jocul politic post-decembrist ține de particularitățile configurării sistemului politic românesc. Spre deosebire de alegerile din 1990, când victoria FSN a creat o majoritate parlamentară confortabilă, celelalte alegeri postcomuniste au configurat ceea ce Douglas Rae numea „minorități naturale”³¹, impunând negocierea majorităților parlamentare. Pe de altă parte, din 1992 până în prezent, s-au conturat două viziuni despre relația Parlament-guvern: (a) prima dintre ele este formula guvernării minoritare, care a fost asumată de FDSN în perioada 1992-1996 (cu o întrerupere în 1995) și de către PSD după alegerile din 2000, guvernele Văcăroiu și Năstase bazându-se pe „patrulaterul roșu” (FDSN, PRM, PSM, PUNR), respectiv, după 2000, pe alianța parlamentară cu UDMR și pe alianța parlamentară și guvernamentală cu Partidul Umanist din România (până în iulie 2003); (b) cea de-a doua viziune este formula guvernării consensuale, în care cabinetul are exact aceeași compoziție ca și majoritatea parlamentară: așa au fost coalițiile CDR-USD-UDMR în intervalul 1996-2000 și coaliția PNL-PD-UDMR-PUR după alegerile din 2004. Celor două viziuni le corespund percepții diferite asupra participării la alegeri: într-un sistem politic bazat pe un mod de scrutin proporțional cum este cel românesc, primei viziuni îi corespunde strategia participării electorale pe liste proprii în ideea câștigării unei majorități relative care poate asigura poziția dominantă în negocierea coaliției parlamentare; cea de-a doua viziune este legată de strategia consensualistă a constituirii unei largi alianțe pre-electorale, destinate să anticipeze formula unui cabinet majoritar. În 1992, PNL a optat în alegeri nu atât pentru una dintre cele două formule, cât pentru refuzul violent al celei de-a doua și a ratat intrarea în legislativ; în 1996, același partid a îmbrățișat soluția consensualistă CDR, obținând astfel nu doar intrarea în Parlament, ci și prezența semnificativă în guvern; în 2000, PNL a refuzat din nou formula consensului largit, mizând totuși în timpul negocierilor cu APR pe un scor de 33-35%, care ar fi condus la constituirea unui pol susceptibil să secrete un cabinet minoritar; după alegeri, care i-au adus o performanță electorală modestă, PNL a fost tentat de susținerea cabinetului minoritar Năstase, încheind un protocol cu PSD pe 27 decembrie 2000, protocol la care a renunțat pe 11 mai 2001; în sfârșit, în 2004, PNL a mizat pe o alianță restrânsă cu democrații, reușita celor doi parteneri fiind impusă până la urmă de victoria în cursa prezidențială a lui Traian Băsescu și, după ruperea alianței electorale PSD+PUR, de negocierea unei guvernări cvadripartide.

³¹ Douglas Rae, *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven, Yale University Press, 1967, p. 74-77.

În loc de concluzie

Evoluția liberalismului românesc din 1989 în 2005 est sinuoasă. De la fragmentare la unificare, de la postura de partid extra-parlamentar între 1992 și 1996 la principala formațiune a guvernului în 2005, de la acordul cu partidele istorice la cooperarea cu PD, una din fracțiunile desprinse din Frontul Salvării Naționale, PNL a fost un partid al circumstanțelor. Adică, în fond, un partid al tranziției. Iată de ce evoluția sa nu este semnificativă doar pentru liberalism, ci și pentru întreaga societate românească de după căderea comunismului.

ANEXĂ

Cronologie liberală (1990-2005)³²

- 15 ianuarie 1990:** înregistrarea oficială la Tribunalul Municipiului București (TMB) a Partidului Național Liberal (PNL).
- 23 ianuarie 1990:** este creat Partidul Socialist Liberal (PSL), condus de Nicolae Cerweni.
- martie 1990:** crearea Uniunii Liberale Brătianu (ULB), condusă de Ion I. Brătianu.
- 31 martie 1990:** primul Congres al PNL îl alege pe Radu Câmpeanu președinte.
- 9 aprilie 1990:** PNL semnează cu celelalte două partide istorice, Partidul Național Țărănesc Creștin-Democrat (PNȚCD) și Partidul Social-Democrat din România (PSDR) o declarație de sprijin reciproc.
- 20 mai 1990:** PNL și ULB participă pe liste separate la primele alegeri postcomuniste, iar Radu Câmpeanu este candidatul PNL la prezidențiale.
- 23 iulie 1990:** formarea Partidului Național Liberal Aripa Tânără (PNLAT) din tinerii peneliști excluși din partid pe 12 iulie 1990 (Dinu Patriciu, Horia Rusu, Călin Popescu-Tăriceanu, Andrei Chiliman, Viorel Cataramă).
- octombrie 1990:** PSL fuzionează cu PNL.
- 15 decembrie 1990:** PNL aderă la Convenția Națională pentru Instaurarea Democrației (CNID), alături de PNȚCD, PSDR, Uniunea Democratică a Maghiarilor din România (UDMR) și Partidul Ecologist din România (PER).
- aprilie 1991:** PNLAT se aliază cu Frontul Salvării Naționale (FSN), Partidul Democrat Agrar din România (PDAR) și Mișcarea Ecologistă din România (MER) în jurul programului „Carta pentru reformă și democrație”.
- 30 aprilie 1991:** Mihnea Marmeliuc (PNL) și Dinu Patriciu (PNLAT) intră în guvernul Roman.

³² Pentru alcătuirea cronologice au fost folosite următoarele surse: Domnița Ștefănescu, *Cinci ani din istoria României. O cronologie a evenimentelor decembrie 1989-decembrie 1994*, București, Editura Mașina de Scris, 1995; Domnița Ștefănescu, *Doi ani din istoria României. O cronologie a evenimentelor ianuarie 1995-ianuarie 1997*, București, Editura Mașina de Scris, 1998; Sonny Perseil, *Liberal la plural*, București, Editura Libertés, 2000; Ion Alexandrescu, Ion Bulci, Ion Mamina, Ioan Scurtu, *Enciclopedia de istorie a României*, București, Editura Meronia, 2000; Cristian Preda (coord.), *România politică în 2001*, București, Editura Nemira, 2002; Stan Stoica, *Dicționarul Partidelor Politice din România (1989-2004)*, ediția a IV-a, București, Editura Meronia, 2004; Stan Stoica, *România 1989-2002. O istorie cronologică*, București, Editura Meronia, 2002. V. de asemenea cronologiile vicții politice interne publicate în perioada 2001-2004 în *Studia politica. Romanian Political Science Review*.

- 5-7 iulie 1991:** la primul Congres al Alianței Civice (formată pe 6 noiembrie 1990), se creează Partidul Alianței Civice (PAC), condus de Nicolae Manolescu, Stelian Tănase, Alexandru Popovici și Nicolae Constantinescu și care va fi oficializat la 1 august 1991.
- 16 octombrie 1991:** Mircea Ionescu-Quintus, George Danielescu și Emil Tokacs (toți trei PNL) intră în guvernul Stoiljan.
- 26 noiembrie 1991:** partidele din CNID și câteva formațiuni civice constituie Convenția Democratică din România (CDR).
- ianuarie 1992:** PAC devine membru al CDR.
- 11 aprilie 1992:** PNL se retrage din CDR.
- 29 aprilie 1992:** apare Partidul Național Liberal – Convenția Democratică (PNLCD), care îi grupează pe membrii PNL ce vor să rămână în cadrul CDR, noul partid fiind condus de Nicolae Cervenii, Dinu Zamfirescu și Vintilă Brătianu.
- 30-31 mai 1992:** Congresul PNLAT decide să participe la alegeri în cadrul CDR și își desemnează Comitetul Director (Horia Rusu, Viorel Cataramă, Călin Popescu Tăriceanu, Dinu Patriciu, Raymond Luca, Radu Boroianu, Daniela Crăsnaru, Gheorghe Toduț).
- iunie 1992:** PNL absoarbe Partidul Țărănesc Republican.
- 23 iulie 1992:** este înregistrat Noul Partid Liberal (NPL), format prin desprinderea din PNLAT a celor care refuză integrarea în CDR (Viorel Cataramă, Radu Boroianu, Andrei Chiliman, Radu Cojocaru, Călin Popescu-Tăriceanu).
- 27 septembrie 1992:** la al doilea scrutin postdecembrist, PNL participă pe liste proprii, ca și NPL și ULB (toate trei ratând intrarea în Camere), în timp ce PNLCD, PAC și PNLAT sunt membre ale CDR (alături de PNȚCD, Partidul Ecologist din România, PSDR și mai multe asociații civice) și susțin candidatura lui Emil Constantinescu la președinție.
- 9 noiembrie 1992:** se constituie Grupul pentru Reformă Morală și Politică (GRMP) în cadrul PNL (Ioana Brătianu, Constantin-Bălăceanu Stolnici, Nicolae Enescu, Radu Stroe și Valeriu Stoica) care contestă președinția lui Câmpeanu.
- 9 noiembrie 1992:** Radu Câmpeanu anunță fuziunea PNL-NPL și cere unificarea mișcării liberale.
- 2 decembrie 1992:** Radu Stroe și Valeriu Stoica sunt excluși din PNL.
- 19-20 februarie 1993:** Congresul de constituire a Partidului Liberal 93 (PL 93), prin unificarea PNLAT cu GRMP (desprins între timp din PNL) și cu un grup din PNLCD, condus de Vintilă Brătianu; liderii noului partid (Horia Rusu, C. Bălăceanu-Stolnici, Dinu Patriciu, Valeriu Stoica, Ludovic Orban, Raymond Luca, Dinu Zamfirescu, Sorin Pantiș) consideră constituirea PL 93 un prim moment al unificării liberale.
- 26-27 februarie 1993:** Congresul PNL de la Brașov ratifică fuziunea PNL-NPL și îl alege pe Mircea Ionescu-Quintus președinte.
- 29 martie 1993:** Stelian Tănase, Călin Anastasiu, Dan Grigore și Emil Tokacs demisionează din PAC și formează Grupul civic liberal.
- 23-25 aprilie 1993:** la Congresul său, PAC se definește ca neoliberal.
- 2 iulie 1993:** Consiliul Național al PL 93 hotărăște absorbția Grupului Civic liberal.
- noiembrie 1993:** crearea Clubului Liberal I. G. Duca, suport pentru Radu Câmpeanu în sânul PNL.
- 7 decembrie 1993:** PNL îl decede din toate funcțiile pe Radu Câmpeanu, pentru nerespectarea deciziilor partidului.

- 5 februarie 1994:** sunt convocate simultan, la Braşov şi Bucureşti, două Congrese ale PNL (aripa Quintus şi aripa Câmpeanu) care-şi dispută legalitatea constituirii.
- 5 februarie 1994:** Consiliul naţional al PL 93 îl realege pe Horia Rusu preşedinte executiv, Vintilă Brătianu părăsind însă partidul căruia îi reproşează lentoarea cu care abordează unificarea liberală.
- 21 iulie 1994:** PNL şi PAC constituie Alianţa Civic Liberală „Liberalii”, pentru a pregăti revenirea PNL în CDR.
- 17 octombrie 1994:** patru deputaţi PL 93 (Sabin Ivan, Maria Ţeţu, Alexandru Popovici şi Dumitru Căluianu) se înscriu în PNLCD.
- 21 octombrie 1994:** TMB dă câştig de cauză grupării Quintus în disputa statutară asupra PNL.
- 20 decembrie 1994:** Consiliul CDR aprobă reintegrarea PNL în alianţă.
- 28 decembrie 1994:** PAC, PNL, PL 93 şi PNLCD semnează Protocolul de constituire a unei noi Alianţe Civic Liberale (ACL), pentru unificarea mişcării liberale şi crearea unui singur partid liberal în CDR până la 31 mai 1995.
- 17 februarie 1995:** PAC, PL 93 şi PNL-CD vor participa la alegeri a partidelor din CDR pe liste separate.
- 7 martie 1995:** PNL Câmpeanu este înregistrat la Tribunalul Municipiului Bucureşti.
- 11 martie 1995:** PL 93 decide retragerea din CDR, motiv pentru care 9 deputaţi părăsesc partidul.
- 12 martie 1995:** PAC hotărăşte părăsirea CDR.
- 15 martie 1995:** ULB, Partidul România Mare (condus de Corneliu Vadim Tudor) şi Partidul Român pentru Noua Societate (condus de Victor Voichiţă) constituie Partida Naţională, o alianţă care se va destrăma înainte de a acţiona.
- 22 martie 1995:** PNL şi PNLCD declară ACL caducă.
- 25 martie 1995:** la primul Congres al PNLCD, Nicolae Cerveni este ales preşedinte al acestei formaţiuni.
- 30 martie 1995:** PL 93, PNL şi PNLCD consideră protocolul ACL eliminat prin desuetudine.
- 4-5 mai 1995:** al doilea Congres al PAC constată criza de identitate a partidului.
- 13 mai 1995:** mai mulţi foşti membri PAC, PNLCD şi PL 93 favorabili integrării în CDR (Dan Căpăţână, Mona Muscă, Alexandru Paleologu, Şerban Rădulescu-Zoner, Sorin Pantiş, Crin Antonescu, Stelian Tănase, Octavian Bot, Dumitru Căluianu, Maria Ţeţu, Horia Paşcu, Adrian Popescu-Necşeşti) intră în PNL, care are din acest moment 12 parlamentari, deşi la alegerile din 1992 nu trecuse pragul electoral.
- septembrie 1995:** PNL Câmpeanu îi pierde pe Radu Ciuceanu şi Sorin Botnaru, care vor fonda Partidul Liberal Creştin.
- 7 iulie 1996:** PAC şi PL 93 semnează protocolul de constituire a Alianţei Naţional Liberale (ANL) pentru a participa pe liste comune la legislative şi a susţine un candidat unic la preşedinţie.
- 1 august 1996:** PNL Câmpeanu, Uniunea Liberală Brătianu şi Partidul Ecologiştii (Eduard Victor Gugui) formează Alianţa Naţional-Liberală Ecologistă (ANLE), după refuzul ANL de a-i integra.
- 11 august 1996:** Nicolae Manolescu este desemnat candidat al ANL la preşedinţie.
- 13 august 1996:** PNL-ului i se repartizează 40, iar PNLCD-ului 10 locuri pe listele comune ale CDR (faţă de 100 pentru PNŢCD, 7-PER, 6-AFDPR, 5-Partidul Alternativa

României, 4-Alianța Civică, 3-FER, 3-Asociația „21 Decembrie” și 3-Solidaritatea Universitară).

- 26 august 1996:** ANL și Uniunea Democrată de Centru încheie un Pact de responsabilitate politică.
- 4 septembrie 1996:** ANL și Uniunea Social Democrată (formată din PD și PSDR) încheie un acord prin care se recunosc reciproc ca „partener preferat”.
- 3 noiembrie 1996:** la alegerile legislative, ANL și ANLE ratează intrarea în camere, în timp ce PNL și PNLCD câștigă în cadrul CDR (împreună cu PNȚCD, FER, MER, PAR, AC), alegerile; Nicolae Manolescu (ANL) și Radu Câmpeanu (ANLE) ocupă locul 8, respectiv 12 în cursa prezidențială.
- decembrie 1996:** PNLCD, PNL Câmpeanu și PL 93 formează Uniunea Națională Liberală (UNL) în vederea unificării.
- februarie 1997:** PNLCD absoarbe Partidul Unității Democratice (condus de Nicu Stăncescu).
- 16-17 mai 1997:** Congresul PNL îl relege pe Mircea Ionescu-Quintus președinte.
- 14 iunie 1997:** PL 93 și fracțiunea PNLCD condusă de Nicolae Cervenii fuzionează, ca prim pas în unificarea liberală.
- iunie 1997:** fracțiunea din PNLCD condusă de Alexandru Popovici și Sorin Stănescu se integrează în PNL.
- 28 octombrie 1997:** fuziunea PL 93-PNLCD Cervenii este înscrisă la TMB sub numele Partidul Liberal (PL).
- noiembrie 1997:** PL este exclus din CDR.
- 13 decembrie 1997:** PL lansează Manifestul Liberal, în ideea constituirii unei federații liberale.
- 28 februarie 1998:** PNL și PAC decid să fuzioneze.
- 6 martie 1998:** se constituie Federația Liberală, alcătuită din PL, PNL Câmpeanu și Partidul Liberal Creștin (condus de Radu Ciuceanu).
- 21 martie 1998:** constatând eșecul Federației, PL decide fuziunea prin absorbție de către PNL (aprobată de Consiliul Național al PNL pe 4 iulie 1998).
- 28 martie 1998:** Congresul extraordinar al PNL ratifică fuziunea cu PAC.
- mai 1998:** grupul Cervenii din PL se definește ca Partidul Liberal Român (PLR).
- 7 septembrie 1998:** TMB admite cererea de fuziune PL-PNL (decizia rămâne definitivă pe 17 septembrie 1998, după judecarea contestației depuse de Nicolae Cervenii).
- 18 februarie 2000:** PNȚCD și PNL cad de acord să participe pe liste separate la alegerile locale, pe liste comune la legislative și să susțină un singur candidat la președinție.
- 12 iulie 2000:** PNL decide să participe singur la legislative și să aibă un candidat propriu la președinție.
- 18 august 2000:** Theodor Stolojan este desemnat în cadrul unui Congres Extraordinar al PNL candidatul acestui partid la președinție, după eșecul negocierilor PNL cu Alianța pentru România (APR) în vederea alegerilor legislative și prezidențiale.
- 26 noiembrie 2000:** PNL, PNLCD, ULB și Partidul Liberal Democrat Român (PLDR, fondat de Nicolae Cervenii) participă pe liste proprii la alegerile legislative; candidații PNL (Theodor Stolojan) și respectiv PLDR (Nicolae Cervenii) ocupă locul 3, respectiv locul 12 în cursa prezidențială.
- 27 decembrie 2000:** PNL semnează un protocol de colaborare cu PDSR, care prevede susținerea cabinetului minoritar Năstase.

- 17-18 februarie 2001:** Congresul Extraordinar al PNL îl alege pe Valeriu Stoica președinte al partidului.
- 17-18 martie 2001:** la Congresul APR, Teodor Meleșcanu este ales președinte (cu 665 voturi din 680 exprimate), iar partidul își redefinește orientarea, trecând de la social-democrație la social-liberalism.
- 11 mai 2001:** Delegația Permanentă a PNL decide ruperea protocolului de colaborare cu PDSR.
- 9 iunie 2001:** Alianța pentru România (APR) lansează un manifest politic care reafirmă identitatea sa social-liberală.
- 27 august 2001:** Partidul Umanist din România (creat la 18 decembrie 1991) decide să își adauge la nume expresia „Social-Liberal”, ca un semn al doctrinei sale.
- 28 august 2001:** Traian Băsescu respinge propunerea de alianță făcută Partidului Democrat de APR, propunând în schimb fuziunea prin absorbție a APR în PD.
- 15 septembrie 2001:** Valeriu Stoica propune PUR fuziunea prin absorbție în PNL, cu condiția ca PUR să părăsească guvernarea Năstase.
- 21 septembrie 2001:** PNL și APR stabilesc să fuzioneze până la 30 iunie 2002.
- 17 noiembrie 2001:** Delegația Permanentă a APR validează protocolul de fuziune cu PNL.
- 24 noiembrie 2001:** Delegația Permanentă a PNL aprobă protocolul de fuziune cu PNL.
- 19 ianuarie 2002:** are loc Congresul de fuziune prin absorbție a APR de către PNL.
- 8 martie 2002:** Niculae Cerveni anunță fuziunea Partidului Liberal Democrat Român cu Partidul România Mare.
- 14 martie 2002:** Partidul Liberal Democrat Român refuză să valideze fuziunea cu PRM, iar vicepreședintele PRM Corneliu Ciontu confirmă adeziunea lui Niculae Cerveni la partidul condus de Vadim Tudor.
- 11 iulie 2002:** contestat de mai multe grupuri din partid, președintele PNL Valeriu Stoica își depune mandatul și anunță că nu va mai candida la viitorul Congres Extraordinar al PNL.
- 24-25 august 2002:** Congresul Extraordinar al PNL îl alege pe Theodor Stolojan în funcția de președinte al partidului.
- 6 și 13 februarie 2003:** PNL și PD semnează acorduri de cooperare parlamentară la Camera deputaților și, respectiv, la Senat.
- 17 februarie 2003:** PNL se reînscriseră la Tribunal, în baza noii legi a partidelor, declarând 120.115 membri.
- 19 aprilie 2003:** are loc congresul de fuziune dintre PNL și UFD (fuziune înregistrată la Tribunal pe 13 mai).
- 18 iunie 2003:** încep negocierile tehnice dintre PNL și PD, în vederea constituirii unei alianțe.
- 29 august 2003:** Conferința națională a PD aprobă realizarea unei alianțe cu PNL.
- 28 septembrie 2003:** Theodor Stolojan și Traian Băsescu semnează protocolul de creare a Alianței Dreptate și Adevăr, adoptat în unanimitate de delegații PD și cu cinci voturi împotriva și trei abțineri de delegații PNL.
- 20 octombrie 2003:** fuziunea dintre PNL și PNL Câmpeanu este înregistrată la Tribunal.
- 5 februarie 2004:** membrii Delegației Reprezentanților Naționali ai PNL îl desemnează pe Theodor Stolojan candidat la președinție, după ce, în decembrie, democrații votaseră aceeași soluție.

- 8 aprilie 2004:** Alianța Dreptate și Adevăr PNL-PD este înscrisă în Registrul partidelor politice, după o serie de refuzuri ale Tribunalului București (primul datănd din 24 octombrie 2003).
- 6 și 20 iunie 2004:** la alegerile locale, cu excepția Bucureștiului și a Clujului, PNL și PD participă cu liste și candidaturi separate.
- 15 iulie 2004:** Valeriu Stoica lansează proiectul fuziunii dintre PNL și PD.
- 26 iulie 2004:** PNL și PD decid cota de reprezentare pe listele comune la alegerile legislative (1,3 candidați PNL la un candidat PD).
- 5 septembrie 2004:** PUR-SL decide să încheie o alianță electorală cu PSD (sub numele Uniunea Națională PSD+PUR), refuzând astfel oferta de colaborare cu Alianța D. A. PNL-PD.
- 2 octombrie 2004:** Theodor Stolojan își anunță retragerea din cursa prezidențială și de la șefia PNL. Noul candidat la prezidențiale al Alianței D. A. va fi Traian Băsescu, iar președinte interimar al PNL este desemnat Călin-Popescu-Tăriceanu.
- 28 noiembrie 2004:** Alianța D. A. obține locul al doilea la alegerile legislative.
- 12 decembrie 2004:** Candidatul Alianței D. A. la alegerile prezidențiale, Traian Băsescu, îl înfrânge în turul al doilea de scrutin pe Adrian Năstase.
- 28 decembrie 2004:** Parlamentul dă votul său de încredere (cu 265 voturi pentru din cei 465 de deputați și senatori prezenți) primului guvern postcomunist, condus de un membru al PNL (Călin Popescu-Tăriceanu).
- 4 februarie 2005:** Călin Popescu-Tăriceanu este ales președinte al PNL, cu 1110 voturi pentru, 161 împotriva și 25 de abțineri.

SINUSOIDELE LIBERALISMULUI POSTDECEMBRIST. P.N.L. ÎNTRE 1990 ȘI 2005

Sabina Fati

Mișcarea liberală a traversat lent, ezitant și oscilant tranziția prelungită din România. Întreținând dezbinările, repetând rupturile, liberalii autohtoni au găsit târziu soluția unei construcții durabile. Absența bazei economice și sociale, necesară pentru buna funcționare a unui partid, precum și lipsa de viziune a liderilor Partidului Național Liberal (P.N.L.)¹ la începutul anilor '90 au dus, la fel ca în cazul celorlalte partide istorice (P.N.Ț.C.D., P.S.D.R.) la un start întârziat. Liberalilor, țărăniștilor și social-democraților le lipseau nu doar mijloacele logistice, dar și activitățile politice recente care să le dea credibilitate. Deși mulți dintre fruntașii acestor partide făcuseră închisoare politică, după ieșirea lor din detenție (1964 sau mai devreme), aceștia nu au încercat formule de opoziție, rezistență sau contestare a regimului totalitar. Nici intelectualii mai tineri care se asociaseră formațiunilor istorice nu aveau în spate exercițiul disidenței, de aceea discursul lor anticomunist era după cum observă Daniel Barbu în același timp “competent și ilegitim”: “competent” pentru că “totalitarismul aparține trecutului și, ca atare, evaluarea lui a devenit un bun public”; “ilegitim” pentru că “intelectualii rostesc, după căderea comunismului, acele cuvinte pe care trebuia să i le adreseze, pe când se afla în plină putere, regimului totalitar”². Sistemul represiv din România a omorât, însă, din fașă orice mișcare de opoziție. Frica generalizată, decapitarea clasei politice interbelice, neutralizarea elitei intelectuale care a exersat democrația înainte de instaurarea comunismului, complicitățile Bisericii ortodoxe cu statul totalitar au făcut imposibilă coagularea unei disidențe reale. Absența oricărei forme de opoziție a devenit după 1989 un handicap care a împărțit ulterior societatea românească în comuniști și anticomuniști. Fostul președinte liberal crede că dacă România ar fi avut “o mișcare civică puternică înainte de '90, cum s-a întâmplat în mai toate statele din jur, această structurare comunism-anticomunism se epuiza în 1990”³.

“Alungați lupii, alungați comuniștii!” (din clipul electoral prezentat de Radu Câmpeanu în campania electorală din 1990)

La sfârșitul anului 1989 în România erau peste patru milioane de membri ai partidului comunist, câteva zeci de mii de activiști P.C.R. și câteva sute de mii de

---

¹ PNL este înscris ca partid politic prin Decizia civilă nr. 4, din 15 ianuarie 1990, a Tribunalului Municipiului București. Din Comitetul de inițiativă pentru reînființarea P.N.L. fac parte membri ai partidului din perioada interbelică: Radu Câmpeanu, Dan Amedeo Lăzărescu, I. V. Săndulescu.

² Daniel Barbu, *Republica absentă*, București, Editura Nemira, 1999, p. 104-105.

³ Valeriu Stoica, *Provocări liberale*, Valeriu Stoica în dialog cu Dragoș Paul Aligică, București, Editura Humanitas, 2003, p. 39.

colaboratori ai Securității. Cel puțin un sfert din electoratul autohton avea în 1990 legături directe cu partidul unic, iar dacă adunăm și familiile acestora numărul celor atașați, într-un fel sau altul de P.C.R., ajungea la aproape jumătate din populația cu drept de vot. Conservatorismul acestora, teama de schimbare, lecțiile de istorie despre “capitalismul sălbatic” au făcut de la bun început dificilă soarta partidelor de opoziție. Nici liberalii, nici țărăniștii nu au ținut cont de factorii psihologici de blocaj și de respingere. Nu au știut să pună diagnosticul corect și să găsească soluțiile cele mai bune. Dar chiar având la îndemână o diagnoză corectă, opoziția nu ar fi avut prea multe șanse, dacă ținem cont de structura socială care la alegerile din 1990 era cea formată și consolidată de puterea comunistă. Politologul Silviu Brucan consideră că structura socială formată din 40% muncitori, 29% țărani și sub 20% de persoane angajate în servicii includea România în categoria țărilor subdezvoltate, iar “FSN era beneficiarul politic al subdezvoltării” fiindcă avea aceeași bază socială pe care conta și Partidul Comunist cu singura deosebire că “Ceașescu îi înșelase și îi ademenise pe muncitori și pe țărani, iar Frontul îi cultivase și le satisfăcuse dorințele după revoluție”⁴. Categoriile amintite de Silviu Brucan primiseră din partea F.S.N. diverse cadouri: muncitorii – săptămâna de cinci zile și măriti de salarii mult peste productivitatea întreprinderilor, țărani dobândiseră, cel puțin teoretic, 30 la sută din suprafața arabilă pentru loturi individuale și libertatea de a produce și vinde fără restricții, în vreme ce intelectualitatea, categoria socială cea mai mobilă “se angajase viu în lupta politică, fără să fi ajuns însă la o expresie a intereselor ei” întrucât “nu apăruseră diferențieri sociale de natură a genera polarizări politice exprimate în programe alternative”⁵. De aceea “singura dispută virulentă a fost în jurul condamnării comunismului și încercările de a-l perpetua în forme și sub etichete noi”⁶. Fostul președinte PNL, Valeriu Stoica, argumentează, însă că falia comunism-anticomunism ar fi fost creată în 28 ianuarie 1990⁷, iar Ion Iliescu ar fi principalul responsabil pentru producerea ei: “dacă imediat după căderea lui Ceașescu se accepta divizarea puterii politice și un sistem de tranziție până la alegeri, prin gestionarea comună a puterii, poate că s-ar fi evitat marile tensiuni politice și clivaje care au urmat. Dacă după 28 ianuarie 1990 Iliescu înțelegea acest lucru, poate s-ar fi evitat această falie uriașă care nu s-a închis decât în 2000”⁸. Discursul anticomunist avea însă mai multe funcții imediat după căderea regimului comunist: în primul rând de exorcizare a unei perioade considerată malefică de partidele de opoziție și de o parte a intelectualilor care asociau acțiunile Frontului cu cele ale fostului regim. În al doilea rând, acest discurs avea și o funcție informativă, aceea de a arăta opiniei publice din ce parte a venit “răul”, cum și unde poate fi identificat. Nu în ultimul rând, discursul comunism-anticomunism era o modalitate de departajare a partidelor de opoziție de puterea reprezentată prin F.S.N. Era desigur și o formulă de “act manque” a celor care au ratat în perioada dictaturii posibilitatea de a face dizidență. Politicienii din această categorie au ales formulele cele mai radicale de discurs, preferând în locul pragmatismului electoral și al echilibrului o revanșă târzie.

⁴ Silviu Brucan, *De la capitalism la socialism și retur. O biografie între două revoluții*, București, Editura Nemira, 1998, p. 280.

⁵ Idem, *Spectrul politic românesc în preajma alegerilor legislative*, în “Adevărul”, 25 martie 1992.

⁶ *Ibidem*.

⁷ La 28 ianuarie 1990 a avut loc demonstrația inițiată de P.N.L., P.N.Ț.C.D. și P.S.D.R. împotriva intenției de transformare a Frontului Salvării Naționale în partid politic pentru a participa la alegeri. La 29 ianuarie are loc prima mineriadă menită să împrăști forțele de opoziție: sunt devastate sediile partidelor politice și distruse mijloacele logistice modeste achiziționate de acestea.

⁸ Valeriu Stoica, *op. cit.*, p. 40.

Discursul radical anticomunist practicat de liberali a scăzut potențialul acestui partid, mai cu seamă după ce clipul electoral al P.N.L., prezentat la TVR, a fost văzut în toată țara: "Alungați lupii, alungați comuniștii". Potrivit unor estimări electorale, P.N.L. ar fi putut obține între 15 și 20% din voturi dacă nu ar fi folosit materiale de campanie care să alarmeze opinia publică⁹. Cruciada anticomunistă "nu a fost o simplă eroare strategică, o enormă autoamăgire, ci a însemnat și o eroare tactică gravă cu consecințe vizibile în campania electorală și în rezultatul alegerilor"¹⁰. Aceste erori s-au suprapus nu doar pe o structură socială inadecvată acestui tip de discurs, conservatoare și reticentă, ci și pe o structură de putere sprijinită pe vechii piloni ai regimului comunist, gata să facă orice pentru a nu-și pierde locul la vârf. După căderea regimului comunist toate instituțiile publice erau în mâinile F.S.N., iar cei mai mulți dintre șefii acestora se regăseau în tabăra puterii. Televiziunea și radioul naționale erau singurele canale audio-vizuale care ajungeau în casele oamenilor, iar acestea erau de asemenea la dispoziția Frontului. Ziarele, deși în tiraje mari, nu erau distribuite uniform, și în orice caz nu ajungeau în zona rurală. Practic F.S.N. avea în 1990 de partea sa toate instrumentele necesare câștigării alegerilor, inclusiv oameni bine pregătiți, specialiști în propagandă plus logistica fostului partid comunist.

1. Stagnare și evoluție

În condițiile critice ale campaniei din 1990, în care P.N.L. era dezavantajat de lipsa tehnicienilor și a experților, de absența unor lideri experimentați, precum și de imposibilitatea organizării sale în teritoriu într-un timp foarte scurt, liberalii au reușit totuși să-și asigure un număr de 985.094 de voturi pentru Senat și 879.290 de voturi pentru Camera Deputaților. Zece ani mai târziu, după ce P.N.L. fusese la guvernare, iar instituțiile statului se profesionalizaseră, performanța liberalilor a rămas, în mare, aceeași. Numărul votanților P.N.L. la alegerile din 2000 fiind chiar mai mic: 814.381 de voturi pentru Senat și 747.263 de voturi pentru Camera Deputaților.

Tabelul 1
Evoluția PNL la alegerile din 1990 și 2000

Anul	Număr de voturi	Procente	Mandate
Senat			
1990	985.094	7,06	10
2000	814.381	7,48	13
Camera Deputaților			
1990	879.290	6,41	29
2000	747.263	6,89	30

Tabelul 2
Alegerile prezidențiale

Anul	Număr de voturi	Procente
1990 – Radu Câmpeanu	1.529.188	10,16
2000 – Teodor Stolojan	1.321.420	11,78

⁹ Dan Pavel, Iulia Huiu, *Nu putem reuși decât împreună. O istorie analitică a Convenției Democratice, 1989-2000*, Iași, Polirom, 2003, p. 57-58.

¹⁰ *Ibidem*.

Tabelul 3
Număr de alegători și voturi exprimate

Anul electoral	Numărul total al alegătorilor potrivit listelor electorale	Numărul total al voturilor exprimate
1990	17.200.722	14.826.616
2000	17.699.727	11.559.458

Aritmetic vorbind, Partidul Național Liberal nu a pierdut foarte multe voturi din 1990 până în 2000 (tabelul 1) în condițiile în care numărul total al alegătorilor a scăzut din 1990 până în 2000 cu 3.267.158 (tabelul 3). Practic în 2000 s-au prezentat la vot doar 77,96 % din totalul alegătorilor prezenți la urne în 1990.

Procentual P.N.L. a câștigat 0,4 la sută în zece ani. Un procent ne semnificativ pentru un partid care a avut timp să-și creeze structuri, să se apropie de electorat, să-și recruteze lideri, experți, tehnicieni. Am ales ca ani de referință 1990 și 2000 pentru că doar la alegerile din acești ani P.N.L. a candidat singur la alegerile parlamentare, fără a socoti anul 1992 în care P.N.L. din care se desprinseseră diverse grupuri (care s-au alăturat C.D.R.), a candidat de asemenea pe liste separate fără a strânge însă cele 3 procente necesare intrării în legislativ. În 2004 liberalii au reușit să fie destul de convingător la alegerile locale, obținând 443 de mandate de primari (față de 380 P.D. și 1702 P.S.D.), dar performanța sa de la scrutinul general nu poate fi evaluată exact, ci doar la pachet cu P.D., mai ales după unele incidente care au grevat imaginea P.N.L. în perioada campaniei electorale din același an.

Tabelul 4
Evoluția liberalilor la alegerile postdecebriste

Anul alegerilor generale	Partide liberale	Locuri în parlament	
		Senat	Camera
1990	PNL	10	29
1992	PNL	0	0
	PAC	7	14
	PL (PNL-AT&PNL-CD)	4	13
	TOTAL	11	27
1996	PNL	16	24
	PNL-CD	1	4
	TOTAL	17	28
2000	PNL	13	30
2004	PNL	28	64

Liberalii au obținut cele mai multe locuri în parlament atunci când au candidat pe liste comune. Acest lucru se observă prima dată în 1996 când însumează 45 de mandate

în parlament, candidând sub umbrela C.D.R., iar apoi în 2004 când P.N.L. reușește să-și dubleze practic numărul de parlamentari față de alegerile din 1996, ajungând la 92 de senatori și deputați, după o campanie dură sub sigla Alianței P.N.L.-P.D. Succesul la urne al P.N.L. pare, așadar, potențat de o alianță în care să se regăsească și electoratul cu vederi reformiste de centru stânga, care nu are încredere în urmașii comuniștilor din P.S.D.

Din 1990 până în 2000, P.N.L. nu a reușit să-și mărească electoratul care i s-a alăturat în 1990 în mod spontan. Atunci P.N.L. a primit un cec în alb din partea celor care aveau la doctrina liberală și care sperau că acest partid va avea inteligența și forța să crească în perioada imediat următoare. În zece ani P.N.L. nu a reușit să demonstreze că poate produce schimbări fundamentale și că poate recruta lideri și intelectuali care să ajute în mod crucial la dezvoltarea mișcării liberale autohtone.

Perioada în care P.N.L. s-a aflat la guvernare cu C.D.R., P.D. și U.D.M.R. (1996 - 2000) nu a fost valorificată de reprezentanții acestui partid pentru promovarea politicilor liberale. În cei patru ani cât s-a aflat la putere, Partidul Național Liberal și-a folosit resursele pentru a-și proiecta o imagine distinctă, pentru a demonstra că în peisajul politic românesc reprezintă cu adevărat curentul liberal. Eforturile liberalilor au dat în cele din urmă rezultatul dorit, acela de a reuși decuplarea P.N.L. de C.D.R. în condițiile în care Convenția Democratică era văzută ca țapul ispășitor al guvernării de coaliție. Totuși cele șapte procente obținute în urma alegerilor din 2000 sugerează fie că P.N.L. nu a reușit să atragă în număr mai mare electoratul liberal, fie că în România electoratul de acest tip este foarte redus.

Nici acțiunile concrete ale P.N.L. și nici personajele de prim plan din partid nu au demonstrat, însă, că Partidul Național Liberal este exponentul liberalismului. Toate variantele tradiției liberale au în comun o anumită concepție care este *individualistă*, în sensul că afirmă primatul moral al persoanei în fața oricărei colectivități sociale; este *egalitaristă*, în măsura în care atribuie tuturor oamenilor același statut moral și neagă relevanța meritului moral al indivizilor umani pentru orânduirea legală sau politică, și este *melioristă* în convingerile privind corigibilitatea și posibilitatea de a îmbunătăți orice instituție socială și orice tip de organizare politică. De asemenea liberalismul clasic pune un important accent pe rolul instituției proprietății private și a pieței private în constituirea și protejarea libertăților fundamentale ale individului. La toate acestea gândirea postliberală consideră că trebuie găsite soluții pentru coexistența pașnică a diferitelor forme de cultură fără a face apel la beneficiile îndoielnice ale universalismului. Postliberalismul la care ar trebui să se raporteze și liberalii români are în vedere inclusiv problema găsirii instituțiilor care pot ocroti diversitatea culturală atât în relațiile dintre state cât și în interiorul acestora. Liderii P.N.L. enunță uneori principiile liberalismului clasic, dar cel puțin în perioada în care partidul s-a aflat la putere nu s-au găsit personajele care să le și pună în practică. Dezbaterile despre liberalism-postliberalism nu au preocupat nicicând elita P.N.L. Iar reticența și declarațiile naționaliste ale liberalilor din perioada în care partidul se afla la guvernare față de cererea minorității maghiare (reprezentată la guvernare de U.D.M.R.) privind reînființarea universității de stat maghiare (desființată de regimul comunist) au arătat adevărata față a liberalismului autohton.

Opoziția Partidului Național Liberal la cererile U.D.M.R. din perioada 1996-2000, precum și persistența aceluiași tip de mesaj și după trecerea P.N.L. în opoziție sugerează că partidul nu este dornic să-și formeze pe termen lung un electorat cu gândire liberală ci preferă să atragă de partea sa prin orice metodă, inclusiv făcând apel la discursul

naționalist, cât mai mulți alegători. Formula descoperită de fostul președinte, Valeriu Stoica, nu este eficientă, fiindcă electoratul sensibil la parada naționalistă nu se lasă ispitit de P.N.L., iar electoratul liberal după cum arată cercetările sociologice este mult mai tolerant decât alegătorii celorlalte partide.

În cei patru ani aflați la guvernare, Partidul Național Liberal a fost interesat prea puțin să pună în practică principiile liberalismului, concentrându-se mai degrabă asupra jocurilor politice, a mișcărilor de culise, a creării unui capital de imagine. După alegerile din '96, liberalii au dorit în primul rând să arate că au propriul lor electorat și că nu au ajuns în parlament pe spezele Convenției Democratice. Rolul P.N.L. în coaliție a fost minor, inițiativele legislative timide și apropiate mai degrabă de politica social-democraților, iar discursul liderilor ambiguu în multe probleme importante, cum ar fi, de exemplu, alăturarea partidului la acțiunea Partidului Democrat de înlăturare a fostului prim-ministru Ciorbea, tergiversarea restituirii caselor naționalizate, poziția inițială a președintelui P.N.L. la aceea dată, Mircea Ionescu Quintus, de respingere a participării României la operațiunile din Kosovo, alături de forțele N.A.T.O., prin care P.N.L. s-a situat și de această dată în tabăra naționaliștilor.

2. Divizare și reunificare

Concentrarea liderilor P.N.L. asupra propriului partid în detrimentul guvernării a avut și părțile sale pozitive. În 1998 s-a finalizat unificarea liberală. Circa zece formațiuni care se revendicau de la doctrina liberală populaseră scena politică autohtonă în primii ani ai perioadei post-decembriste. În iulie 1990 are loc prima scindare a P.N.L., după ce au fost excluși din partid mai mulți reprezentanți ai noii generații: Dinu Patriciu, Andrei Chiliman, Călin Popescu Tăriceanu – exponenți ai unui grup care solicita schimbarea conducerii PNL, reproșându-i direct lui Radu Câmpeanu (primul președinte al P.N.L. după 1990) și susținătorilor acestuia nerespectarea principiilor liberale și a normelor democratice, necunoașterea realităților autohtone. În urma acestor critici, Radu Câmpeanu, pentru a se proteja pe el și conducerea care a înființat partidul în ianuarie 1990, propune și obține excluderea grupului de reformiști la Delegația Permanentă a P.N.L. din 12 iulie 1990. Aceștia hotărâsc să înființeze un nou partid, P.N.L.-Aripa Tănără, cu regretul că nu au reușit consolidarea și reformarea din interiorul P.N.L.¹¹ Ulterior o serie de seniori liberali vor părăsi P.N.L. pentru a se alătura P.N.L.-A.T.: Renee Radu Policrat, Vintilă Brătianu, Dinu Zamfirescu. P.N.L.-A.T. a semnat alături de F.S.N., P.D.A.R., M.E.R., „Carta pentru democrație și reformă”, primind în schimb câteva locuri în guvernul F.S.N. (Radu Boroianu, subsecretar de stat la Ministerul Culturii, Viorel Cataramă, subsecretar de stat la Ministerul Comerțului). După modelul tinerilor liberali, în 1991 P.N.L. va accepta de asemenea să facă parte din cabinetul Stoilojan, viitorul președinte P.N.L., Mircea Ionescu Quintus acceptând portofoliul Justiției (după ce guvernul Roman a fost dat jos cu ajutorul minerilor veniți la București).

Jocul liderilor liberali de-a opoziția și puterea în același timp a scăzut mult din credibilitatea acestora. Prin fărâmițări și reunificări încercau să-și găsească formula potrivită, dar să și câștige cât mai multă putere, politică și economică. Pe fondul acestor lupte de orgolii, la 23 iulie 1992 Tribunalul Municipiului București autorizează funcționarea Noului Partid Liberal (N.P.L.) care se formează prin plecarea unui grup

¹¹ Domnița Ștefănescu, *Cinci ani din istoria României. O cronologie a evenimentelor din decembrie 1989 – decembrie 1994*, București, Editura Mașina de Scris, 1995, p. 91-92.

consistent de oameni din P.N.L.-A.T., între aceștia Radu Boroianu, Viorel Cataramă, Andrei Chiliman, Călin Popescu Tăriceanu. Conștienți de situația tot mai complicată a mișcării liberale postdecembriste, în septembrie 1992, mai mulți disidenți din PNL (întemeietori ai altor partide) declară că vor unitatea liberalilor sub deviza „Un P.N.L. fără Câmpeanu”.

În iulie 1991 la Congresul Alianței Civice, o parte dintre participanți optează pentru transformarea organizației în partid, aceștia în frunte cu Nicolae Manolescu, bazându-se pe documentele și programele Alianței, formează Partidul Alianței Civice (P.A.C.). Valeriu Stoica este de părere că „nașterea P.A.C. a fost determinată în bună măsură și de incapacitatea P.N.L. din perioada 1990-1991 de a-și asuma un discurs intelectual consecvent și de a-și exercita forța de atracție în mediul intelectual”. P.A.C. ar fi suplinat, în viziunea fostului președinte liberal, lipsa de inspirație a P.N.L. de a oferi „un loc de manifestare marilor voci ale intelectualității”¹². Acest partid „reprezintă un fenomen cu totul particular al vieții politice românești”, scrie în 1993 sociologul Pavel Câmpeanu, explicând că P.A.C. „tinde – și în bună măsură reușește – să instituționealizeze energia dezlănțuită a străzii și să convertească erupția protestatară în opoziție democrată (fără miniștri, fără senatori, fără deputați, fără milionari, fără trecut istoric, fără afiliere la vreo tradiție politică internațională)”¹³. Sondajul Centrului Independent de Sondare estima în aprilie 1992 susținerea PAC la 9,7% din totalul celor domiciliați în mediul urban și 2,5 % din totalul celor care locuiesc la țară: „P.A.C. exercită o atracție relativ moderată și omogenă în rândul generațiilor mijlocii și active care se atenează pe intervalul de vârstă între 40 și 60 de ani”. Pavel Câmpeanu observă din cercetările făcute că „popularitatea P.A.C. crește pe măsură ce scade vârsta alegătorilor, atingând cota maximă la gruparea celor care nu au împlinit 30 de ani”¹⁴. Peste 20 la sută din electoratul acestui partid cu orientare liberală este format din elevi și studenți, 10 la sută persoane cu pregătire superioară, 10 la sută șomeri și 7 la sută pensionari și casnice¹⁵. P.A.C. va intra în parlament după alegerile din 1992, dar soarta sa nu se deosebește prea mult de celelalte partide liberale. În martie 1993 are loc prima ruptură, după ce patru lideri ai P.A.C. îi trimit lui Nicolae Manolescu o „scrisoare de neîncredere” și își anunță demisia din partid (Stelian Tănase, Călin Atanasiu, Dan Grigore, Emil Tocaci). La începutul anului 1995 criza din P.A.C. devine vizibilă odată cu ieșirea din C.D.R. O serie de membri marcanți ai partidului preferă, însă, rămânerea în Convenție și părăsirea partidului (Mona Muscă, Alexandru Paleologu, Șerban Rădulescu Zoner etc.). În 1996 P.A.C. nu a reușit să treacă pragul electoral de 3%, iar liderul partidului, Nicolae Manolescu, a strâns în cursa prezidențială doar 90.000 de voturi. Partidul Alianței Civice nu și-a găsit locul decât printr-o fuziune târzie cu P.N.L., care va avea loc în februarie 1998.

Între timp, după fuziunea Partidului Socialist-Liberal, condus de Nicolae Cerveni, cu P.N.L. (octombrie 1990), Partidul Național Liberal se alătură, în 1991, celorlalte două partide istorice, P.N.Ț.C.D. și P.S.D.R., pentru a forma Convenția Națională pentru Instaurarea Democrației, care va deveni ulterior Convenția Democratică. P.N.L. părăsește însă această alianță de partide în aprilie 1992, punând pentru a rămâne condiții inacceptabile Convenției: excluderea U.D.M.R. și participarea liberalilor pe liste separate la alegeri. Radu Câmpeanu susținea la ieșirea din C.D.R. că „o alianță mamut

¹² Valcriu Stoica, *op. cit.*, p. 266.

¹³ Pavel Câmpeanu, *De patru ori în fața urnelor*, București, Ed. All, 1993, p. 81.

¹⁴ *Ibidem*, p. 85.

¹⁵ *Ibidem*, p. 87.

de tip C.D.R. nu se mai justifică decât prin dorința celor foarte mici de a deveni mari”¹⁶. După ratarea alegerilor din 1992, Câmpeanu recunoștea că partidul său a făcut două mari greșeli: intrarea în C.D.R. și ieșirea din C.D.R. Fostul aliat al lui Radu Câmpeanu a preferat, însă, rămânerea în C.D.R., înregistrându-se în aprilie 1992 sub denumirea de Partidul Național Liberal – Convenția Democratică. De asemenea P.N.L.-A.T. a intrat în parlament la alegerile din 1992 alături de C.D.R. Gruparea Vintilă Brătianu din P.N.L.-C.D. convoacă Congresul acestui partid, care validează fuziunea cu P.N.L.-A.T. în februarie 1993. Comitetul de conducere al noului partid este format din Horia Rusu (președinte), Valeriu Stoica, Ludovic Orban, Dinu Zamfirescu, Dinu Patriciu. Fuziunea este pusă sub semnul întrebării atât de Niculae Cerveni, membru fondator al P.N.L.-C.D., cât și de P.N.L., prin contestații depuse la Tribunalul Municipiului București. Acesta acceptă contestația lui Cerveni, dar noul partid se va înscrie din nou la 26 mai 1993 sub denumirea de Partidul Liberal 1993 (P.L.'93), P.N.L.-C.D. păstrându-și denumirea sub conducerea lui Neculae Cerveni.

Unificările liberale au loc atât în interiorul C.D.R., cât și în afară, unde Noul Partid Liberal (N.P.L.), avându-i la vârf pe Viorel Cataramă și pe Călin Popescu Tăriceanu, decide fuziunea cu P.N.L. O parte dintre tinerii liberali revin de unde au plecat, cu un ocol de trei ani. La Conferința Națională a P.N.L. din 26-27 februarie 1993 se pune în operă fuziunea, iar la alegerile pentru președinția partidului câștigă Mircea Ionescu Quintus. Nemulțumit de această situație, Câmpeanu împreună cu câțiva susținători adoptă, la 14 septembrie 1993, Declarația de la Putna, în care este proclamată lipsa de legitimitate a Biroului Permanent al P.N.L. Reacția conducerii partidului nu întârzie, iar Mircea Ionescu Quintus face publică (7 decembrie 1993) hotărârea Biroului Permanent prin care Radu Câmpeanu este „decăzut din toate funcțiile de partid, pentru încălcarea statutului P.N.L. și a conduitei liberale”. Războiul dintre cei doi lideri nu se încheie, iar luptele politice se transformă în atacuri efective la 5 februarie 1994, când gruparea Câmpeanu reușește să convoace un congres paralel (la București) cu cel oficial (care are loc la Sinaia în aceeași zi) la care participă peste 400 de reprezentanți din teritoriu, care ulterior încearcă să ocupe sediul central P.N.L. Disensiunile se rezolvă la tribunal, unde în primă instanță are câștig de cauză Câmpeanu, Tribunalul Municipiului București declarând legal (la 28 aprilie 1994) Congresul convocat de acesta, câteva luni mai târziu (7 iulie 1994). Curtea Supremă de Justiție dă dreptate grupului susținut de Quintus. Ruptura se produce astfel și juridic între P.N.L.-Câmpeanu și P.N.L.

Avându-l pe Quintus președinte, P.N.L. revine în C.D.R. în 1994 și încearcă, timp de cinci ani, unificarea cu celelalte partide liberale. Au existat multe proiecte de unificare a formațiunilor liberale: Alianța Național-Liberală, Alianța Civic-Liberală, Uniunea Național-Liberală etc., dar cele mai multe au eșuat din cauza luptelor de orgolie dintre liderii liberali.

Un rol important în unificarea liberală l-a avut fostul lider al C.D.R., Emil Constantinescu. Fiind interesat ca în interiorul Convenției să existe un singur partid liberal ușor controlabil, liderii Convenției au încurajat și au mediat multe dintre negocierile pentru unificare dintre P.N.L., P.N.L.-C.D., P.L.'93 și Partidul Alianței Civice. P.N.L., susținut de Convenție, a preluat rolul de lider al mișcării de unificare liberală mai ales după ieșirea P.A.C. și apoi a P.L.'93 din C.D.R.

La alegerile din 1996 au intrat în parlament, sub sigla C.D.R., două partide liberale: P.N.L. și P.N.L.-C.D. Acesta din urmă a mai suferit o scindare, P.N.L.

¹⁶ Domnița Ștefănescu, *op. cit.*, p. 215.

rămânând singurul partid liberal capabil să atragă de partea sa fracțiunile extra-parlamentare. Procesul de unificare s-a încheiat în 1998 prin absorbția P.A.C. (februarie) și a P.L.'93 (iulie). Partidele rămase în afara acestui proiect, unul condus de Cerveni și celălalt de Câmpeanu, fiind periferice. Totuși Radu Câmpeanu s-a reîntors în 2003 (27 septembrie) la partidul pe care l-a fondat în 1990, P.N.L.-Câmpeanu fiind absorbit de P.N.L. Tot în 2003, P.N.L. a fuzionat cu Uniunea Forțelor de Dreapta, un partid care nu a avut nicicând forța de a candida singur la alegeri, dar care se declara liberal. Aceste fuziuni nu au adus liberalilor nici electorat, nici mijloace materiale suplimentare, dar au asanat scena politică autohtonă întărind pe termen lung Partidul Național Liberal.

3. Compromisul ca metodă de supraviețuire

Artizanal aducerii sub umbrela P.N.L. a tuturor fracțiunilor liberale a fost Valeriu Stoica (devenit după Congresul din mai 1997 prim-vicepreședinte), care a preluat modelul P.D.S.R. de înglobare a grupusculelor declarate social-democrate, pentru a deveni singurul exponent al acestui curent. Însă viziunea sa integratoare nu s-a oprit aici, iar în 2000 a propus o fuziune cu Alianța pentru România (Ap.R.), partid format din foști lideri ai P.D.S.R., care s-au desprins din acest partid în 1997 acuzând conservatorismul liderilor acestuia. Ap.R., condus de Teodor Meleșcanu (fost ministru de externe în guvernarea P.D.S.R. din 1992-1996), nu era un partid liberal, dar se revendica din „A treia cale”¹⁷, declarându-se social-liberal. În 2000 când au început negocierile de comasare a celor două partide, Valeriu Stoica proiecta o înfrângere a P.D.S.R.-ului de atunci (P.S.D.) făcând o aritmetică a procentelor strânse în sondaje de cele două partide. În spatele acestei aritmetici liderul liberal nu socotea și pierderile la nivelul electoratului dur, care vedea această fuziune drept o mezalianță, făcută cu foștii apropiați ai lui Ion Iliescu și Adrian Năstase. Absorbția Ap.R. a avut loc după alegerile din 2000 când partidul lui Teodor Meleșcanu a ratat intrarea în parlament, deși la alegerile locale avusese un scor bun.

Avântul lui Valeriu Stoica de a aduna în P.N.L. cât mai multe grupări care se revendicau drept liberale a dus în 2000 la includerea în P.N.L. a așa-numitei Inițiative Social-Liberale, fostul grup „Un Viitor pentru România”, condus de Vasile Secăreș, un sociolog militar, specializat în probleme de securitate provenit din echipa de conferențieri ai Academiei Ștefan Gheorghiu a P.C.R., care pregătea activiștii de partid ai regimului comunist¹⁸. Comasarea în P.N.L. a tehnicienilor și experților, care formau linia a doua fostei nomenclaturi a creat rumoare și nemulțumire în rândul liberalilor din Senatul P.N.L., care l-au acuzat pe Valeriu Stoica de deviaționism.

Jocurile și aranjamentele făcute de Valeriu Stoica înainte de alegerile generale din 2000, inclusiv prin retragerea P.N.L. din Convenția Democratică s-au dovedit eficiente pentru partidul său. Numirea lui Teodor Stolojan drept candidat al liberalilor pentru Cotroceni s-a înscris în aceeași logică a lui Valeriu Stoica de a atrage alături de electoratul liberal și alegători de stânga. Rezultatele alegerilor nu i-au dat, însă, dreptate

¹⁷ *A treia cale* a fost lansată de sociologul Anthony Giddens în lucrarea *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, apărută în 1998. Cartea a apărut și în România: Anthony Giddens, *A treia cale. Renașterea social-democrației*, Iași, Polirom, 2001. Giddens propune găsirea unui nou drum politic, doctrinar, teoretic, în afara distincției tradiționale dintre stânga și dreapta: transcendera simultană a social-democrației de tip vechi și a neoliberalismului. După apariția cărții lui Giddens, premierii german și britanic, Gerhard Schroder și Tony Blair, ambii provenind din familii social-democrate, au dat publicității, în 1999, celebrul raport intitulat *Europe: The Third Way – Die Neue Mitte*.

¹⁸ Vladimir Pasti, *România în tranziție. Căderea în viitor*, București, Editura Nemira, 1995, p. 208.

liderului PNL, iar Teodor Stolojan, fost premier înainte de alegerile din 1992, după răsturnarea violentă a guvernului Roman, nu a reușit să adune mai multe voturi decât Radu Câmpeanu în 1990 (vezi tabelul 2), deși a avut la dispoziție o echipă profesionistă și suficiente fonduri de campanie. Performanța modestă a lui Stolojan în campania din 2000, nu l-a convins pe Valeriu Stoica să abandoneze pe viitor această variantă, dimpotrivă Teodor Stolojan a primit la Congresul din 2001 funcția de președinte al Consiliului Național al P.N.L. La același Congres, Valeriu Stoica a fost ales președinte al P.N.L., câștigând pe seama disputei "istorice" dintre grupările Patriciu și Tăriceanu. Un an mai târziu, însă, Valeriu Stoica pierde controlul în partid și este nevoit să-i cedeze fotoliul de șef al PNL lui Theodor Stolojan în speranța că acesta poate pune punct războiului fratricid iscat de interese personale și orgolii.

Soluția Stolojan a fost una de compromis pe termen scurt pentru liderii liberali care aveau în spate peste zece ani de rupturi și certuri și care nu găsiseră în acest răstimp o personalitate reprezentativă pentru P.N.L. Ieșirea din scenă a lui Mircea Ionescu Quintus, despre care Consiliul Național pentru Studiul Arhivelor Securității găsisese dovezi că a colaborat cu Securitatea, a lăsat partidul fără arbitru. Valeriu Stoica își putea face jocurile sub tutela bătrânului liberal fără teama șubrezirii partidului. În absența unei persoane cu autoritate (Quintus avea autoritatea vârstei), P.N.L. cade însă ușor pradă luptelor intestinale. Construcția liberală realizată cu atâta greutate nu este solidă. Theodor Stolojan a reușit să se impună, fiindcă venea din afară și nu putea fi făcut părtaș nici unei grupări. Odată cu retragerea lui în plină campanie electorală (septembrie 2004) P.N.L. se află într-o situație precară. Alianța cu P.D. pusă în operă tot de Valeriu Stoica (septembrie 2003) a echilibrat într-un fel Partidul Național Liberal, care se sprijină în campania electorală din 2004 pe liderul P.D., Traian Băsescu – o variantă pentru alegerile generale care poate aduce mai multe voturi Alianței decât Theodor Stolojan. Această Alianță este, însă, pentru Valeriu Stoica, retras din politica activă a P.N.L. în 2002, doar „o etapă intermediară în procesul de unificare a celor două partide”¹⁹. Proiectul de unificare a fost lansat de Stoica în iulie 2004, într-un moment nepotrivit pentru ambele partide, înainte de alegerile generale. Planul prevedea ieșirea P.D. din Internaționala Socialistă, abandonarea de către P.N.L. a celei Liberale și contopirea partidelor într-unul de centru-dreapta, care să se afilieze la Partidul Popular European: „unificarea asigură, chiar și în caz de pierdere a alegerilor, o bază politică solidă pe care se poate construi alternativa politică în ciclul electoral următor”. Valeriu Stoica încerca să argumenteze cu patru luni înainte de scrutinul general că acest proiect ar trebui pus în practică până la alegeri: „ar putea fi realizat și post-electoral, dar ar fi mult mai greu [...] Între voința politică de unificare și procesul tehnic poate fi o diferență de un an sau doi. Dar această voință politică poate fi decisă la un Congres, în numai o oră”²⁰. Inițiativa a fost respinsă atât de liderii P.N.L., cât și de cei ai P.D. Riscul unei propuneri de acest fel în campania electorală ar fi fost ca ambele partide ale Alianței să piardă procente serioase din electoratul tradițional.

Retragerea lui Theodor Stolojan din fruntea P.N.L. și lăsarea interimatului Partidului Național Liberal în mâinile lui Călin Popescu Tăriceanu, oferea alegătorilor liberali argumente în plus pentru a se mobiliza, fiindcă Tăriceanu reprezenta nucleul dur al liberalilor. Unificarea P.N.L. cu P.D. era pasul logic următor pentru liberali, întrucât

¹⁹ *Nevoia de a governa cu fața la cetățean*, interviu cu Valeriu Stoica, în Revista "22", 28 iunie-3 iulie 2004, Anul XIV, Nr. 751.

²⁰ Valeriu Stoica, *Proiect pentru victoria opoziției*, în "Evenimentul zilei", 16 iulie 2004.

ar fi dus la structura scenei politice autohtone, ar fi oferit P.N.L.-ului posibilitatea de a deveni lider al noii formațiuni, ar fi reglat problemele "istorice" ale liberalilor, oferind în același timp un răspuns confortabil electoratului prin îmbinarea neoliberalismului cu social-democrația.

De altfel, în interiorul mișcării liberale au existat mereu tentații social-democrate susținute de oportunismul liderilor P.N.L., în chiar prima perioadă a anilor '90, când reformiștii liberali păreau să aibă relații mai mult decât cordiale cu echipa lui Petre Roman. Mai complicată s-a dovedit însă relația "politică" a liderului liberal Stoica cu liderul social-democrat Adrian Năstase. Imediat după ce acesta a ajuns prim-ministru, Valeriu Stoica s-a grăbit să semneze la începutul anului 2001 un protocol cu partidul de guvernământ, P.S.D., fără a avea nimic de câștigat pentru P.N.L. Aducerea lui Theodor Stolojan a fost tot o formulă de a împăca electoratul reformat și volatil al P.S.D. cu cel liberal. Alianța P.N.L.-P.D. creată pentru alegerile din 2004 a avut în primă instanță același rol, dincolo de comasarea voturilor în tabăra opoziției democratice. Alegerea lui Călin Popescu Tăriceanu în funcția de președinte al P.N.L. ar fi putut, în aceeași ecuație, să faciliteze fuziunea celor două partide dacă premierul și-ar fi asumat această strategie. Figura sa de liberal pur sânge în tandem cu Traian Băsescu ar fi acomodat repede electoratul celor două partide, îndreptându-l spre curentul popular.

După ce a ajuns președinte plin al P.N.L., Călin Popescu Tăriceanu a respins sugestiile făcute de Traian Băsescu, atât în privința fuziunii, cât și în cea a alegerilor anticipate, sub pretext că prioritatea sa numărul unu ca prim-ministru este integrarea europeană. De altfel, Congresul care l-a adus în fruntea liberalilor pe Tăriceanu nici nu a dezbătut propunerea lui Valeriu Stoica de fuziune a celor două partide, deși argumentul istoriei nevrotice a P.N.Ț.C.D. care a plătit toate oalele sparte ale guvernării C.D.R. era la îndemână.

Relansarea discuției privind fuziunea P.N.L. cu P.D. sub umbrela populară, la șase luni după câștigarea alegerilor, de același Valeriu Stoica, a fost privită cu ostilitate de premierul Tăriceanu care a sugerat că această preocupare este a marginalilor liberali. Stoica a pus la punct tactica fuziunii folosind principiile federaliste: păstrarea organismelor Alianței într-o primă fază, astfel încât P.N.L. și P.D. să nu se lanseze într-o competiție a funcțiilor, urmând ca ulterior formațiunea să evolueze spre structuri unitare de jos în sus. Vădit iritat de reluarea subiectului premierul a spus că "P.N.L. este și va rămâne liberal din convingere și nu din oportunitate", excluzând orice negociere doctrinară.

Între timp, Partidul Democrat preluând pragmatismul fostului său lider, Traian Băsescu, a hotărât să treacă de pe culoarul socialist ocupat de P.S.D., spre cel popular cu o mai largă susținere europeană. Refuzul P.N.L. de a face împreună cu P.D. un partid puternic se dovedește pe zi ce trece păgubos pentru liberali: P.N.L. scade în sondajele de opinie, așa cum a prevăzut la începutul anului Valeriu Stoica, în vreme ce P.D. crește, iar o eventuală unificare nu se va mai face în favoarea P.N.L. În schimb democrației, primiți ca observatori în Partidului Popular European, au posibilitatea să adune în jurul partidului grupusculele creștin-democrate parlamentare și neparlamentare, transformând partidul într-o forță redutabilă. Președintele Băsescu va susține din umbră această construcție, distanțându-se tot mai mult de cabinetul Tăriceanu, prin critici mai mult sau mai puțin voalate. În acest fel liberalii vor deveni principalii responsabili ai guvernării dacă lucrurile derapează, iar electoratul va căuta țapul ispășitor în rândurile P.N.L.

Primul șef de guvern liberal din epoca postdecembristă, așezat în acest fotoliu prin negocierile și abilitățile președintelui Băsescu, a dovedit în primul an de guvernare că

nu are un proiect politic pentru formațiunea sa și că nu reușește să fie un mediator în P.N.L., rămânând captiv al unei fracțiuni care amestecă interesele politice cu cele economice. Încrederea electoratului în Călin Popescu Tăriceanu a scăzut constant, iar imaginea sa a fost grav afectată după ce a ratat (iulie 2005) momentul prielnic pentru alegeri anticipate, alegeri care ar fi putut aduce Alianței P.N.L.-P.D. o majoritate confortabilă în legislativ.

P.N.L. nu s-a preocupat, după alegerile din 2004, de configurarea viitorului său, iar în absența unei strategii pe termen mediu și lung, Partidul Național Liberal ar putea repeta momentele schismatice ale istoriei sale postdecembriste. Sinusoidele ample urmate de liberali în primii 15 ani de după căderea regimului comunist, sugerează că acest partid preferă să revină la acțiunile spontane și provizoriile din perioada anilor '90, abandonând platoul tacticilor și calculelor politice care i-au asigurat primul loc în coaliția de guvernământ la începutul anului 2005.

LIBERALISM ȘI PARTIDE LIBERALE POSTDECEMBRISTE. O ANALIZĂ A MIȘCĂRII LIBERALE ROMÂNEȘTI DUPĂ DECEMBRIE '89

Iulia Huiu

1. Preambul

Istoria postdecembristă a României a cunoscut un anumit curs, pe care astăzi nu putem decât să-l consemnăm, fie că ne place sau nu, fie că ar corespunde așteptărilor noastre sau nu. Orice demers referitor la evenimentele petrecute în România după 1989 și până în prezent, orice studiu care își propune să le trateze și interpreteze este o provocare. Un asemenea demers se află la granița dintre istorie și prezent, dintre obiectivitate – specifică istoricului care se bazează în cercetare pe date empirice – și subiectivitate – specifică martorului care trăiește evenimentele ce vor rămâne în istorie. Implicit, misiunea istoricului de a privi faptele „fără ură și părtinire”¹ devine din ce în ce mai dificilă cu cât acestea sunt mai apropiate în timp de prezent. În plus, demersul este cu atât mai problematic cu cât o bună parte din cei implicați în aceste evenimente sunt încă actori pe scena politică românească, unii chiar cu influență și putere de decizie. Acestea sunt principalele aspecte în care, practic, rezidă dezavantajul unei cercetări asupra istoriei recente.

Totuși, avantajul abordării unui domeniu mai puțin aprofundat și cu multe semne de întrebare, cum este politica românească postdecembristă, constă în posibilitatea de a oferi interpretări personalizate și inedite, de a pune în lumină aspecte mai puțin cunoscute și de a le supune dezbaterii publice. Această parte a istoriei noastre, care poate fi o lecție foarte utilă pentru prezent și viitor, trebuie recuperată ca atare din motive multiple, iar istoria și, mai ales, știința politică românească au început să facă deja pași importanți în acest sens. Cei 16 ani scurși de la căderea regimului comunist au reprezentat nu doar o perioadă tumultuoasă, de tranziție, ci și o etapă a istoriei caracterizată prin paradoxuri politice și manifestări unice, experimente politice diverse, mai mult sau mai puțin reușite. Maturizarea politică în sensul consolidării democratice este posibilă cunoscând și înțelegând aceste aspecte, trăgând concluziile de rigoare și evitând repetarea aceluiași erori.

Pornind de la aceste considerente, articolul de față are ca subiect o mică parte a istoriei românești de după decembrie 1989 – cea a liberalismului românesc, în speță a partidelor care s-au declarat exponente ale acestui curent. Scopul nostru este acela de a oferi o imagine de ansamblu și de a analiza cele mai importante momente ale evoluției

---

¹ Formula îi aparține celebrului istoric latin Tacit – *sine ira et studio*.

partidelor liberale pe scena politică. Studiul de față nu are nicidecum pretenția de a fi unul exhaustiv, ci își propune mai degrabă să sistematizeze informațiile existente, să le prezinte într-o ordine logică și cronologică și să dea o interpretare unor fenomene politice legate de mișcarea liberală românească.

Alegerea ca subiect a familiei partidelor liberale și a liberalismului ca ideologie are un dublu motiv. În primul rând, caracterizată permanent de frământare sau dezbatere internă, generatoare de fenomene politice interesante, familia liberală de după 1989 este, fără doar și poate, un inedit și interesant subiect de analiză. În al doilea rând, în sensul enumerării, nu al importanței, o societate deschisă și o democrație consolidată nu se pot construi în absența valorilor liberale. Or, pe acest fond, este cu atât mai interesant și important de urmărit care a fost soarta partidelor liberale din România ca parte a istoriei postdecembriste.

2. 1990 – „Reinventarea” liberalismului românesc²

1990 este anul „reinventării” liberalismului românesc. 1990 este atât momentul reînființării Partidului Național Liberal, cât și primul an în care valorile și ideile liberale au început să-și facă din nou loc, destul de greu, ce-i drept, în mentalul colectiv. Începând cu 1990, familia liberală a cunoscut o evoluție destul de sinuoasă, marcată de frământări, dar și de opțiuni strategice, care aveau să facă parte dintr-un proces mai amplu de maturizare politică. Din acest punct de vedere, avaturile mișcării liberale din România sunt pline de învățăminte și constituie o experiență inedită. Pe de altă parte, liberalii au fost actorii unor fenomene politice care au marcat viața politică a României și care fac parte, până la urmă, din registrul fenomenologic al tranziției.

Reînființat la 15 ianuarie 1990 prin Decizia Civilă nr. 4 a Tribunalului Municipiului București, PNL era continuatorul Partidului Național Liberal constituit în 1875, în condițiile în care grupuri liberale existau în Țările Române încă dinainte de revoluțiile de la 1848. Astfel, la nivelul anului 1990, PNL s-a legitimat definindu-se ca partid istoric și continuator al unei tradiții democratice și s-a orientat către un mesaj anticomunist și antifesenist. Liberalii făceau apel, așadar, la un tip de legitimitate tradițională³, prin raportarea la, și, invocarea unui trecut considerat superior prezentului, din punct de vedere politic. Chiar exponenții principali ai Partidului Național Liberal în 1990 erau personaje care cunoscuseră atât experiența democratică interbelică în calitate de foști membri ai tineretului liberal, cât și pe cea a regimului comunist, ca deținuți politici sau membri ai exilului. Primul președinte al PNL după 1989 a fost Radu Câmpeanu, fost președinte al studenților liberali, fost deținut politic, plecat ulterior în exil la Paris.

Pe acest fond, PNL a fost unul dintre actorii principali ai clivajului politic creat în România postdecembristă. Pe falia comunism-anticomunism, acest clivaj⁴ inedit a

² Titlul acestui capitol este o parafrază a lucrării de referință a lui Vladimir Tismăncanu, *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*, trad. de Alexandru Vlad, Iași, Editura Polirom, 1997. Dacă anul 1989 marchează finalul unui proces de reinventare a politicii și căderea comunismului, el este și anul care înscamnă pentru fostele state comuniste (re)inventarea democrației, cu tot ce presupunea aceasta, mai ales pluralismul politic.

³ Max Weber definește trei tipuri de autoritate, care au la bază trei surse de legitimitate: autoritatea tradițională, cea charismatică și cea legal-rațională. În cazul autorității tradiționale, legitimitatea este căutată în trecut și are la bază credința în sanctitatea tradițiilor.

⁴ Pentru detalii cu privire la acest clivaj vezi Dan Pavel, Iulia Huiu, *Nu putem reuși decât împreună. O istorie analitică a Convenției Democratice, 1989-2000*, Iași, Editura Polirom, 2003, în special capitolele 1 și 11.

despărțit partidele istorice, inclusiv PNL, de Frontul Salvării Naționale și moștenitorii săi politici (FDSN, PDSR).

Primul program politic al liberalilor avea ca principii fundamentale: „garantarea libertății individuale, condiție fundamentală pentru descătușarea forțelor creatoare în toate sferile de activitate socială; garantarea realei separări a puterilor în stat; reabilitarea democrației și apărarea ei prin instituții care să o garanteze; înființarea unui organism însărcinat cu controlul birocrăției și înlăturarea exceselor ei; lupta pentru reinstaurarea libertății de expresie și difuzarea opiniei, libertatea presei și abolirea cenzurii; ... stricta respectare a drepturilor egale ale tuturor minorităților etnice; privatizarea treptată a unităților economice și restructurarea lor după principiul rentabilității în cadrul unei economii de piață”⁵.

Aceste principii înglobau, în fapt, esența liberalismului, având ca pioni afirmarea libertății individului, respectarea drepturilor acestuia, construirea unui stat de drept bazat pe separația puterilor în stat și a unei economii concurențiale, de piață. Caracterul general al acestor elemente se datorează momentului special în care au fost exprimate. Sfârșitul anului 1989 marcase prăbușirea regimului comunist totalitar și redefinirea cadrului politic. Era, în termenii lui Ralph Dahrendorf, un moment de „politică constituțională”⁶, adică un moment în care se rescriau regulile jocului politic și se contura un nou cadru general, în care urma să se desfășoare viața politică. Din acest motiv, era firesc ca primele documente programatice postdecembriste să fie concepute la un nivel general și să conțină principii de politică constituțională. Cu timpul, se va putea observa o scădere a gradului de abstractizare al programelor politice și axarea lor pe chestiuni concrete de politică sectorială, cu toate că dezideratele generale exprimate în primul program nu au fost nici până astăzi în totalitate atinse.

3. Familia liberală de la atomizare la unitate

În evoluția PNL putem identifica mai multe etape, în afara celor date de ciclurile electorale. Anii 1990, 1992, 1996 și 2000 (chiar și 2004) – ca ani electorali – pot constitui repere externe pentru o eventuală analiză a mișcării liberale românești. Pentru studiul de față, însă, am preferat delimitarea unor etape în evoluția PNL în funcție de alte criterii care țin de viața și dinamica internă a acestui partid. Printre aceste criterii se numără: gradul de stabilitate și coeziune interioară, capacitatea de a păstra în interior curente de opinie diferite, gradul de organizare, inclusiv la nivel local. De altfel, potrivit literaturii de specialitate, în funcție de aceste criterii, la care se adaugă performanța electorală ca reper exterior, se poate aprecia forța și soliditatea unui partid politic.

După „reinventarea” liberalismului pe care am consemnat-o pentru 1990, putem stabili retrospectiv trei perioade mari în istoria postdecembristă a PNL: 1990-1998 – perioada scindărilor și începutul reunificării; 1998-2003 – definitivarea unificării și reconsolidarea PNL; din 2003 – a treia perioadă din evoluția PNL, să-i spunem post-reunificare.

⁵ *Partidul Național Liberal*, în “Adevărul”, 12 ianuarie 1990.

⁶ Vezi Ralph Dahrendorf, *Reflecții asupra Revoluției din Europa. Într-o scrisoare ce ar fi urmat să fie trimisă unui domn din Varșovia, 1990*, trad. de Marina Sandu, București, Editura Humanitas, 1993, p. 31-32: “Politică constituțională prezintă cadrul ordinii sociale, contractul social... și formele sale instituționale; politica normală se referă la direcțiile dictate de interese și alte preferințe în cadrul respectiv. Organizarea alegerilor libere și corecte este o problemă de politică constituțională, campania pentru privatizarea industriei oțelului este o problemă de politică constituțională.”

Așadar, în prima parte a anilor '90 PNL avea să cunoască un drum deloc ușor, în care se poate identifica aproape un tipar evolutiv. Acesta constă într-o succesiune de fracturi apărute în momente cheie și urmate de tentative de reunificare, reușite în cele din urmă. PNL a fost nevoit în această perioadă, așa cum avea să se întâmple și ulterior, să ia o serie de decizii strategice care i-au pecetluit soarta politică. Însă, diferența majoră între perioada dinainte de 1997-1998 și cea ulterioară ține de consecințele unor asemenea decizii și de reacția celor care în interiorul partidului au avut alte opinii.

Concret, la începutul anilor '90 aproape toate evenimentele politice importante sau hotărârile majore au condus la sciziune. Prima s-a produs la scurt timp după alegerile de la 20 mai 1990 și în urma ei s-a creat Partidul Național Liberal – Aripa Tânăra (PNL-AT)⁷. Deși candidatul la președinție al PNL, Radu Câmpeanu, se clasase al doilea, în ansamblu, rezultatul obținut la primele alegeri era unul dezamăgitor. Cu doar 7% din voturi, PNL, alături de celelalte partide istorice reapărute după 1989 – PNȚCD și PSDR – nu reușea decât să reprezinte o opoziție puțin relevantă în fața partidului predominant⁸ FSN. Nemulțumirea tinerilor liberali față de modul în care conducerea de atunci pregătise alegerile și gestionara partidul în general, s-a materializat prin această primă sciziune. Mai târziu, PNL-AT va deveni fundamentul unui alt partid liberal – Partidul Liberal 1993 (PL 93).

A doua sciziune, în ordine cronologică, este legată de relația PNL cu Convenția Democratică din România (CDR). Alianță politică și electorală menită a contrabalansa poziția hegemonică a FSN, CDR fusese creată în noiembrie 1991 și avea în PNL unul din pilonii de bază. Deși rezultatele obținute la alegerile locale din februarie 1992 erau încurajatoare, iar PNL se putea impune ca lider al opoziției, partidul condus de Radu Câmpeanu a ales să participe singur la alegerile generale din septembrie 1992. Decizia a provocat părăsirea partidului de către adepții rămănerii în interiorul CDR și participării pe liste comune, care au format Partidul Național Liberal – Convenția Democratică (PNL-CD)⁹. Prin urmare, însăși rațiunea de a fi a PNL-CD era menținerea în interiorul Convenției și adoptarea strategiei opoziției unite în fața unui adversar politic major. PNL-CD a fost singura formațiune de sorginte liberală care nu a părăsit CDR niciodată de la înființarea sa și până la absorbție. În rest, se poate vorbi de o dinamică specifică a relației între Convenție, pe de o parte și PNL sau partidele de orientare liberală pe de altă parte. Concret, cu excepția PNL-CD, relația liberalilor cu CDR urmează parcă un tipar, după care apropierea unui partid liberal de Convenție coincidea sau era urmată la scurt timp de plecarea altuia.

Practic, în 1992 PNL a avut de ales între a candida singur în alegeri, urmând logica partidelor politice pentru care participarea pe liste proprii este testul suprem, și a candida pe liste comune, urmând logica unității politice în scopul câștigării alegerilor în fața unui competitor mai puternic. Opțiunea PNL la acea dată pentru prima variantă s-a dovedit o eroare strategică semnificativă, consecința ei fiind un rezultat sub pragul

⁷ La 4 iulie 1990 s-a constituit comitetul de inițiativă pentru formarea PNL-AT, din care făceau parte Dinu Patriciu, Călin Popescu Tăriceanu, Andrei Chiliman, Radu Boroianu, etc. Noul partid s-a constituit la 23 iulie 1990.

⁸ Alegerile din 1990 au instituit, potrivit tipologiei propuse de politologul Giovanni Sartori, un „sistem cu partid predominant”, adică „o configurație de putere în care un partid guvernează singur”. Vezi Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, London, Cambridge University Press.

⁹ Delegația Permanentă a PNL a hotărât ieșirea din Convenția Democratică la data de 11 aprilie 1992. La 29 aprilie 1992 a fost înscris la tribunal PNL-CD, având ca lideri pe Vintilă Brătianu, Nicolae Cerveni, Dinu Zamfirescu, Adrian Popescu-Necșești.

electoral și rămânerea în afara Parlamentului în intervalul 1992-1996. Interesant este faptul că PNL s-a aflat și ulterior în fața aceleiași dileme strategice. În funcție de context însă, aceeași decizie – a participării pe cont propriu în alegeri – s-a dovedit eronată în 1992, dar salvatoare în 2000, când PNL a părăsit din nou CDR pentru a-și măsura pe cont propriu forțele în alegeri.

Cea de-a treia sciziune s-a consumat în urma Congresului de la Brașov, din 1993, care a „sanționat” politic eșecul electoral din 1992 și a înlocuit conducerea partidului. Noul președinte al PNL a devenit în acel moment Mircea Ionescu Quintus, iar Radu Câmpeanu, împreună cu câțiva dintre apropiații săi au părăsit partidul și au creat Partidul Național Liberal – Câmpeanu (PNL-C).

Perioada următoare a fost marcată de revenirea PNL în Convenție – la finele anului 1994 și de apropierea între PL 93 și Partidul Alianței Civice (PAC), o altă formațiune de construcție și gândire liberală. Acestea din urmă au părăsit CDR la începutul anului 1995 și au participat sub forma unei alianțe la alegerile generale din 1996. La fel ca PNL în 1992, nici alianța dintre PAC și PL 93 nu a reușit depășirea pragului electoral. Una din explicațiile eșecului, valabilă atât pentru 1992, cât și pentru 1996, este oferită de „teoria alegătorului rațional”, care preferă să-și maximizeze profitul acordând votul unei formațiuni mai bine plasate. Cu alte cuvinte, alegătorul rațional nu riscă să-și dea votul unui partid cu șanse slabe de a trece pragul electoral, ci preferă o formațiune capabilă de o performanță electorală superioară, care îl va putea reprezenta în structurile puterii. Pe baza unui astfel de raționament, este foarte probabil că atât PNL în 1992, cât și alianța dintre PAC și PL 93, în 1996 au pierdut voturi în favoarea Convenției Democratice.

Nu întâmplător am ales anul 1998 ca delimitare între primele două perioade. În acest an avea să se realizeze, în cea mai mare parte, unificarea liberală, prin absorbția de către PNL a Partidului Liberal (rezultat din unificarea PNL-CD și PL 93) și fuziunea cu PAC. Din acest moment începe, practic, reafirmarea PNL, atât în interiorul Convenției Democratice, cât și pe scena politică în ansamblu. Reunificarea venea după îndelungi discuții și tratative și era încununarea unor eforturi colective.

Este foarte adevărat că și după 1998, PNL s-a aflat în fața unor decizii majore și a trecut prin momente în care i-a fost testată unitatea și soliditatea. Însă, așa cum subliniam anterior, spre deosebire de „copilăria” PNL-ului postdecembrist, cea de-a doua etapă este mai degrabă una a maturizării și consolidării. Dezbaterile asupra problemelor importante devine aproape o instituție a vieții interne, iar sciziunile și plecările în semn de nemulțumire sunt treptat înlocuite cu acceptarea deciziei majorității, deci cu respectarea unui principiu democratic, dincolo de tensiunea specifică anumitor momente. Unul dintre criteriile recunoscute de știința politică, prin care se poate aprecia forța unui partid, se referă la capacitatea acestuia de a păstra în interiorul său o pluralitate de opinii și interese, de a-și menține unitatea fără a suprima diversitatea, de a îngloba curente de opinie și de a lua deciziile prin dezbateri și vot democratic. Or, la aceste capitole se poate constata o evoluție pozitivă după 1998.

Evenimentele principale care au marcat această a doua etapă, pe care am stabilit-o convențional în evoluția PNL, au fost alegerile din 2000, respectiv stabilirea strategiei electorale în sensul participării pe liste proprii, cele două congrese în care au avut loc alegeri – februarie 2001 și august 2002 și, în fine, finalizarea unificării liberale prin absorbția PNL-C și crearea Alianței Dreptate și Adevăr în august 2003. Din punctul de vedere al politicii de alianțe și al strategiei pe termen scurt și mediu, PNL s-a dovedit a

avea un „potențial de coaliție” relativ ridicat¹⁰. Cu alte cuvinte, liberalii s-au arătat, în cele mai multe cazuri, dispuși a intra în coaliții electorale și postelectorale, cu diverși parteneri politici, în funcție de circumstanțe, dar și de calculul politic. În conexiune cu potențialul de coaliție ridicat, PNL a practicat după 2000 și o politică de atragere și fuzionare cu partide considerate compatibile ideologic. Această strategie avea o dublă țintă: creșterea partidului prin înglobarea altor formațiuni și reducerea competiției pe aceeași parte a eșichierului politic, obiective parțial atinse. Astfel, în perioada 2001-2003 au avut loc trei congrese extraordinare de fuziune: cu Alianța pentru România (APR) în ianuarie 2001, cu Uniunea Forțelor de Dreapta (UFD) în aprilie 2003 și cu PNL-C în august 2003.

O dată cu definitivarea unificării liberale, PNL a intrat într-o a treia etapă a evoluției sale de după 1989. Evenimentul cel mai important care s-a consumat ulterior este cel al alegerilor locale din iunie 2004. Din perspectiva analizei asupra PNL, acest moment este important, deoarece a însemnat depășirea de către liberali a pragului de 15%, pentru prima dată în istoria lor postdecembristă. Acest procent este considerat a delimita partidele mici de partidele mari. Nefiind însă unicul criteriu, PNL mai are de îndeplinit câteva condiții înainte de a trece definitiv de la statutul de partid mic la cel de partid mare. În primul rând acest rezultat trebuie confirmat. N-aș vrea să insist foarte mult asupra detaliilor și asupra evoluției recente, pentru a nu intra pe un teren alunecos și pentru a nu depăși granița dintre istorie și politică.

Acesta este, succint, drumul de la atomizare la unitate parcurs de familia liberală postdecembristă, a cărei soartă a influențat, fără îndoială, și soarta liberalismului din România. Încercând un mic exercițiu de istorie contrafactuală ne putem imagina că, poate, anumite valori și principii liberale – de la respectul pentru proprietate privată până la promovarea liberei inițiative, ca să dăm doar două exemple – ar fi fost mai adânc înrădăcinate în societatea românească dacă mișcarea liberală nu ar fi trecut prin atâtea tulburări. Poate că, dintr-un anumit punct de vedere, anii de dispute și fracturi interne sunt o experiență din care se pot trage concluzii și învățăminte utile, dar, pe de altă parte, ei au reprezentat o perioadă în care liberalii și-au irosit potențialul în dispute interne, iar liberalismul nu a avut decât de suferit. Multă vreme liberalii s-au definit mai degrabă în raport unii cu alții, concentrându-și atenția către interior și nu către exterior. Or, era destul de dificil ca principiile liberale să pătrundă în mentalul colectiv, în condițiile în care exponenții acestora, sau cei care își asumaseră programatic misiunea de a le propaga, se confruntau cu o situație politică dificilă.

Toate acestea sunt acum deja istorie și trebuie consemnate ca atare, așa cum afirmam și în introducere. Familia liberală și-a regăsit drumul, iar refacerea unității însemna reîndreptarea atenției către îndeplinirea funcțiilor care implică legătura directă cu electoratul: structurarea vieții politice, asigurarea legitimității și stabilității, prin definirea și exprimarea de programe politice și guvernamentale (în acest fel, partidele coagulează și direcționează interesele și preocupările cetățenilor); integrarea socială și simbolică (partidele emit idei și simboluri, la care electoratul aderă)¹¹.

¹⁰ Giovanni Sartori definește atât potențialul de coaliție, cât și potențialul de șantaj care pot caracteriza un partid politic. În mod firesc, potențialul de coaliție se referă la disponibilitatea unui partid de a forma alianțe, în vreme ce potențialul de șantaj privește gradul în care un partid este înclinat să aplice diverse forme de „șantaj” politic asupra partenerilor politici.

¹¹ Vezi Jean-Michel de Waele, *Partide politice și democrație în Europa centrală și de est*, trad. de Ramona Coman, Ana Maria Doboc, Dorina Iuga și Ninucia Pilat, postfața de Cristian Preda, București, Editura Humanitas, 2003, p. 7.

4. Epilog. Mai avem nevoie de liberalism?

Cei care privesc spre Occident ca etalon și țintă de urmat pentru societatea românească ar putea semnala faptul că, în multe din țările cu tradiție democratică, partidele care se autointitulează liberale fie au dispărut, fie joacă un rol relativ marginal pe scena politică, fiind, de regulă, partide mici. De aici întrebarea firească de ce mai avem noi nevoie de liberalism și de partide care să-l promoveze ca atare. Pe cât de simplu în aparență este răspunsul, pe atât de complexă este realitatea pe care o presupune el.

Societatea românească diferă de cea occidentală la mai multe capitole relevante pentru discuția de față, printre care tipul de cultură politică, gradul de încetățenire și interiorizare a valorilor liberale, precum și de consolidarea democratică. Chiar dacă nu se numesc liberale, partidele politice occidentale funcționează într-o societate deschisă¹², pluralistă, care a asimilat profund valorile și principiile liberale și este ea însăși exponentă a acestora. O astfel de societate poate să nu mai aibă nevoie de un partid liberal în sine, a cărui rațiune de a fi este tocmai promovarea acestor valori. Respectul general pentru valori de tip liberal și acordul cvasi-unanim cu privire la anumite principii și mecanisme liberale, care devin repere ale funcționării sistemului politic, determină ca diferențele dintre partidele politice să fie vizibile la alte nivele. Valorile liberale par a fi devenit un „bun comun” și reprezintă, de fapt, normalitatea. Pe de altă parte, o serie de partide occidentale, chiar dacă nu au cuprinsă în denumirea oficială noțiunea de „liberal”, promovează politici liberale în diferite domenii ale vieții economice și sociale. Prin urmare, departe de a fi dispărut, liberalismul a devenit, într-un fel, un atribut intrinsec al lumii occidentale, pe care ne-am fixat-o ca model și la care ne raportăm permanent, conștient sau inconștient.

Cultura politică de tip participativ¹³ și democrația consolidată¹⁴ ca tip de regim politic întregesc această imagine. Regimurile democratice sunt caracterizate, în mod firesc, de o cultură politică participativă, care presupune o orientare activă a sinelui către sistem, implicare în viața publică și participare. O democrație consolidată implică o continuitate și stabilitate a procedurilor și mecanismelor democratice, asimilarea anumitor principii și valori democratice și, fără îndoială, un stat de drept. Or, tocmai liberalismul este cel care concepe statul ca „limitat, fie în privința puterilor, fie în privința funcțiilor sale. Noțiunea curentă folosită pentru a desemna primul caz este *stat de drept*...”¹⁵.

Așadar, la modul abstract, nu vom putea spune niciodată că nu mai avem nevoie de liberalism, atâta timp cât ne dorim să trăim într-o societate deschisă și nu sub un regim autoritar, iar la modul concret, într-o societate pluralistă vor exista întotdeauna partide care să susțină politici liberale, fie că vor purta denumirea de „liberal” sau își vor spune altfel. Acesta este un posibil răspuns la întrebarea din subtitlu.

¹² Karl Popper, teoreticianul societății deschise, o definește pe aceasta ca „set de instituții (printre care alegețiile generale, adică dreptul poporului de a-și destitui guvernul) care permit controlul public asupra guvernanților și demiterea acestora de către cei guvernați, instituții care oferă celor guvernați posibilitatea de a obține, fără a folosi violența, reforme chiar și împotriva voinței guvernanților”. Vezi Karl Popper, *Societatea deschisă și dușmanii ei*, București, Editura Humanitas, 1993, vol. II, p. 167.

¹³ Politologii Gabriel Almond și Sidney Verba sunt primii care au elaborat teoria privitoare la cultura politică, definită ca set de valori și atitudini ale fiecărui membru al societății față de sistem. Cei doi propun o tipologie a culturii politice, distingând trei tipuri: cultură politică parohială, dependentă și participativă.

¹⁴ Democrația consolidată este rezultatul așteptat al tranziției de la un regim autoritar la unul democratic. Potrivit lui Juan Linz și Alfred Stepan, tranziția democratică încheiată și democrația consolidată sunt variabilele dependente în procesul de tranziție parcurs de statele foste comuniste.

¹⁵ Norberto Bobbio, *Liberalism și democrație*, trad. de Ana Luana Stoicica, București, Editura Nemira, 1998, p. 37.

Bibliografie

- “Adevărul”, 12 ianuarie 1990;
- Norberto Bobbio, *Liberalism și democrație*, trad. de Ana Luana Stoicea, București, Editura Nemira, 1998;
- Ralph Dahrendorf, *Reflecții asupra Revoluției din Europa. Într-o scrisoare ce ar fi urmat să fie trimisă unui domn din Varșovia, 1990*, trad. de Marina Sandu, București, Editura Humanitas, 1993;
- Juan Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1996;
- Dan Pavel, Iulia Huiu, *Nu putem reuși decât împreună. O istorie analitică a Convenției Democratice, 1989-2000*, Iași, Editura Polirom, 2003;
- Repere pentru o istorie a Partidului Național Liberal, după decembrie 1989*, București, Editura Libripres, 2000;
- Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, London, Cambridge University Press;
- Jean-Michel de Waele, *Partide politice și democrație în Europa centrală și de est*, trad. de Ramona Coman, Ana Maria Dobre, Dorina Iuga și Ninucia Pilat, postfața de Cristian Preda, București, Editura Humanitas, 2003.

VIZIUNEA DE POLITICĂ EXTERNĂ A P.N.L. ÎN PERIOADA POST-RĂZBOI RECE

Paul Nistor

În mod tradițional pentru români, politica externă s-a constituit într-o sursă de prestigiu simbolic, diferențiată net de o politică internă pasibilă de impregnarea cu toate viciile confruntărilor facțiunilor politice concurente. Indiferent de dificultățile vieții interne, arta diplomatică era cea care salva sau încununa activitatea unui guvern. De obicei un spațiu al consensului între partidele politice rivale, ea era legată la nivel psihologic de ideea conservării statului și a supraviețuirii naționale. Involuntar, era percepută și practică ca o dimensiune cu calități superioare; cele mai importante resurse, cei mai instruiți oameni și cele mai influente relații fiind activate pentru a desăvârși o strategie sau un obiectiv de politică externă.

În istoria PNL, această abordare a fost respectată aproape cu sacralitate, raporturile europene ale României primând adeseori înaintea chestiunilor interne ce vizau dezvoltarea-modernizarea. Obținerea independenței, aderarea la Tripla Alianță, implicarea în primul război mondial și strategia continentală interbelică au constituit priorități indiscutabile în activitatea autorităților liberale. În afara energetismului extraordinar manifestat pentru atingerea unor obiective majore în plan extern, considerate a fi decisive pentru români, PNL a mizat și pe o anumită consecvență în respectarea unor principii liberale la scară internațională. Încercarea de a păstra alianțele cu democrațiile occidentale chiar și în vremuri tensionate, încrederea în organisme internaționale și sugerarea unei democratizări mai profunde a relațiilor dintre state-națiuni, indiferent de mărime, se înscriau în viziunea liberală de politică externă. Cooperarea și respectul acordat instituțiilor mondiale care nu erau, în fond, după cum remarcă Isaiah Berlin, decât descendenți direcți ai internaționalismului liberal, demonstra fidelitatea guvernelor liberale românești față de o doctrină care avea în centru ideea de progres și cooperare globală.

După 1989, politica externă românească a traversat perioade la fel de confuze ca și bulversările din plan intern. Nehotărârea în a rupe definitiv relația cu URSS, sfidarea Occidentului printr-o politică internă mai puțin democratică, strategia tipic românească "Zicem ca voi și facem ca noi", au favorizat instaurarea rapidă a unui sentiment de neîncredere în relația cu Vestul. Șovăiala în acceptarea unor norme și standarde europene și un management defectuos al relației cu Europa și cu vecinii, au fost caracteristicile principale ale diplomației primului deceniu postdecembrist. Într-o nouă lume, pe care diplomații noștri (sau decidenții politici) nu au înțeles-o imediat, România abia reușea să-și definească cu claritate obiectivele majore și strategia ce trebuia desfășurată pentru îndeplinirea lor. Într-o epocă post-război rece derutantă, ale cărei structuri se

găseau într-o perpetuă metamorfoză, Bucureștiul ezita în fixarea (și atingerea) unor ținte clare de politică externă.

În aceste condiții, e dificil să avem pretenția unei diplomații subsumate unei anume paradigme, să vedem în politica noastră europeană o manifestare liberală sau conservatoare sau... Noi nu reușeam să depășim chestiuni legate de negocieri bilaterale (Tratatele cu Ungaria, Ucraina, sau Rusia) sau de tensiuni locale (Yugoslavia, R. Moldova), darămite să mai facem uz de respectarea scrupuloasă a unor principii clar diferențiate, în arena internațională. Într-un anumit fel, această orientare generală post-decembristă se aplică și viziunii de politică externă a PNL. Impresionați de mutațiile ce interveneau permanent pe scena globală, după 1989, liderii PNL s-au limitat doar la accentuarea unor obiective naționale importante, fără a miza și pe respectarea unor principii liberale de politică externă. Cu alte cuvinte, se poate spune că erau mai fideli particulei "național" din titulatura partidului, decât celei de "liberal". Chestiunile decisive pentru țară și națiune erau primordiale, iar căile "liberale" de înlăturare a acestor deziderate, doar opționale.

În analiza viziunii de politică externă a PNL-ului post-totalitar vom uza de teorii ale relațiilor internaționale care aparțin marelui curent liberal. Idei din lucrările unor autori anglo-saxoni: Norman Angell, Woodrow Wilson, Michael Doyle, Richard Rosecrance, pot fi utilizate cu succes la "decriptarea" mesajului PNL de politică externă. Persistă încă un semn de întrebare ce nu poate fi înlăturat. Aceste teorii au fost lansate luându-se în calcul modul de acțiune al unei mari puteri democratice, cu o anume forță economică și cu o certă influență în plan internațional. Oricât de principal ar fi PNL-ul nostru, României nu îi sunt la îndemână mijloacele, resursele și căile de acțiune ale SUA sau Marii Britanii. Totuși, există standarde liberale ce pot fi aplicate și unei țări mijlocii-mici, nuanțe care se pot observa suficient de limpede și în acțiunea diplomatică românească ori în documentele ce formulează oficial dezideratele noastre externe. Ele ne vor ajuta să descifrăm mai bine limpezimea viziunii europene (globale) a Partidului Național Liberal și să evaluăm cu corectitudine prioritățile diplomatice ale Bucureștiului sub influența liberală.

Pentru analiza orientării externe a PNL avem în vedere două perioade distincte: etapa în care partidul a fost în opoziție și etapa guvernării efective. Pentru prima secvență, programele PNL și alte documente interne, ori declarațiile liderilor marcanți, par a fi definitorii. A doua etapă este evaluată în special după eficiența concretă a aparatului diplomatic pus în mișcare de guvernanți; imaginea României în lume, succesele și insuccesele în plan european, datorându-se în mod direct și deciziilor luate la nivelul structurilor de conducere ale partidelor aflate la putere.

Primii ani de după 1989 par a reflecta, în mod evident, frustrările și angoasele acumulate în era comunistă. Chestiunile externe erau strict înlănțuite cu frământările politice interne, cu acea căutare disperată a soluției miraculoase, care să rezolve, brusc și eficient, toate problemele țării. Se păstrau încă numeroase clișee mentale moștenite din anii partidului unic, iar obiectivul de politică externă era încă unul confuz. Intrarea în Uniunea Europeană apărând prea utopică pentru un stat care cu puțin timp înainte¹ fusese adversarul Vestului, măcar recunoașterea internațională a României, ca țară democratică și adeptă a economiei de piață, se constituia într-un scop suficient de rezonabil pentru diplomația noastră.

¹ Dan Pavel, Iulia Huiu. *Platforma-program a CDR, în Nu putem reuși decât împreună*, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 554.

Existența Uniunii Sovietice până în decembrie 1991, puciul care a încercat reconstituirea imperiului, enormele transformări la granița de Est, i-au făcut pe români deosebit de sensibili la evenimentele din vecinătatea apropiată. Nu numai Tratatul româno-sovietic, inițiat de Ion Iliescu, dar și isteria colectivă care vorbea de recuperarea teritoriilor românești ocupate de URSS, ne-au îndreptat mai mult atenția spre Est decât spre Vest. În acest context, *Platforma-program a CDR* (august 1992) conținea un subcapitol ferm: "Reîntregirea teritorială a României", în care se fixa un obiectiv considerat atunci în limitele credibilității: "reîntregirea teritoriului național știrbit în urma nefastului Tratat Ribbentrop-Molotov"².

Această viziune aparținea unei alianțe politice din care făceau parte PNL-AT, PAC sau PNL-CD, partide care aveau printre membrii marcanți nume de genul Dinu Patriciu, Horia Rusu, Călin Popescu-Tăriceanu, Nicolae Cervenii sau Nicolae Manolescu. O asemenea poziție regională a CDR reflecta mai mult presiunea unei istorii naționale tensionate decât o gândire pragmatică ce ar fi urmărit principii liberale de politică externă. Mai mult ca sigur, ea se înscria atât într-un curent populist care trebuia să demonstreze alegătorilor sensibilitatea opoziției față de marile chestiuni naționale, cât și în bulversanta transformare europeană, unde în urma colapsului URSS, Yugoslaviei și Cehoslovaciei se retrăsese granițe și se nășteau state noi. Conform unei tradiții diplomatice mitologice, CDR nu dorea să piardă oportunitatea momentului, să pună Europa în fața faptului împlinit apelând la energeticul "prin noi înșine". Liberalii din CDR, ca întotdeauna în istorie, sacrificau cu drag pe altarul succesului de politică externă particula "liberal", ridicând-o la rang de interes general pe cea circumscrisă unui scop "național".

Platforma-program a CDR, din august 1992, era un document cuminte în privința opțiunilor diplomatice. La sectorul „Priorități” era trecută o sintagmă confuză dar importantă pentru noi la acel moment: "Scopul prioritar al politicii externe a României este de a convinge comunitatea internațională de atașamentul poporului român față de principiile democrației" și se accentua necesitatea de a se recunoaște statului nostru rangul de "partener necesar și eficient în constituirea noii Europe"³. În mod timid și circumspect, se spunea că va exista o acțiune care va avea drept țintă acceptarea României în organismele europene sau apropierea de NATO. Mai mult din oportunism național, probabil, decât din scrupulozitatea urmăririi unui principiu liberal în diplomatie, era introdus și un subcapitol referitor la "Drepturile omului și minoritățile naționale" în care se lua angajamentul respectării convențiilor internaționale în domeniu.

În mod firesc, existau și șabloane preluate din comunism. Fraze de tipul: România "trebuie să-și cultive vocația de partener și mediator, deschis dialogului și cooperării"⁴ ne duc cu gândul la pretențiile absurde ale lui Ceaușescu de a media conflictul arabo-israelian sau de a se plasa în postura de punte de comunicare între Europa și lumea a treia. La fel și indicarea expresă a ideii că CDR acordă un rol deosebit ONU, cerând să i se atribuie acesteia puteri sporite, pare a fi tot o modă defunctă preluată din vremurile în care România nu mai avea respectul Estului și al Vestului, iar ONU devenise o tribună mai facilă de manifestare a veleităților de amicitie internaționalistă ale megalomanilor de la București.

² Vorbind despre "teritoriul ce aparțineau de drept României", CDR preconiza relații diplomatice cu Estul "în spiritul idealului național al întregirii teritoriilor răpite de URSS".

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

Aceste “umbre” ale trecutului par să se întindă peste gândirea liberală până spre momentul accederii la guvernare – 1996, când contactul direct cu realitățile externe au obligat la o mutație sesizabilă. Încă în iulie 1995, într-un interviu acordat revistei “22”, Nicolae Manolescu, președintele P.A.C., se războia cu Moscova, cu vechile ei pretenții imperiale și cu repetata opoziție la extinderea NATO în regiunea pontică. De această dată, luând în brațe pe “național” în detrimentul lui “liberal”, marele critic literar săvârșea o penibilă eroare de viziune externă, opunându-se încheierii de tratate (având rol de normalizare a relațiilor) cu țările vecine. “Ce sens are să încheiem acum un tratat cu Ucraina, făcându-ne că am uitat de ținutul Herța, de sudul Basarabiei, de regiunile pe care Stalin le-a făcut cadou ucrainenilor după încheierea Tratatului Ribbentrop-Molotov?... Dar vreau să întreb: chiar nu avem pretenții teritoriale?”⁵. Era încă o mostră că ideologia drepturilor omului și a minorităților naționale se aplica doar selectiv. Noi nu doream ca guvernul de la Kiev să acorde drepturi firești românilor din Ucraina, noi doream teritoriul, cu orice preț teritoriul.

Intrarea PNL în guvernele din perioada 1997-2000 a condus la o responsabilizare crescută a declarațiilor și obiectivelor formulate de liberali, care acum implicau în mod direct România prin ideile emise în spațiul public. Însăși victoria în alegeri pare să se fi datorat și unei opțiuni pro-Vest mult mai clară decât a rivalilor din PDSR. După cum constata analistul Dan Pavel: “existau politologi care afirmau că CDR venea cu un mesaj politic clar, democratic, prooccidental, de integrare în NATO și UE, în timp ce adversarii lor erau atunci antioccidentali, anticapitaliști și tot mai visau la Rusia”⁶. Discursul european al PNL, ca ofertă politică îndreptată către alegători, se va concretiza într-o “euro-manie” obsesivă, desfășurată cu răbdare și meticulozitate între 1997-2000.

În anumiți termeni, putem afirma cu tărie că dimensiunea externă a activității guvernelor CDR-PD-UDMR a urmat și o cale liberală, una mult mai clară față de perioada 1991-1992, când PNL-ul avea un Secretar de Stat (I. V. Săndulescu) în Ministerul de Externe. Chiar dacă ministerul de resort a fost apanajul PD-ului, idei liberale s-au conturat permanent și primii pași spre respectarea unor principii liberale de relații internaționale au fost făcuți cu convingere.

Care sunt totuși criteriile conform cărora o politică externă și un joc la nivel mondial poate fi apreciat drept liberal? În primul rând, utilizarea masivă a instrumentelor economice (comerciale) în consolidarea relațiilor dintre state. Dată fiind situația economică a României, una critică din multe puncte de vedere, acest criteriu nu a putut fi satisfăcut. Alte ingrediente ale practicii liberale de politică externă vizează consolidarea raporturilor cu celelalte democrații, încercarea unui export de democrație către spațiile încă autoritare sau cu statut intern incert, sprijin și respect oferit dreptului internațional și organizațiilor internaționale, securitate colectivă, înlocuirea politicii de putere cu o politică a bunăstării, întărirea ideii de justiție internațională, acceptarea sancțiunilor militare și a intervenției comunității internaționale în sprijinul indivizilor (națiunilor) conduse despotice de dictatori sau partide unice. Simțind foarte bine “pulsul” politicii occidentale, PNL a susținut constant respectarea acestor principii. De multe ori nu din fidelitate pur doctrinară, ci și pentru că aceasta era direcția care satisfăcea cel mai bine interesul național. Altfel spus, în anii 1997-2000, “naționalul” și “liberalul” aproape se confundau.

⁵ Revista “22”, nr. 281, iulie 1995, p. 8.

⁶ Dan Pavel, Iulia Huiu, *op. cit.*, p. 283.

Evenimentele internaționale derulate în anii cooptării la putere a PNL au fost dintre cele mai dificile și profunde. Vizitele în România ale lui Jacques Chirac, Bill Clinton și Ioan Paul al II-lea au indicat acceptarea României în marea familie a democrațiilor euro-atlantice dar și o schimbare decisivă a modului în care diplomația Bucureștiului înțelegea să realizeze managementul cu factorii de putere ai Vestului. Cu toate derapajele interne ale guvernelor CDR-PD-UDMR, există merite incontestabile la nivel de fermitate externă.

Lista unor minime realizări sau autoproclamate succese internaționale e mai lungă, fie că vorbim de aderarea la C.E.F.T.A. (Acordul Central European pentru Comerț Liber), cooperarea militară cu NATO sau ONU și trimiterea de trupe în zone de conflict ori influențarea deciziei de admitere a României în viitoarea troică O.S.C.E., de la începutul secolului XXI. Totuși, "diamantul" din coroana politicii externe românești în ultimul deceniu al secolului XX a fost deschiderea negocierilor de aderare la UE. Declarându-se "promotor al integrării europene", PNL își confecționa o imagine de partid modern, pro-european. În "Cartea Albă a PNL. Patru ani de guvernare (1997-2000)" se afirma: "PNL consideră că decizia adoptată de Consiliul European la Helsinki (decembrie 1999), de a începe negocierile de aderare la Uniunea Europeană cu România, face necesară o redimensionare a politicii externe românești, precum și accelerarea reformelor interne"⁷. Această decizie reprezenta un semnal clar că demersurile României de apropiere și integrare în UE erau susținute pe deplin de instituțiile comunitare și statele membre ale Uniunii, că Bucureștiul devenise un partener credibil.

În alt sens, PNL a reușit să obțină întregul sprijin al liberalilor europeni pentru cauza României, fapt demonstrat și de alegerea lui Valeriu Stoica în funcția de vicepreședinte al Internaționalei Liberale. Diplomația așadar, s-a făcut nu numai de la stat la stat, ci și prin colaborarea cu facțiunile politice europene.

În altă ordine de idei, momentul cel mai sensibil care a implicat o fermitate a deciziei externe a fost conturat în urma conflictului dintre NATO și Serbia, încheiat cu bombardarea unor ținte civile și militare din țara vecină. În acele luni, guvernul s-a aflat nu doar sub presiunea opoziției care adoptase un ton naționalist excesiv, ci și sub asaltul opiniei publice. Conform unui sondaj ISOP (aprilie 1999), 83% dintre români se declarau împotriva bombardamentelor NATO și sentimentele de compasiune față de sârbi erau sincere⁸. Mai mult, dorința opiniei publice românești de integrare în NATO era superficială, iar Alianța Nord-Atlantică nu mai era identificată cu un partener extern sincer și responsabil. Este meritul guvernului de a fi rezistat pe poziții ferme, în timp ce Belgradul și Minsk-ul ne cereau aderarea la Uniunea Rusia-Belarus-Yugoslavia. Punerea spațiului aerian la dispoziția avioanelor NATO și acceptarea raidurilor aeriene deasupra Serbiei, ca premisă a alungării lui Slobodan Miloșevici și a democratizării Yugoslaviei, au fost permanent justificate și prezentate românilor drept parte a micilor sacrificii pe care trebuia să le facem pentru câștigarea încrederii Alianței. Discursul guvernului în acest sens era unul ce cuprindea elemente tipice de liberalism internațional: intervenție pentru sancționarea unui dictator, atac militar pentru a scoate de la conducerea Serbiei un grup politic ce inflamase întreaga zonă a Balcanilor, protejarea civililor albanezi și crearea condițiilor pentru ca cetățenii sârbi să poată construi acasă o democrație veritabilă.

⁷ *Cartea Albă a PNL. Patru ani de guvernare, 1997-2004*, p. 11.

⁸ "Adevărul", 7 mai 1999, p. 4.

Această fidelitate necondiționată față de Occident a fost răsplătită vizibil în anii care au urmat. Chiar dacă, aparent, am trădat un vecin, am reușit să fim consecvenți cu schemele liberale ale relațiilor internaționale. Evaluând general guvernările din etapa 1997-2000, putem afirma că politica externă a reprezentat cu adevărat împlinirea politică a principiilor morale ale CDR, cele care în plan intern au suferit de o anume infirmitate. Hotărârea acelor guverne a așezat România pe o direcție proeuropeană de necontestat și a deschis legături privilegiate cu unii lideri importanți ai lumii euro-atlantice. Vocația vestică a clasei politice de la București depășise anii de incertitudine din prima etapă post-decembristă.

Totuși, s-ar fi putut face mai mult. O politică externă care să adere total la principiile liberalismului internațional ar fi avut și direcții noi. Încă din prima jumătate a secolului XX, Norman Angell era convins că interdependența economică se constituia în premisă a bunăstării, servind eficient și la evitarea relațiilor conflictuale. Măcar într-o singură direcție – Republica Moldova – această axiomă s-ar fi aplicat cu succes, cu toată slăbiciunea economică a României. Guvernele românești însă au fost neînțelese de precauțe în direcția amintită, evitând să încurajeze investiții masive la est de Prut. În plus, chiar dacă de acum trei sferturi de secol teoreticienii precum J. Hobson și A. Zimmern făceau distincția între politica puterii și politica bunăstării, insistând pe realitatea conform căreia intensificarea comerțului liber ar fi o forță în sprijinul păcii, decidenții politicii externe românești nu au văzut în dimensiunea economică un instrument util al relațiilor internaționale.

Mai mult, nici în raporturile cu Vestul nu a fost urmărită această strategie importantă a începutului de mileniu III. Politicienii noștri nu au înțeles că puterea internațională a unui stat și implicit securitatea tind în prezent să se sprijine mai mult pe componenta economică decât pe cea militară. Din acest punct de vedere, lucrările lui Richard Rosecrance ("The Rise of the Trading State" și "The Rise of the Virtual State") ar fi trebuit să fie biblii ale politicii economice interne și externe ale statului român. După cum susține Rosecrance, sistemul internațional ar fi caracterizat de prezența a două lumi: una politico-militară și una comercială. În condițiile de azi, comerțul ia locul expansiunii teritoriale și puterii militare. Un stat cu o economie slabă va fi la dispoziția vecinilor și a marilor puteri. Soluția lui Rosecrance este așa-zisul "stat virtual", care nu încearcă să își mărească propria capacitate productivă bazându-se pe teritoriu ci se specializează în servicii și cercetare, investind în oameni și având chiar rol de gazdă primitoare pentru capitalul altor țări⁹. Din nefericire, această rețetă simplă a părut mult prea complexă guvernelor noastre, care au preferat, în schimb, să perpetueze vulnerabilitățile clasice ale României.

Nici în domeniul exportului democrației către vecinii problematici nu am înregistrat succese notabile. Chiar dacă opinia lui Kant (conform căreia între statele liberale există o stare de pace nealterabilă), preluată de Fukuyama, poate fi taxată drept ușor naivă, reversul ei este unul cu adevărat îngrijorător. După analiza profesionistă a lui Michael Doyle, trebuie să fim foarte precauți la evoluția acestui sistem internațional, unde se întâlnesc într-un mixaj cu potențial exploziv state liberale și nonliberale. Relațiile între aceste două tipuri de state nu pot fi pașnice, iar noile teorii susțin chiar justele intervenției (pe deasupra ideii de suveranitate absolută), deoarece statele nonliberale sunt, de fapt, în război cu propriile popoare. Aceste principii liberale ale finalului de secol XX vin foarte bine în continuitatea celor susținute de Woodrow

⁹ Martin Griffiths, *Relații internaționale*, București, Editura Ziua, 2003, p. 163.

Wilson care dorea o reorganizare a lumii pe structura celor trei tipuri de liberalism: comercial (comerțul și interdependența economică ar reduce stimulii pentru folosirea forței), republican (propagarea democrației spre statele autoritare) și regulator (acceptarea domniei legii în relațiile internaționale).¹⁰

În anii influenței directe a PNL asupra politicii externe românești, doar în cazul Serbiei se poate vorbi de implicarea activă în respectarea principiilor mai sus amintite. Și aceasta doar ca decizie subsumată acțiunii NATO. În rest, niciodată guvernele noastre nu au presat spre est pentru a influența acolo instaurarea unei democrații veritabile. În acest fel, au lăsat cel puțin un focar deschis (R. Moldova – Transnistria) să se dezvolte periculos de mult în vecinătatea apropiată. Încă nu s-au înțeles pe deplin avantajele unor granițe acoperite de țări democratice, pașnice și prospere.

Nici în Platforma-program a Alianței Dreptate și Adevăr (2004) nu se recunosc linii liberale clare de politică externă. La fel ca înainte, ele sunt înlocuite de obiective punctuale care au o certă nuanță europeană și democratică, dar care nu sunt dublate de principii liberale limpezi care să orienteze activitatea diplomatică a Bucureștiului. Se insistă pe “asigurarea transparenței procesului de integrare europeană”, “redimensionarea instituțională în domeniul integrării europene” și, în mod cu totul meritoriu, se dorește “sprijinirea opțiunilor europene ale Republicii Moldova” sau “adoptarea unui concept politic clar și transparent privind “politica la est” a României în relațiile cu Republica Moldova, Ucraina și Federația Rusă...”¹¹ Oricum, toate acestea arată o maturizare evolutivă a gândirii liberale de politică externă, care însă, în mod inexplicabil, rămâne în continuare fidelă doar obiectivelor externe majore de interes național, în dauna fixării unei paradigme eficiente în care să funcționeze diplomația noastră.

Conform acestor date se poate crede că partidul ar duce lipsă de personalități care să înțeleagă profunzimea relațiilor internaționale. Dar nu numai cooptarea unui fost ministru de externe (Theodor Meleșcanu) în conducerea PNL infirmă această supoziție, ci și frecvențele interviuri, de o consistență teoretică aparte, oferite de liderii liberali. Într-o dezbateră reflectată în revista “22”, Valeriu Stoica, fost președinte PNL, vorbea cu suficientă dezinvoltură despre “clivajul naționalism / europenism” în istoria României despre principiul “modernizare – democratizare – europenizare”, opoziția “națiune etnică – națiune civică”, problemele integrării europene și ale UE în ansamblu, despre chestiunea minorităților și drepturile indivizilor¹². La fel, Theodor Meleșcanu oferea o mostră de viziune profesionistă pe domeniul diplomatic atunci când aprecia că o țară mică are doar două posibilități de a aborda domeniul relațiilor internaționale (alianța cu o mare putere influentă sau un rol curajos care să depășească locul modest pe care îl deținea inițial) și prevedea deplasarea eforturilor diplomației noastre de la aspectul spectacular (negocieri, tratate, modificări regionale) spre unul tehnicist, integrat mașinării UE¹³.

Cu toate aceste străluciri individuale, PNL nu confirmă 100% o dimensiune coerentă a liberalismului internațional. Pe scena globală, această realitate reprezintă o mică infirmitate a partidului din moment ce mari teoreticieni, precum Raymond Aron, au demonstrat încă din a doua jumătate a secolului XX imposibilitatea de a mai gândi libertatea circumstanțind politicul la limitele frontierei de stat¹⁴. Marile amenințări la

¹⁰ *Ibidem*, p. 167.

¹¹ *Platforma-program a Alianței Dreptate și Adevăr* (2004), în *www.pnl.ro*.

¹² Revista “22”, *Provocări liberale*, nr. 156, septembrie 2003, p. 2-3.

¹³ Revista “Dilema”, nr. 218, martie-aprilie 1997, p. 8.

¹⁴ Revista “Polis”, nr. 3, 1997, p. 25.

adresa libertății pot veni acum la fel de puternic din exterior ca și din interior. Din acest motiv, acțiunea internațională a liberalismului se poate circumscrie unei misiuni de santinelă, de supraveghere a nuanțelor în care se desfășoară dinamica perpetuă a raporturilor dintre state sau a mediului global, cu scopul declarat de a preveni derapajele spre conflict generalizat, autoritarism sau diminuarea democrației.

Analiza viziunii de politică externă a PNL în perioada post-decembristă relevă existența unei scheme tradiționale. În fapt, "TRADIȚIA" brătienistă este o constantă greu alterabilă în interiorul partidului. Și aceasta cu atât mai mult cu cât este punctul de plecare al unui europenism obsesiv, verificat în timp și justificat prin virtuțile care au permis rezistența românilor în fața diferitelor state autoritare sau totalitare (Rusia țaristă în secolul XIX, Germania național socialistă, URSS). Din nefericire pentru liberali, sunt importante doar obiectivele naționale majore de politică externă, fiind ignorate, mai mult sau mai puțin, detaliile referitoare la strategiile ce pot conduce la atingerea acelor ținte prin intermediul diplomației. Atașamentul la o "cale" liberală internațională, cu respectarea principiilor marelui curent idealist deschis la începutul secolului XX de lumea anglo-saxonă, se produce doar treptat, poate și o dată cu maturizarea clasei politice românești.

Datorită mediului politic intern (cu nuanțe reminescent-naționaliste) și din intenția de a reflecta dorințele popoului, de multe ori PNL a accentuat dimensiunea "națională" a deciziei externe în dauna celei "liberale". Alinierea tot mai accentuată la criteriile politice occidentale a forțat însă conducerea PNL să recunoască, an după an, importanța principiilor liberale în plan internațional. Mai mult inconștient decât urmărind deliberat un plan diplomatic cu puternice caracteristici doctrinare, liberalii au început să internalizeze trăsăturile distincte ale diplomației apusene. Mergând pe vechea sincronie cu Europa Occidentală, și atașați la UE, liberalii români probabil vor învăța curând armonizarea obiectivelor naționale cu strategiile externe liberale, construind o viziune compactă în care interesele României vor fi parte componentă firească a marelui sistem național dominat în prezent de norme și reguli liberale.

PRIVIND SPRE VIITOR: LIBERALISMUL ROMÂNESC ÎN ORIZONTUL URMĂTORULUI DECENIU

Valeriu Stoica, Dragoș Paul Aligică

Istoria post decembristă a principalului vehicul instituțional al liberalismului românesc, anume a PNL, nu a fost deloc lipsită de starturi ratate, eșecuri și dezamăgiri. Cu toate acestea, după un deceniu de frământări, facțiuni, fuziuni, sciziuni, grupări și regrupări, după alegerile generale din 2000, PNL a ieșit din zona instabilității și a intrat într-o perioadă de relansare și expansiune pe plan național, dublată de un efort de dezvoltare organizațională și restructurare internă. Succesul acestui efort, măsurat prin rezultatele de la alegerile locale din 2004, face ca, acum, principala preocupare să nu mai fie supraviețuirea sau coagularea, ci direcția de acțiune în promovarea principiilor și politicilor liberale în următorul ciclu electoral. PNL pare a fi devenit, în sfârșit, nu doar expresia politică a sentimentelor și aspirațiilor liberale din România, ci un instrument sau vehicul politic relativ funcțional, capabil să transpună în practică aceste sentimente și aspirații. Indiferent de rezultatul alegerilor generale din 2004, întrebarea cu care liberalii se confruntă la sfârșitul ciclului electoral 2000-2004 este: care sunt pașii următori, încotro PNL? Care sunt direcțiile în care partidul trebuie să evolueze? Care este strategia optimă prin care acest partid poate transforma cultura și realitatea politică românească, într-o direcție liberală?

Strategia cu care PNL a intrat în ciclul electoral 2001-2004 a fost fundamentată pe două premise cheie.

Prima premisă se referea la necesitatea echilibrării spectrului politic ca o condiție necesară constituirii unui sistem politic funcțional în România. Toată experiența post-decembristă arată că principala cauză a întârzierii în reforma politică și economică a fost exact lipsa unui sistem politic funcțional, capabil de a fi folosit ca instrument de administrație, reformă și dezvoltare. Cauze diverse au dus la această situație, dar în ciclul electoral 2001-2004, lipsa unei contraponderi la PSD și tendințele sale autoritariste și oligarhice reprezentau principalul obstacol în constituirea acestui sistem.

A doua premisă se referea la necesitatea ca reechilibrarea spectrului politic să nu se facă aleator, ci în paralel și sincron cu reșezarea la nivelul platformelor ideologice și a platformelor de acțiune politică ale principalelor forțe politice. Dat fiind acest fapt, strategia PNL în orizontul 2000-2004 a avut două ținte: una defensivă și una constructivă. În plan defensiv a fost vizată izolarea și neutralizarea pericolului reprezentat de forțele politice bazate pe platforme extremiste și a temelor care pot alimenta aceste forțe. În acest sens, principala problemă a constituit-o PRM, iar modul în care PNL a redefinit și tratat tema națională este exemplar. În plan constructiv, a fost avută în

vedere articularea unei platforme doctrinare care să reflecte, în mod adecvat, nevoile și realitățile politice, economice și sociale ale electoratului român. În acest sens, principala temă a constituit-o coagularea în jurul doctrinei liberale clasice a unui structurii programatice și de politici publice care să acopere spațiul politic de centru și cel de centru-dreapta, așa cum sunt ele definite în contextul specific României începutului de mileniu prin valorile, nevoile și aspirațiile electoratului.

Date fiind toate acestea și dacă privim alegerile locale și rezultatele lor, luând ca puncte de reper orizontul mai vast al ciclului electoral și cele două ținte strategice mai sus menționate, se pot face următoarele observații: (a) alianța PNL-PD și-a demonstrat viabilitatea și capacitatea de a fi principalul instrument de realizare a acestor obiective strategice; (b) o dată cu aceste alegeri s-a creat o șansă extraordinară pentru clasa politică românească de a forța procesul de echilibrare a spațiului politic românesc. Electoratul român este pregătit să susțină crearea unui sistem politic echilibrat, organizat în jurul a doi poli majori de putere. Ceea ce nu este foarte clar încă, este dacă politicienii români sunt pregătiți să vină în întâmpinarea electoratului în acest sens; (c) rezultatele pun sub semnul întrebării teza potrivit căreia vocația PNL este aceea de a fi un partid pivot, de 7-10%, care să speculeze un joc intern între două blocuri electorale majore, pe modelul liberalilor germani; (d) PNL ca instituție politică a demonstrat că a dobândit capacitatea de a funcționa coerent și consecvent în aplicarea strategiei convenite, în ciuda tulburărilor interne provocate de implementarea ei internă. Ideea Alianței a fost privită cu reticență din motive principiale în anumite zone ale partidului și cu o opoziție înverșunată din alte motive, în alte zone ale partidului. Ceea ce este important însă, este că deși aceste două reacții au generat convulsii interne, ele au fost neutralizate trecând chiar printr-un congres extraordinar, astfel încât linia strategică a partidului a continuat coerent și unitar. Felul în care au fost depășite aceste sincope, precum și felul în care au fost înlăturate mai târziu anumite blocaje în punerea în practică a ideii Alianței, au fost nu numai o dovadă de maturitate politică a liderilor implicați, dar și un semnal că PNL este acum un partid în care structurile instituționale sunt funcționale și nu doar simple cuvinte pe hârtie.

Privind toate cele de mai sus, se poate concluziona că alegerile locale din 2004 au încheiat o etapă în evoluția politică a liberalismului românesc, și în speță a PNL, și deschid o nouă etapă strategică care are o semnificație ce trece dincolo de parametrii actualului ciclu electoral. Întrebarea este: încotro se îndreaptă de aici înainte liberalismul românesc, prin principalul său vehicul politic, PNL, acum consolidat?

La această întrebare pot fi formulate ca răspuns mai multe scenarii posibile. Patru dintre ele sunt demne de luat în discuție:

1. PNL și PD își vor continua separat evoluția politică. PNL va rămâne în acest caz un partid de tip liberal-social, cantonat în zona 7-15% și va juca partitura pivotului politic pe centrul spectrului politic;

2. PNL și PD își vor continua separat evoluția politică. PNL va rămâne un partid liberal radical – libertarian, cantonat în zona 7-10% și va capta un electoral specific de dreapta;

3. PNL și PD își vor continua separat evoluția politică. PNL va trebui să încerce să devină de unul sigur polul de centru-dreapta, transformându-se într-o entitate de tip popular, federând în interior mai multe curente de centru dreapta;

4. Procesul de coagulare a polului politic contra-pondere la PSD prin Alianța D.A. va trebui să continue indiferent de obstacolele și tentațiile ce vor apărea în mod inevitabil, mai ales în condițiile victoriei în alegeri. Construcția politică ce se conturează

deja, prin Alianța D.A., să se dezvolte nu numai ca pondere electorală, ci și structural, nu numai în exterior, ci și intern, și să se transforme într-un mare partid de centru-dreapta. Acest partid ar face ca procesul de reaşezare ideologică și programatică a spațiului politic românesc să treacă într-o nouă fază, iar federarea curentelor de centru-dreapta și de centru să se facă pe o bază de putere politică majoră, ancorată european în Partidul Popular.

Așa cum se știe, un proiect politic în direcția celui de al patrulea scenariu menționat mai sus, a fost supus dezbaterii publice în vara anului 2004, imediat după alegerile locale. Acest proiect conține implicit în el, ca varianta de avarie, și scenariul al treilea, considerat însă suboptimal. Proiectul a fost considerat de mulți drept o provocare. În realitate este vorba de o confuzie din partea acestora.

Provocarea reală este cea adresată de însăși realitatea politică românească ce forțează PNL, ca vehicul al liberalismului și dreptei românești să ia o serie de decizii majore în următorul interval. Ce fel de vehicul politic dorim să avem pentru ideile și valorile liberale? Cum definim liberalismul românesc? Care trebuie să fie natura și cuprinderea sa? Este liberalismul românesc social-liberalism, este liberalism clasic, este libertarianism, este neo-conservatorism, sau este o formulă politică special definită pentru o platformă comună pentru toate cele de mai sus? Care trebuie să fie obiectivele organizaționale ale PNL? Realitatea politică, economică și socială a României obliga entitățile politice să se adapteze pentru a o reflecta și reprezenta corect, cu riscul că, dacă nu o fac, se vor mișca într-un univers ideologic abstract și irealist. În ce măsură PNL, ca instituție politică, trebuie să se ajusteze la realitățile românești, și în ce măsură trebuie să rămână cantonat într-un set sau altul de principii doctrinare? Aceste sunt provocările momentului, iar proiectul fuziunii prezentat în vara 2004 a reprezentat un răspuns la aceste provocări și nu o provocare în sine, așa cum l-au perceput unii.

Liberalii români, definiți în sensul larg al termenului – care pare a fi și cel adecvat situației din România –, adică membrii acelei familii politice care împărtășesc o platformă și niște idei și valori politice de centru-dreapta, nu pot evita confruntarea cu aceste probleme. Deciziile ce urmează să fie luate nu trebuie să fie rezultatul conjuncturii sau hazardului și nici al voinței și mașinațiilor unui grup sau altul de putere. Fiecare dintre cele patru scenarii, cu toate ramificațiile lor politice, doctrinare și intelectuale trebuie clar articulate, comparate și dezbătute public. Discuțiile în jurul acestor teme ar putea alcătui nu numai una dintre cele mai spectaculoase și interesante dezbateri publice din perioada post comunistă, dar mai mult, prin consecințele lor în plan politic, ar putea marca istoria politică românească pentru următoarele decenii. Este unul dintre momentele speciale în care gânditorii politici și intelectualii liberali români trebuie să preia direcția dezbaterii publice. În caz contrar, eșecul în valorificarea acestui moment istoric, fără precedent, nu va mai putea fie pus niciodată doar pe umerii oamenilor politici, iar intelectualii liberali vor trebui să împartă responsabilitatea cu aceștia.

PERCEPȚII ASUPRA IDEII DE STAT ÎN LIBERTARIANISMUL AMERICAN ȘI LIBERALISMUL ROMÂNESC

Bogdan Moșneagu

Un asemenea subiect este dificil de tratat în câteva pagini, mai ales că nu ar merita investigat, metodologic vorbind, decât analitic, pentru a surprinde varietatea, diferențele și incongruențele.

Miza acestei lucrări este considerabil una mai mică. Îmi propun să prezint două extreme ale liberalismului: pe de o parte libertarianismul american, iar pe de altă parte liberalismul românesc și atitudinea acestora față de stat.

Metoda realizării acestui tablou nu este una comparativă, deoarece nu voi încerca să evaluez cele două tipuri de liberalism, una în funcție de cealaltă. Mi s-a părut mai potrivit să descriu concepția acestora față de stat în mod separat, pentru a arăta că nu este imposibil ca doctrina liberală contemporană să poată atinge un nivel înalt de maturitate și fidelitate față de principiile sale (în cazul libertarianismului), fapt care ar putea constitui un impuls pentru liberalismele aflate încă în faza copilăriei lor.

1. Rather nothing than Big Brother: libertarianismul

În sens tradițional, termenul libertarian a fost folosit pentru a desemna o persoană care credea în voința liberă sau era înclinată să înlăture orice constrângere, indiferent dacă era vorba de legile impuse de stat, credința religioasă sau legăturile familiale.

Pentru o anumită perioadă, această noțiune a fost utilizată drept calificativ sau adjectiv și întrebuințată cu rolul de a caracteriza indivizi atașați în mod special de filosofia libertină de viață. Însă această semnificație nu mai este valabilă astăzi, deoarece termenul se referă, în scrierile contemporane, la o serie de teorii și practici al căror numitor comun este ideea de a înlătura total sau de a minimaliza puterea și intervenția statului în societate¹.

Preludiul apariției mișcării libertariene l-a constituit ieșirea în stradă a studenților din campusurile americane la finalul anilor '60, pentru ca la începutul anilor '70 gândirea libertariană să se materializeze în apariția Partidului Libertarian care în scurt timp a devenit unul din cele mai dinamice "partide minore" americane².

Nemulțumită de evoluția liberalismului american, dezvoltat ca o consecință a Marii Depresii interbelice și dispus să ceară, din ce în ce mai mult, ajutorul statului

---

¹ *Dicționar de politică*, Iain McLean (coord.), trad. Leonard Gavrilu, București, Editura Univers Enciclopedic, 2001, p. 252.

² Dan Bărbulescu, *Anarhocapitalismul -- o nouă utopie politică?*, în „Polis”, vol. IV, 1997, nr. 3, p. 47.

pentru a impune anumite corecții pieței generatoare de inegalitate (și ca atare de tendințe subminatoare la adresa libertății individuale), o parte (mică) a societății s-a hotărât să relanseze principiile liberalismului clasic, accentuându-i până la extrem, valorile și credințele³.

Opunând Revoluția americană celei franceze și implicit revoluția liniștită celei sângeroase, libertarienii s-au întors în trecut pentru a reciti teoria, dar și tradițiile liberalismului european. Cele trei mari figuri ale libertarianismului, David Friedman, Robert Nozick și Murray Rothbard au redescoperit interesul pentru Școala austriacă și în special pentru iluminismul scoțian cu Adam Smith, Adam Ferguson și David Hume, scoțând în evidență inconsistența teoriilor franceze despre libertate și societate, mult mai speculative și având la bază ipoteza că mintea umană ar putea înțelege, în mod exhaustiv, totalitatea mecanismelor sociale și instituționale cu scopul de a le schimba sau reforma⁴.

Prin urmare, mult mai încrezători în posibilitățile unei societăți americane vindicate de fantasmеle europene ale tradițiilor monarhiste și a legitimărilor de drept divin ale statului prin intermediul Bisericii creștine, corifeii libertarianismului au reconfigurat interesul publicului pregătindu-l pentru o nouă doctrină. Ofertele libertarianismului au uimit prin varietatea lor, adresându-se atât celor de stânga cât și celor de dreapta, atât anarhiștilor doritori să înlăture statul o dată pentru totdeauna (Murray Rothbard), cât și celor care doreau să-l reducă la forma de "paznic de noapte" (Robert Nozick)⁵.

Foarte asemănătoare cu tradiția liberalismului clasic în privința principiilor (încurajarea libertății individuale prin promovarea economiei de piață, a proprietății private, a domniei legii și a suveranității individului), retorica libertariană a construit un vocabular politic distinct, în care noțiunea de libertate a fost reevaluată în raport cu cea de stat. Astfel, s-a accentuat ideea că orice ordine socială ar trebui să respecte suveranitatea individului și drepturile sale naturale fără a le localiza pe acestea în contextul unui set de legi aflate în continuă modificare, așa cum susțineau liberalii clasici sau conservatorii. De asemenea, evaluarea ordinii politice ar fi trebuit să aibă loc după modul în care aceasta încuraja libertatea, în virtutea faptului că individul este capabil să creeze o societate în care tradiția și înțelepciunea să nu fie prioritare.

Libertarienii au definit libertatea în sens negativ, afirmând că o persoană este liberă în măsura în care posibilitatea ei de a alege nu este împiedicată de legi și instituții de origine umană și atât timp cât nu lezează libertatea celorlalți.

De aceea, orice act voluntar de schimb între indivizi, adică liber, nesupus nici unei coerciții, este permis și chiar dorit în scopul avansării *laissez-faire*-ului și al capitalismului. În acest sens, libertarianismul se opune oricărei forme de intervenție paternalistă a statului care devine imoral și ilegal în momentul în care, prin lege, el ar putea interzice o asemenea acțiune de schimb, indiferent de răul pe care un produs l-ar putea genera⁶.

Argumentul principal în acest perpetuu proces libertarianism vs. stat constă în faptul că orice persoană este proprietara corpului și a minții sale, iar orice intervenție

³ Nigel Ashford, Stephen Davics, *A Dictionary of Conservative and Libertarian Thought*, Routledge, London and New York, 1991, p. 159.

⁴ Ronald Homowy, F. A. Hayek, *on the occasion of the centenary of his birth*, în "The Cato Journal", Volume 19, Number 2, Fall 1999, p. 281.

⁵ Dan Bărbulescu, *op. cit.*, p. 47.

⁶ Nigel Ashford, Stephen Davics, *op. cit.*, p. 164.

din partea statului asupra persoanei este o formă de sclavie. Negarea acestui drept de către stat nu poate fi admisă, iar oamenii ar trebui să se considere supușii acestuia în măsura în care statul le respectă drepturile, lăsând societății spațiul public pentru libera întrebuintare și neintervenind pentru transformarea acestuia în spațiul privat al puterii politice.

De exemplu, libertarienii cred că statul încalcă drepturile cetățenilor atunci când sancționează sau amenință că va pedepsi o persoană pentru consumul de droguri în spațiul privat. Mai mult, statul încalcă drepturile indivizilor atunci când îi obligă pe aceștia să-și transforme o parte din venitul pentru pensii în scopul asistenței sociale sau a binelui public. O altă obiecție a libertarienilor este faptul că statul modern poate folosi forța pentru a limita libertatea individului care dorește să se angajeze în activități care nu reprezintă nici un fel de amenințare sau care dorește să-și protejeze drepturile sau proprietatea.

Teoria libertariană are pentru asemenea situații două soluții distincte: unii libertarieni (minianarhiștii) cred că statul ar trebui să devină unul minimal, limitându-și activitatea la apărarea granițelor, la aplicarea contractelor și a unui corp minimal de legi penale, iar alții (anarhiștii) doresc să desființeze statul în întregul său.

2. Rather Big Brother than nothing: liberalismul românesc

Peste ocean, în Europa de Est de-abia ieșită din lungul drum al unui comunism istovitor, generator de nostalgii pentru unii sau de aversiuni pentru alții, la începutul anilor '90 se încerca refăcerea unei tradiții liberale sau pur și simplu se puneau bazele unui neoliberalism destinat depășirii perioadelor de tranziție. În ciuda dificultăților și obstacolelor, entuziasmul celor care încercau acest lucru era de nezdruccinat: în fond, prăbușirea totalitarismului reprezenta victoria liberalismului.

Convinși că asimilarea și etalarea unui concept sau folosirea acestuia și a principiilor lui în descrierea programelor politice este de ajuns, mulți dintre cei care au îmbrățișat peste noapte liberalismul au uitat că acest termen avea multiple conotații, străine de crezul liberalismului politic sau economic. Siguri pe ei, mulți au crezut că a fi liberali însemna a fi partizanii unei viziuni mai deschise asupra vieții și politicii, iar alții că opoziția lor față de politicile comuniste reprezenta un semn al liberalismului înăscut.

Se pare că cei care au ales acest drum s-au înșelat pentru că atașamentul lor față de valorile liberale supus mai apoi testului dur al guvernării și în mod special supus îndeplinirii promisiunilor față de electorat s-a diminuat până la limita utilizării în locul acestora a politicilor etatiste⁷.

Însă, în ciuda eșecurilor și a clarificărilor târzii, în ciuda absenței unei tradiții liberale solide și a unei elite politice educate la școala liberalismului occidental, Europa Centrală a înregistrat succese notabile, iar exemplul Ungariei și a țărilor baltice reprezintă certitudini incontestabile.

Nu la fel stau lucrurile în România, unde mulți istorici se mândresc cu o tradiție liberală interbelică și cu un trecut glorios de politici și practici liberale. De fapt, se trece ușor peste evidența că liberalismul românesc interbelic, invocat până la banalizare ca interval cronologic al experimentării democrației și prin urmare ca sursă pentru

⁷ Jean Michel de Waele, Petia Gucorguieva, *Dificila naștere a partidelor liberale în Europa Centrală*, în Pascal Delwit (editor), *Liberalisme și partide liberale în Europa*, București, Editura Humanitas, 2003, p. 299-300.

validarea unei tradiții politice, a fost un neoliberalism pe care un istoric, K. Hitchins, îl vede ca pe un soi de amestec de naționalism, retorică liberală și practici uneori prea puțin democratice la adăpostul unei guvernări în care statul centralizat a jucat un rol esențial.

Acest lucru se vede foarte bine retrospectiv în România postcomunistă, în care partide ca cel Național Liberal se declară continuatorul gândirii interbelice și partizanul valorilor acesteia, însă realizează că argumentul istoric nu face decât să redescopere un trecut în care liberalismul era preocupat în principal de construirea statului modern național și de unitatea politică și prea puțin de economia de piață, libertatea individuală sau diminuarea rolului statului⁸.

Și totuși, indiferent de obstacolele întâlnite atunci când și-au gândit strategia politică de atragere a unui electorat, partidele liberale din România și-au alcătuit programe sau oferte politice pentru a convinge publicul că liberalismul reprezintă nu numai opusul comunismului, ci chiar un mod de a trăi și a face politică.

În 1993, PAC pornea în forță la adăpostul neoliberalismului materializat într-o "Declarație de principii" care punea accent pe valorile civismului, democrației și moralei, pentru ca ulterior, în 1995, să declare faptul că statul trebuie să reprezinte un reper fundamental în viața politică și socială, jucând rolul de garant al ordinii și stabilității. Pentru PAC, importante erau valorile familiei, ale comunității locale sau ale bisericii așezate în ordinea priorităților, sectorul economic privat fiind lăsat undeva în penumbră ca element prea puțin important pentru o doctrină chiar și neoliberală⁹.

În 1996, PAC fuziona cu PL '93, constituind ANL, iar neoliberalismul acesteia în care obligațiile cetățenilor erau mai importante decât drepturile se schimba în favoarea individului, promovând ideea diminuării activității statului în sectorul economic sub presiunea retoricii PL '93 care venea cu un discurs mai apropiat de cel clasic liberal¹⁰.

De altfel, PL '93 în "Manifestul liberal" afirma că el reprezenta un partid care promova piața, individul și proprietatea, invocând noțiunea deja cunoscută a drepturilor naturale imanente individului și ideea de contract. Prin urmare, ca o consecință directă și logică a acestor propoziții, statul nu era altceva decât o creație umană, posterioară acestor libertăți fundamentale, acceptat de către o comunitate de indivizi pentru a îndeplini rolul de apărător și garant al valorilor morale și legale¹¹.

Statul este văzut ca o emanație a voinței liber-consimțite a indivizilor de a accepta o autoritate care să observe și să monitorizeze respectarea libertății unui individ de către un alt ins sau comunitate prin aplicarea unui set de legi.

Cu același sens general, "Oferta politică a PNL" arată că în centrul politicilor sale se află individul, iar statul are rolul de a menține libertatea fiecărui ins și a o proteja prin lege în fața oricărei amenințări pentru a spori libera concurență și a menține un schimb liber de valori. Rolul statului în ultimă instanță este acela de a garanta egalitatea indivizilor în fața legii și nimic mai mult, restul acțiunilor și demersurilor rămânând un apanaj al individului sau al comunității¹².

Atât PL '93 cât și PNL au recunoscut însă faptul că teoria liberală trebuie să rămână pe hârtie, admitând că societatea românească, proaspăt trecută pe la școala unui alt fel de doctrină, nu era pregătită să asimileze și să transforme în acțiune principiile

⁸ *Ibidem*, p. 308.

⁹ Radu Carp, *Neoliberalismul românesc: istorie și inadaptare*, în „Polis”, vol. 4, 1997, nr. 3, p. 78-79.

¹⁰ Andreca Voicu-Jiquid, *P.A.C. și neoliberalismul*, în *idem*, p. 97.

¹¹ Alexandra Ionescu, Filon Morar, *Proiectul liberal pentru perioada de tranziție*, în *idem*, p. 85.

¹² *Ibidem*, p. 87.

greu digerabile ale liberalismului. S-a convenit ca propozițiile liberale să fie adaptate spațiului românesc în scopul nobil de a nu compromite neprețuitele principii doctrinare, urmând ca idealurile să fie realizate într-o etapă ulterioară, când societatea românească ar fi fost mai bine pregătită pentru o “revoluție liberală”.

Înțelepciunea politică a prevalat, în acest caz, sub forma unor calcule care au încercat să surprindă atât riscurile aplicării unui concept universal, cât și expectanțele unui electorat care reprezenta în acel moment realitatea românească. Astfel, liberalismul a trecut în defensivă, lăsând statului rolul de a coordona, mai departe, acțiunile de surmontare a unei perioade de tranziție căreia nimeni nu putea să-i prevadă limitele cronologice.

Pe de o parte, rațiunea care justifică această strategie părea de o logică infailibilă, deoarece statisticile ne-au obișnuit, de o bună bucată de vreme, cu procentajele covârșitoare, acordate de o mare majoritate unor instituții ca Biserica Ortodoxă sau Armata care reprezintă instrumente mai mult sau mai puțin conservatoare, dar în orice caz foarte legate de prezervarea existenței statului.

Pe de altă parte, tabloul pe care l-am descris în prima parte a lucrării, ne arată că înțelepciunea are și ea doza ei de imperfecțiune și că uneori este mai bine să lansezi teorii și să le practici, păstrând un anumit echilibru între idealism și pragmatism.

Nu cred că la noi se va putea vorbi vreodată de libertarianism pentru că aceasta este o formă specifică spațiului american și nu cred că anumite grile, mai mult sau mai puțin acceptate de politologia occidentală, ar putea fi aplicate mecanic spațiului românesc. Însă, prima parte a articolului ar putea să arate că liberalismul nu este o experiență umană irealizabilă și că el există istoric într-un alt spațiu, departe de a fi o utopie.

Ceea ce este îngrijorător, mai mult ca orice speculație pe tema liberalismului, este să observi că anumiți intelectuali liberali nu se regăsesc în doctrina și în liderii partidelor liberale românești, lucru care spune mult de la sine despre lipsa de credibilitate a acestor partide, despre neputința lor de a atrage până și un public declarat liberal¹³.

3. Concluzii

A rezuma în câteva propoziții eseu științific de mai sus, înseamnă de fapt a vorbi despre expectanțe și aprecieri. În privința liberalismului românesc, așteptăm reluarea unei atitudini mai puțin binevoitoare față de stat și față de instituțiile acestuia, chiar și în tranziția care pare că nu se va sfârși prea curând. În privința libertarianismului, admirația depășește cu mult scepticismul unei înțelepciuni, care îmi arată permanent că acesta reprezintă pentru un est european un ideal și până la urmă chiar o utopie.

¹³ Aurlian Crăițu, *A fi sau a nu fi liberal*, în *Doctrine politice. Concepte universale și realități românești*, Alina Mungiu-Pippidi (coord.), Iași, Editura Polirom, 1998, p. 33.

ISTORIE SOCIALĂ ȘI ISTORIE POLITICĂ. CU PRIVIRE LA LIBERALISMUL ROMÂNESC

Gh. Cliveti

Mai mult decât oricare altă “ramură a istoriei generale”, cea cu atributul de *socială* a ajuns profund marcată de tendința de a fi atotcuprinzătoare, *totală* sau *globală*¹. S-a pretins că “*istorie socială*... a existat dintotdeauna..., toate marile opere de istorie redând în felul lor *istoria societăților*, de la Tucidides la Fustel de Coulanges... și până astăzi”². Iar aceasta din “dezideratul științific” de a se conferi cât mai multă expresivitate, o cât mai înaltă certificare “studiului omului sau, mai bine zis, al oamenilor sesizați în ipostazele și relațiile lor din mediul societății”. Fundamentată metodologic și conceptual de Georges Lefebvre și Marc Bloch, ilustrată în mod exemplar de *l'Ecole d'Annales*, noua (moderna) *istorie socială* orientează demersurile de specialitate asupra “interacțiunilor... diferitelor nivele ale realității: economic, social, cultural... Ea nu poate deci a se defini ca o rubrică alături de altele (ale cunoașterii istorice), ci ca o luare în considerare a totalității faptelor care structurează societatea... Istoria este socială în totalitatea ei, prin excelență”, plusa, sentențios, Lucien Febvre³.

În traseul său scontat a fi “glorios”, *istoria socială* a suferit totuși unele “crize de identitate”, de autodeterminare domeniială, în dilema dacă să se raporteze strict la definițiile *științei sociale*, în expresia cea mai tare a acesteia, de “sociologie retrospectivă”, sau să vizeze “studiul total despre om”, interferând până la suprapunere orizontul “antropologiei istorice”. În prima alternanță a dilemei s-a mers, în exces, până la exclusivă raportare la definițiile (noțiunile, categoriile) construite de Marx. Cum constata Jacques le Goff, *marxismul* “i-a contaminat pe mai toți istoricii (cu deosebire pe cei «specializați» în *istoria socială*), fie că au fost sau nu conștienți de aceasta, fie că l-au adoptat mai mult sau mai puțin rigid sau l-au contestat mai mult sau mai puțin deschis”⁴. Au fost resimțite “stări de criză” și în privința delimitării “ariei de documentare”, *istoria socială* părând a risca “pierderi de specific” în explorarea și a altor surse decât “arhivele (zise) notariale” și “arhivele fiscale”⁵; de asemenea, în privința operativității aceluiași “instrumentar de specialitate” pentru diversele categorii sau realități propriu-zis sau doar pretins “sociale”. Dar cele mai acute “stări de criză” sunt

¹ Fernand Braudel, *Sur une conception de l'histoire sociale*, în idem, *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 175-192.

² *La nouvelle histoire*, sous la dir. de Jacques le Goff, Roger Chartier et Jacques Revel, Paris, 1978, p. 515.

³ *Ibidem*, p. 516.

⁴ Jacques le Goff, *Istoria politică mai poate fi coloana vertebrală a istoriei?*, în idem, *Imaginarul medieval*, București, 1971, p. 439.

⁵ *La nouvelle histoire*, p. 517.

provocate de “reclamațiile” din partea altor “ramuri ale istoriei generale”, care se consideră mult abuzate de tendința *istoriei sociale* de a le îngloba, până a le denatura sau chiar eradica specificul.

“Reclamațiile” cele mai vehemente parvin dinspre *istoria politică*, supusă, de la un timp încoace, unor opinii excesiv de cenzuratorii. Pentru nu puțini istorici, “autohtoni” și “de aiurea”, a devenit un loc comun detașarea, deliberată sau doar mimată în accente frizând purul retorism, de “istoria tradițională”, axată de redarea “evenimentialului politic”, înțeles ca “simplă agitație de suprafață”⁶. O detașare aspirată până la sublim de romantici⁷, filtrată “după criteriile științei pozitive de spiritele critice” și supusă unor elaborații savantice de exponenții *noii istorii*⁸. În dispunerea domeniială a acesteia din urmă au și căpătat deja un deosebit ascendent *istorii* orientate întru relevarea fenomenelor și proceselor considerate “de durată” și decelabile în cuprinsul economiei, al raporturilor sociale, al culturii și ideilor, al mentalităților etc., *istorii* erijându-se, toate, cu emfază, până la a surclasa pe cea *politică*, condamnată la condiția de “apendice atrofiat”, de “noadă a istoriei generale”⁹, pe considerentul că ar fi prea strâns legată “de narațiune și de eveniment”, de unde și puțința de a i se recunoaște o anumită “prioritate, bazată, în opinia lui Johan Huizinga, mai ales pe ușurința elaborării și pe claritate, dar în (mereu) declin, în drum spre o altă formă (și esență) de istorie”¹⁰. *Istoria politică* a avut de suportat “învățăminte” permise de o excesivă lectură a ei din perspectiva *istoriei sociale*. Nu s-a prea lăsat “timp și loc” și pentru o (re)lectură a *istoriei sociale* din perspectiva *istoriei politice*. La un asemenea “timp” invită, mai nou, cursul *politologiei*, îngemănat, și în spațiul românesc de gândire, cu *istoria ideilor și studiul elitelor politice*¹¹.

Din “resorturi căutat științifice”, *istoria politică* a avut de resimțit postura dramatică de *epifenomen*¹² al *istoriei sociale* sau, mai rău, al *istoriei economice* (de unde și binecunoscuta și atât de pernicioasa, nu doar în sens cognitiv, teză după care *politicul* ar fi expresia concentrată a *economicului*!). Desfășurată, în multe privințe, după rigorile “sociologiei retrospective”, *istoria socială* pare însă a suferi, la rândul-i, tot mai mult de disonanța, acuzată de însăși a sa știință-mamă (*i.e.* știința socială), între *teorie* (sociologia voind a semnifica puțința abordării societății în totalitatea ei) și definiția sa *dispoziție analitică* pe seama unor entități sociale restrictiv delimitabile: grupuri, clase etc. De aici a și rezultat neajunsul de căpetenie provocat de știința socială *istoriei politice*, anume, relevarea întregii fenomenologii a acesteia în “cercul strâmt” al intereselor sau al raporturilor de clasă! Un neajuns despre a cărui posibilitate avertizase – lucru cu totul și cu totul interesant – Aristotel, în universul de gândire și în registrul de cuvinte ale timpului său. Ilustrul gânditor antic avertizase asupra înclinației total

⁶ Fernand Braudel, *Positions de l'histoire en 1950*, în idem, *Écrits...*, p. 15-38.

⁷ În a sa *Histoire de France*, Jules Michelet acuza singularitatea sa într-un *profesorat* unde “nu se preda decât istoria politică, actele guvernului, ceva instituții. Nu se ținea seama deloc de ceea ce însoțește, explică și fundamentează parțial istoria aceasta politică, de circumstanțele sociale, economice, industriale, de cele din sfera literaturii și ideilor”; – citat de Jacques le Goff, *op. cit.*, p. 438 și urm.

⁸ *La nouvelle histoire, passim*.

⁹ Jacques le Goff, *op. cit.*, p. 443 și urm.

¹⁰ Cf. *ibidem*, p. 440.

¹¹ Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească (1866-1900)*, București, 1998; *Doctrine politice. Concepte universale și realități românești*, coord. Alina Mungiu-Pippidi, Iași, 1998, cu deosebire: Aurelian Crăiușu, *A fi sau a nu fi liberal?*, p. 17-44, Alexandru George, *Liberalismul economic*, p. 45-54, și Dragoș Paul Alișcă, *Liberalismul românesc în specificitatea lui istorică*, p. 55-72.

¹² Jacques le Goff, *op. cit.*, p. 438.

nefericite “a unora” de a situa în deplină sinonimie *puterea domestică* și *puterea politică*¹³, de “a privi statul în propria casă” (în marja ocupațiilor domestice!) –, înclinație care pentru un Hippodamus din Milet presupunea a-și explica *cetatea* în funcție de așezarea locuitorilor ei pe străzi, după ocupație sau stare socială¹⁴ –, obnubilându-se astfel realitatea decantării fenomenelor politice în *mediul vieții publice* (mediu societal!), determinabil prin sine, deci autonom în raport cu cel al *vieții sociale*, unde își pot etala din plin funcționalitatea specifică *entitățile sociale*. Obnubilare atrăgând după sine grave distorsiuni “semantice” ale noțiunii de *social*, care, în genul său *maxim*, ar fi privi *totul despre societate*, iar în cel *minim*, aplicabil cercetărilor de specialitate, ar fi mărginit de interrelaționarea unor entități cu portanță restrictivă (clase, categorii, grupuri, indivizi).

Valabilitatea unor atare considerații s-a verificat din plin la o evaluare ce am întreprins-o asupra istoriografiei liberalismului românesc¹⁵. Istoriografia aferentă originilor și menirii mișcării liberale pare a resimți un serios impas metodologic și conceptual, în care a fost împinsă sub incidența schimbării vremurilor și oamenilor. După ce A. D. Xenopol încercase o atât de convingătoare “serialitate” a închegării și afirmării liberalismului la nivelul “partidei naționale” (*i.e.* al celei mai dinamice părți a elitei românești)¹⁶, după ce E. Lovinescu a căutat să plaseze explicația aceluiași fenomen în optica *sincronismului european*¹⁷ și cu toate că “istorii de partid”¹⁸ au marcat, din perspectivă interioară, “credința” național-liberalilor în “menirea istorică” a mișcării lor¹⁹, demersurile istoriografice s-au încărcat prea mult și prea frecvent de accente vădind însușirea “pozițiilor adversare curentului liberal”, fie acestea în versiunea “elevatei critici conservatoare-tradiționaliste”, fie în cea a stridentelor denaturări și denigrări proliferate, cu deosebire sub impactul realizării disputelor politice ca expresie de vârf a “luptei de clasă”, expresie reflectând, cu intensitate, binecunoscutele “clișee ideologizante de sorginte marxist-leninistă”. O concepție care, să nu uităm, s-a regăsit din plin în determinarea metodologică și conceptuală a științei sociale. Atât “la noi” cât mai ales “în alte zări europene”, “gândirea socială” se impregnase puternic, la cumpăna secolelor XIX și XX, de marxism, în nota “originală” a acestuia, în cea “revizuită” sau în cea “revoluționară”. În mediul românesc de gândire, opera lui C. Dobrogeanu-Gherea s-a constituit într-o interesantă tentativă de interpretare a devenirii societății moderne din perspectiva “concepției materialist-dialectice” (a “determinismului social-economic”). Și dacă tentativa “gheristă” a rămas de referință între cele care s-au subsumat “cauzei socialismului”, cea a lui Ștefan Zeletin, deși “furată” de același “determinism economicist”, s-a putut plasa, în atmosfera intelectuală a “deceniului al treilea”, din secolul trecut, sub alte auspicii, anume, sub cele ale apologiei “clasei burgheze”²⁰. De reținut, mai cu seamă, exemplul lui Zeletin, a cărui tentativă, în manieră căutat “științifică”, a avut “meritul” de a confirma posibilitatea

¹³ Aristotel, *Politica*, trad. El. Bezdechi, București, 1996, p. 85.

¹⁴ *Ibidem*, p. 50.

¹⁵ Gh. Cliveti, *Liberalismul românesc. Eseu istoriografic*, Iași, 1996.

¹⁶ A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice din România. De la origini până la 1866*, vol. I/1, București, 1910, p. 1-75.

¹⁷ E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, ed. Z. Ornea, București, 1972, *passim*.

¹⁸ N. N. Hârjeu, *Istoria Partidului Național Liberal. De la origini până în zilele noastre*, București, 1915; *Istoricul Partidului Național Liberal de la 1848 și până astăzi*, București, 1923; Șerban Rădulescu-Zoner (coord.) ș.a., *Istoria Partidului Național Liberal*, București, 2000.

¹⁹ Vintilă I. Brătianu, *Menirea Partidului Național Liberal*, București, 1906.

²⁰ Șt. Zeletin, *Burghesia română. Originea și rolul ei istoric*, ed. C. D. Zeletin, București, 1991.

subsumării *istoriei politice* a liberalismului *istoriei sociale*. O posibilitate ale cărei reverberații istoriografice, până pe la 1945, nu au prea avut cum a fi dintre cele mai semnificative. Vor avea cum, din plin, să fie în etapa ulterioară anului amintit, an în care Lucrețiu Pătrășcanu, ministru comunist al Justiției în guvernul dr. Petru Groza, a ținut, cu convingerea permisă de “prezența” trupelor sovietice în România, să prefigureze felul în care urma a fi (re)scrisă istoria politică. Întreaga istorie trebuia privită ca fiind “a luptei de clasă”. Totul avea să fie explicat prin prisma determinismului social-economic, încât istoria liberalismului nu mai putea fi înfățișată altfel decât ca devenire a unui “curent politico-ideologic al clasei burgheze”²¹. Și a ajuns a fi înfățișată astfel de mai toți “specialiștii în istoria social-politică”, situație lesne verificabilă și în legătură cu demersuri istoriografice de dată foarte recentă. Din păcate, mai sunt specialiști – ne referim, desigur, la cei “autohtoni” – ce par să nu se fi sesizat încă de faptul că perseverarea într-o înfățișare liberală ca “un curent politico-ideologic de clasă” presupune, chiar și numai implicit, rămânerea în desuetul orizont al considerării *politicului* ca “expresie concentrată a social-economicului”; că, negându-se politicului calitatea de instrument al istoriei, definibil, în esență, prin sine, a fost posibil a se face o mare nedreptate liberalismului, prin interpretarea “istorică” a acestuia în termeni aproape cu totul străini universului său valoric. O nedreptate comparabilă, poate, numai cu aceea pe care “filosofii determiniști” au făcut-o libertății.

Orientată în felul arătat, istoria politică s-a dovedit a fi extrem de vulnerabilă în fața “ideologizării” ei, sub regimuri totalitare, îndeosebi; ea a ajuns a suporta presiuni de natură a-i deplasa “în afară” centrul de greutate, deplasare în concordanță cu faptul de a nu fi considerată ramură de marcă a *noii istorii*. Pentru a-și vădi consistența procesuală, *istoria politică* s-ar cuveni să-și (re)între în termenii săi, identificând fenomene la *nivelul societal* (al vieții publice, nu neapărat strict asociativ) și nu la cel *social* (în accepțiunea devenită restrictivă a funcționalității sau al interrelaționării entităților sociale – grupuri, clase – a căror exprimare, ca atare, în universul politicii rămâne de neconceput). *Istoria politică*, în speță a liberalismului românesc, ar trebui să se mai degajeze de înclinația de a fi “evenimențială”, pentru a fi evidențiate elementele reale de autonomie a *demersului politic* (s-a și vorbit, nu întâmplător, de indeterminarea exterioară sieși a *actului politic*)²². Va fi posibil, astfel, ca liberalismul – “fenomen esențial al istoriei politice... , basul continuu al politicii moderne”²³ – să fie evaluat în funcție de sensul său primordial și nu doar de ocurențe ale praxisului politico-guvernamental, ce au permis să fie considerat și *social*, și *economic*. Liberalismul s-ar impune a fi considerat *eminamente politic*, în expresia sa de principal vector al *politicii moderne*, definită de propensiunea ideatică a *omului-cetățean* de a ieși în *arena publică* pentru a-și determina *dreptul de a fi în libertate*.

²¹ Lucrețiu Pătrășcanu, *Un veac de frământări sociale*, București, (“Cartea rusă”), 1945, p. 112 și urm.

²² J. Freund, *L'essence du politique*, Paris, 1965.

²³ Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului*, București, 1992, p. 11.

DE CÂND SE OPUNE LIBERALISMUL NAȚIUNII? DESPRE FALSA IPOTEZĂ A INCOMPATIBILITĂȚII DINTRE TEORIILE LIBERALE ȘI DISCURSUL NAȚIONAL

Sergiu Mișcoiu

*«Une nation coextensive avec l'humanité
n'est en aucun cas une contradiction en
termes» (Liah Greenfeld)*

Numeroase cercetări aparținând politologiei și istoriografiei contemporane, mai mult sau mai puțin încadrabile în ceea ce am putea numi, în terminologie post-modernistă, un *trend științific*, au consolidat teoria conform căreia națiunea, mai ales sub forma statului-națiune, reprezintă o idee străină de valorile liberale¹. Mai mult, aceste cercetări creează impresia că există o opoziție istorică între asocierile politice liberale și cele naționale, respectiv între liberalism și naționalism, ultimul înțeles în cel mai larg sens posibil. Acest articol încearcă să schițeze câteva argumente generale care să infirme ideea unei incompatibilități conceptuale între atitudinile liberale și cele naționale și să demonstreze că teoria potrivit căreia este posibil un liberalism național este susținută de cel puțin tot atâtea argumente ca și teoria opoziției dintre cele două idei politice. O asemenea demonstrație poate părea una utilă, mai ales dacă ținem seama de faptul că unul dintre cele mai importante partide politice autohtone se pretinde a fi atât liberal, cât și național.

În cele ce urmează, vom arăta, mai întâi, că cele două concepte – cel liberal și cel național – aparțin aceleași viziuni moderne și democratice asupra societății, împrumutându-și reciproc elemente ideatice constitutive. Mai apoi, vom demonstra că teza opoziției dintre cele două idei politice se bazează pe considerarea exclusivă a unei anumite perioade istorice și pe extrapolarea conținutului acesteia asupra întregii existențe a celor două concepte. În fine, vom arăta că, în perioada actuală, asistăm mai degrabă la o „alianță” între cele două discursuri, liberalismul pan-european bazându-se pe federarea voluntară și conștientă a liberalismelor naționale.

1. Privită din perspectivă civică, identitatea națională reprezintă o componentă politică a mai largului bagaj general-identitar, bagaj care cuprinde, cumulativ și în

---

¹ Vezi, printre alții: Stephen Holmes, *The Anatomy of Antiliberalism*, Harvard University Press, 1999; Jeff McMahan, Robert McKim (eds.), *The Morality of Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1997; Jean Delannoi, Pierre-André Taguieff, *Théories du nationalisme. Nation, nationalité, ethnicité*, Paris, Kimé, 1991.

succesiune ascendentă, toate raportările sociale pozitive ale individului² (familie, ceată-cămun/cartier, gintă/sat-oraș, trib/județ-provincie-regiune). Dimensiunea politică a identității colective, la care individul este parte, este reprezentată tocmai de componenta națională. O asemenea definire a națiunii – sub forma identității colective – corespunde atât teoriei cât și practicii sociale și permite explicarea permanenței structurii naționale – singura formă de organizare socio-politică care și-a dovedit, până acum, vocația instituțională stabilă. Națiunea este deci, în lumina acestei teorii, o identitate colectivă asumată, pentru prima oară în istorie, din perspectiva integratoare a drepturilor și îndatoririlor politice³.

Or, ce reprezintă liberalismul clasic⁴ altceva decât acel curent care urmărește fundamentarea unei ordini sociale și politice bazate pe drepturile omului? Definit în sens larg, liberalismul clasic reprezintă tocmai acea teorie și practică politică care a susținut aplicarea principiilor iluminismului la nivelul statului, fundamentând națiunea, sub forma ei civică și modernă. La mijlocul secolului XIX, gânditorul liberal John Stuart Mill explica, cu argumente solide, necesitatea existenței cadrului identitar național pentru instaurarea unei ordini liberale a pluralității intereselor și ideilor⁵. În ceea ce privește planul practicii politice, evoluția istorică din secolele XVII-XIX demonstrează, cu toate diferențele regionale, că liberalismul nu numai că nu s-a opus edificării națiunilor europene și americane, ci și-a găsit, în multe cazuri, principala rațiune politică în procesul construirii națiunii. Este dincolo de orice dubiu că, în timp ce, bunăoară, la începutul secolului XIX, forțele conservatoare susțineau stabilitatea marilor imperii multinaționale, partidele și grupările liberale își făceau un crez politic din constituirea națiunilor independente.

O obiecție majoră la cele afirmate mai sus ar putea fi aceea că discursul liberal, în forma sa anterioară expansiunii naționalismului, nu înglobează națiunea. În opinia adepților teoriei opoziției conceptuale dintre liberalism și națiune, absența referinței la națiune în discursul liberal clasic și prezența valorilor universale reprezintă tocmai dovada unei contradicții între opțiunea națională și cea liberală⁶. Mai departe, adepții acestei teorii susțin că liberalii se vor fi pliat la principiul național fie din oportunism – discursul național fiind aducătorul unui prețios capital electoral în rândul clasei de mijloc emergente, fie dintr-o necesitate mai puțin conjuncturală, dar la fel de lipsită de fundament natural – aceea a consolidării statornice a statului național, consolidare care obliga la o “naționalizare” a discursului politic. Deși ambele argumente conțin elemente care pot părea valide, ele cad în aceeași capcană a auto-contradicției: dacă liberalismul este fundamental străin – dacă nu chiar opus – națiunii, cum a reușit acesta să înglobeze cu atâta facilitate discursul național și să capitalizeze politic pe baza acestuia?

Contradicția pretins ontologică dintre națiune și liberalism nu își găsește aici argumentele, ci tocmai contra-argumentele. Rămâne de schițat stabilirea locului națiunii

² În teoriile identitare împrumutate din psihologia socială, sunt considerate raportări pozitive identificările indivizilor cu anumite repere și raportări negative absența identificărilor respective. Vezi Edmond-Marc Lipiansky, *Identités et communication*, Paris, PUF, 1992, p. 2-6.

³ Vezi teoria națiunii ca identitate colectivă explicată în Sergiu Mișcoiu, *The False Assumption of the Opposition Between the National and the European Self-Identifications*, în Grigore Vasilescu (ed.), *Philosophy of European Unification*, Chișinău, Jean Monnet Project, 2004.

⁴ Prin “liberalism clasic” înțelegem aici ansamblul teoriilor proto-liberale sau liberale din secolele XVI și XVII, aparținând școlilor de gândire engleze sau apropiate acestora.

⁵ Vezi John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government*, Oxford, Basil Blackwell, 1946 (1861), p. 294-295.

⁶ Așa cum arată și Richard Flathman în *Toward a Liberalism*, Ithaca, Cornell University Press, 1989, p. 52-54.

în teoria liberală clasică. Observațiile de mai sus, potrivit cărora liberalismul clasic se bazează pe un discurs universalist sunt corecte. Presupusa contradicție dintre principiile universale și cele naționale se dovedește a fi însă greșită. Din perspectivă liberală, valorile universale au nevoie de ceea ce, în limbaj „tehnic”, numim „spațiu politic” sau „sferă politică”, adică de un cadru geografic, demografic și cultural limitativ al aplicării acestora. Contravine această limitare principiilor liberale clasice? Din perspectivă contemporană, contradicția dintre idealul universalității și constrângerile spațiale, demografice și culturale poate părea evidentă. Însă această contradicție nu a reprezentat o preocupare pentru înșiși „fondatorii” liberalismului, tocmai pentru că necesitatea ordonării și limitării spațiale a universalului corespundea perfect cu idealul instaurării relațiilor civico-politice la nivelul comunității. Ca o consecință mai mult implicită, națiunea modernă este fondată de către liberali ca un spațiu politic universal. Nu constrângerea spațială sau culturală, ci credința liberală în necesitatea fondării și dezvoltării unui spațiu politic universal a determinat dimensiunea națională a discursului liberal. Națiunea civică apare ca un spațiu politic universal în miniatură, dar într-o perpetuă și legitimă extindere, având menirea de a cuprinde întregul glob pământesc⁷. Primele state-națiune moderne, animate de idei liberale, au înțeles să își promoveze legitimitatea politică dincolo de frontierele proprii, în colonii, chiar dacă, datorită constrângerilor practice, aplicarea acestor idei a fost drastic limitată⁸.

2. Și, totuși, ce a determinat realizarea unei convergențe sporite de opinii în rândul multor cercetători privind opoziția dintre națiune și liberalism? Principalul motiv este cel al poziționării an-istorice a acestor cercetători: liberalismul ca întreg este privit prin prisma neo-liberalismului avansat și a libertarianismului din doua jumătate a secolului XX, curente care resping, în lumea globalizată, orice formă de limitare a libertății individului, cadrul național fiind perceput prin sine-însuși ca reprezentând o asemenea limitare⁹. Această evoluție, relativ recentă, a anumitor curente liberale a determinat o repliere a unei întregi serii de grupări intelectuale și de forțe politice care au avut ca principal mesaj depășirea statului-națiune. Națiunea devine, în acest tip de discurs, un element substitutiv al *establishment*-ului reacționar, în timp ce misiunea aparent istorică a liberalismului a fost aceea de a combate orice formă de reacționarism, și deci inclusiv națiunea.

Modificarea fundamentală din discursul liberal trebuie plasată în contextul istoric al transformării statului-națiune în statul-providență. Această transformare a dus la epuizarea discursului liberal clasic și a bazei electorale tradiționale liberale în cele mai multe dintre statele europene devenite „providențiale”. Resorturile noului discurs liberal se regăsesc în combaterea a ceea ce părea a fi alianța ideologică contra naturii dintre conservatori/creștin-democrați și social-democrați/socialiști, constituită în jurul statului-providență și la care unele forțe „semi-liberale”¹⁰ au aderat. Confundarea națiunii cu statul redistributiv a determinat o contra-reacție a liberalilor radicali care au dat tonul nu numai eliminării națiunii din discursul politic liberal, dar și înfierării acesteia pe baza considerentelor schițate mai sus.

Asistăm, așadar, la o structurare a discursului liberal radical sub impactul, pe de o parte, al fenomenului globalizării, pe de altă parte, al consensului afișat de către

⁷ Dominique Schnapper, *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*, Paris, Gallimard, 1994, p. 29.

⁸ *Ibidem*, p. 35-38.

⁹ Vezi, mai ales, Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, New York, Basic Books, 1974.

¹⁰ Ne referim în special la acele grupuri care vor constitui, mai târziu, curentul social-liberal.

celelalte curente politice în jurul statului-providență, un stat în mod necesar puternic și împotriva căruia liberalii par a fi luptat dintotdeauna. Afinitatea liberalismului față de dimensiunea globală și necesitatea supraviețuirii politice determină deci opțiunea „de-naționalizării” discursului liberal începând cu anii 1950. Putem identifica, în această perioadă de trecere la post-modernitatea de masă¹¹, punctul de maximă inflexiune în istoria discursurilor liberale despre națiune și chiar în istoria gândirii liberale referitoare la națiune. Ideea conflictului dintre individ și formele de organizare statală reprezintă baza teoretică a libertarianismului, curent liberal care și-a găsit un ecou profund mai ales în mediile universitare anglo-saxone, dar și în unele cercuri intelectuale europene, relativ influente¹².

Perceperea an-istorică a componentei naționale a liberalismului, prin prisma unică a principiilor libertariene opuse națiunii, reprezintă cheia înțelegerii tezei opoziției structurale dintre liberalism și națiune. Ecoul acestei teze în rândul comunității științifice se bazează tocmai pe dezvoltarea, în perioada amintită, a curentelor anti-stataliste și anti-naționale, extrem de populare printre intelectualii de stânga ne-comuniști, care considerau că „anexarea” liberalismului ar putea reprezenta un *acquis* respectabil și o sursă de legitimitate¹³, prin alăturarea sa discursului multiculturalist, anti-rasist și anti-sexist. Imaginea creată în literatura de specialitate întărește convingerea conform căreia opoziția dintre liberalism și națiune este una fundamentală și înscrisă în durata lungă a istoriei, deși, în realitate, aceasta corespunde numai unei perioade istorice determinate, și anume anilor 1950-1980.

3. Caracterul efemer al opoziției dintre liberalism și națiune este reliefat de însăși critica liberală a discursului anti-național. Existența curentului „liberal-naționalist”¹⁴ identificabil în revigorarea orientărilor liberale „de dreapta” la mijlocul anilor 1980 – având ca principale direcții înăsprirea discursului anti-comunist și acceptarea „capitalismului de stat” ca metodă legitimă de asigurare a dezvoltării economice în perioade de criză și în statele națiune cu o existență relativ recentă – demonstrează tocmai faptul că perioada „anti-națională” a reprezentat o simplă paranteză în istoria gândirii liberale. În concepția naționalist-liberală, națiunea este departe de a reprezenta o comunitate reacționară, sortită pierii. Din contră, națiunea este comunitatea în care individul – principala preocupare a tuturor formelor de liberalism – este capabil să își realizeze și să își potenteze libertățile și drepturile. Spre deosebire de liberalismul clasic, pentru care națiunea reprezenta un simplu cadru al manifestării libertății, liberalismul naționalist face din națiune singura formulă politică viabilă pentru exercitarea democrației. De ce? Întrucât aceasta este singura comunitate capabilă să sedimenteze indivizii – prin comunicarea într-o limbă comună, prin consistența relațiilor și prin dimensiunea proiectivă a existenței comune – într-o agregare politică liberală și democratică¹⁵.

¹¹ Vezi Michel Maffesoli, *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans la société post-moderne*, ed. a 3-a, Paris, La Table Ronde, 2000, p. 30-38.

¹² Vezi John Fines, *Against the State: From Old Liberals to Liberal Hippies*, Chicago, Masscott, 1995.

¹³ Vezi Yves Meny, (travaux réunis pour Georges Lavau), *Idéologies, partis politiques et groupes de pression*, Paris, La Table Ronde, 1991, p. 51-58.

¹⁴ Vezi Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton, PUP, 1993. Ne asumăm în cele ce urmează tratarea sub aceeași denumire a ceea ce se poate aprecia că constituie două curente diferite – naționalismul liberal și liberalismul național, așa cum o face și Will Kymlicka în Will Kymlicka, Wayne Norman (eds.), *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

¹⁵ Pentru o analiză utilă a argumentelor liberal-naționaliste, vezi Michael Walzer, *Nation and Universe*, în Grethe Peterson (ed.), *Tanner Lectures on Human Values*, vol. 11, Salt Lake City, University of Utah Press, p. 532-556.

Națiunea este văzută aici ca modalitatea esențială de emancipare a individului față de celelalte comunități la care acesta este parte, singura care poate garanta instituțional caracterul democratic al societății, prin formula sistemului politic bazat pe principiul separării puterilor în stat. Sfera politicului se constituie în liantul social, democratic și modern al autonomiei indivizilor, realizată pe baze contractuale. Liberalismul de acest tip reclamă protecția națiunii, ca unic instrument legitimat istoric capabil să amenajeze spațiul public de așa manieră încât exercitarea drepturilor cetățenești să fie asigurată. Este esențial să înțelegem aici că, așa cum arată și Will Kymlicka, nu numai o națiune, ci toate națiunile constituite pe baza acestor principii au aceeași legitimitate, conform teoriei naționalismului liberal¹⁶. În această viziune, națiunea este nu numai „recuperată”, ci și integrată pe deplin în panteonul conceptelor liberale, ocupând un loc privilegiat. Așa cum observă și un cercetător român, naționalismul liberal se valorizează prin ambele sale dimensiuni, refuzând să considere componenta naționalistă (păstrăm sensul larg) ca fiind un „rău necesar”¹⁷, așa cum o face, spre exemplu, naționalismul civic.

Care a fost amprenta politică efectivă a acestui liberalism național? În primul rând, liberalismul național se concretizează la nivel politic prin revenirea în forță, în anii 1990, a partidelor politice liberale – a Partidului Democrat în SUA, a Partidului Liberal-Democrat în Marea Britanie, a Partidului Republican în Franța¹⁸, a partidelor liberale din țările Beneluxului și, nu în ultimul rând, a partidelor liberale, civic-liberale sau democrat-liberale din țările fostului bloc comunist, România făcând, și în acest caz, excepție. Revigorarea discursului de acest tip și înglobarea tematicii europene în acesta – cetățenia integrată europeană fiind considerată de către liberali nu numai perfect compatibilă cu cea națională, ci și potențatoare a acesteia¹⁹ – explică progresul politic al forțelor liberale de la sfârșitul anilor 1990 și începutul mileniului III. Aparent contradictorii, identitățile naționale și europene își găsesc în discursul liberal actual coerența politică, întrucât apelează la același set de valori fundamentale: identitatea europeană, susținută de discursul liberal, se bazează pe identitățile naționale, iar federația europeană, care prinde un anumit contur, se constituie tocmai pe baza voinței statelor naționale. Nu este locul aici să calificăm șansele unui asemenea demers politic; cert este că, încă o dată, teza incompatibilității absolute dintre cele două tipuri de discurs politic – cel național și cel liberal – se vede infirmată.

Departate de a reprezenta concepte politice aparținând unor registre fundamentale opuse, liberalismul și națiunea reușesc să se regăsească în spațiul teoriei și practicii politice. Națiunea oferă cadrul politic optim al punerii în operă a principiilor liberale, în timp ce liberalismul construiește teoria care permite constituirea națiunii politice moderne. Cu excepția unei scurte, dar deosebit de „vizibile” perioade, în care orientarea

¹⁶ „... liberal nationalists are universalists, in the sense of according to the other nations the same rights – subject to the same limitations – which they demand for themselves. They do not try to impose their national identity to other nations either within or outside their borders”, Will Kymlicka, *Western Political Theory and Ethnic Relations*, in Will Kymlicka, Magda Opalski (eds.), *Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, New York, Oxford University Press, 2001, p. 90.

¹⁷ Vezi Victor Rizescu, *Some Distinctions within Classical Distinctions. On the Civic and Ethnic Conceptions of the Nation*, in „Studia Politica”, 2001, nr. 4, vol. I, p. 1099.

¹⁸ Principalul partid al Uniunii pentru Democrația Franceză, transformat apoi în Democrația Liberală și înglobat în final de Uniunea pentru o Mișcare Populară., în cadrul căreia reprezintă un important curent.

¹⁹ Vezi discursurile politice ale lui Valéry Giscard-d’Estaing referitoare la dimensiunile europeană și națională ale liberalismului pe www.lymec.org

majoră a liberalismului a fost aceea de a respinge și chiar de a combate discursul național, nu putem identifica o opoziție a majorității curentelor liberale față de principiul politic al națiunii. Din contră, o serie de observații și analize ne călăuzesc mai degrabă către concluzia unei corespondențe susținute dintre doctrina liberală și paradigma națională²⁰. Dacă acest articol nu și-a propus decât să schițeze câteva repere pentru infirmarea tezei opoziției dintre concepțiile liberale și discursul național, cercetările ulterioare vor trebui să determine cu mai multă exactitate natura relației dintre cele două și să testeze viabilitatea teoriei formulate în urma acestei determinări în spațiul românesc.

Bibliografie

- Delannoi, Jean, Taguieff, Pierre-André, *Théories du nationalisme. Nation, nationalité, ethnicité*, Paris, Kimé, 1999
- Fines, John, *Against the State: From Old Liberals to Liberal Hippies*, Chicago, Masscott, 1995
- Flathman, Richard, *Toward a Liberalism*, Ithaca, Cornell University Press, 1989
- Holmes, Stephen, *The Anatomy of Antiliberalism*, Harvard University Press, 1999
- Kymlicka, Will, Norman, Wayne (eds.), *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford, Oxford University Press, 2000
- Kymlicka, Will, Opalski, Magda (eds.), *Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, New York, Oxford University Press, 2001
- Lipiansky, Edmond-Marc, *Identités et communication*, Paris, PUF, 1992
- Maffesoli, Michel, *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans la société post-moderne*, ed. a 3-a, Paris, La Table Ronde, 2000
- McMahan, Jeff, McKim, Robert (eds.), *The Morality of Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1997
- Mény, Yves (travaux réunis pour Georges Lavau), *Idéologies, partis politiques et groupes de pression*, Paris, La Table Ronde, 1991
- Mill, John Stuart, *Considerations on Representative Government*, Oxford, Basil Blackwell, 1946 (1861)
- Mișcoiu, Sergiu, *The False Assumption of the Opposition Between the National and the European Self-Identifications*, în Grigore Vasilescu (ed.), *Philosophy of European Unification*, Chișinău, Jean Monnet Project, 2004
- Nozick, Robert, *Anarchy, State, and Utopia*, New York, Basic Books, 1974
- Rizescu, Victor, *Some Distinctions within Classical Distinctions. On the Civic and Ethnic Conceptions of the Nation*, în "Studia Politica", 2001, nr. 4, vol. I
- Schnapper, Dominique, *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*, Paris, Gallimard, 1994
- Tamir, Yael, *Liberal Nationalism*, Princeton, PUP, 1993
- Walzer, Michael, *Nation and Universe*, în Grethe Peterson (ed.), *Tanner Lectures on Human Values*, vol. 11, Salt Lake City, University of Utah Press.

²⁰ Pentru o trecere în revistă a acestora, vezi Michael Walzer, *op. cit.*, p. 555-556.

MULTICULTURALISM ȘI SPIRIT LIBERAL

Criza ideologiilor, tot mai accentuată în ultimul sfert de secol, a făcut, între altele, ca *multiculturalismul* să devină o temă asiduu frecventată de analiștii fenomenului contemporan, coincident cumva cu postmodernitatea. Disoluția regimurilor comuniste din Europa Est-Centrală i-a sporit și mai mult miza, pe seama căutării de soluții substitutive, într-o zonă cu numeroase națiuni și complicate moșteniri istorice. Totodată, inerentul proces al globalizării, mai vechi și mai plin de urmări decât se admite în general, a stimulat eforturile de a întemeia pluralismul politic pe recunoașterea diversității culturale, în slujba căreia s-au mobilizat importante resurse. Mediile academice n-au ezitat să asume, sub acest unghi, un rol mai activ, făcând anume din multiculturalitate o temă predilectă de studiu, dezbateri, controverse.

La bibliografia deja imensă a temei, Levente Salat adaugă acum propria-i contribuție¹, raportând multiculturalitatea la integrarea europeană și căutând să degaje din studiul ei elemente utile pentru o asemenea construcție. Autorul, binecunoscut prin angajamentul său față de societatea deschisă, iar mai recent prin eforturile depuse pe linia stimulării diversității etnoculturale, s-a format într-un domeniu ce nu încuraja deloc asemenea preocupări. Ele i-au fost impuse cumva de schimbările din ultimul deceniu, prea importante pentru a nu fi privite și ca o șansă personală. Asemeni altor "optzeciști", siliți să facă studii potrivit "indicațiilor" existente, Levente Salat a folosit ocazia schimbării de regim pentru a se dedica vocației sale. Preocupat și anterior de filosofia științei, precum rezultă mai cu seamă din volumul *Faptele și realul*, editat la *Kriterion*, în 1989, după alte contribuții legate de "sociologia sacrificiului intelectual", structuralism și teoria sistemelor, "starea științei" etc. Din 1990, nemaifiind silit a urma o "trajectorie forțată", cum singur definește destinul unor intelectuali, Levente Salat și-a putut extinde aria de preocupări, făcând cursuri de teoria relațiilor internaționale, analiză politică, filosofia științei, în timp ce unele stagii externe și participări la seminarii sau colocvii internaționale i-au înlesnit o rapidă asimilare a rezultatelor existente într-un asemenea câmp de interese. Lista lucrărilor scoase între timp, culminând cu *Interethnic relations in post-communist Romania (2000)*, volum editat în colaborare, e semnificativă pentru noua trajectorie a autorului.

Studiul despre *Multiculturalismul liberal. Bazele normative ale existenței minoritare autentice*, gândit ca disertație doctorală, reprezintă, pe aceeași linie, un bun pas înainte. Motivația lui e totodată științifică și morală, autorul fiind preocupat în chip legitim de latura practică a cercetării sale. O spune singur, evocând cazul României post-comuniste, unde "așteptările minorității și disponibilitatea majorității de a accepta instituționalizarea drepturilor minoritare" s-ar afla încă în dezacord. Studiul inițiat

---

¹ Levente Salat, *Multiculturalismul liberal. Bazele normative ale existenței minoritare autentice*, Iași, Editura Polirom, 2001, 357 p.

urmărește de aceea să creeze premise conceptuale, teoretice, de natură a diminua treptat discrepanțele. „Ipoteza lucrării prezente, aflăm din introducere, este că teoria elaborată de Will Kymlicka oferă o bază doctrinară cu ajutorul căreia «problema madisoniană», dilema lui Jefferson, Tocqueville sau a lui Mill poate fi depășită și condițiile democrației în societățile multiculturale pot fi identificate, din perspectiva filosofiei politice normative cel puțin”.

Privilegiind analiza orizontală, sociologică, autorul nu ezită să facă incursiuni în diacronia lucrurilor, convins că istoria ideilor, ca și istoria socială, îl ajută a defini mai bine situațiile de azi. Interesul teoretic se îmbină aici cu nevoia de a găsi rezolvări la o serie de probleme ce tensionează încă lumea. Analiza autorului merge pe linia inaugurată de Jeremy Bentham, la care se adaugă numele deja citate, la capătul seriei situându-se opera lui Kymlicka însuși, cu tot sistemul ei de referințe.

Lăsând la o parte *introducerea și concluziile*, studiul elaborat de Levente Salat cuprinde patru părți, în care se definesc *dimensiunile problemei* (I), se caută *o posibilă soluție* (II), pentru a se opera apoi *critica soluției propuse* (III) și a se defini *consecințele normative* (IV). Radiografia conflictelor etnopolitice existente la ora actuală i-a permis autorului să distingă mai multe modele de interpretare, să le supună convenitei analize critice și să rețină ceea ce i s-a părut util pentru propriul discurs.

De remarcat e mai întâi faptul că autorul a ales o *problemă* dintre cele mai complexe ale lumii contemporane, spre a-i căuta soluții, una ale cărei *dimensiuni* necesitau un examen cât mai judicios. Motivația e pragmatică, deși rezolvările propuse tind la o teoretizare a temei în cauză. Lucrarea începe chiar, după minime lămuriri introductive, cu un inventar de conflicte etnopolitice care agită lumea de câteva decenii. Cum se explică, în fond, recrudescența mișcărilor identitare cu substrat etnic de la finele secolului XX? Ce conduită impun ele unui politolog preocupat de remedii? Studii precum acela despre conflictele etnice semnat de Ted Robert Gurr și Barbara Harff i-au oferit autorului un bun punct de plecare sub unghi conceptual și metodologic. Din 233 de asemenea grupări etnice inventariate de Gurr în 1986, număr sporit între timp, 24 s-ar găsi în țările occidentale, iar 32 în țările blocului sovietic, ceea ce înseamnă că Europa nu e atât de stabilă pe cât ar dori să fie. A șasea parte din populația planetei se află în această situație. Discriminările cu temei istoric sunt mai numeroase decât erau dispuși experții să recunoască până nu demult. Progrese remarcabile, sub această latură, s-au făcut, în ultimul timp, pe seama unei cazuistici în creștere, dar și a nevoii de a stimula pe cât posibil “noua ordine”. Cu un lustru în urmă, 268 de comunități se aflau în conflict, cele mai multe fără posibilitatea unei asistențe din partea organismelor mondiale de resort.

Ideea de a împiedica transformarea animozităților în conflicte sângeroase nutrește de la un timp o conduită preventivă, pe care o găsim și la originea lucrării de față. Autorul știe, ca și D. L. Horowitz, că nu datele lipsesc în materie de etnicitate, ci explicațiile pertinente, analizele capabile să propună tipologii, să releve structuri, să degaje senzuri, modele cauzale etc. Trei asemenea modele (D. Horowitz, Gurr – Harff, L. Rotchild) sunt examinate cu minuție, înainte de a se purcede la prezentarea modelului propus de Will Kymlicka, pe care se sprijină în bună parte și acest studiu.

Autorul e convins că numai teoria liberală a drepturilor minoritare poate oferi soluții în acest domeniu. Totuși, un anume scepticism privitor la șansele de a reconcilia liberalismul cu marea diversitate etnoculturală subsistă și în demersul de față, ale cărui concluzii (*Democrație multiculturală?*) sunt puse de altfel sub semnul interogației. Este un indiciu, poate că autorul își va continua eforturile de a întemeia mai solid “negocierea diferențelor”, cum numește singur multiculturalitatea de azi.

Desigur, tema pusă aici în discuție era prea vastă pentru a fi tratată exhaustiv. Aparatul critic și bibliografia de la urmă indică un efort documentar și analitic absolut remarcabil, pe seama căruia autorul și-a putut întocmi lucrarea, una din cele mai solide în domeniul multiculturalității contemporane. În fond, demonstrația lui merge pe linia inaugurată de Jeremy Bentham, în sensul unei raționalizări a structurilor socio-politice, a unui utilitarism pe care gândirea anglo-saxonă îl mai practică și azi. Rămân încă atâtea de făcut în această direcție.

Alexandru Zub

ELOGIU INEGALITĂȚII

Rândurile de față nu conțin o recenzie propriu-zisă, pe care aș lăsa-o la latitudinea specialiștilor. Nu mă număr printre ei. Țin cont de câtă cemeală a curs pe tema liberalismului și propun, mai curând, o notă de lectură est-europeană, inspirată de cărțile lui Francisco Vergara (*Temeiurile filosofice ale liberalismului*, traducere de Felix Oprescu, București, Editura Nemira, 1998, 126 p.) și Norberto Bobbio (*Liberalism și democrație*, traducere de Ana-Luana Stoicea, București, Editura Nemira, 1998, 156 p.). Mă limitez la câteva marginalii, cam morocănoase, mai puțin interesate de speculațiile liberalismului de librărie și centrate mai mult pe aplicabilitatea acestuia într-o țară ca a noastră. Mărturisesc de la bun început preferința pentru ceea ce numim liberalism "utilitarist", succint dar bine descris în cartea lui Vergara. Și totuși, nu ideile în sine m-au atras, ci faptul că transpunerea lor în practică ar fi cel mai bun medicament pentru societatea românească. Evident, am formulat fraza la modul optativ, conștient că sugestia de mai sus pare din start *old-fashion*, de-a dreptul antipatică.

Dat fiind consistentul precedent totalitar, românii s-au dedicat, după 1989, regimului antidot, democrația, insistând pe dreptul fiecăruia de a-și exprima punctul de vedere, de a se urca pe tanc, de a da de lucru mass-mediei. Din repulsia firească față de cultul personalității s-a ajuns însă la un scepticism aprioric față de acele manifestări care pun în evidență înzestrările individuale, excelența, dacă e cazul, personalitatea irepetabilă a fiecăruia dintre noi. Avizăm mereu că nimeni nu este de neînlocuit. Democrația noastră a depășit întrucâtva stadiul virulent anticomunist, dar s-a împotmolit în fața de "putere a poporului", în sensul ei cel mai prozaic, mai populist, bine ilustrat de imaginile TV, cu justițiarilor din '89 golind, euforic, frigiderul nomenclaturii. De atunci, *libertatea* este înțeleasă doar ca *eliberare*. De la *fraternizarea* acelor zile lucrurile au evoluat prea puțin, spre un *egalitarism* tern, tenace, încă respectabil. Numai când vom fi de acord că avem cu toții dreptul la opinie, dar nu toate opiniile au aceeași valoare, ideea de *elită* va deveni din nou atractivă. Iar o dată cu ea, o altă noțiune, aceea de *reușită socială*, va căpăta drept de cetate. Deocamdată succesul celui alt nu ne dă pace, ne strică nopțile. Nu îi opunem succesul nostru: preferăm să îl deconstruim pe al altuia, să îl "demascăm", să îi găsim resorturi tenebroase. Iar acest obstrucționism subzistă de multă vreme, din cauză că se reproduce abil, sub o egidă onorabilă, aceea a luptei contra corupției.

Concentrându-ne asupra dreptului la microfon, asupra chestiunilor de ordin civic în general, am tolerat etatismul din economic, mai întâi ca fatalitate postumă comunismului, iar apoi cu acte în regulă, ca program de guvernare social-democrat. Meteahnă a "copilăriei" post-ceaușiste, atotputernicia este astăzi o tumoare a "maturității" euro-atlantice și un epitom al mentalității paternaliste de care suferim.

Explicația acestei situații ne-a oferit-o Vladimir Tismăneanu: spre deosebire de "țările-surori" din Europa Centrală, unde posttotalitarismul a premers postcomunismului, puterea îngăduind de timpuriu un anume pluralism al ideilor și unele incipiențe ale liberei inițiative, la noi cele două faze au început în aceeași zi, 22 decembrie 1989. Altfel spus, neavând nimic pregătit dinainte, am luat startul mult mai greu, mult mai târziu. Opiniile mi-au fost consolidate *a contrario*, de lectura unei cărți de stânga, *Liberalism și democrație*, semnată Norberto Bobbio. Am citit-o cu dorința de a o termina cât mai repede, dar nu pentru că ar fi lipsită de consistență intelectuală. Disconfortul meu este profund subiectiv, vizând inadecvarea acestei lucrări la actualitatea românească. Se înțelege, nici un elogiu adus democrației nu este superfluu. Dar esența ei nu este puterea de a alege, cum crede Bobbio, ci disponibilitatea de a conștientiza și aprecia faptul că avem această putere. Sunt lucruri care se învață, profesorii cei mai buni fiind propriile eșecuri. Prin ele ajungem la concluzia că valorile în discuție își au istoricitatea lor, nefiind preexistente, date o dată pentru totdeauna: egalitatea se câștigă iar libertatea se păstrează.

Spre deosebire de Bobbio care consideră că farmecul libertății constă în toate posibilitățile, în toate virtualitățile care ne stau în față, într-un timp viitor, eu aș fi de părere, poate din reflex profesional, că libertatea suportă mai bine verbele conjugate la trecut: în cazul nostru, curajul și satisfacția de a-ți fi *rejucat* șansele pierdute într-o împrejurare anterioară. Libertatea nu e puțința de a face orice. Este metonimia experienței de viață, atât personală cât și colectivă, concretizarea acumulărilor care diminuează necunoscutele și riscurile, orientându-ne deciziile, ușurându-le pe zi ce trece. În confruntarea cu imprezizibilul realității, cu multitudinea variantelor de urmat, *deja făcutul* este un prim câștig și un alt fel de "autoritate".

Nu întâmplător, în magisteriul moral al intelectualilor, susținut de Bobbio, văd o comodă asimilare a *neimplicării* cu *obiectivitatea*. Discursurile celor rămași pe "margine" sună totdeauna impecabil, dar comportă, de la un timp, o anume obscenitate: aceea a liberalismului de seră, mai degradă a scepticismului gratuit, a vorbelor de duh cu ecou de o singură zi, la "revista presei". România fiind destul de mare, mereu se întâmplă ceva rău, în cine știe ce colț de țară, "confirmându-ne" reticențele, pronosticurile. Reflexul retractil, teama intelectualilor că lumea prezentă nu-i prea merită, au contribuit substanțial la imaturitatea culturii noastre politice, cea de dreapta îngrijorându-ne cu precădere.

Ea s-a restrâns la antifesenism (noroc că a apărut și PRM-ul!), ceva sobrietate, capitalism diafan, și un discurs pro-occidental ușor de confiscat de către adversarii politici. Cel din urmă "ingredient" nemaifiind, după 2000, monopolul ei, dreapta românească își găsește cu greu o altă cale.

Nimeni nu îi interzice lui Bobbio să împace socialismul cu libertatea. În Occident, multe soluții de guvernare s-au erodat ori invalidat, făcând inevitabilă căutarea unor compromisuri, a unor armistiții ideologice. La noi însă, amintirea anilor '80 este prea apropiată pentru a cocheta cu asemenea melanjuri. Mai ales că una din bolile societății românești este absența opțiunilor cu profil bine definit, tentația "mediei", a "struțocămiilei" din care nu rezultă niciodată cu claritate ce valori respectăm, ce repere urmăm.

Astfel îmi explic tot mai frecventele referiri la "social-liberalism", concept care, nefortificând, oricum, doctrina PNL încearcă, poate, să o concureze pe aceea a PSD. În ipostaza lui utilitaristă, liberalismul este acuzat că justifică inegalitățile sociale, că sancționează norocul unora și neșansa altora. Antiteza lui cu milostenia creștină nu este afirmată explicit, dar persistă, cu încăpățănare, într-o manieră implicită. Aceasta și

pentru că nu știm ce dileme să frecventăm, ce dezbateri să supunem atenției, ce angoase să tratăm.

Toate lucrurile nespuse se condensează, prin urmare, într-un imaginar convulsiv, bântuit de fantoma cea mai familiară românilor: "ziua de mâine". Or, liberalismul vehiculează totuși o "ascetică" de tip laic, în cuprinsul căreia individul se raportează tot la un "aproape", dar într-un sens oarecum invers față de creștinism: ne chestionăm conștiința nu atât în atitudinea față de cel mai slab, ci în aprecierea dată, cât mai puțin crispat, celui mai puternic, mai capabil, oricum superior nouă.

E un exercițiu costisitor și dureros pentru orgoliul fiecăruia dintre noi, dar prin care redescoperim totuși ideea de *merit*. Aceasta raționalizează decalajele de reușită socială, scoțând *inegalitatea* din postura de succedaneu fraudulos al *concretenței*. Susținând liberalismul nu ne resemnăm, deci, cu dictonul *homo homini lupus*. Fără a se autoflagela, societățile dezvoltate au grijă de "învinșii" lor: ratatul este văzut, cu înțelepciune, ca un posibil *alter ego*, compasiunea față de el fiind un mijloc de a prețui mai bine propriile realizări.

Oricât ar părea de ciudat, societatea românească are nevoie, nu atât de inegalitățile la care ne-am referit, cât mai mult de o nouă accepție a acestor discordanțe. Asumarea lor ca rezultate firești ale dinamicii sociale poate constitui acel „păcat fericit“ din care să rezulte o mai clară fixare a priorităților și o suită de valori negociate, dar acceptate, dacă nu definitiv, atunci măcar pentru o mai lungă perioadă de timp.

Inegalitățile stimulează nevoia de autodepășire, venind deseori din conștiința rămânării în urmă în raport cu ceilalți. Sistemele de valori se nasc și din concurență, iar aceasta nu e chiar aleatorie, "sălbatică": redă capacitatea unor colectivități de a-și descoperi mize publice și de a le rămâne fidele cât mai mult timp. Și mai depinde de ceea ce agreăm mai mult: să dăm un sens existenței noastre prin meta-narațiuni cu începuturi în "negura veacurilor", ori să ni-l verificăm permanent, prin confirmarea sau invalidarea experiențelor recente.

În orice caz, vom fi îndreptățiți să prizăm frustrările anticapitaliste ale Occidentului abia după ce vom fi reiterat, la modul concret, întregul drum pe care vesticii l-au parcurs până acum.

Suntem asaltați de oameni care definesc și redefinesc situația noastră, dar ducem lipsă de persoane apte să o schimbe. De aceea, mi se pare că liberalismul se va revigora ca filozofie doar în măsura în care se mai poate reabilita în practică. Dreapta nu mai are nimic de câștigat în ordinea discursului, toate șansele ei trebuind să se joace în registrul evidențelor, al succeselor care se impun de la sine.

Trecerea de la *contestarea* pesedismului la *deconstruirea* lui se face numai reușind în plan real ceea ce acesta nu mai poate susține nici măcar verbal. Vânătoare de "baroni" a dat rezultate în plan electoral, însă nu poate fi o strategie de durată. A acuza nu e suficient, chiar dacă ai probe: e nevoie să mai demonstrezi că tu ești altceva. În plan politic, liberalismul trebuie să combată echivalența dintre solidaritate și consens, în domeniul economic să se preocupe de un *savoir-faire* pentru crearea locurilor de muncă și finanțarea lor, în plan social să gireze coagularea unei clase de mijloc, iar în plan simbolic să reabiliteze elitismul, competiția, individualitatea, așa-numitul *self made man*.

Cele spuse până acum nu alcătuiesc, în intenția mea, un breviar al lamentațiilor de ultimă oră. Nu mă număr printre cei cărora li se pare extrem de interesant să confunde spiritul critic cu moralitatea sau, mai grav, cu inteligența. Am vrut doar să trec în revistă câteva neîmpliniri și să semnalez succint resorturile unui clar deficit de "creștere".

Andi Mihalache

ABC-UL LIBERALISMULUI¹

Lucrarea de față, semnată de reputatul analist și cercetător pe dimensiunea liberalismului românesc și nu numai, Cristian Preda, își propune să readucă în atenția publicului larg, interesat de fenomenul politic, o serie de termeni care pot ajuta la reconstrucția vocabularului elitei românești în acest plan, dar și la reconfigurarea politicului, dominat până acum de incertitudine, superficialitatea discursului și iresponsabilitatea faptelor. “Civilizarea” politicii postcomuniste, așa cum o numește Daniel Barbu, presupune ca efortul făcut de autor să fie dublat în plan practic și de o atitudine mai riguroasă, mai responsabilă și mai angajată a întregii societăți față de proiectul politic, numit *democrație*. Chiar dacă fenomenul politic impune mereu o divizare (separare) a formulilor ideologice prin care actul de guvernare devine mijlocul teoretic al formațiunilor politice concurente, acestea adoptând o strategie sau alta, tradiția filozofico-politică a spiritului liberal a determinat, de-a lungul timpului un dublu discurs, un liberalism politic cu două fețe. Așa cum apreciază și Nicolas Roussellier², putem vorbi de un liberalism politic, promotor al valorilor statului de drept, al constituționalității, al tehnicilor eficiente de gestionare a crizelor și intereselor, cu alte cuvinte “un fel de patrimoniu obiectiv și neutralizat al organizării democrațiilor moderne, un liberalism care nu este, în orice caz, apanajul familiei liberale, deși realizează vechiul vis al liberalilor de a putea face politică prin rațiune, în afara pasiunilor și a prejudecăților”³. Pe de altă parte, liberalismul activează și ca formulă electorală, ca demers partizan, ca o angajare politică responsabilă în democrațiile moderne. Tocmai primul sens al acestuia îl determină pe Cristian Preda să recurgă la editarea dicționarului de față, ca temei major al conștientizării și semnalării faptului că lexicul democrației autentice (pe fundamente liberale) trebuie să ia locul celui perimat, trecător, limitat și depășit al tranziției.

Prefața care deschide lucrarea, semnată de profesorul Daniel Barbu, realizează o succintă retrospectivă a semnificațiilor pe care *politica* și *guvernarea* le-au avut, și le au încă în spațiul românesc, semnificații izvorâte în mare, după cum afirmam mai sus, din sechelele sistemului politic comunist. A vedea *politica* în termenii unei acțiuni oarecum distanțate, conflictuale și părtinitoare, total opusă de *guvernare* – văzută ca acțiune pragmatică, obiectivă, înseamnă, în opinia lui Barbu, nu numai un mod de divizare a unei societăți aflată în plin proces de restructurare și reaşezare – cum este cea postcomunistă –, cât și un anumit fel de a percepe realizarea articulației dintre praxisul politic și doleanțele cetățenilor. Așadar, uzanțele politicii moderne, departe de dihotomia evidențiată mai sus, presupun o “reflecție asupra posibilității reprezentării corpului politic în condițiile autonomiei individuale și ale echității civile” (p. 6). Politologul bucureștean conferă un sens aparte politicii, pe care o vede drept “înțelepciunea de a construi un proiect de societate capabil să mențină guvernarea cât mai aproape de intersecția dintre libertate și egalitate”. Deși, în opinia lui Barbu, cetățeanul are o dublă funcție – de administrator, dar și de model civilizator prin eleganță –, postcomunismul românesc e încă prezent, în conștiința multora, prin prisma unei imposibilități de a gândi într-o logică cumulativă cele două elemente esențiale ale unei temeinice democrații.

¹ Cristian Preda, *Mic dicționar de gândire politică liberală*, București, Editura Humanitas, 2004, 184 p.

² Nicolas Roussellier, *Ce este liberalismul politic?*, în Pascal Delwit (editor), *Liberalisme și partide liberale în Europa*, București, Editura Humanitas, 2003, p. 21.

³ *Ibidem*.

Altfel spus, opiniile lui Barbu reliefează faptul că “*Dicționarul politic liberal* [...] demonstrează, prin omisiune, că nu acesta este lexicul de bază al cetățeniei democratice” (p. 7).

Prin *Nota explicativă*, Preda oferă un repertor tehnic pentru dicționarul gândirii liberale. Cei 111 termeni selectați, fiecare beneficiind de „dimensiuni cvasi egale”, sunt nu doar un reper sistematic pentru studenții în științe politice, ci și unul pentru publicul larg, interesat de efervescența și, până la urmă, normalizarea fenomenului politic românesc. Selectați atent, termenii sunt eminentamente complementari, pe teme diverse. Cu o bogată varietate bibliografică, majoritatea acestora fac referire la contextul politic românesc, îndeosebi, al ultimului secol; autorul a considerat că recuperarea intelectuală a componenței autohtone e un demers mai mult decât necesar.

Dimensiunea selectivă a fenomenului politic, adică comportamentul, funcțiile și procedurile de alegere, sunt teoretizate de Preda în cei 111 termeni liberali. Dacă *alegerile* sunt un „instrument al democrației” (Bingham Powell jr.) (p. 15), acestea pătrunzând în spațiul românesc începând cu 1831 în Țara Românească, iar din 1832 în Moldova, *votul*, în schimb, în opinia autorului, are funcția de a legitima/sanționa guvernele, precum și acela de a testa forța partidelor politice. Aflăm aici că primele acte fundamentale care conțin stipulări exprese cu privire la dreptul și procedura de vot sunt Constituțiile Americii și ale Franței, din 1787, respectiv 1791; în România, Regulamentele organice sunt cele care organizează votul propriu-zis, într-o formă cenzitară, pentru ca apoi, pe parcursul unui secol, votul să se reamenajeze și să se universalizeze (p. 123). De asemenea, *sistemul electoral*, văzut ca “algoritm de transformare a voturilor în mandate parlamentare” (p. 106), se înscrie în aceeași logică, de a prezenta succint întregul proces electoral. Cele două mari categorii de sisteme – majoritar-pluralitar și proporțional – sunt descrise clar de autor, particularitățile lor definind sisteme politice puternic diferite: pe de o parte sistemele majoritar-pluralitare servesc comunități largi, acolo unde partidele mari sunt favorizate, aducând totodată și efectul de suprareprezentare, înclinând masiv spre bipartidism, cabinete monoculare care subordonează legislativul, iar pe de altă parte cele proporționale determină guvernarile în coaliție, multipartidismul, precum și echilibrul executiv-legislativ (p. 106). Problemele *circumscripției* și ale *pragului electoral*⁴ sunt și ele abordate de autor; aflate în legătură directă, funcție de sistemul electoral adoptat, acestea servesc la împărțirea teritorială a corpului electoral (“«baza» reprezentării într-o democrație” – p. 25) și la stabilirea procentajului minim pentru accesarea în parlament. *Mandatul* parlamentar, în variantele sale, face și el obiectului demersului de față. Din punct de vedere politic, împuternicirea aleșilor pentru reprezentarea majorității, în baza dreptului decizional asupra interesului către scopuri comune, poate lua două forme: mandatul imperativ, văzut ca un contract în adevăratul sens al cuvântului între alegător și ales (susținut de Marx și Rousseau), și mandatul reprezentativ, înțeles mai mult nu ca o strictă delegare, ci ca pe o reprezentativitate a întregii națiuni (p. 71). România, în această problemă, se înscrie în logica mandatului reprezentativ, fiind în acord cu tendința modernă.

Chestiunea *regimurilor politice* apare și ea inclusă printre termenii pe care Preda i-a adunat între coperțile dicționarului de gândire politică liberală. Definite ca un produs al gândirii filosofico-politice grecești, acestea “descriu articularea relațiilor dintre

⁴ În cazul României, Cristian Preda arată că, dacă circumscripțiile s-au suprapus încă de la primele alegeri cu împărțirea administrativ-teritorială a României (acestea variind între circumscripții plurinominale și uninominale) (p. 25), în schimb, pragul electoral a crescut progresiv de la 2%, cât era în 1926, la 3% (1992), ajungând, ca în anul 2000 acesta să fie ridicat la 5% (p. 88).

guvernați și guvernanți în sânul cetățenilor” și au ca bază teoretică clasificările pe care Platon și apoi Aristotel le-au realizat. Clasarea pe care discipolul lui Platon o face asupra modului în care autoritatea este exercitată și interesul urmărit, a rămas, de-a lungul timpului, foarte influentă; el descrie șase tipuri de regimuri, “sănătoase” și „corupte”, fiecare cu subspecii⁵. Disputa contemporană asupra acestei probleme este plasată de Preda în termenii unei distincții terminologice care separă viziunea tradițională – “regim politic” –, de cea care presupune mult mai mult, adică “sistem politic”, distincție introdusă de politologii americani Gabriel Almond și George Powell⁶ (p. 99). Problematika modurilor de guvernare este indisolubil legată de dihotomia relației *monarhie* – *republică*. Dacă instituția monarhică este un produs al filosofiei politice clasice, cu fundamente structurale în antichitate, republica a fost percepută, încă de la începuturile ei, ca o formă ce servea binele public, opusă formei corupte (democrația)⁷. Ritualul teologic al conviețuirii Regelui cu poporul său a fost teoretizat în nenumărate rânduri sub forma unei duble instanțe⁸, adică una politică (care impune tema eredității pe considerente istorice) și una naturală. Mai mult decât atât, dubla legitimare a monarhilor a însemnat pentru multe secole coabitarea (nu ne referim aici la monarhii taumaturgi) dreptului divin și a celui laic, care presupune evidențierea puterii pământene exclusiv prin statutul funcției sale. Chiar dacă, așa cum susțin opiniile unor medievaliști, trecerea de la monarhia absolută la monarhia laică – pe această bază, mai târziu reliefându-se instituția monarhică pe temeuri exclusiv constituționale – a însemnat declinul acestor forme de guvernare la nivel mondial, noua evoluție a sistemelor politice neputând accepta o formulare a unor drepturi absolute, lipsite de considerente democratice. În această problemă, în unele puncte, ne disociem de părerea lui Cristian Preda; autorul nu conturează foarte bine distincția dintre *monarhie* și *regalitate*, care înseamnă puterea politică în mâinile unui om care conduce o țară, adică un monarh, un șef de stat, pe de o parte, iar pe de altă parte expresia subtilă, metaforizată și simbolică a națiunii, care propune diferite profiluri psiho-sociale, precum încredere, dăruire, angajare etc., adică modele veridice care combină tradiția cu implicarea pentru viitor⁹. De asemenea, predispoziția partidelor istorice P.N.L. și P.N.Ț.C.D. pentru chestiunea monarhică nu a existat, aceasta fiind mai degrabă bagatelizată într-o așa numită “alternativă”, apanajul celor care vizau electoratul raportat la aceste valori¹⁰. Pe de altă parte, primele republici – cea din S.U.A. (1776) și Franța (1792) – au însemnat orientarea către un model inedit până atunci de reprezentativitate. Chiar dacă ulterior s-au creat particularități, în sensul specificității șefului statului – colectiv (Elveția) sau bicefal (San Marino), ori al modului în care acesta este ales – indirect (Italia, Ungaria), forma de guvernământ republicană rămâne, în continuare, principala alternativă la monarhie.

⁵ Aristotel distinge – după tipul de autoritate (unul singur, minoritatea sau majoritatea), precum și după interesul acordat guvernării (propriu sau comun), șase tipuri de regimuri politice, pe care le clasifică astfel: trei dintre acestea le consideră *sănătoase* – monarhic, aristocrație și politic –, iar celelalte trei *corupte* – tiranic, oligarhic, democratic (p. 99).

⁶ În contradicție cu Raymond Aron și Hannah Arendt, Almond și Powell propun o tipologie cu cinci clase; astfel, sistemele politice pot fi – militare, democratice de fațadă, cvasi democratice, totalitare sau democrații liberale (p. 99).

⁷ Facem referire aici la concepția lui Aristotel asupra regimurilor politice.

⁸ Vezi Ernest H. Kantorowicz, *The Kings Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, 1957.

⁹ Vezi Vladimir Volkoff, *Despre Rege*, București, Editura Fundației Anastasia, 1994.

¹⁰ Pentru puncte de vedere asemănătoare vezi Adrian Cioroianu, *Focul ascuns în piatră. Despre istorie, memorie și alte vanități contemporane*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 213-220; *Interviu cu AS Principele Radu de Hohenzollern-Veringen*, în “Dilema Veche”, Nr. 17, 7-14 mai 2004, p. 7.

Constituția României din 1991 a optat pentru imposibilitatea schimbării constituționale a formei de guvernământ, procedură considerată fără putere legală de unii specialiști în drept¹¹.

Dualitatea *dreapta-stânga* este una dintre problemele și controversele majore ale teoriei politice. Ea își are originea în disputa din cadrul Adunării naționale franceze și s-a păstrat de-a lungul timpului, ca un mod facil de etichetare a doctrinelor partidelor politice. În general, dreapta susține valori liberale, inegalități economice și libertăți politice, pe când stânga e mai mult apropiată de deziderate precum justiția socială, egalitatea economică ori valorile progresului¹² (p. 45). Noțiunea de *centru* a variat și ea între diverse poziționări ale specialiștilor, aceasta primând acolo unde sistemele politice sunt bipolare și unde partidele tind să-și apropie valențele doctrinare pentru a putea satisface nevoia de reprezentare a oricărui tip de electorat (p. 21).

Unul din conceptele relativ noi pe care Preda le dezbate este cel de *Uniune Europeană*, prezentând o scurtă, dar importantă evidențiere a etapelor acestei construcții politice inedite. Mai mult decât atât, problema *subsidiarității* în context european, arată Preda, presupune ca statele să devină, din instanțe înalte, instanțe joase, proces ce determină nașterea unei noi structuri politice. De asemenea, autorul mai include în lucrare termeni ce țin de spectrul ideologico-politic, inserând aici referiri la *conservatorism, creștin-democrație, liberalism* sau *socialism*.

În concluzie, având în vedere filtrul conceptual propus – acela de *gândire politică liberală* –, care presupune reabilitarea și reafirmarea unor concepte cheie, precum și contribuția bibliografică oferită, putem afirma că lucrarea de față merită întreaga noastră apreciere. Chiar dacă am putea semnala – deși autorul avertizează în *nota explicativă* asupra acestui neajuns – tratarea sumară a unor termeni, în raport cu complexitatea și istoria tumultuoasă a lor, dicționarul se înscrie în logica unui demers orientativ, de a da o nouă conotație unor problematizări esențiale. Scopul lui Cristian Preda este cu atât mai laudabil cu cât îndeamnă la o reorientare a politicii românești, nu spre o cale ideologică, ci spre o normalizare de bun simț a vieții politice autohtone. Gândirea liberală evidențiată în aceste pagini arată, într-o manieră ușor de depistat, cum acest mod de a privi *politica* a transformat radical întregul sistem, propunând o variantă raționalistă de conducere. Pentru cine percepe lucrurile într-o manieră lipsită de partipriuri politice, lucrarea lui Cristian Preda va convinge că gândirea politică liberală a însemnat pentru umanitate, de fapt, conturarea unor linii și direcții vitale.

Alexandru Muraru

¹¹ Apud Andrei Pippidi, *Monarhismul*, în Alina Mungiu-Pippidi (coord.), *Doctrine politice. Concepte universale și realități românești*, Iași, Editura Polirom, 1998, p. 103.

¹² Autorul arată că una dintre clasificările cele mai echilibrate a ultimilor decenii rămâne cea a lui Norberto Bobbio. Astfel, politologul italian construiește o schemă cu patru poziții: a) *extrema stângă* definită prin mișcări egalitare și autoritare, b) *centru stânga* – ce recuște partidele social-democrate, promotoare a unor doctrine egalitare și libertare, c) *centru dreapta* – evidențiată prin partide conservatoare, libertare și inegalitare, în timp ce d) *extrema dreaptă* presupune lipsa jocului democratic, cele mai clare exemple fiind nazismul și fascismul (p. 45).

TRECUTUL ZILEI DE ASTĂZI¹

Deși au trecut, iată, cinci ani de la apariția *Istoriei Partidului Național Liberal*, coordonată de Șerban Rădulescu-Zoner, necesitatea unei analize critice se impune, cu atât mai mult cu cât lucrarea în cauză este cea mai recentă sinteză dedicată evoluției și destinului PNL. Volumul, la care și-au mai adus contribuția Gheorghe Cliveti, Gheorghe Onișoru, Apostol Stan și Dumitru Șandru, se înscrie în seria studiilor de istorie politică, atât de necesare unei istoriografii ce încearcă să-și restructureze discursul, să înlăture dogmatismul și tezismul, care au contaminat, înainte de 1989, acest domeniu de cercetare. Concepută sub forma unei monografii, după cum suntem anunțați încă din nota preliminară, *Istoria Partidului Național Liberal* combină analiza liberalismului din perspectiva curentului de gândire politică, cu cea a expresiei instituționalizate, a partidului care i-a promovat valorile. Contribuția, în acest sens, este cu atât mai importantă, cu cât lucrările cu tematică similară, apărute până acum, se opresc fie la cercetarea infrastructurii ideologice – eseul istoriografic *Liberalismul românesc* semnat de Gheorghe Cliveti fiind sugestiv și emblematic în acest sens –, fie la analiza secvențială a destinului partidului și a ideilor liberale, cum este cazul lucrărilor *Liberalismul politic în România de la origini până la 1918*, semnată de Apostol Stan și Mircea Iosa, sau *Putere politică și democrație în România 1859-1918*, avându-l autor pe același Apostol Stan.

În planul concepției despre originea liberalismului în spațiul românesc și a raportului între doctrina politică și reprezentanții categoriilor sociale care o promovează, prima parte a lucrării suferă câteva disfuncționalități. Apostol Stan susține că “Ideile de schimbare – primii germeni ai liberalismului – se concretizează în 1802 sub forma unui proiect de republică aristo-democraticească” (p. 4) și că “Liberalismul era limitat la faptul că se instala numai la vârful societății, beneficiarii lui fiind marii boieri conservatori” (p. 7), pentru ca apoi să afirme că “doctrina liberală se opune ireductibil aceleia conservatoare prin deschiderea spre masele populare” (p. 16). În ce privește proiectul de republică și geneza liberalismului, considerăm că lucrurile trebuie privite mai nuanțat. Riscăm, deseori, să punem semnul egalității între liberalism și modernizare, uitând că reprezentanții atât de hulitei “tabere conservatoare” doreau, la rândul lor, propășirea societății. Este adevărat că ritmul era diferit, că strategia era alta, dar conservatorii, identificați de cele mai multe ori cu “moșierii” retrograzi își propuneau, ca și liberalii, progresul societății românești. Din discursurile acestui grup politic și din măsurile luate în momentul deținerii puterii nu a rezultat vreo intenție de întoarcere la vechiul sistem socio-politic, ci mai de grabă de temporizare a elanului reformist al liberalilor. Astfel, între cele două structuri politice și între reprezentanții lor, nu direcția de dezvoltare, nu dorința de modernizare făcea diferența, ci cadența schimbării. La acestea trebuie să mai adăugăm și faptul că liberalii și conservatorii nu erau susținuți exclusiv de burghezie, respectiv boierime, ci reprezentarea în plan social era mai complexă și se întrepătrundea. Analiza structurilor sociale implicate de o parte sau de alta a eșichierului politic dovedește că unii dintre marii proprietari erau “membri” ai PNL și participau la conducerea partidului. Același elan al glorificării unui grup în defavoarea celuilalt, aceeași perspectivă maniheistă și reduționistă, în concepția

¹ *Istoria Partidului Național Liberal*, coord. Șerban Rădulescu-Zoner, București, Editura All, 2000, 308 p.

noastră, a dus la afirmații fără acoperire istorică. Oricât de revoluționari ar fi fost liberalii ne este greu să acceptăm că ei ar fi avut o reală deschidere spre “masele populare”. Limitele impuse de contextul și realitățile epocii nu trebuie neglijate, iar elitismul liberalilor, cu toată deschiderea lor spre nou, este o caracteristică peste care nu putem trece.

Cu toate acestea, rolul liberalilor în procesul edificării României moderne și al evoluției societății românești până la cel de-al doilea război mondial nu poate fi minimalizat. Existența și destinul PNL s-au suprapus, în mare măsură, cu însăși evoluția statului și a societății românești. De altfel, după cum arăta Gheorghe Cliveti, încă din epocă, membri marcanți ai PNL erau conștienți de rolul pe care îl jucau și susțineau că istoria partidului lor se suprapune cu istoria dezvoltării sociale politice și economice a României (p. 57). Liberalii au venit la putere în momentele de maximă importanță pentru destinul românilor, au oferit soluții problemelor existente, fiind artizanii marilor reforme interne, iar personalitățile aflate în fruntea partidului s-au transformat în repere ale politicii românești. Atât Gheorghe Cliveti, cât și Șerban Rădulescu-Zoner și Dumitru Șandru au evidențiat aceste aspecte în capitolele II, III și IV, oferind informații bogate și documentate despre activitatea guvernamentală a PNL și despre măsurile legislative luate în scopul modernizării societății. După criza structurală și de imagine cu care s-a confruntat imediat după primul război mondial, ca urmare a apariției pe scena politică a unor formațiuni noi, cu mesaj atractiv și mai mulți susținători în teritoriu – cum a fost cazul Partidului Național Român – PNL a revenit în forță, transformându-se, în perioada interbelică, în cel mai important partid politic (p. 205). Cauzele acestei supremații, reperate de Dumitru Șandru erau inconsistența opoziției manifestate de celelalte partide, influența lui Ion I. C. Brătianu asupra regelui și oferta programatică ademenitoare cu care veneau liberalii (p. 205). Ar fi trebuit adusă în discuție și organizarea pe verticală a partidului, organizare care nu și-a găsit loc printre temele de analiză a nici unuia dintre semnatarii capitolelor. De asemenea, ar fi fost interesant de prezentat raportul centru-filiale, componența și rolul acestora din urmă, mai ales că studiile dedicate istoriei Partidului Național Liberal se ocupă mai cu seamă de autoritățile centrale, de “vârful” partidului și nu de întreaga sa structură.

Ultimul capitol este consacrat analizei procesului de disoluție a partidului, rezistenței în exil după instalarea regimului comunist și reapariției pe scena politică după 1989. Cauzele declinului și a dispariției PNL, identificate de Gheorghe Onișoru, au fost atât de ordin intern, cât și extern. Neînțelegerile ivite în rândul liderilor marcanți ai partidului: Gheorghe Tătărescu, Dinu Brătianu și Gheorghe Brătianu s-au adăugat presiunilor exercitate de noile autorități. În condițiile în care PNL își fixase ca obiective înfăptuirea programului de reîntregire națională, de restaurare democratică și de purificare morală (p. 260), conflictul cu structurile de stat comuniste a devenit inevitabil, el ducând la dispariția partidului din viața politică. Revenirea la democrație a însemnat și reapariția PNL pe prima scenă a țării, moment amintit, doar, de această lucrare, deoarece “timpul [...] este mult prea scurt pentru a intra în sfera de cercetare a istoricilor, această sarcină revenind deocamdată specialiștilor în politologie” (p. 297).

Luată în ansamblu, *Istoria Partidului Național Liberal* reprezintă o lucrare de referință în spațiul istoriografic românesc, deși structura nu oferă o linie conceptuală uniformă, iar criteriile delimitărilor temporale ale unor capitole sunt discutabile și ar trebui reevaluate.

Ionuț Nistor

LIBERALISMUL ROMÂNESC ȘI AVATARURILE „TRANZIȚIEI”

Orice analiză asupra liberalismului Europei de Est trebuie să pornească de la constatarea conform căreia acesta nu poate fi o simplă imitație a celui occidental, întrucât transpunerea de idei într-un mediu politic nou presupune un proces de transformare a societăților în ansamblul lor¹. Unele dintre acestea nu sunt dispuse să recepteze normele minimale necesare pentru construirea unei societăți liberale. Cazul României este emblematic din acest punct de vedere întrucât aceasta se dovedește încă incapabilă să construiască un sistem juridic funcțional și să promoveze relațiile de tip contractualist, atât la nivel economic cât și al societății. În plus, în România nu există un efort sistematic de analiză a liberalismului european și mai ales a modalităților prin care societatea românească se poate racorda la acest model. Pot fi identificate totuși unele reflecții politice născute sub impactul realității, unii autori interpretând prin prisma propriilor convingeri liberale evenimentele la care au fost martori sau au participat direct.

În afara unui cerc restrâns de specialiști, liberalismul a devenit o modalitate de legitimare socială, fără ca indivizii care și-au asumat o astfel de identitate să posede și o educație în spirit liberal. Pornind de la această realitate se nasc o serie de întrebări și angoase legate de capacitatea societății românești de a recepta și pune în operă principiile liberalismului. Principalele obstacole care împiedică societatea românească să devină liberală sunt de natură *politică, economică și etică*, la care se adăugă *resorturile mentale specifice unei societăți în tranziție*.

Din punct de vedere *politic*, liberalismul românesc s-a caracterizat, în decursul istoriei sale, printr-o acută precaritate în plan ideologic. De regulă, această insuficiență teoretică a tins să fie compensată de o anumită adaptabilitate politică², ceea ce a răpit din consistență măsurilor liberale. Din acest punct de vedere, lipsa unor repere din trecut legate de funcționarea unei societăți liberal-democrate a făcut ca recuperarea trecutului politic interbelic să îmbrace formele paradoxale ale unei inutile controverse privind puritatea doctrinară între diversele formațiuni politice liberale. Aproximarea de principiile liberalismului este blocată și de continuitatea elitei politice comuniste, purtătoarea unui mesaj stereotip bazat pe adaptarea mecanică a unor clișee. Inconsistența discursului politic liberal care amalgamează teme specifice gândirii de dreapta cu postulate ale stângii și cu lozinci naționaliste a făcut ca indivizii să-și piardă interesul pentru explicarea principiilor liberale. Acest discurs prolix și vulgarizator face imposibil orice dialog în interiorul comuniității politice și împiedică coexistența pe poziții opuse, dar principalul recunoscut reciproc³. Inconsistența doctrinară a liderilor politici este vizibilă la nivelul politicilor impuse de partidele ajunse la guvernare, care își asumă ideologii diferite, dar se comportă identic⁴. În fond, vasta indiferență colectivă față de trecutul totalitar⁵ a permis nașterea unei elite politice care nu a rezultat în urma unor opțiuni ideologice conștiente, ci s-a creat conjunctural, polarizată de putere.

O altă piedică în cale construirii societății liberale o reprezintă hegemonia unui stat care funcționează ca ocrotitor al societății, fiind înzestrat cu virtuțile ubicuității prin

¹ Vezi Aurelian Crăiuțu, *Elogiul libertății. Studii de filosofie politică*, Iași, Editura Polirom, 1998, p. 204-205.

² Virgil Nemoianu, *România și liberalismul ei. Atracții și împotriri*, București, Editura Fundației Culturale Române, 2000.

³ Cristian Prada, *Tranziție, liberalism și națiune*, București, Editura Nemira, 2001, p. 143.

⁴ *Ibidem*, p. 169.

⁵ Daniel Barbu, *Republica absentă. Politică și societate în România postcomunistă*, București, Editura Nemira, 1999, p. 27-28.

care reglează raporturile dintre oameni, instituții etc. El impune ordinea în mod arbitrar și nu se conformează uneia întemeiată pe reguli de factură morală, liber consimțite de indivizi. Astfel se explică de ce reflexele autoritariste ale guvernului își găsesc o susținere atât de consistentă⁶. Aici trebuie luat în calcul și un anumit primitivism politic moștenit de la Nicolae Ceaușescu, vizibil în alianța neocomuniștilor cu sindicatul mineresc împotriva societății⁷. Majoritatea românilor, unii oameni relativ instruiți, privesc cu naivitate și vulgarizează natura raporturilor lor cu statul recuperând clișeele colportate de național-comunism. Un exemplu în acest sens ține de absența unor delimitări între public și privat, dar mai ales de imprecizia limitelor până la care statul trebuie să intervină în aceste spații. Această situație își are originea în faptul că înainte de 1989 statul a confiscat spațiul public și a impus comportamentele specifice spațiului privat. O consecință a acestui mod de a vedea lucrurile transpore din intervenția brutală a publicului în spațiul privat, ceea ce a dus la expunerea mediatică a unor comportamente de natură intimă⁸. În plus, în România de astăzi se mai face confuzie între public și etatic, de unde convingerea că statul poate organiza societatea și economia. De fapt, liberalismul este o doctrină a statului limitat, antiteza statului absolut, în luptă cu care acesta se afirmă⁹. Intervenția statului trebuie limitată doar la câteva domenii și ea trebuie să aibă în vedere exclusiv protejarea drepturilor individuale¹⁰. În concepția liberală, statul trebuie să fie *neutru, laic, și tolerant*, având un rol bine determinat în garantarea proprietății, schimburilor și a raporturilor liber consimțite între entitățile locale. În România postcomunistă rămâne de actualitate paradigma colectivistă a statului care trebuie să intervină pentru a asigura dreptatea socială sau redistribuirea justă a bunurilor¹¹. Din acest punct de vedere, cu cât rolul statului este mai vag definit, cu atât posibilitățile sale de a interveni abuziv sunt mai mari.

Birocratizarea excesivă în detrimentul constituirii unei adevărate elite birocratice reprezintă un alt impediment în calea societății liberale. Aici trebuie precizat că totalitarismele își exprimă tendința de a controla întreaga societate prin supradimensionarea aparatului birocratic, proces care produce defoșionalizarea și diluarea responsabilității. Astfel, birocrația nu este orientată spre scopuri concrete, practice, singurul său obiectiv fiind acela de a se autoreproduce. Într-un stat liberal, elita birocratică este necesară pentru a conferi coerență intervenției limitate a statului, astfel încât drepturile indivizilor să nu fie încălcate. Ea trebuie să fie competentă pentru a se încadra precis în sfera de competență rezervată statului¹². La aceasta se adaugă absența unui sistem cu adevărat meritocratic și tentația autodistructivă de a devora elitele pentru a face loc mediocrităților¹³.

În România există o legislație volatilă și imprecisă care produce derută între indivizi și împiedică raportarea comportamentelor politice exclusiv la lege. Exemplele pot porni chiar de la Constituție care, datorită ambiguității sale, a generat o dezbatere publică legată de constituționalitatea unei noi candidaturi la funcția supremă a lui Ion

⁶ Cristian Preda, *op. cit.*, p. 36-39.

⁷ *Ibidem*, p. 118-120.

⁸ *Ibidem*, p. 104-105.

⁹ Norberto Bobbio, *Liberalism și democrație*. Traducere din limba italiană de Ana-Luana Stoicca. Prefață de Daniel Barbu, București, Editura Nemira, 1998, p. 37.

¹⁰ Karl R. Popper, *Teoria marxistă a statului*, în *Filosofia socială și filosofia științei*, București, Editura Trei, 2000, p. 356.

¹¹ Cristian Preda, *op. cit.*, p. 146-147.

¹² *Ibidem*, p. 123.

¹³ Virgil Nemoianu, *op. cit.*, p. 155.

Iliescu în 1996. Această dezbatere ar fi fost inutilă, la fel și deciziile penibile ale Curții Constituționale, dacă textul legii fundamentale ar fi fost explicit¹⁴. Transpare astfel clar că România nu este un stat de drept, în care puterile publice să fie reglate în funcționarea lor de norme generale. Statul de drept în concepția liberală conține o serie de mecanisme constituționale care împiedică exercițiul arbitrar al puterii și abuzurile sale, precum controlul guvernului de către parlament, controlul parlamentului, în exercițiul puterii legislative ordinare de către o curte jurisdicțională care să judece constituționalitatea legilor, o autonomie relativă a guvernării locale față de guvernarea centrală, o magistratură independentă față de puterea politică¹⁵.

Expresie juridică a liberalismului politic, statul de drept urmărește să marcheze frontiera dintre domeniul statului și cel al societății civile, creând posibilitatea ca aceasta din urmă să controleze legalitatea actelor puterii și să protejeze universul privat al individului¹⁶. „Juridizarea vieții politice românești”¹⁷ constituie astfel o condiție primordială pentru crearea unei societăți liberale.

Conflictul dintre structurile societății civile și guvern, firesc în esența sa, a fost deturnat spre amendarea punctuală a abuzurilor puterii și nu a implicat un efort polemic vizând definirea rolului statului. În plus, societatea civilă este lipsită de suportul unui corp social patriarhal, cu o puternică vocație autoritaristă, cu o cultură politică preponderent „pasivă” și „parohială”, în care valorile civic-participative sunt minoritare¹⁸. Astfel se explică ruptura dintre minoritatea celor conștienți, dispuși să sancționeze abuzurile puterii, și majoritatea dezinteresată dispusă să le accepte.

Din punct de vedere *economic*, România oferă imaginea unui stat ieșit dintr-un sistem totalitar în care economia era confiscată de politică. Ideea că acestea trebuie separate își face loc cu greu, atât la nivelul simplilor cetățeni, cât și la cel al guvernanților¹⁹. Din acest punct de vedere, dificultățile liberalismului de a se impune în sfera economică au, de cele mai multe ori, o înrădăcinare politică.

Respingerea proprietății private de către societatea românească postcomunistă, care îi asociază o semnificație restrictivă, inegalitară, egoistă, sugerează și o neîncredere în libertatea individuală. De fapt, proprietatea condiționează libertatea și garantează fiecăruia dreptul de a se opune puterii. Statul a monopolizat proprietatea în România, ficțiunea proprietății colective ascunzând de fapt controlul pe care acesta îl exercită asupra indivizilor.

Primitivismul economic și absența unei culturi contractualiste se datorează faptului că regimul comunist a impus raporturi de colaborare de tip clientelar, în care relațiile dintre oameni au fost puternic personalizate. Din această perspectivă, după 1989 nu a fost posibilă impunerea în plan economic a unor mecanisme și legi impersonale, neutre²⁰. Producția și schimbul au fost subordonate unor interese de clan care au subminat concurența, iar economia de stat a fost transferată spre o minoritate aflată în legături clientelare cu mediul politic²¹. Astfel, clientelismul politic și relațiile oligarhice sunt expresia unui sistem de subordonări bazate pe raportul dintre accesul la decizia

¹⁴ Vezi pe larg această dezbatere în Cristian Preda, *op. cit.*, *passim*.

¹⁵ Norberto Bobbio, *op. cit.*, p. 38-39.

¹⁶ Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 121.

¹⁷ Cristian Preda, *op. cit.*, p. 180.

¹⁸ Aurelian Crăiușu, *op. cit.*, p. 175.

¹⁹ Cristian Preda, *op. cit.*, p. 148.

²⁰ Aurelian Crăiușu, *op. cit.*, p. 173.

²¹ Virgil Nemoianu, *op. cit.*, p. 163-164.

politică și dobândirea unor avantaje materiale proporționale. Clientelismul politic s-a exprimat prin „colonizarea societății economice”, adică un transfer sistematic și continuu al deciziilor în sfere nepolitice²². Aici este vorba despre împărțirea resurselor către o oligarhie de partid, ceea ce nu este posibil decât în cadrul unui regim politic dominat autoritar de un partid sau de un grup de partide²³. Această stare de fapt a îngustat sfera de independență a individului măbind gradul de dependență verticală față de structurile puterii²⁴.

Ambiguitatea grupului social al oamenilor de afaceri, compus din foștii comuniști sau din profitorii noii puteri a indus neîncrederea față de capitalism. Suspiciunea cu care sunt priviți aceștia compromite una dintre virtuțile fundamentale ale liberalismului, încrederea.

Normele de ordin *etic* rămân definitorii într-o societate liberală. Din acest punct de vedere, absența individului din scena dezbaterii politice rămâne una dintre problemele fundamentale ale „tranziției românești”. Această stare de lucruri nu este străină de concepția holistă specifică regimului comunist. Astfel, propaganda a accentuat caracterul irelevant al destinului individual, propunând categorii vag definite precum „partidul”, „poporul”, „clasa muncitoare”, purtătoare ale unor idealuri lipsite de relevanță individuală. În felul acesta s-a tins spre anularea autonomiei persoanei și a gândirii independente, fiecare membru al grupului împrumutând o identitate colectivă, atestată prin una din numeroasele forme de organizare propuse de regim. În societatea postcomunistă au supraviețuit o serie de reflexe colectiviste întemeiate pe principiul unanimității și consensului politic²⁵. De asemenea, persistă ideea subordonării individului față de o entitate abstractă întruchipată de stat, a cărui destin se topește într-un proiect global menit să asigure un viitor luminos²⁶. Trecerea de la omul muncii, una dintre multiplele variante ale omului nou, la individul conștient de ponderea sa civică și, la rigoare, capabil să și-o folosească este foarte dificilă. Altfel spus, la un individ conștient de drepturile, libertățile și obligațiile sale politice, capabil să identifice comportamentul abuziv al puterii și să-l poată sancționa. Acest lucru se poate realiza în primul rând prin multiplicarea asociațiilor civice la nivel local, ceea ce presupune evitarea disipării responsabilității²⁷. Dacă premisa oricărei societăți liberale este respectul individualității, respingerea sa este intim legată de atașamentul față de colectivism. Reflexele colectiviste, transcend trecutul recent întrucât ele țin de structurile patriarhale specifice unei societăți cu puternice rădăcini rurale²⁸.

Educația liberală poate fi realizată de specialiștii în teorie socială și știință politică, ceea ce înseamnă că „eliberarea de vulgaritate se produce în afara scenei politice”²⁹. Aceasta trebuie să înceapă cu asimilarea unor concepte fundamentale, precum cele de *opozitie*, *stat de drept* și *separația puterilor*. Altfel spus, asimilarea unei culturi politice de tip participativ în dauna unor reflexe parohiale, a pasivității care favorizează autoritarismul politic și liderii cu pretenții harismatice. În felul acesta se pot estompa sensibilitățile la discursul extremist-naționalist, care suscită instincte gregare, în

²² Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 155.

²³ *Ibidem*, p. 155.

²⁴ Aurelian Crăiuțu, *op. cit.*, p. 174-175.

²⁵ Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 64.

²⁶ *Ibidem*, p. 61-62.

²⁷ Vezi Aurelian Crăiuțu, *op. cit.*, p. 173.

²⁸ H.-R. Patapievici, *Politice*, București, Editura Humanitas, 2002, p. 106-110.

²⁹ Cristian Preda, *op. cit.*, p. 181.

dauna unui model democratic³⁰. Corolarul acestei formări ar fi interpretarea pozitivă a inegalității, ca o recunoaștere a unicității fiecărei persoane și, implicit, a libertății sale³¹.

Lipsa de respect față de legi constituie un alt impediment în calea societății liberale. Ea este alimentată de „inflația legislativă” care vizează consolidarea controlului juridic asupra tuturor segmentelor sociale și nu limitarea puterii prin norma de drept. Aceasta constituie o moștenire a centralismului administrativ al statului socialist, care nu separa puterile, ci înmulțea și dezmembra instanțele legale ale puterii pentru a dizolva orice responsabilitate juridică³².

Punctualitatea constituie „unul din acele repere care fac posibil exercițiul libertății”. Această virtute a devenit în perioada comunistă o constrângere, indiciu al unui tip de organizare a vieții pus sub patronajul statului³³.

La acestea se adaugă *mentalitatea specifică unei societăți în schimbare* reductibilă la un vast sentiment de pesimism social.

Sentimentul inutilității scrutinului democratic derivă din credința că individul nu este cu adevărat reprezentat. De aici rezultă neîncrederea în Parlament, expresia fundamentală a reprezentativității, și încrederea în instituțiile ierarhizate, închise, precum Biserica și Armata³⁴. Resorturile acestei atitudini sunt mai profunde și țin de faptul că românii nu au o cultură a libertății politice, de aici atașamentul față de formele tradiționale de viață³⁵. La aceasta se adaugă sentimentul nereprezentării politice, indus de carențele sistemului electoral, care fac ca voința exprimată de alegători să nu fie reflectată de componența legislativului³⁶. În plus, există un sentiment al inutilității jocului politic, resimțit ca foarte îndepărtat și desfășurat împotriva corpului electoral, adică a indivizilor electori, și în folosul politicienilor. Absența auto-governării și menținerea unui sistem centralizat, pe fondul căruia inițiativele locale au rămas ne semnificative au dus la potențarea defetismului și la exacerbarea unei gândiri politice preponderent negative³⁷.

Acest tip de raportare la sfera politicului a lăsat loc explicațiilor de ordin irațional pe care indivizii sunt tentați să le ofere pentru fenomene de ordin concret care le marchează viața de zi cu zi. Un exemplu în acest sens este ideea complotului, care se regăsește în mentalul colectiv al tuturor societăților premoderne, conform căreia puterea reală aparține unor cercuri oculte, imposibil de controlat de către individ.

Bogdan-Petru Maleon

³⁰ Aurelian Crăiuțu, *op. cit.*, p. 171.

³¹ Norberto Bobbio, *Dreapta și stânga. Rațiuni și semnificații ale unei diferențieri politice*. Traducere din italiană de Michaela Șchiopu. Cuvânt înainte de Aurelian Crăiuțu, București, Editura Humanitas, 1999, p. 103-117, *passim*.

³² Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 127-128.

³³ Cristian Preda, *op. cit.*, p. 49.

³⁴ *Ibidem*, p. 88-90 și 238-240.

³⁵ H.-R. Patapievici, *op. cit.*, p. 94.

³⁶ Cristian Preda, *România postcomunistă și România interbelică*, București, Editura Meridian, 2002, p. 28-29.

³⁷ Aurelian Crăiuțu, *op. cit.*, p. 176.

SPOVEDANIA LIBERALULUI DE CURSĂ LUNGĂ¹

Evoluția liberalismului, ca mișcare intelectuală, politică și socială, a suscitată numeroase interpretări și analize, cu scopul clarificărilor doctrinare necesare, dar și pentru descoperirea rădăcinilor filozofico-ideatice. Modernitatea, epocă a curentelor de gândire, a adus transformări radicale, pe care liberalismul le-a prefațat de cele mai multe ori, contribuind certamente la emergența societăților democratice, în sensul recent al termenului. În fine, despre liberalismul românesc, căci la el face referire, în mare parte, cartea pe care o prezentăm, se poate spune orice, dar nu i se poate nega contribuția majoră la edificarea statului românesc modern și la crearea instituțiilor de la mijlocul secolului XIX și începutul secolului XX.

Pentru Valeriu Stoica strategia politică este un mod de a fi. Rețeta succesului pentru un volum de interviuri cum este cel de față constă nu doar în măiestria unui interlocutor bine pregătit, mediatizat și foarte priceput în arta dialogului, ci și un partener de discuție obișnuit în a explora, a descoperi și a reliefa atitudinea intelectuală, concepțiile solide, dar și situațiile delicate trăite de omul politic. Din acest punct de vedere, Valeriu Stoica și Dragoș Paul Aligică respectă regulile jocului, urmărind creionarea "universului de idei, evenimente și situații care definesc liberalismul ca mișcare politică, ca atitudine intelectuală" (p. 5).

Volumul cuprinde o introducere și șase capitole, tratând patru teme predilecte: liberalismul și revenirea sa, înlocuirea sistemului totalitar; experiența liberală în România (proiectul național, proiectul democratic și proiectul modernizării); strategia liberală pentru România și rolul cetățeanului în construcția liberală.

Liberalismul secolului XIX a fost unul foarte realist și pragmatic, spune Valeriu Stoica, vorbind despre doctrina Partidului Național Liberal. Pentru că proiectele P.N.L. să poată fi puse în practică, Ion C. Brătianu și Ionel Brătianu au gândit conceptul națiunii, corpul politic ce stă în spatele tuturor proiectelor liberale: național, democratic și cel al modernizării. Istoria mișcărilor politice a liberalilor români reprezintă o sursă de inspirație pentru fostul președinte al P.N.L., dar și de argumente pentru strategia sa politică. O face și atunci când vorbește despre practica liberalismului pragmatic, văzută ca o tradiție a istoriei P.N.L., răspunzând reproșurilor conform cărora Partidul Liberal în "perioada Stoica" s-ar fi îndepărtat de principiile liberale: "în perioada în care am condus partidul, am apropiat PNL de adevărata Românie" (p. 17). Practicii pragmatismului, Stoica îi asociază expresia "strategia vicleniei", utilizată de Brătieni. Într-o luptă politică acerbă, combinația câștigătoare o reprezintă *leadership*-ul și viclenia, fiind calitățile indispensabile ale unui om politic, iar Valeriu Stoica pare să consimtă că le deține, claritatea prezentului și clarviziunea.

În tumultuoasele luni ale anului 1990, P.N.L. s-a găsit la răscruce. Deși în 1990 potențialul liberal era de 20% ("constituit tot pe baze emoționale în cea mai mare parte") și deținea un plus de dinamism dat de tinerii care îmbrățișau doctrina liberală, P.N.Ț.C.D. a fost partidul câștigător, căci "Seniorul" Corneliu Coposu a ales politica cea mai înțeleaptă: comuniști și anticomuniști. De aceea, spune Valeriu Stoica, "P.N.L. a avut o șansă mare în 1990, pe care a ratat-o". Bazinul electoral este un alt subiect pe care cei doi parteneri de dialog îl abordează, și de această dată, liderul liberal se

¹ Valeriu Stoica, Dragoș Paul Aligică, *Provocări liberale. Dialoguri despre gândirea, istoria și practica liberalismului*, București, Humanitas, 2003.

dovedește un fin analist. În proporție covârșitoare intelectualitatea tehnică a fost confiscată de partidele excomuniste, iar “clasa oamenilor de afaceri, apărută în România, practic nu este legată de partidele reformatoare” (p. 38). Absența unei mișcări civice importante în 1990 a făcut ca discursul comunist/anticomunist să acapareze discursul oficial al partidelor reformatoare.

Reconstruit într-o epocă de incertitudini și confuzie, P.N.L. a trecut prin multe încercări după 1990. Valeriu Stoica nu face decât să repună pe tapet evenimentele și să schițeze tendințele centrifuge, erorile manageriale și structurile volatile de la nivelul conducerii liberale. Istoria postdecembristă a P.N.L., spune fostul ministru al Justiției, cunoaște două perioade: 1990-1993 – de ruptură și schimbare, iar a doua, 1995-2000, de unificare. Euforia câștigării alegerilor în 1996 i-a cuprins până și pe cei care formau C.D.R., deși imensa popularitate de care s-a bucurat această coaliție s-a stins rapid datorită unor momente importante pe plan extern (vezi cazul Kosovo), dar și datorită unor greșeli fatale în calculul politic (situația dificilă în care s-a găsit Victor Ciorbea în 1997, când n-a mai fost susținut de propriul partid). De fapt, spune Stoica, putem distinge trei etape în evoluția guvernării C.D.R.: la început, s-a resimțit din plin romantismul, apoi au devenit extrem de vizibile deficiențele administrării unei coaliții aflate la putere și nepunerea în practică a regulii acceptării reciproce (a liderilor politici din C.D.R.). În fine, despre perioada 1996-2000, politicianul conchide: “Este, dacă vreți, singura perioadă în care România a avut un președinte și o guvernare complementare, de natură să justifice funcționarea democrației în România” (p. 107).

Jocul întrebărilor despre liberalism mânăute cu pricepere de D. P. Aligică îl aduce pe Valeriu Stoica pe tărâmul discuției despre nașterea doctrinei politice și noile provocări cărora trebuie să le răspundă. Liberalismul actual înseamnă mai puțin în acțiunea politică deoarece doctrinarii de astăzi “sunt mai puțin militanți decât au fost în secolul al XIX-lea” (p. 125). În altă ordine de idei, continuă Stoica, șansa liberalismului în Europa de Est este crearea unui organism politic puternic, care să se opună social-democrației de factură comunistă (specifică Europei Răsăritene). Interlocutorul lui D. P. Aligică crede că astăzi vina liberalilor constă în aceea că s-au refugiat în universități, academii și institute de studii politice, dar “n-au avut puterea să cerceteze terenul pe care se desfășoară bătălia” (p. 149). În anul 2000, în România, dihotomia comunism/ anticomunism și naționalism/europenism se modificase într-un clivaj de tipul reformism/conservatorism; în realitate era vorba despre (re)structurarea discursului politic în România.

În perioada postdecembristă, tema națională a ocupat un loc central, deși acest discurs nu a fost lesne observat. Aceasta a fost văduvită de discursul proeuropean, crezându-se că ideea Europei unite anulează fatalmente pe cea a națiunii. De această eroare politică, eroare a discursului, au profitat P.U.N.R., P.R.M. și P.D.S.R. Stoica vorbește deschis și despre documentul lansat de P.N.L. în 2001 privind ideea de națiune în viziunea liberală, care nu a avut un ecou favorabil nici în presă, nici pe scena politică. În problema minorităților, apreciază fostul ministru al Justiției, liberalii susțin minoritățile în virtutea drepturilor individuale (drepturile omului); după părerea sa, principala eroare a conceptului *Political Corectness* este că pune colectivitatea înaintea individului.

Multe dintre concluziile și referirile lui Valeriu Stoica sunt legate de epoca posttotalitară, de efectele nefaste ale acesteia. La începutul anilor '90 au lipsit mijloacele și soluțiile de decomunizare a economiei. De această situație se fac responsabili reprezentanții fostei nomenclaturi și serviciile secrete, care au găsit resorturile necesare pentru confiscarea economiei de piață, ceea ce a determinat nașterea unei economii

anormale – un hibrid între socialism și capitalism. Despre Constituția din 1991, Stoica remarcă nuanțele totalitare pe care le păstrează, dar, în același timp, afirmă despre cei care cereau repunerea în funcție a Constituției din 1923 că aveau în vedere doar restaurarea monarhiei; “discontinuitatea constituțională” este necesară în evoluția statului, precizează liberalul. Această concepție nu diferă foarte mult de alte opinii de după '90, opinii emise de indivizi care vedeau în dezbaterea asupra formei de guvernământ un pericol pentru România. Ne întrebăm dacă domnul Valeriu Stoica vorbește despre “discontinuitatea constituțională” din postura unui doctor în drept sau a unui politician cu viziuni republicane.

Revenind la istoria recentă a P.N.L., fostul ministru al Justiției crede că P.A.C. s-a născut ca o alternativă intelectuală la Partidul Liberal, incapabil să ofere un discurs intelectual, eficient și viabil. Scopul în viitor este constituirea polului democratic de dreapta (ca o alternativă serioasă la stânga conservatoare și pentru anularea variantei naționalismului extremist). Extinderea suportului electoral spre centru este unica șansă pentru ca P.N.L. să poată deveni un pol alternativ de putere, ceea ce coincide cu “ieșirea P.N.L.-ului dintr-un segment de suport electoral și intrarea în altul” (D. P. Aligică, p. 322). Câteva scenarii imaginate de Valeriu Stoica sunt, la vremea când scriem aceste rânduri, perfect posibile: echilibrarea sistemului politic românesc în jurul P.N.L. și un guvern de uniune națională a partidelor parlamentare (excluzând P.R.M.) și P.S.D.

Cititorul va descoperi în lucrarea prezentată numeroase amănunte din spatele scenei politice, dar și despre omul, fața nevăzută a lui Valeriu Stoica. Spre exemplu, aflăm că programul guvernării 1996-2000 s-a elaborat într-un mic cabinet din Primăria Capitalei, că în 2000 Theodor Stolojan l-ar fi vrut candidat pe Mugur Isărescu din partea P.N.L., dar și că Valeriu Stoica se consideră un om profund religios sau că Traian Băsescu s-a arătat inițial sceptic la propunerea unei alianțe P.N.L.-P.D. De asemenea, deși sunt puține și nu marchează cititorul decât în măsura în care reprezintă vorbele unui om politic, descoperim și fraze de demagogie pură (“... în politică am două fidelități principale: fidelitatea față de România și fidelitatea față de P.N.L.”, p. 195) sau în care omul politic se află în căutare de electorat pe tărâmul lecturii (“intelectualii ar trebui să aibă o opțiune clară, și în momentul de față, singura structură de concentrare a energiilor pe plan politic a intelectualității este P.N.L.”, p. 276).

Volumul de față, deși nu este întocmai o lucrare cu caracter științific, merită aprecierea noastră pentru modul în care au fost expuse opiniile privitoare la liberalism și la evoluția sa, constituindu-se un exercițiu util pentru o clasă politică aflată mereu în contradicție cu principiile și cu interesele propriului electorat.

Andrei Muraru

SERIA DESVOLTĂRII PARTIDULUI LIBERAL

Din opera lui A. D. Xenopol, am ales *Istoria partidelor politice* iar pentru că articolele și studiile reunite în acest volum analizează diferite aspecte ale liberalismului românesc, am reprodus în rândurile de mai jos secțiunea dedicată originii partidului liberal și primelor forme de manifestare politică a reprezentanților acestuia. În transcrierea noastră realizată am corectat tacit ortografia folosită de istoric.

*   *
*

Este greu de determinat originile partidului liberal, pentru că ele se îmbină cu înjgheburile partidului național nedeosebit încă în cele două ramuri ale sale de mai târziu; dar sămânța ideilor despărțitoare ale acestor două ramuri sunt aruncate chiar de primele manifestări ale ideilor naționale, deoarece pe baza acestora se va dezvolta partidul liberal, pe când cel conservator va bate în retragere înaintea lor, îndată ce va vedea că ele lovesc în interesele sale de clasă.

Pentru a ne ține strâns numai de ideile egalitare, ele se manifestă în același timp pe mai multe căi, îndrumate toate de marea îmboldire venită din Franța.

Pe la 1805 se temeau boierii din Moldova de o împotrivire a țăranilor la lucrarea boierescului și cu acest prilej boierul cu idei egalitare, Vasile Mălinescu, propune Mitropolitului Veniamin împroprietărirea țăranilor.

Revoluția mai de seamă condusă de Tudor Vladimirescu tindea și ea, fără un plan hotărât, la scoaterea țăranilor din iadul în care erau frământați. Dar acea revoluție este înăbușită odată cu a Grecilor, și singurul folos pe care Țările Române îl traseră din ea nu se întoarce către acei ce o îndrumaseră, ci către boierii care se slujiră de dânsa pentru a aduce Domniile românești iarăși în mâinile clasei lor. Ideile egalitare nu dobândiră deci nici un îndemn din mișcarea violentă din Muntenia. Aceste idei trebuiau să-și facă drumul pe altă parte decât pe aceea a revendicărilor țărănești, și anume prin o pomire a boierilor contra boierilor, adică a celor mici contra celor mari. Sub imboldul ideilor pripășite din Franța în mințile încă înapoiate ale clasei boierești din Moldova, vedem deodată apărând încă în anul 1804 un pamflet care cerea egalizarea tuturor boierilor în împărțirea lor la conducerea țărilor, sub amenințarea repetării scenelor sângeroase din Revoluția franceză.

Optsprezece ani mai târziu, aceste idei înfrățindu-se și cuprinzând mințile tuturor boierilor mai mici și ale câtorva boieri mari, aceștia cer de la Ioan Sandu Sturdza, Voevodul național numit de Turci, după stingerea revoluției grecești, și care Domnitor era tocmai din partida "novatorilor", ca el să consfințească niște "Ponturi", în care se cerea deplina egalizare a boierilor mici cu cei mari în conducerea daraverilor publice.

În Muntenia nu vedem apărând o asemenea mișcare, ci ideile egalitare sunt răspândite mai mult pe cale individuală, de o parte prin scrierea Golescului, de alta prin propovăduirea lor din viu grai de către cei patru bursieri reîntorși în Muntenia din Piza și Paris pe la 1825-1828: Eufrosim Poteca, Constantin Moroiu, Simion Marcovici și Petru Poenaru.

Tot la așa rezultat duce și reorganizarea liceului Sf. Sava de către profesorul I. A. Vaillant.

Dacă însă în Muntenia, ideile egalitare nu se înmănuncheaseră ca în Moldova în un partid politic, Domnitorul Bibescu realizează până la un punct aici cele ce boierii ceruseră lui Sturdza prin Constituția din 1822. Anume Bibescu ia măsura ca boierii ce locuiau în capitală să nu mai poată fi aleși ca deputați în ținuturi, dând astfel și celor mici puțința a-și pune candidaturile pe acolo. Tot către egalizarea condiției oamenilor tinde măsura lui Bibescu de a emancipa pe țișanii statului și ai mânăstirilor.

Pentru a reveni la Moldova – către același timp, sub domnia lui Mihail Sturdza, întâlnim o reînviere a mișcării boierilor mici sprijiniți și de câteva nume mari care voiau să prefacă iarăși Constituția țării; de astă dată însă nu în unire cu Domnitorul ca pe timpul celui alt Sturdza, ci plănuiind o sângeroasă răzvrătire. Conjurația comisului Leonte Radu este însă descoperită și înăbușită în fașă. În proiectul de obləduire a țării Moldovei închipuit de minteosul comis, ce mergea însă mai departe cu ideile egalitare de cum ajunseseră tovarășii lui de gândire din 1822; anume primirea în tribunalele și isprăvniciiile țării și a unor “comisari” luați dintre răzeși și dintre țărani, cea întâi propunere de introducere a elementului de jos în conducerea țării, păstrată până atunci numai clasei boierești. Tot pe atunci Rușii cer lui Mihail Sturdza strămutarea la Berlin a câtorva studenți Moldoveni ce se duseseră la Paris, în focarul ideilor răsturnătoare, și această cerere este mai apoi repetată de Rusia cu prilejul ducerii însuși a fiilor Principelui Sturdza, Dimitrie și Grigore, și a lui Mihail Kogălniceanu. Mihail Sturdza se mai plânge lui Titoff asupra emisarilor turburători care ar veni din Muntenia și Moldova, între alții I. Văcărescu, acel care protestase contra prezidării comisiei Regulamentului Organic de către Mințiaki. Tot așa arată M. Sturdza îndoielile lui, dacă școlile primare deschise în Muntenia în 1838 nu ar putea deveni un izvor de idei pierzătoare pentru populația câmpului. M. Sturdza promite rușilor ca își va îndrepta toată privigherea asupra acelora care vin din străinătate cu idei primejdioase și el oprește intrarea în Moldova a scrierii lui Felix Colson, *Précis des droits des Moldo-Valaques*.

O lovitură mai directă și mai puternică este dată clasei privilegiaților și deci partidului conservator de către Mihail Kogălniceanu care, întors din Berlin și fiind favoritul Domnitorului, este numit de el profesor de istoria Românilor în Academia Mihaileană unde, în lecția lui introductivă, el lovește fără cruțare în despoitorii țării lui, Austria și Rusia, precum și în “aristocrația cea neștiutoare care ține în înlănțuire un popor de mai bine de două milioane de suflete”. Kogălniceanu este bine înțeles destituit din catedra creată care și ea este desființată. Elevul Academiei N. Ionescu, recitând prea cu înfocare versurile lui Asaki care încep cu apostrofa: “nobili plini de îngâmfare” în care răsună iarăși cu putere struna țărănească, este oprit de M. Sturdza a urma mai departe cu declamarea. Ideile liberale și egalitare încuibându-se mai ales în clasele superioare ale școlilor din Iași și București, aceste clase sunt suprimate.

Revoluția din 1848 din Muntenia aduce la lumină pe lângă prima întruchipare a ideilor liberale și egalitare, și pe aceea ce părea a fi nedezlipit legată de ele, dar care rămăsese de mai multe ori uitată, anume îmbunătățirea clasei țărănilor, și anume prin măsura cea radicală a împroprietăririi. Această măsură apăruse chiar la zorii cugetării

liberale în Țările Române, cu Vasile Mălinescu în anul 1805; dar ea fusese cu totul uitată în constituția moldovenească din 1822 și în repetarea aceleiași încercări în 1839; iar în Muntenia nu mai fusese reînnoită de la Constantin Radovici din Golești. Această idee este însă susținută în Muntenia mai ales de marii boieri liberali, ca Goleștii, Grădiștenii, Câmpinenii, Crețuleștii, Filipeștii, precum și de mai mulți boieri mici, precum frații Brătianu, Magheru, Ipătescu, Pleșoianu cum și de o pleiadă întregă de oameni culți ridicați din sânul poporului, ca Heliade, Tell, Serurie. Toți acești conducători ai mișcării de regenerare caută să deștepte mai ales pe țărani spre conștiința de sine, spre prețuirea ideilor de libertate și egalitate, și ei ajung după strașnice eforturi a lumina puțin mintea norodului, și lucru îndestul de afară din cale, a-l porni chiar în contra fraților săi într-un Hristos, pravoslavnicii Ruși, despre care izbutiră a-l convinge că erau începătorii apăsării lui prin legiuirea Regulamentului Organic. Partidul liberal autorul revoluției vroia însă să rămână liberal nu numai în realizarea dorințelor lui, ci și în mijloacele pe care le întrebuița spre a-și ajunge ținta să convingă anume pe boieri prin argumente, prin dezbaterile intereselor comune împreună cu țărani, ca să-i hotărască a primi împroprietărirea, și de aceea institui el acea comisie a proprietății, ce pentru oameni cu privirea sănătoasă a lucrurilor reale trebuia să fie osândită chiar de la început, și care comisie de aceea nu ieși la nici un capăt; atâta doar numai izbutiră dezbaterile din sânul ei, ca să pună într-o lumină și mai vie încă antagonismul cel neîmpăcat dintre țărani și boieri îndeobște, și deci între partidul conservator și acel liberal în grava chestie care le despărțise pe amândouă chiar de la a lor obârșie, chestia proprietății.

Revoluția din 1848 fiind însă zdrobită, ideile liberale trebuiră să aștească din nou, cu toate că rușii nu mai strângeau acum frânele atât de tare, de frică ca să nu provoace tulburări noi. Ideile liberale, însă, dacă fuseseră sugrumate în Principate, înviară cu atât mai puternic peste hotare, mai ales în Parisul cel generos, unde ele se înfrățiră cu acele ce tindeau la regenerarea națională a românilor și la contopirea mai ales a celor două Principate într-un singur corp.

Tratatul și Convenția de la Paris din 1856 și 1858 puseră acestei idei ca temelie reorganizării vieții poporului român și dădură deci partidului liberal, dacă nu sprijinul Europei întregi, cel puțin al majorității hotărâtoare, inspirate și stăpânite de puternica Franță. Convenția de la Paris, deși nu recunoscuse toate dorințele rostite de Divanurile ad-hoc, totuși impusese Țărilor Române două prefaceri ale așezămintelor lor care erau tocmai acele pe care partidul liberal le apăraseră în 1848 și anume: guvernul constituțional cu coborârea tuturor privilegiilor de clase și îmbunătățirea stării populației rurale. Dacă prin înăbușirea revoluției din 1848 partidul conservator ieșise învingător, urmările războiului Crimeii răsturnase situația, dând izbânda partidului liberal.

Această izbândă se mări însă atunci când, din urmele alegerii Domnitorilor din 1859, ieși un singur nume, acel al colonelului Alexandru Cuza, bărbat cu vederi liberale care era menit să prezideze el, "om nou", la aplicarea "ideilor noi".

Puțin timp însă după a lui întronare și, mai ales, după realizarea unirii, liberalii văzură că Domnitorul nu era hotărât a intra cu totul în apele lor și că el voia să aplice ideile liberale în felul cum le înțelegea el, și care nu era acela al partidului liberal constituit și organizat în 1848. Din această deosebire de păreri se face o ruptură între partidul liberal și Domnul care era cu toate acestea reprezentantul ideilor acestui partid, ruptură ce se dădu pe față, mai ales cu prilejul chemării la putere a partidului liberal, urmat după puține zile de o răsunătoare respingere a lui de la cârma statului.

Cuza Vodă care înfăptuise două mari izbânzi politice, unirea și secularizarea, voia să conducă soarta României tot mai mult după cugetul lui, ceea ce partidul liberal, îndoctrinat mai ales de teoriile liberale pe atunci în curs, nu putea îngădui, și care își găsiră rostirea în cuvântarea lui Brătianu din 1863.

În timpul Domniei lui Cuza Vodă trebuie făcută deci o deosebire între ideile liberale reprezentate de Domnitor și acele apărute de partidul liberal. Pe când Cuza Vodă se interesa mai mult de egalitate și, între ideile din această sferă în întâiul loc, de îmbunătățirea claselor de jos, partidul liberal se făcea apărătorul *libertăților formale* (presă, drept de întruniri, neamestecul Domnitorului în ocârmuirea țării și altele de același fel), și fiindcă Cuza Vodă nu înțelegea deloc să conducă astfel țara, el care realizase până atunci atâtea reforme însemnate tocmai prin intervenirea lui personală, – partidul liberal se îndepărta atâta de fostul său ideal, încât nu numai că se uni cu conservatorii pentru a lui răsturnare, dar ceea ce era mai grav, jertfi conservatorilor, pentru a putea merge alături cu ei, chiar idealul cel mai scump al vieții lui, sprijinirea claselor de jos, pentru care acest partid, în 1848, pusese în cumpănă chiar existența patriei române.

Se înțelege că lovitura de stat, făcând pe Domnitor să înainteze încă mai departe pe calea puterii personale, a înăsprit și mai mult relațiile între el și partidul liberal care nu s-a mai uitat nici la legea rurală din 1848, nici la legea electorală care pusese pe adevărata lui temelie voința națiunii, sistemul constituțional, și mergând mai departe mână în mână cu conservatorii, puseră capăt Domniei omului ce reprezentase cele mai însemnate din ideile lor.

Deși liberalii puseseră umărul la răsturnarea lui Cuza Vodă, totuși, tot ei se folosiră de lovitura de stat deoarece Constituția din 1866, atât de conformă cu ideile din 1848, făcuse să aducă la îndeplinire mai ales prin potrivnicii lui – conservatorii – idealul politic al partidului liberal.

SUMAR

<i>De ce liberalism? (Alexandru Zub)</i>	1
--	---

IDEI, PROGRAME, POLEMICI

<i>Romanian Liberalism, 1800-1947. Definition, Periodization, and a Research Agenda (Paul E. Michelson)</i>	3
<i>Liberalismul sălbatic. Note metodologice asupra istoriografiei liberalismului românesc (Florea Ioncioaia)</i>	20
<i>Gânduri despre liberalismul românesc: un viitor pentru trecut (Mihai Sorin Rădulescu)</i>	47

UN SECOL DE LIBERALISM (1848-1948)

<i>Hainele cele noi ale statului. Liberalismul românesc între două Revoluții, 1848-1917 (Daniel Barbu)</i>	52
<i>Un dosar controversat: moștenirea pașoptistă a liberalismului la jubileul revoluției din 1898 (Mihai Chiper)</i>	67
<i>P.N.L. (1876-1888). O guvernare eficientă sau diferența între teorie și practică (Liviu Brătescu)</i>	80
<i>Guvernul Național Liberal D. A. Sturdza și mișcarea culturală macedo-română, 1901-1904 (Ionuț Nistor)</i>	97
<i>Despre neoliberalismul românesc. Teze și idei (Ion Agrigoroaiei)</i>	103
<i>Identitatea liberalismului românesc interbelic (Ovidiu Buruiană)</i>	113
<i>În numele libertății. Organizațiile anticomuniste "Tinerimea Liberă" și "T" (1945) (Dorin Dobrinicu)</i>	127

INDIVIDUALITĂȚI, BIOGRAFII, OPȚIUNI

<i>Un clasic al parlamentarismului românesc: Mihail Kogălniceanu (Dumitru Vitcu)</i>	150
<i>B. P. Hasdeu și liberalismul (Ovidiu Pecican)</i>	157
<i>Tinerețea unui liberal mazzinian: Eugeniu Carada (Cătălin Turliuc)</i>	163
<i>Haret, școala și politica (Cătălina Mihalache)</i>	168

LIBERALISMUL DUPĂ 1989

<i>15 ani de liberalism postcomunist în România (Cristian Preda)</i>	177
<i>Sinusoidale liberalismului postdecembrist. P.N.L. între 1990 și 2005 (Sabina Fati)</i>	198
<i>Liberalism și partide liberale postdecembriste. O analiză a mișcării liberale românești după decembrie '89 (Iulia Huiu)</i>	210
<i>Viziunea de politică externă a P.N.L. în perioada post-război rece (Paul Nistor)</i>	218

ORIZONTUL ANULUI 2005

<i>Privind spre viitor: liberalismul românesc în orizontul următorului deceniu (Valeriu Stoica, Dragoș Paul Aligică)</i>	226
<i>Percepții asupra ideii de stat în libertarianismul american și liberalismul românesc (Bogdan Moșneagu)</i>	229
<i>Istorie socială și istorie politică. Cu privire la liberalismul românesc (Gh. Cliveti)</i>	234
<i>De când se opune liberalismul națiunii? Despre falsa ipoteză a incompatibilității dintre teoriile liberale și discursul național (Sergiu Mișcoiu)</i>	238

REFLEXE CRITICE

<i>Multiculturalism și spirit liberal (Alexandru Zub)</i>	244
<i>Elogiu inegalității (Andi Mihalache)</i>	246
<i>ABC-ul liberalismului (Alexandru Muraru)</i>	249
<i>Trecutul zilei de astăzi (Ionuț Nistor)</i>	253
<i>Liberalismul românesc și avatarurile "tranziției" (Bogdan-Petru Maleon)</i>	255
<i>Spovedania liberalului de cursă lungă (Andrei Muraru)</i>	260

XENOPOLIANA: RESTITUTIO

<i>Seria dezvoltării partidului liberal (A. D. Xenopol)</i>	263
---	-----

XENOPOLIANA

**publicație trimestrială a Fundației Academice „A. D. Xenopol”
Str. Lascăr Catargi, 15, 700107 – Iași, România**

Abonamente se pot face la redacție.

Fiindcă revista se autofinanțează, orice contribuție bănească este binevenită.

Cod IBAN RO90BRDE240SV07637882400,

BRD Sucursala Iași, România

XENOPOLIANA

**quarterly published by the „A. D. Xenopol” Academic Foundation
Str. Lascăr Catargi, 15, 700107 – Iași, România**

Any financial contributions are welcomed.

Cod IBAN RO17BRDE240SV10502782400 (USD);

RO08BRDE240SV16261852400 (euro)

Romanian Bank for Development Bucharest (BRDEROBU), România

Xenopoliana
Buletinul Fundației Academice „A. D. Xenopol”

Din tematica numerelor viitoare:

CLIO DUPĂ GRATII

*

EXIL, EMIGRAȚIE, DIASPORĂ

*

CULTURĂ POLITICĂ ȘI MODERNITATE ROMÂNEASCĂ

*

EXPERIENȚE CARCERALE SUB DICTATURI

*

ORDINE, CONTESTAȚIE, REPRESIUNE

*

DISCURS ȘI LIMBAJ ISTORIC

*

INSTITUȚIONALISM ROMÂNESC

*

EXTREMISME ȘI EXTREME POLITICE

*

TRADIȚIONALISM ȘI EUROPENISM

*

PARTIDE, GRUPURI DE PRESIUNE, SOCIABILITĂȚI POLITICE

ISSN: 1223-9941